

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՏԻՏՈՒՏ

ՎԱՐԱՆ ՄԵԼԻՔՅԱՆ

ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՅԱՐՑԸ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԿՈՄՍԱՐԻԱՏԻ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
(1917 թ. ՆՈՅԵՄԲԵՐ – 1918 թ. ՓԵՏՐՎԱՐ)

ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔ. ԱՇԾԵԱՆ
ՄԱՏԵՆԱԾԱՐ

64

ARCH. MESROB ASHJIAN
BOOK SERIES

64

ԵՐԵՎԱՆ 2010

ՀՏԴ 94/99:941(479.25)
ՉՄԴ 63.3+63.3 (2Հ)
Ա490

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագիր՝ պ. գ. դ. պրոֆեսոր Յ. Հարությունյան

Մեկիքյան Վահան

Ա490 Իշխանության հիմնահարցը Անդրկովկասում. Անդրկովկասյան
կոմիսարիատի գործունեությունը և հայ իրականությունը /
Վահան Մեկիքյան; Խմբագիր՝ Յ. Հարությունյան. - Եր.: ՀՀ ԳԱԱ
պատմ. ինստ., 2010, - 264 էջ:

Մենագրության մեջ աղբյուրագիտական լայն և հարուստ հիմքի
վրա առաջին անգամ փորձ է արվել հայ պատմագիտության ասպար-
եզում ներկայացնել 1917թ. բոլշևիկյան հեղաշրջումից հետո Անդրկով-
կասի քաղաքական կյանքի կարևորագույն հիմնախնդիրը՝ իշխանության
հարցը:

Լուսաբանվել են Անդրկովկասյան կոմիսարիատի գործունեության
բոլոր բնագավառները՝ 1917թ. նոյեմբեր – 1918 թ. մարտ ժամանակա-
շրջանում, վեր է հանվել հայկական քաղաքական դիրքորոշումը այդ
բազմաշերտ հարաբերություններում:

Գիրքը նախատեսված է պատմաբանների և ընթերցող լայն հասա-
րակայնության համար:

ՀՏԴ 94/99:941(479.25)
ՉՄԴ 63.3+63.3 (2Հ)

ISBN 978-99941-73-50-1

© Մեկիքյան Վ., 2010 թ.

ՆԱԽԱԲԱՆ

Խորհրդային Միության փլուզումը և հանրապետությունների անկա-
խացման գործընթացը հայ պատմագիտությանը առաջադրեցին վերաիմաս-
տավորել, վերանայել և սկզբնաղբյուրային պատմական նյութն անկաշկանդ
օգտագործելու ճանապարհով՝ լուսաբանել Հայաստանի առաջին հանրա-
պետության առաջացման խնդիրները:

Կարևորագույն պատմագիտական և քաղաքացիական հնչեղություն
ստացած հիմնահարցի առաջին հիմնադիր փուլը ձևավորվել է 1917 թ. ռու-
սաստանյան Փետրվարյան հեղափոխությամբ, երբ ժամանակավոր կառա-
վարության հռչակած որոշումներն ու ձեռնարկումները սկիզբ դրեցին համա-
ռուսաստանյան դաշնային ժողովրդավարական հանրապետության կազ-
մում՝ ազգային ինքնուրույն քաղաքացիական և հասարակական – քաղաքա-
կան կյանքի հեռանկարին:

Ընթերցողի դատին ներկայացվող աշխատասիրությունը՝ հեղինակի
թեկնածուական ատենախոսության (1989 թ.) և մենագրության (Փետրվար-
յան հեղափոխությունը և Հայաստանը (մարտ-հոկտեմբեր 1917 թ., Երևան,
1997) թե՛ ժամանակագրական և թե՛ թեմատիկ ուսումնասիրության շարունա-
կության փորձն է:

Հոկտեմբերյան հեղաշրջումն արմատապես շրջեց համառուսաստան-
յան պետության զարգացման հեռանկարը: Ձինված ապստամբության միջո-
ցով իրականացնելով պետական հեղաշրջում, ապա և 1918 թ. հունվարին
ցրելով Սահմանադիր ժողովը՝ մեկ անգամ ևս դիմելով պետական հեղա-
շրջման քայլին, բոլշևիկները վերջ դրեցին ռուսաստանյան պետության ժո-
ղովրդավարական զարգացման հեռանկարին, հիմք դրեցին միակուսակցա-
կան մենատիրության դարաշրջանին:

Անդրկովկասում սկսվեց տևական պայքար իշխանության համար: Այդ
պայքարի կենտրոնները դարձան Թիֆլիսն ու Բաքուն: Երկրամասի քաղա-
քական կենտրոնում՝ Թիֆլիսում, վրացական մենշևիկների նախաձեռնու-
թյամբ և ակտիվ դերակատարմամբ, հեղափոխական-սոցիալիստական կու-
սակցությունների խմբավորումը ձևավորեց նոր կառավարություն, փաստո-
րեն, ազգային իշխանության մարմին՝ Անդրկովկասյան կոմիսարիատ:

Ինչպես խորհրդահայ, այնպես էլ Հայաստանի Հանրապետության ու
սփյուռքահայ պատմագրությունը ուսումնասիրության հատուկ առարկա չի
դարձել Կոմիսարիատի ստեղծման և բազմաբնույթ գործունեության խնդիրը:
Մինչդեռ, վերջինիս քաղաքականության հետազոտումը լուսաբանում է ոչ
միայն բոլշևիկյան իշխանությունը չճանաչող երկրամասային կառավարու-
թյան ուշագրավ, բարդ և հակասական վարքագիծը, այլև բացահայտում է
Ռուսաստանից անջատման առաջին, թերևս գործնական փուլի ողջ գործըն-
թացը:

1917 թ. նոյեմբերից մինչև 1918 թ. փետրվար ընկած ժամանակահատ-
վածում է նաև դրվում Անդրկովկասի հետագա ռազմա-քաղաքական, հասա-
րակական զարգացումների, ազգամիջյան հարաբերությունների, նոր կողմ-
նորոշումների հիմքը, որը հանգեցնում է անկախ Անդրկովկասի, ապա և ազ-
գային պետությունների առաջացմանը:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԱՁԳԱՅԻՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ԽՆԴԻՐՆ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

1.1. ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՄԻ ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ-ՂԵՍՈՎՐԱՍԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ ԲՈԼՇԵՎԻԿՅԱՆ ՀԵՂԱՇՐՋՄԱՆ ՀԱՆԴԵՊ

1917 թ. հոկտեմբերի 25-ին (ն.տ. նոյեմբերի 7-ին) Պետրոգրադում բոլշևիկյան կուսակցությունը զինված հեղաշրջման ճանապարհով գրավեց իշխանությունը: Ստանալով պատերազմում Ռուսաստանի հակառակորդ Գերմանիայի աջակցությունը, բոլշևիկները, նախ՝ հեռատեսորեն համագործակցեցին ժամանակավոր կառավարության հետ՝ ձախողելով զեներալ Լ. Կոռնիլովի միապետական, տվյալ դեպքում պետականամետ ապստամբության հաղթանակը, ապա և առանց լուրջ դիմադրության տապալեցին ժամանակավոր կառավարությունը:

Վերջինս Փետրվարյան հեղափոխության ութ ամիսների ընթացքում այդպես էլ չկարողացավ կայուն և կենսունակ վարչակարգ հաստատել: Հեղափոխության առաջին օրերից ի վեր Ռուսաստանը սուր կերպով զգաց ուժեղ իշխանության հրամայական կարիքը՝ դեմոկրատական հեղափոխության նվաճումներն ապահովելու, նոր վարչակարգը կայունացնելու, պատերազմը հաղթական ավարտին հասցնելու, քաղաքական և տնտեսական ճգնաժամը հաղթահարելու և երկիրը խաղաղ ճանապարհով գլխավոր քաղաքական նպատակին՝ Սահմանադիր ժողովին հասցնելու համար: Պատճառները բազմաթիվ են, որոնց շարքում կարելի է առանձնացնել. ա) դրսևորվեց բուրժուազիայի «պրոգրեսիվ բլոկի» և ռուսաստանյան սոցիալ-դեմոկրատիայի ու բնակչության միջև եղած եական հակասությունը, նախ՝ իշխանության, ապա և հաղթական պատերազմի հարցերում: Կաղետական բուրժուազիայի խմբավորումը, որն իշխանությունը նվաճեց հաղթական պատերազմի կարգախոսի ալիքի, և ցարական վարչակարգի ու Նիկոլայ II-ի անկարողության մեղադրանքի հիմքի վրա, այժմ էլ ինքը՝ ի դեմս ժամանակավոր կառավարության հայտնվեց այդ կարգավիճակում: Այլ խոսքով, ինքնին կարևորագույն պատճառ է երկիշխանության գործոնը, որը մի կողմից՝ ռուսաստանյան Փետրվարյան հեղափոխության առանձնահատկությունն է, մյուս կողմից՝ վերջինիս թուլության ու վախճանի պատճառը: բ) Այն դեպքում, երբ

երկիշխանության աջակողմյան դաշտը՝ ժամանակավոր կառավարությունը պահանջում էր դաշնակիցների հետ միասին շարունակել պատերազմը, դրանում ակնկալելով նախ և առաջ իշխանությունը պահելու հիմնական երաշխիքը, ձախակողմը՝ Էսեռա-մենշևիկյան խորհուրդները, ձգտում էին հաշտություն կնքել, հույսը կապելով ոչ այնքան բանակի հզորության, որքան միջազգային սոցիալ-դեմոկրատիայի հեղափոխական քայլերի վրա: գ) ժամանակավոր կառավարության աջակողմյան տարրերի՝ կաղետների ոչ ճիշտ հաշվարկը նրանում էր, որ իրենց ամբողջ քաղաքական զգաստությամբ հանդերձ, պատերազմի խնդրում միանգամայն սխալ գնահատեցին Ռուսաստանի պոտենցիալ ուժերը՝ հենվեցին առավելապես իրենց ցանկությունների և ենթադրությունների, քան իրական կացության և հնարավորությունների վրա: Նույն հարթության վրա դնելով հեղափոխական և ցարական Ռուսաստանի ուժերը, կաղետներն ընկան ճակատագրական մոլորության մեջ, կարծելով թե հեղափոխությունից հետո կարելի էր ոչ միայն շարունակել պատերազմը, այլև հասցնել հաղթական ավարտին: Նրանք համոզված էին, թե ցարիզմից նոր «ազատագրված» և երեք տարվա սոսկալի պատերազմից ուժասպառ Ռուսաստանը կարող էր իր մեջ գտնել այնքան հայրենասիրական կորով և զոհաբերության ոգի, որ ընդունակ լիներ շարունակելու պատերազմը: դ) Նրանք անտեսեցին, որ ռուսական ցարիզմը իր տիրապետության ընթացքում ոչ միայն բնակչության մեջ օբյեկտիվորեն չէր զարգացրել պետականամետ հայրենասիրություն, այլ բոլոր միջոցներով խեղդել էր այն, չնկատեցին, որ պետականամետ հայրենասիրությունից զուրկ բազմազգ Ռուսաստանի ազգերն ու ժողովուրդները նոր զոհաբերությունների գնալու համար պետք է ունենային շոշափելի շահագրգռվածություն: ե) Ռուսաստանյան բուրժուազիան չարաչար սխալվեց ռուսական պետության գլխավոր հիմքը կազմող վելիկոռուս ազգի նկատմամբ, մեծապես գերազնահատելով նրա կառուցողական ուժը, պետական և ազգային կենսունակությունը: զ) Եվ վերջապես, որքան էլ որ բուրժուազիան բանակի և բանվորության միջոցով կարողացավ վճռորոշ հաջողության հասնել, միևնույն է այդպես էլ չկարողացավ համապետական շահի համար վեր կանգնել դասային-կուսակցական դիրքից, ավելին՝ փոխանակ համագործակցելու, իրենից և իշխանությունից վանեց, հետո էլ թշնամացրեց այդ նույն բանակը և հասարակության խավերին: Դրանում է կայանում նաև Ռուսաստանում բոլշևիզմի հաղթանակի գլխավոր նախադրյալը, այլ խոսքով մեծ նպատակի ճանապարհին ճիշտ և ժամանակին քաղաքական փոխզիջումների բացակայությունը:

ե) Ինչ վերաբերում է ձախ սոցիալիստական դաշտին, ապա վրիպումը կայանում էր նրանում, որ պատերազմի հարցում համերաշխ լինելով

բուլշևիկների հետ, նրանք հեղափոխության ընթացքում հետզհետե ենթարկվեցին բնաշրջման դեպի աջ: Սկսելով ապագային-ապահայրենիք ցիմերվալոյան սոցիալիզմից, էսեռներն ու մենշևիկները հակառակ բուլշևիկյան պարտվողականության, ի վերջո կանգնեցին պաշտպանողական հայրենասիրության տեսակետի վրա: Թեև լինելով ազնիվ քաղաքացիներ, սակայն չունենալով պատերազմի հարցի մասին հաստատուն հայեցակետ՝ նրանք անկարող եղան վարել հետևողական և որոշակի քաղաքականություն, ընկան հակասությունների մեջ և իրենց գործելակերպով ո՛չ նպաստեցին հաշտության կնքմանը, ո՛չ էլ ստեղծեցին պատերազմը հաջողությամբ շարունակելու հնարավորություններ: Սոցիալիստական տարրերի տատանումն ու անվճռականությունը արդյունք էր ոչ միայն նրանց ծրագրային կամ անձնական թերությունների, այլ այն զլխավոր հակասության, որ ձևավորվել էր երկրի պաշտպանության և հեղափոխության պահպանման հրամայական պահանջների միջև: Երկիրն արտաքին թշնամուց պաշտպանելու համար պետք էր վերականգնել նախկին «դիսցիպլինը» բանակի մեջ, իսկ դրա համար անհրաժեշտ էր նախ և առաջ ցրել զինվորական ընտրովի խորհուրդներն ու կոմիտեները. մինչդեռ դեմոկրատական հեղափոխության պաշտպանությունը ցարիզմի վերականգնումից պահանջում էր պահպանել զինվորական նոր կազմակերպությունները, որոնք իրենց հերթին անկարելի էին դարձնում նախկին բաղձալի կարգ ու կանոնը: Այդ երկու նպատակներից մեկը պետք էր ստորադասել մյուսին: Էսեռներն ու մենշևիկներն իրապես հայրենասեր չէին, որ ընդունակ լինեին հեղափոխության երերուն նվաճումները ստորադասել հայրենիքի պաշտպանության գերագույն նպատակին, ինչը փորձում էին անել բուրժուազիայի ներկայացուցիչները, բայց նրանք՝ նաև բավարար հետևողական հեղափոխականներ չէին, բառիս ռուսաստանյան իմաստով, որ ընդունակ լինեին զոհաբերելու երկրի պաշտպանությունը հեղափոխության առաջադրած խնդիրներին, ինչը, ցավոք, հետևողականորեն անում էին բուլշևիկները:

Չայրենիքի պաշտպանության, արտաքին նվաճումների և սոցիալական հեղափոխության նպատակները կյանքում մեկտեղ դնելու ժամանակավոր կառավարության և խորհուրդների փորձը, վարկաբեկեց, թուլացրեց այդ իշխանությունը:

1917 թ. օգոստոս-սեպտեմբեր ամիսներին համընդհանուր քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական ճգնաժամի պայմաններում անգամ, այդ միակ թվացյալ համախմբող ազդակը՝ «պատերազմ մինչև հաղթական ավարտը» կարգախոսը չարդարացրեց իրեն, իսկ պարտությունները ռազմաճակատներում բուլշևիկյան հակապետական քայքայիչ գործունեության արդյունքում նաև՝ վերջակետ դրեցին ժողովրդավարական,

դաշնային, հանրապետական, սահմանադրական Ռուսաստան ստեղծելու երազին:

Բուլշևիկյան հեղաշրջումն արձատապես խարխլեց Ռուսաստանի ազգային, պետական և քաղաքական դարավոր կառույցը, խափանեց պատմական զարգացման և քաղաքական ու քաղաքակրթական համակարգի շարունակականության օրինաչափ ընթացքը: Աշխարհաքաղաքական առաջնարկարգ դերակատար Ռուսաստանն ընկղմվեց տևական քաոսի և անկման դարաշրջանը: «Տաս օր, որ ցնցեց աշխարհը» Ու. Չերչիլը գնահատեց հետևյալ կերպ. «Չին դաշնակցի փոխարեն մեր առջև ուրվական է կանգնած, որը՝ նման չէ աշխարհում մինչև այժմ գոյություն ունեցած որևէ բանի: Մենք տեսնում ենք պետություն առանց ազգի, բանակ առանց հայրենիքի, կրոն առանց Աստծո»¹:

Բուլշևիկյան հեղաշրջումն Անդրկովկասում ընկալվեց որպես դավաճանություն Փետրվարյան հեղափոխության և ժամանակավոր կառավարության հռչակած ժողովրդավարության զարգացման հեռանկարին: Երկրամասի բոլոր կուսակցությունները, բացի բուլշևիկներից, իհարկե, դատապարտեցին իշխանության զավթումը, համերաշխ էին իրենց գնահատականներում: 1917 թ. փետրվարից հետո երկրորդ պատմական բացառիկ պահն էր, երբ Անդրկովկասի երեք հիմնական ժողովուրդների շահերն արտահայտող կուսակցությունները կանխազգալով ընդհանուր վտանգը, ցարիզմից հետո նոր թշնամու՝ բուլշևիզմի դեմ ակամայից ինքնապաշտպանական ճակատ էին ձևավորում:

Ժամանակավոր կառավարության և Օզակոմի «անիշխանությունը» թեև գործնական լուծումներ էր ակնկալում և առաջադրում, այնուամենայնիվ, նման կտրուկ շրջադարձ ոչ ոք չէր սպասում: Անդրկովկասի բուլշևիկյան մամուլը միայն հոկտեմբերի 28-ին, առանց մեկնաբանությունների հրապարակեց ժամանակավոր կառավարության տապալման մասին հեռագիրը:

Երևանի նահանգի կոմիսարն Անդրկովկասում թերևս առաջիններից մեկն էր, որ հոկտեմբերի 24-ին (նոյեմբերի 6) ստացավ Ռուսաստանի ներքին գործերի նախարարության հեռագիրն ուղղված ժամանակավոր կառավարության նախագահին, որտեղ մասնավորապես ասվում էր. «Նկատի ունենալով Պետրոգրադում որոշ անձանց կողմից պետական իշխանությունը զավթելուն ուղղված կոչերը, բացատրեք բնակչությանը, որ Սահմանադիր ժողովի ընտրությունների փուլում հատկապես, որևիցե ելույթ անթույլատրելի է: Երեք շաբաթից երկիրը կճանաչի իր ընտրյալներին և ժամանակավոր կառավարությունն իր իշխանությունը կհանձնի

¹ Տե՛ս Ս. Չերչիլ, Мировой кризис, Москва-Ленинград, 1932, с. 39.

ամբողջ ժողովրդի կողմից ընտրված իրավասու մարմին: Անկարգութ-
յունների ի հայտ գալուն պես, դուք, որպես ժամանակավոր կառավա-
րության նախագահ, պետք է ձեռնարկեք ամենավճռական միջոցները՝
դրանք կանխելու համար»²:

Անորոշության մեջ է հայտնվում նաև տապալված կառավարության
անդրկովկասյան մարմինը՝ Օզակոմը: Հեղաշրջումն ընկալելով որպես
ժամանակավոր երևույթ, արկածախնդրություն, հոկտեմբերի 26-ին նրա
երեք անդամները՝ Ա. Չխենկելին, Ս. Պապաջանյանը և Ս. Ջաֆարովը
նահանգային, շրջանային, գավառային կոմիսարներին և Բաքվի քաղա-
քագլխին հրահանգեցին վճռական հակահարված հասցնել և կանխել իշ-
խանությունը զավթելուն ուղղված բոլոր ելույթները: Հետաքրքիր է, որ
Օզակոմի նախագահ Վ. Խառամովի փոխարեն փաստաթուղթը ստո-
րագրել էր Ա. Չխենկելին³: «Նրանք լիովին մեկուսացված են, – ասվում էր
շրջաբերականում, – երկիրը նրանց չի պաշտպանում, ռազմաճակատը
թշնամաբար է տրամադրված և բողոքում է, Ռուսաստանի բոլոր հեղա-
փոխական կազմակերպությունները, բացի բոլշևիկներից, դեմ են ապս-
տամբությանը: Կան ճշգրիտ տեղեկություններ, որ բոլշևիկները ստիպ-
ված վայր կդնեն զենքը: Ուրախալի է, որ Անդրկովկասի տարբեր ծայրե-
րից լուրեր են ստացվում լիակատար կարգ ու կանոնի վերաբերյալ:
Անարխիայի և հակահեղափոխության դեմ պայքարի նպատակով արդեն
ձևավորվել է Հասարակական անվտանգության երկրամասային կոմի-
տե»⁴: Հոկտեմբերի 28-ի շրջաբերականում Օզակոմը հենվելով Կովկասի
փոխարքայի 1912 թվից գործող «արտադատարանային բռնաճշմունե-
րի» իրավունքի վրա, պահանջում էր վերոհիշյալ կոմիսարներին տրա-
մադրել վարչական ձերբակալությունների իրավունք⁵: Երևանի նահանգի
կոմիսարը այդ շրջաբերականը ստացավ հոկտեմբերի 29-ին⁶: «Ռուսա-
կան հեղափոխության» տարբեր դրսևորումների, այժմ էլ բոլշևիզմի
նկատմամբ ռուսաստանյան վարչակարգերի ոչ հետևողական, հաճախ
արհամարհական-քամահրական վերաբերմունքն ու քաղաքականությու-
նը տալիս էր իր ողբերգական արդյունքը: Մի կողմից Ֆ. Դոստոևսկու
հայտնի «սատանա – հեղափոխականներին» ճանաչելու և մեղադրելու
իշխանություններից բխող հիմնավորված գործոնը, մյուս կողմից՝ ժո-

² Հայաստանի Ազգային Արխիվ ՀԱԱ, ֆ. 103, ց. 1, գ. 77, թ. 268:

³ ՀԱԱ, ֆ. 103, ց. 1, գ. 87, թ. 280-282:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 3, գ. 236, թ. 1, նաև՝ Республика, Тифлис, 1917, 29 октября, N 93:

⁵ Տե՛ս Центральный Государственный Исторический Архив Грузии ЦГИА Грузии, ф. 28, д. 75, л. 120

⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, նույն տեղում:

ղովրդավարական բարեփոխումների չարչրկված ու ոչ խորքային գոր-
ծընթացը՝ ֆեոդալական Ռուսաստանին կանգնեցրին կործանման եզ-
րին:

Հոկտեմբերի 26-ը նշանավորվեց նաև նրանով, որ համաանդրկով-
կասյան երեք հեղափոխական-ժողովրդավարական մարմինները հան-
դես եկան իրենց գնահատականներով և որոշումներով: Բանաձևեր ըն-
դունեցին Կովկասյան բանակի բանակային կոմիտեն, բանվորական,
գինվորական ու գյուղացիական պատգամավորների (այսուհետև տես
Բ.Ջ.Գ. – Վ.Ս.) խորհրդի երկրային կենտրոնը ու Բ. և Գ. պատգամավորնե-
րի խորհրդի Թիֆլիսի գործադիր կոմիտեն⁷:

Բանակային կոմիտեն գտնում էր, որ բոլշևիկների հեղաշրջումը
հակասում է ժողովրդի պետականամետ կամքին, ժողովրդի անունից եր-
կիրը ղեկավարելու իրավասություն ունի միայն հեղափոխական դեմոկ-
րատիայի վերահսկողությամբ գործող Ա. Կերենսկիի կառավարությունը,
ուստի և մեկ այլ ինքնակոչ կառավարություն կարող է ճակատագրական
կերպով հանգեցնել հեղափոխության բոլոր նվաճումների կործանմանը,
երկիրը ներքաշել քաղաքացիական պատերազմի բոլոր արհավիրքների
մեջ և վերջապես հանձնել հայրենիքը «զրահապատ գերմանական իմ-
պերիալիզմի իշխանությանը»⁸: Ելնելով ասվածից բանակային կոմիտեն
որոշում է. 1) Ռուսաստանի Հանրապետության կառավարություն ճանա-
չել Ա. Կերենսկիի կառավարությունը, 2) բանակային բոլոր կազմակեր-
պություններին կոչել հանգստության, 3) Առանց ընդհատման շարունա-
կել Սահմանադիր ժողովի ընտրությունների հետ կապված բոլոր աշխա-
տանքները: Դեռևս լիովին չգիտակցելով բոլշևիզմի իրական դեմքը հույս
էր հայտնվում, որ «ժողովրդի ձայնի ու կամքի միակ արտահայտիչ Սահ-
մանադիր ժողովը կարող է իր ձեռքը վերցնել հայրենիքի ճակատագի-
րը»⁹:

Փետրվարյան հեղափոխության փուլում դեմոկրատական հեղա-
փոխության առաջադրած հիմնահարցերի թելադրանքով և դրանց հա-
մատեքստում նախկին կայսրության տարածքում ձևավորվեցին հեղա-
փոխական – ժողովրդավարական ու վարչական նոր մարմիններ, որոնք,
ինչպես զարգացող իրադարձությունները ցույց տվեցին, չկարողացան
դիմագրավել բոլշևիկյան հարձակմանը նաև Անդրկովկասում: Նմանա-
տիպ իրավիճակում հայտնվեցին միաժամանակ թե՛ Օզակոմը, թե՛ ժա-
մանակավոր կառավարության տեղական գործադիր կոմիտեները և թե՛

⁷ Տե՛ս Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, Тифлис, 1919, с. 1-2. (այսուհետև տես՝ Документы и материалы...):

⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 1.

⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 2:

բ. գ. գ. խորհուրդներն ու դրանց երկրամասային կենտրոնական մարմինները թիֆլիսում և Բաքվում: Գլխավոր պատճառը դարձյալ շարունակվող պատերազմն էր, որն ընդգծեց կարևորագույն առանձնահատկությունը, այն է՝ բազմազգ ռուսաստանյան պետությունը պատմական վայրիվերումների պահին ի վիճակի չեղավ հեղափոխությամբ ծնված ժողովրդավարական մարմինների միջոցով կայուն վարչակարգ ձևավորել: «Խաղաղության» և «հողի», մասին բոլշևիկյան կործանարար դեկրետները և այդ ուղղությամբ տարվող ակտիվ ագիտացիան բավական եղան, որպեսզի կուսակցությունը Գերմանիայի քաղաքական վերնախավի աջակցությամբ վերցնի իշխանությունը: Էական հանգամանք է նաև խորհուրդներում էսենա-մենշևիկյան մեծամասնության ոչ հետևողական պայքարը դեռևս քաղաքական ուժ չներկայացնող բոլշևիկների դեմ:

Պատմականորեն Անդրկովկասի քաղաքական կենտրոն դարձած թիֆլիսը, բոլշևիկյան հեղաշրջումից հետո էլ՝ թերևս մինչև Բաքվի խորհրդի ձևավորումը, շարունակում էր գլխավորել երկրամասի քաղաքական անցուղարձը: Հայերի, Կովկասի թաթարների (ադրբեջանցիների) և նրանց կուսակցությունների համեմատ, վրացիներն, ի դեմս վրացական մենշևիզմի իրենց համեմատաբար կազմակերպված և նպատակասլաց դրսևորեցին:

Փետրվարյան հեղափոխության դասերը լավագույնս ընկալած, վրաց մենշևիկներն այդ փորձությունը Անդրկովկասում հաջողությամբ անցան: Ռուսաստանյան հեղափոխությունների քաղաքական պայքարի դպրոցն անցած սոցիալ-դեմոկրատիայի մենշևիկյան վրացի գործիչները ձեռք բերեցին այն որոշիչ առավելությունը, ինչից հիմնականում զուրկ էին հայկական և թաթարական միջավայրերը: Այդ ընթացքում նրանց մոտ ձևավորվեցին համառուսաստանյան մասշտաբի գործիչներ: Նրանք կարողացան համադրել ազգային գաղափարները միջազգային դիվանագիտության և Անդրկովկասի ազգամիջյան հակասությունների բարդ հանգույցին, մինչև անկախությունների փուլը մեծ օգուտներ քաղեցին: Բոլշևիկյան հեղաշրջումից հետո Ն. Զխեիձեի, Ի. Ծերեթելիի և այլոց թիֆլիս ժամանումը անկասկած ուժեղացրեց թե վրացական և թե անդրկովկասյան մենշևիզմը: Տեղի գործիչների՝ Ն. Ժորդանիայի, Ե. Գեգեչկորիի, Ի. Ռամիշվիլիի, Ա. Զխենկելիի հետ համատեղ ձևավորվեց հզոր և առաջատար քաղաքական ուժ, որը ինչ-որ չափով կանխորոշեց անդրկովկասյան զարգացումների ընթացքն ու տրամաբանությունը: Վրացական մենշևիզմի վերաբերմունքն ու գործելակերպը հեղաշրջումից հետո առավել ամփոփ և լիարժեք կերպով արտացոլվում է Ն. Ժորդանիայի տեսակետներում, որը նոր որակ էր կուսակցության մեջ՝ իր պրակտիկ գործունեության իմաստով:

Առաջին քայլը, որին դիմեցին վրացական մենշևիկները, դա բոլշևիկյան ապստամբության վարկաբեկումն էր և բոլշևիկ առաջնորդներ Վ. Լենինի, Գ. Զինովկի ու Լ. Կամենևի միջև հակամարտության սրումը: Օգտվելով մենշևիկյան «Новая жизнь» լրագրում հոկտեմբերի 14-ին, վերջիններիս կողմից պատրաստվող հեղաշրջումն արկածախնդրություն որակելու հանգամանքից, մենշևիկներն ընդգծում էին, որ բոլշևիկների մեջ կան լուրջ տարածայնություններ և որ մի թեև ի դեմս Զինովկի ու Կամենևի չի ընդունում զինված ապստամբության գաղափարը¹⁰: Ընդունելով բոլշևիկների ազդեցության աճը, նրանք նույնիսկ առերես իրենց համերաշխությունն էին հայտնում «հարազատ կուսակցությանը», միաժամանակ շեշտելով, որ իրենք դեմ են Լենինի զինված ապստամբությանը: Այստեղ, իհարկե, դրսևորվում է հեղաշրջման անմիջական տպավորությամբ առաջացած անորոշությունը, դիրքորոշման հստակեցման գործոնը:

Դեռ հոկտեմբերի 17-ին բ. և գ. պատգամավորների խորհրդի թիֆլիսի Գործադիր կոմիտեի և բ. և գ. պատգամավորների խորհրդի երկրամասային կենտրոնի միացյալ նիստում Ն. Ժորդանիան քննադատելով Օզակոմի քաղաքականությունը, արդեն ավելի անթաքույց, քան Փետրվարյան հեղափոխության առաջին շրջանում, առաջարկում էր Անդրկովկասում ստեղծել հեղափոխական կենտրոն, ասվածը հիմնավորելով նրանով, որ Օզակոմը ոչ թե հեղափոխական, այլ վարչական իշխանություն է¹¹: Առաջին հայացքից իրատապ և հիմնավորված հարցադրման ենթատեքստում Ն. Ժորդանիան փաստորեն առաջ էր քաշում մի մարմնի ձևավորման անհրաժեշտությունը, որտեղ ենթադրվում էր, որ կիշխեն մենշևիկները, այլ խոսքով Անդրկովկասի հասարակական-քաղաքական կյանքի բոլոր բնագավառներում կապահովվի վրացական գերիշխանությունը:

Ավելի վաղ, հոկտեմբերի 15-ին (28), բ. գ. գ. պատգամավորների Բաքվի խորհրդի նիստում գործադիր կոմիտեի նախագահ Ստ. Շահումյանի առաջարկով նոր, ընդլայնված խորհուրդն իրեն, ժամանակավորապես, մինչև խորհրդի նոր ընտրությունները, ճանաչում էր իրավասու մարմին: Այս նիստում հնչում են նաև իշխանությունը խորհուրդներին հանձնելու վերաբերյալ բազմաթիվ կոչեր¹²:

¹⁰ Տե՛ս Մ. Վ. Церцвадзе, Революционное движение в Грузии в 1914-1917 гг., часть II (1917 г.), Тбилиси, 1960, с. 257.

¹¹ Տե՛ս Н. Н. Жордания, За два года, Доклады и речи, Тифлис 1919, с. 46-47. (այսուհետև տե՛ս Н. Н. Жордания, За два года).

¹² Տե՛ս С. Беленький и А. Манвелов, Революция 1917 г. в Азербайджане (хроника событий), Баку, 1927, էջ 167:

Հոկտեմբերի 25-ին, Թիֆլիսի վերոհիշյալ գործադիր կոմիտեի նիստում, Ն. Ժորդանիան մենշևիկյան մեկնակետից փորձում էր վերլուծել հեղաշրջման պատճառները: Բոլշևիկների ելույթը նրա կարծիքով բխում էր Պետրոգրադի դեմոկրատական օգոստոսյան հայտնի խորհրդակցության ժամանակ պրոլետարիատի ներկայացուցիչների մեկուսացումից և առանց նրանց, այսինքն՝ առանց սոցիալ-դեմոկրատիայի իշխանության ձևավորման փաստից:

Պետրոգրադի դեմոկրատական խորհրդակցության ընթացքում՝ բոլշևիկնի դեմ արդյունավետ պայքար չստացվեց, մենշևիկներն ու էսեռները ընդհանուր հայտարարի չեկան համատեղ գործունեության հարցում, ուստի և դեմոկրատիան պառակտվեց: Խորհրդակցությունը չգտավ լուծումներ, որոնք կբավարարեին արդեն ոչ թե երկու, այլ երեք պայքարող կողմերին՝ բուրժուազիայի հետ կոալիցիայի և միատարր կառավարության կողմնակիցներին, ծախ էսեռներին ու բոլշևիկներին: Վերջիններս պնդում էին իշխանությունը խորհուրդներին հանձնելու մասին: Արդյունքում առաջ են գալիս ոչ մի կողմին չբավարարող նախապառաջմանտ և վերակազմավորված ժամանակավոր կառավարություն, որն իր «հետևողական» ժողովրդավարությամբ չկարողացավ ժամանակի գլխավոր խնդիրը լուծել՝ թեկուզ փոքրաթիվ, բայց մարտունակ բանակ ստեղծել¹³: Անհանգստանալով մենշևիկների ազդեցության թուլացումից, Ն. Ժորդանիան փարիսեցիորեն աջակցություն էր հայտնում պրոլետարիատի շահերի մյուս պաշտպան բոլշևիկներին: Նա գտնում էր, որ ռուսական հեղափոխության մեջ յուրաքանչյուր իշխանություն, որը ձևավորվել է պրոլետարիատի կամքին հակառակ՝ հակահեղափոխական է: Նա նույնիսկ պաշտպանում էր այդ խորհրդակցության ժամանակ բոլշևիկների արտահայտած կարծիքը՝ առանց ցենզային բուրժուազիայի մասնակցության միատարր դեմոկրատական իշխանության ստեղծման մասին: Ն. Ժորդանիան եզրակացնում էր, որ ինչպես բոլշևիկների հաղթանակը, այնպես էլ պարտությունը կհանգեցնեն հակահեղափոխության հաղթանակին¹⁴:

Նիստը 26 ձայներով ընդդեմ էսեռների ու բոլշևիկների 27 ձեռնպահ ձայների ընդունեց զեկուցող Ն. Ժորդանիայի բանաձևը, այն է. «Պետրոգրադում բոլշևիկների ելույթը ժամանակավոր հաջողության կամ զենքի ուժով անհապաղ ճնշման դեպքում անխուսափելիորեն կհանգեցնի հակահեղափոխության և ազատության ձեռքբերումների վախճանին: Հեղափոխության շահերը թելադրում են ապստամբության խաղաղ վերացման

անհրաժեշտությունը՝ ամբողջ հեղափոխական դեմոկրատիայի համաձայնության և առանց ցենզային տարրերի ժողովրդավարական իշխանության ստեղծման հիմքի և ոգու վրա, պայմանով, որ նշված ժամկետներում հրավիրվի Սահմանադիր ժողովը»¹⁵:

Անդրկովկասի քաղաքական զարգացումների համար վճռորոշ նշանակություն ունեցավ հոկտեմբերի 28-ին Թիֆլիսի Քաղաքային Դումայում Ն. Ժորդանիայի արտասանած ելույթը: Այստեղ բարձրաձայնվեց սպասվող, բայց միաժամանակ վտանգավոր թեզը՝ «իշխանությունը զավթելու անհաջողությունը կանխորոշված է» բովանդակությամբ: Զգիտակցելով բոլշևիկյան հեղաշրջման ողջ էությունն ու նպատակները, անգամ մենշևիկ Ն. Ժորդանիան և իր կուսակիցները կարծում էին, թե բոլշևիկների պարտությունը համապատասխանում է սոսկ բացահայտ հակահեղափոխականների շահերին և հիմա էլ Դումային կոչ էին անում խաղաղ ճանապարհով վերջ տալ «զաղտնի խռովությամբ, որը հակասում էր հեղափոխության բնականոն զարգացմանը, երբ իշխանությունը նվաճվում է միայն դասակարգային պայքարի ճանապարհով»¹⁶:

Նոյեմբերի 2-ին բ. և գ. պատգամավորների խորհրդի Թիֆլիսի բանվորական սեկցիայի և արհմիությունների միացյալ նիստում Ն. Ժորդանիան անհանգստանալով բանակի և բանվորների տարակարծությունների հարցում, հեռատեսորեն նկատեց, որ քաղաքացիական պատերազմն Անդրկովկասում անպայման կվերածվի ազգամիջյան պատերազմի, միտումնավոր նկատելով, որ կարճ են ռուսական, վրացական ու հայկական զորամասերի հակասությունները: Ներքին տագնապով նա ընդգծում էր, որ Անդրկովկասում բոլշևիկները չեն կարող զավթել իշխանությունը, քանի որ այն արդեն «մեր ձեռքերում է» և «Կովկասի վերաբերմունքը Պետրոգրադի անցքերին պարզ ու որոշակի է»¹⁷: «Մենք պահանջում ենք Պետրոգրադի ապստամբության լիկվիդացիա, — նշում էր Ն. Ժորդանիան, — դեմոկրատիայի ներսում համաձայնության և միատարր իշխանության ձևավորման ճանապարհով հակահեղափոխության դեմ հանընդհանուր պայքարի համար: Պետրոգրադի բոլշևիկները համաձայն են մեզ հետ, ընդունում են միատարր դեմոկրատական իշխանության մեր պլատֆորմը, իսկ տեղի բոլշևիկները մեզ կոչ են անում պայքար սկսել դեմոկրատիայի ներսում»¹⁸:

¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 48:

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 50-51:

¹⁸ Протоколы Закавказских революционных Советских организаций. Том I, Тифлис, 1920, с. 206.

¹³ Տե՛ս Кавказское слово, Тифлис, 1918, 3 января, N 1.

¹⁴ Տե՛ս Н. Н. Жордания, За два года, էջ 47:

Նիստում ընդունված բանաձևն այն մասին, թե Թիֆլիսի փողոցներում յուրաքանչյուր զինված ելույթ պետք է համարել անկազմակերպ զանգվածի ելույթ ընդդեմ կազմակերպվածի, որը կարող է ջարդերի և ազգամիջյան պատերազմների հրդեհ բռնկել, միևնույն է, որոշվում է հետաձգել: Վիճելի է ժողովանիայի մեկնաբանությունն այն մասին, թե հեղաշրջման նկատմամբ Ռուսաստանը բաժանվել է երեք քաղաքական ճամբարների՝ բուրժուազիայի, բոլշևիկների և մնացած բուրժուազիայի: Ըստ նրա՝ մենշևիկները հարել էին երրորդ ճամբարին: Դա արհեստական պիտեմա էր. իրականում չկար երեք ճամբար: Տազնապն ու բոլշևիզմի հանդեպ արդարացված ատելությունն այս հարցում մենշևիզմի առաջնորդներին հեռացնում էր իրականությունից: Իսկ իրականությունը կայանում էր նրանում, որ շատ արագ ձևավորվեցին երկու ճամբար՝ բոլշևիկյան և հակաբոլշևիկյան և այս մոտեցումն ընդգրկեց ողջ Անդրկովկասը: Կովկասյան մենշևիկների մարտավարությունը գլխավորապես հետապնդում էր բոլշևիզմը մեկուսացնելու նպատակ: Նրանք ձգտում էին դրան հասնել Սահմանադիր ժողովի հրավիրման ճանապարհով, որտեղ հույս ունեին էսեռների հետ միասին մեծամասնություն նվաճել, այսինքն՝ դրանով մեկուսացնել նաև Դաշնակցություն կուսակցությանը և օրինական պետականության համատեքստում ոչնչի հավասարեցնել բոլշևիկների ծրագրի իրագործման հնարավորությունները: Այդ նպատակն էին հետապնդում անդրկովկասյան մենշևիկները, երբ առաջ էին քաշում բոլշևիկներին խաղաղ ճանապարհով ճնշելու իրենց ծրագիրը, ինչը լիովին համապատասխանում էր նրանց ռազմավարությանը:

Հայկական հասարակական-քաղաքական դաշտը՝ Փետրվարյան հեղափոխության ընձեռած անմախաղեպ քաղաքական ակտիվության փորձով հանդերձ, հայտնվեց բարդ իրավիճակում, որի ողջ ստեղծարար ու միաժամանակ կործանարար էությունն առայժմ ոչ կուսակցությունները և ոչ էլ հասարակությունը լիովին չէին գիտակցել: Լեոն հայկական քաղաքական իրականությունը համեմատելով վրացականի հետ նշում էր, թե «Ճիշտ է հայերի մեջ հասարակական բաժանումները և խմբավորումները վաղուց էին սկսվել, բայց այդ բաժանումները սաղմնային վիճակի մեջ էին և չէին կարող անկախ և գործուն դեր կատարել»¹⁹:

Հայ կադետների *Հայ ժողովրդական կուսակցությունը* հեղաշրջումն անվանեց «Քաղաքացիական եղբայրասպան կռիվ», փաստեց վերջինիս ոչ օրինավոր, անհիմն բովանդակությունն ու նպատակը, մեղադրեց Ա. Կերենսկիի կառավարությանը՝ ժամանակավրեպ գործողությունների, Վ. Լենինին չձերբակալելու, անվճռականության և դեպքերի

¹⁹ Լեո, Անցյալից, Երևան, 2009, էջ 325:

հետևից գնալու արատավոր հիմնահարցերում²⁰: «Մշակի» հաջորդող գրեթե բոլոր արծազանքներում գերիշխում էր հայությանը մտահոգող կենտրոնական հիմնահարցը՝ ռազմաճակատի պաշտպանությունը, Արևմուտյան Հայաստանի գեներալ-կոմիսարության հետագա ճակատագիրը:

«Վերջին հեռագիրները Պետրոգրադից չափազանց մտահոգիչ են», - հոկտեմբերի 26-ին արձանագրում էր *Հայ հեղափոխական դաշնակցություն* կուսակցության «Հորիզոն» թերթը: Կուսակցությունը հասարակությանը կոչ էր անում պահպանել հանգստություն և աջալրջություն, աջակցել ժամանակավոր կառավարությանը և թույլ չտալ անկարգություններ: Սպասվող անդրոշության մեջ թերթը ընդգծում էր առայժմ միակ դրական նորությունը հայ իրականության համար, այն, որ Պետրոգրադի զորքերի գլխավոր հրամանատար և պարետ է նշանակվել գեներալ Հակոբ Բագրատունին²¹: Անորոշությունը Դաշնակցության համար տևեց մեկ օր: Եթե հոկտեմբերի 26-ին կուսակցությունը Պետրոգրադի դեպքերը գնահատում էր որպես «հեղափոխություն», ապա հաջորդ օրը խմբագրականը վերնագրվեց «Հակահեղափոխական շարժումը», ինչը նոր լրատվության և դեպքերը սթափ գնահատելու արդյունք էր: Սոցիալական հեղափոխությունը «Հորիզոնի» կարծիքով ենթադրում էր կուլտուրական որոշ նախապայմաններ, հասարակական մտքի որոշակի հատուկություն, առանց որի հեղափոխությունը կվերածվեր խուժանապետության և ավազակության: Ելնելով կուսակցական անգիջում հակամարտությունից, Դաշնակցությունն ինչ-որ տեղ միամտաբար Վ. Լենինին անվանում էր «երագող-ուտոպիստ, իսկ Լ. Տրոցկիին դեմագոգ, միաժամանակ ողբերգական հեռատեսությամբ կռահում, որ «բոլշևիկները խաղում են քաղցած ու տգետ ժողովրդի բնագոյների հետ, նրանք քամի են ցանում և փոթորիկ կհնձեն: Փոթորիկ կհնձեն դժբախտաբար ոչ թե բոլշևիկները, այլ Ռուսաստանը, ռուսական բովանդակ դեմոկրատիան»²²: Դաշնակցությունը հանդես եկավ բոլշևիկյան կուսակցության հռչակած պրոլետարիատի դիկտատուրայի և սոցիալիստական հեղափոխության դեմ: Նա դեռ հույս ուներ, որ Պետրոգրադում խնդիրը կվերջանա փոխադարձ համաձայնությամբ և կկազմակերպվի նոր իշխանություն²³: Թեև հոկտեմբերի 28-ի խմբագրականը վերնագրված էր

²⁰ Տե՛ս Մշակ, Թիֆլիս, 1917, 29 հոկտեմբերի, ք. 231:

²¹ «Հորիզոնը», ՀՀԴ իրավասությանն անցավ նոյեմբերի 2-ին, որպես «Լույս» ընկերության հիմնադիր և կարգադրիչ Բաքվի ձեռնարկատեր Համբարձում Մելիքյանի սեփականություն:

²² Տե՛ս Հորիզոն, Թիֆլիս, 1917, 26 հոկտեմբերի, ք. 229:

²³ Տե՛ս Նույն տեղում, 27 հոկտեմբերի, ք. 229:

²⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

«Վճռական լինենք», սակայն «արյունով և երկաթով» ապստամբությունը ճնշելու հարցում Դաշնակցությունը ևս լիովին գտնվում էր ժամանակավոր կառավարության, հատկապես վրացական մենշևիկների հետփետրվարյան շարունակվող անվճռականության ազդեցության ներքո, երբ գնահատելով Լենինի և Տրոցկիի ազդեցությունը մայրաքաղաքի բանվորության և կայազորի վրա, խորհուրդ էր տալիս խաղաղ ճանապարհով գալ համաձայնության և «չխորացնել վիճակը»: Հեղաշրջման երրորդ օրը «Հորիզոնի» անթաքույց ատելությունը հասավ գազաթնակետին. «Հեղափոխական Ռուսաստանի մարմնի վրա ցավոտ ուռուցքը վերջապես պատռվեց և աղտոտ թարախը հանձին բուլշևիկների դուրս ժայթքեց. բուլշևիկների քայլը երկու կերպ չի կարելի որակել՝ դա դավաճանություն է հեղափոխության հանդեպ»²⁴: Սկզբում զգուշավոր, ապա և անսքող անհանդուրժողականության նման արագ կերպափոխումը և հեղաշրջման անմիջական ազդեցությամբ գնահատականների և որակումների հետևողականությունն անհրաժեշտ է ընդգծել այն նկատառումներից ելնելով, որ առայժմ լրագրային հակամարտությունը շուտով կարտահայտվի բացահայտ պայքարով և կկանխորոշի մեզ հետաքրքրող հիմնահարցի ու ժամանակահատվածի շրջանակներում այս երկու կուսակցությունների վարքագիծը:

Դաշնակցության մեկ այլ՝ «Молот» (Մուրճ) թերթը փաստում էր, որ Փետրվարյան հեղափոխության սկզբում հասարակությանը նետված բուլշևիկյան կարգախոսները և հատկապես «Ամբողջ իշխանությունը խորհուրդներին»՝ իրականացան: Թերթն անշուշտ չէր նկատում, որ նշված խորհուրդներն իրենց մեծամասնությամբ էսեռա-մենշևիկյան էին և հազվագյուտ դեպքերում էր, որ բուլշևիկները դրանցում մեծամասնություն էին կազմում, ուստի և իրավասու չէին կառավարություն կազմել: Ինչևէ, Դաշնակցությունը հույսը կապում էր հեղափոխական մարմինների կենտրոնածիզ մտածողությամբ օժտված դեմոկրատիայի, հատկապես, քաղաքային ինքնավարությունների գործունեության հետ²⁵: Լիովին հասկանալի է դիտարկումը, քանի որ Երևանի նահանգի և Անդրկովկասի հայաշատ կենտրոնների դումաներում ՀՀԴ կուսակցությունը նկատելի ազդեցություն էր պահպանում:

Բուլշևիկյան հեղաշրջումից հետո տեսական, վերլուծական հողվածաշարով Բաբվի «Գործ» պարբերականում աչքի ընկավ վերջինիս խմբագիր, (Հայոց ազգային խորհրդի) քարտուղար Արտաշես Զիլինգարյանը (Ռուբեն Դարբինյան):

Նա էլ էր փաստում, թե «ով կարող էր կանխատեսել, որ Սահմանադիր ժողովի նախօրեին, իրեն մարքսիստական անուանող մի կուսակցություն (բուլշևիկները) հրապարակ կը նետուի՝ բռնի ոյժով ու աղաղակող կեղծիքի միջոցով տապալելու ժամանակաւոր Յեղափոխական կառավարութիւնը և իր այդ եղբայրասպան, ոճրագործ փորձի մէջ հաջողութիւն կունենա: Ո՞վ կարող էր հաւատալ, թե մի զինուորական դաւադրութեան միջոցով այդքան շուտ և այդքան հետաւորեամբ կարելի պիտի լինի հսկայածաւալ պետութիւնը ձգել անդունդի մէջ և քաղաքացիական արիւնոտ կռուի կրկէս դարձնել համայն երկիրը»²⁶:

Կուսակցությունն իր համար կարևորում էր բուլշևիկների գործունեության օբյեկտիվ կողմը, այսինքն՝ ոչ այնքան այն, թե ինչ ներքին շարժառիթներից դրդված էին բուլշևիկներն առաջ մղում իրենց ներկա քաղաքականությունը, այլ առավելապես այն, թե ինչ հետևանքներ է ունենում այդ քաղաքականությունը, և ինչ միջոցներով են ձգտում նրանք հասնել իրենց պաշտոնապես առաջադրած նպատակներին: Նրանք վստահ էին, որ եթե անտեսեն բուլշևիկների գործունեության ներքին շարժառիթների վիճելի հարցը և քննության ենթարկեն միայն այն միջոցները, որոնցով պայքարում են բուլշևիկները, և այն հետևանքները, որ անխուսափելիորեն առաջ է բերում նրանց կուսակցական ու քաղաքական գործունեությունը, ապա հասարակությունը կհամոզվի, որ թե՛ այդ միջոցները և թե՛ հետևանքները ընդունակ են կասկածելի դարձնելու բուլշևիկյան ղեկավարների գաղափարական մաքրությունն ու մտավոր առողջությունը²⁷: Կպարզվեր նաև, որ անկախ այն բարձր ու գեղեցիկ պատճառաբանություններից, որոնցով բուլշևիկները աշխատում են հիմնավորել իրենց քայլերը, նրանց գործունեության մեջ կար մի ամբողջական համակարգ, որ ապշեցուցիչ կերպով համապատասխանում է Ռուսաստանի թշնամիների ձգտումներին:

Պետք է նշել, որ ՀՀԴ աչքի ընկնող տեսաբաններից Արտ. Զիլինգարյանը սոցիալ-դեմոկրատական մեկ այլ կուսակցության, տվյալ դեպքում դրա ծայրահեղ ծախ թևի՝ բուլշևիզմի հանդեպ քաղաքական ազնվություն էր ցուցաբերում և եզրակացնում, որ երբ ծայրահեղ գրգռված են հասարակական կրքերը, երբ հասարակական գիտակցությունը պղտորված է մոլեգին կուսակցական պայքարի մեջ, մթագնվում է կուրության աստիճանի, երբ քաղաքական, ազգային ուժերից յուրաքանչյուրը շահագրգռված է իրերի այս կամ այն ընթացքով և մեծապես ենթա-

²⁴ Տե՛ս նույն տեղում, 28 հոկտեմբերի, ք. 230:

²⁵ Տե՛ս Молот, Тифлис, 1917, 28 октября, N 22.

²⁶ Գործ, Բաբու, 1917, թիվ 9-10, էջ 165:

²⁷ Տե՛ս նույն տեղում, թիվ 11-12, էջ 192:

կա է դեպքերի հեղհեղուկ ազդեցությանը, դժվար է և անհնար անաչառ դատավոր լինել բուլշևիկների նկատմամբ²⁸։

Ի դեպ, Արտ. Չիլինգարյանը հայ իրականության մեջ այն բացառիկ քաղաքական գործիչներից էր, որ հեղաշրջման առաջին շրջանում արդեն, կարողացավ ընդունել բուլշևիզմի օտարածին բնույթը, ուստի և դժվարանում էր բուլշևիկյան ղեկավարների գործունեության սուբյեկտիվ կողմի գնահատման հարցում։

Հենվելով հիմնականում «Русские Ведомости» թերթի հաղորդագրությունների վրա, որը բուլշևիկներին որակում էր որպես դավաճաններ և գեղմանական գործակալներ, Լենինն ու Տրոցկին և այլ բուլշևիկյան «շեֆեր» ժամանակավոր կառավարության ամբաստանության տակ էին, հուլիսին արդեն հրապարակվել էր դատախազի կազմած մեղադրական ակտը, սակայն այդ ամենի հետ մեկտեղ գործը չէր ստացել դատարանի անաչառ քննությունը, ուստի և նա անվերապահորեն չէր պնդում այդ մեղադրանքների վրա²⁹։

Ցավոք մինչև վերջ չգիտակցելով առավելապես բուլշևիզմի և ոչ այնքան առանձին ղեկավար գործիչների ռուսական պետության դեմ ուղղված գլխավոր քաղաքական գիծը, ՀԳԴ այս պարագայում Արտ. Չիլինգարյանը, գերապատվությունը տալիս էին բուլշևիկների գործունեության օբյեկտիվ կողմին, գտնելով, որ սուբյեկտիվ առավելապես բարոյական, քան թե քաղաքական հետաքրքրություն ունի³⁰։ Հասկանալի է, որ այս գնահատականը առավելապես պատմաբանի և ոչ ժամանակակից, անգամ քաղաքական գործի եզրահանգում է։

Ազգային շեշտադրմամբ իրեն սոցիալիստական համարող կուսակցությունը անդրադառնում էր նաև բուլշևիկյան սոցիալիզմի մոդելի խնդրին։ Ավելի ուշ, 1917 թ. դեկտեմբերի վերջին իրապես ըմբռնելով բուլշևիկների քաղաքականության գլխավոր մեկնակետը, Արտ. Չիլինգարյանը «Անդունդի մեջ» ծրագրային հոդվածում եզրակացնում էր, որ իրողություն է արդեն այն, որ «բուլշևիկները բռնության և կեղծիքի միջոցով հնարավոր են համարում սոցիալիզմի իրականացումը և սոցիալիզմի բարիքների պարզումը ոչ միայն Ռուսաստանին, այլև ամբողջ աշխարհին»³¹։ Եթե Ֆրանսիան բուրժուական հեղափոխության առաջապահն էր, իսկ Ռուսաստանն էլ իբր պետք է լինի սոցիալիստական հեղափոխության առաջամարտիկը, դա նշանակում էր, որ բուլշևիզմն անտեսում է պատմական իրականությունը և պատմական հեռանկարը։

Արտ. Չիլինգարյանը նկատի ուներ Ռուսաստանի ընդհանուր հետամնացության և, մասնավորապես, կապիտալիզմի ոչ պատշաճ մակարդակի հիմնահարցը։ «Սոցիալիստական հեղափոխության գաղափարը,– ասում էր նա,– ժամանակակից Ռուսաստանում բացարձակապես մի ցնորք է»³²։ Հետևելով Մ. Գորկու տեսակետներին, նա ինչ-որ տեղ գերազնահատում էր արդյունաբերության ու այդպիսով նաև բանվորության դերը մշակույթի, քաղաքականության զարգացման գործում, բանվորին դիտարկում էր որպես կուլտուրայի հիմք, եվրոպականացման հասնելու ճանապարհ։ Միաժամանակ ապշեցուցիչ էին հեղինակի կանխատեսումները բուլշևիկների «սոցիալիստական փորձերի»՝ անխուսափելի հետևանքների վերաբերյալ։ Դրանք են ըստ Արտ. Չիլինգարյանի՝ արդյունաբերության կատարյալ քայքայումը, կուլտուրայի բացարձակ անկումը, բանվորական դասի ոչ միայն քաղաքական ջախջախումը, այլև տնտեսական կործանումը, ամբողջ երկրի ստրկացումն օտար կապիտալի կողմից և ներքին քաղաքական սանձարձակ ռեակցիան³³։

Խորապես գիտակցելով իրողությունը Արտ. Չիլինգարյանը թերևս լավագույն կերպով հայկական հասարակական-քաղաքական մտքի մեջ հանգում էր բուլշևիկյան հեղաշրջման լիարժեք կործանարար ու ողբերգական դերի գնահատմանը։ «Եթե բուլշևիկեան խելայեղ ապստամբութեան նախօրէին կարող էր տակաւին մի աղօտ յոյս լինել, որ Ռուսաստանը գերմարդկային ճիգով թերևս կարողանայ վերջ ի վերջոյ վերականգնել իր պետական գոյութիւնը և փրկել մեծ հեղափոխութեան ամենակենսական նուաճումները, այժմ, երբ բուլշևիկների հայրենասպան քաղաքականութիւնը դիւային հետևողականութեամբ և մոլեգնութեամբ օր-օրի վրայ քանդում է Ռուսաստանի պետական գոյութեան վերջին հիմքերը, երբ համայն երկրի հիւանդ օրգանիզմը կատարելապես անզօր, անընդունակ է կռուելու իրեն ներքնապէս հիւժող մահացու ոյժերի դեմ և երբ իմպերիալիստական մեծ պետութիւնները – բարեկամ թէ թշնամի – շնչահեղձ անհամբերութեամբ գիշատիչ թռչունների պէս Ռուսաստանի հոգեվարքի վախճանին են սպասում, կարելի է ասել, որ միայն հրաշքը կարող է փրկել Ռուսաստանը»³⁴։

1918 թ. փետրվարին «Հորիզոնի» հինգ համարներում Ավետիք Շահխաթունյանը հանդես է գալիս «Հոկտեմբերեան յեղաշրջումը» հոդվածաշարով։ Հեղաշրջումից երեք ամիս հետո արձագանքը բացատր-

²⁸ Տե՛ս նույն տեղում։

²⁹ Տե՛ս նույն տեղում։

³⁰ Տե՛ս նույն տեղում։

³¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 198։

³² Նույն տեղում։

³³ 20-րդ դարի 60-ական թվականների ձևակերպումը Արտ. Չիլինգարյանն արել է 1917 թվականին։

³⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 199։

³⁵ Նույն տեղում։

վում է նրանով, որ Դաշնակցության մի հատվածը գոնե, դեռ հույսեր ուներ («Թուրքահայաստանի մասին» հրովարտակը - Վ. Մ.), որ Խորհրդրդային կառավարությունը հայանպաստ դիրքորոշում կորդեգրի, հատկապես Կովկասյան ռազմաճակատի պաշտպանության հարցում: Սակայն, նախ՝ զինադադարի կնքումը և անջատ բանակցությունները, ապա և՛ Սահմանադիր ժողովի ցրումը, վերջակետ դրեցին ԳԳԴ գաղափարական և մարտավարական տատանումներին և կուսակցությանն արմատական ընդդիմադիր կեցվածքը փոխարինեց մարտնչող թշնամական դիրքորոշմամբ: Այդ բեկման արտահայտություններից և պետք է համարել Ավ. Շահխաթունյանի մտորումները և բոլշևիկյան հեղաշրջման սնանկության ու կործանարար բնույթի մասին արված հիմնավոր դատողությունները:

Կանգ առնենք առավել բնորոշ հարցադրումների և վերլուծական մի շարք եզրակացությունների վրա: «Արդեօք բոլշևիկական պայքարն ու հոկտեմբերեան յեղաշրջումը սոցիալական հիմք ունին: Հիմնւած են արդեօք դրանք մի սոցիալական դասակարգի միւսի դէմ մղած կռիւ վրայ»³⁵, - հարցնում էր հեղինակը և հիմնավորում, որ հենց սոցիալ-դասակարգային առումով բոլշևիկները, գրեթե չեն տարբերվում էսեռներից ու ս.-դ. մենշևիկներից, որ ռուսական դեմոկրատիայի երկու հակառակորդ թևերի մէջ էական տարբերություն չկա: «Քոսոտ» ռամկավար, պառլամենտական հասարակապետութեան դէմ արտահայտուեցին, նշում էր հեղինակը, - բայց դժբախտաբար նրանք չասացին այն մասին, թէ ինչով են մտադիր փոխարինել ռամկավար հասարակապետութիւնը»³⁶:

Ավ. Շահխաթունյանը համոզված էր, որ սոցիալիստական ճամբարի հակասություններն այնքան մեծ ու խորը չէին, որ «ներքին ընտանեկան վէճի սահմանից անցնեին և դառնային արինահեղ կռիւ նշանաբան», ուստի և եզրակացնում էր, որ բոլշևիկների և մյուս սոցիալիստների միջև եղած տարածայնությունները կրում են միայն քաղաքական հիմք:

«Հողը ժողովրդին» նշանաբանը ևս ըստ հեղինակի չէր առաջացել ոչ մարքսիստական և ոչ էլ առավելապես բոլշևիկյան միջավայրում: Դաշնակցական Ավ. Շահխաթունյանն այս հարցում լիովին պաշտպանում էր սոցիալիստ-հեղափոխականների, տվյալ դեպքում Վ. Զեռնովի «հողային կոմիտեների» սրտամոտ գաղափարը: Առավել ևս զավեշտական էր այն, թե հաշտության հարցում բոլշևիկյան տեսակետը ո՞ր դասակարգի շահերին էր համապատասխանում և ո՞րն էր բոլշևիկյան տեսակե-

տը, բացի պարտվողականությունից³⁷: Ելք գտնելու համար Ավ. Շահխաթունյանն առաջարկում էր հրաժարվել նյութը մատերիալիստական եղանակով բացատրելուց: Հեղափոխական դեմոկրատիայի դեմ բոլշևիկների մղած կռիվը նա հիմնավորում էր երեք պայմաններով. 1) ռուս հեղափոխականների հոգեբանությամբ, 2) քաղաքական թյուրիմացությամբ *lupus lingua* և 3) ռուսական իրականության մի շարք պայմաններով, տվյալ դեպքում՝ դեմոկրատիայի զինված և անզեն մասերի անբնական հարաբերություններով³⁸:

Առաջին դեպքում նա մեծ տեղ էր հատկացնում «ռուս յեղափոխական ինտելեգենտին» և խիճոր անհատների դերին ու գտնում էր, որ «նրանց հոգեբանութիւնն ու դաստիարակութիւնը նախապատճառ են այս չտեսնւած ապադասակարգային, բայց և մասսայական կռիւ»³⁹: «Դիմադրելու և կռւելու պահանջը յաղթեց, - գտնում էր, Ավ. Շահխաթունյանը, - որովհետև յեղափոխականները՝ յեղափոխական մարտնչողից չկարողացան դառնալ քաղաքական կամ գոնէ յեղափոխական գործիչներ: Ռուսական յեղափոխական ինտելեգենցիայի բարձր շերտերի մէջ եղած կապը կտրւեց»⁴⁰:

Սոցիալիստ-հեղափոխականների (էսեռների) կուսակցության անդրկովկասյան հայկական կազմակերպությունները, ելնելով ծրագրային այն դրույթից, որ Ռուսաստանը սոցիալիստական հեղափոխությանը կմոտենա աստիճանաբար, հեղաշրջումը որակեցին որպես «հակահեղափոխական ակտ»: Բանվորական և Զինվորական Համառուսաստանյան 2-րդ համագումարի սոցիալիստ-հեղափոխականների խմբակցությունը և կուսակցության կենտրոնական կոմիտեն հոկտեմբերի 26-ին հայտարարում էին, որ «բոլշևիկյան կուսակցության և Պետրոգրադի բ. և գ. պատգամավորների խորհրդի կատարած իշխանության խլումը Սահմանադիր ժողովի գումարման նախօրեին և համագումարի բացման նախընթաց օրը՝ ոճրագործություն է հայրենիքի և հեղափոխության առաջ, սկիզբն է քաղաքացիական կռվի, Սահմանադիր ժողովի խորտակումն է և սպառնում է ոչնչացնել հեղափոխությունը»⁴¹: «Աշխատանքի դրոշակ» թերթը գրում էր, որ «ռուսական հեղափոխական դեմոկրատիայի համար մի հանգամանք պարզ է, որ այժմյան հեղափոխությունը սոցիալիստական

³⁵ Տե՛ս Հորիզոն, 1918, 1 փետրվարի, թիվ 26:

³⁸ Տե՛ս նույն տեղում, 8 փետրվարի, թիվ 29:

³⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴⁰ Տե՛ս նույն տեղում, 13 փետրվարի, թիվ 32:

⁴¹ Աշխատանքի դրոշակ, Բաքու, 1917, 5 նոյեմբերի, թիվ 18:

³⁵ Հորիզոն, 1918, 1 փետրվարի, թիվ 23:

³⁶ Նույն տեղում, 4 փետրվարի, թիվ 26:

չէ, դրա մասին խոսք չի կարող լինել մի երկրում, ուր 80%-ը անգրագետ են և քաղաքացիորեն անպատրաստ»⁴²:

Ի տարբերություն Անդրկովկասի սոցիալիստական մյուս կուսակցությունների, էսեռները համեմատաբար ծանրակշիռ և խորքային մոտեցում ցուցաբերեցին կատարված իրողությանը: Նրանք կշտամբեցին բոլշևիկներին չհարող սոցիալիստական մամուլը՝ հեղաշրջումը որպես սոսկ արկածախնդրություն բնորոշելու հարցում: Համաձայնվելով, որ Պետրոգրադի ապստամբությունը զինվորական դավադրություն է, էսեռները միաժամանակ ընդգծում էին վերջինիս նախօրոք կազմակերպված լինելու հանգամանքը: Նախ՝ դեռ հոկտեմբերի 15-ին (28) Բաքվի խորհրդի նիստում, էսեռ Սաքո Սահակյանը գիտակցելով, որ բոլշևիկները նախապատրաստվում են զինված հեղաշրջման հայտարարեց, որ «իշխանությունն անխուսափելիորեն կանցնի բոլշևիկների ձեռքը, բայց դրանից չեն շահի ո՛չ Ռուսաստանը և ո՛չ էլ իրենք բոլշևիկները»⁴³: Որպես հիմնավորում նրանք անշուշտ նկատի ունեին հեղաշրջման տարածումը, Մոսկվայի և այլ կենտրոնների ապստամբությունները: Ցավոք, էսեռները լուրջ քաղաքական սխալ էին համարում բոլշևիկյան շարժման «ժողովրդական» բնույթը չնդունելու հիմնահարցը, ինչը հիմնականում կապում էին շարունակվող պատերազմի հետ⁴⁴:

Այս թեզն, իհարկե սոցիալ-դեմոկրատիայի դիրքերից փորձում էր հիմնավորել նաև կուսակցության անվանի տեսաբաններից Լևոն Աթաբեկյանը, նկատելով, որ ներքին ու արտաքին ճակատների վրա պարտված ժողովուրդը մեղավորներ, պատասխանատուներ է փնտրում և գտնում է նրանց ըստ «ավանդության» հանձին հրեաների, մտավորականների և սոցիալիստների: Ծայրահեղ հուսահատության հասած բնակչությունը հանգում էր համապատասխան եզրակացությունների. «Ջարդեցեք ջիուդներին, նրանք են առաջ բերել պատերազմը», «ջարդեցեք ինտելիգենտներին, կուսակցական առաջնորդներին, նրանք են մեր երկպառակությունների պատճառը», «պետք է կախել թե Կերենսկուն, թե Լենինին»⁴⁵:

Հեղաշրջմանը յուրովի արձագանքեց նաև Կովկասում արևմտահայության շահերի պաշտպան հանդիսացող «Հայաստան» անկուսակցական թերթը: Այն առաջին հերթին գնահատեց և ընդգծեց այն հանգամանքը, որ Կովկասը կենտրոնի համեմատ ավելի հանգիստ ու կշռա-

դատված դիրք բռնեց հեղաշրջման նկատմամբ և նկատեց, որ կենտրոնին բնորոշ և սպասվող քաղաքացիական պատերազմը Անդրկովկասում շատ հեշտ կարող է վերածվի ազգամիջյան կռվի⁴⁶:

Այսպիսով, բոլշևիկյան հոկտեմբերյան հեղաշրջումն Անդրկովկասի և հայ իրականության ազդեցիկ քաղաքական ուժերն ընկալեցին և ընդունեցին առանձնահատուկ ընդգծված տազնապով:

Բոլշևիկյան հեղաշրջման նկատմամբ հատուկ վերաբերմունք դրսևորեցին Անդրկովկասում և Կովկասյան ռազմաճակատում տեղակայված բանակի հեղափոխական-դեմոկրատական կազմակերպությունները, մարմինները, հրամանատարական կազմը:

Կովկասյան բանակի արձագանքների և գնահատականների առանձնահատկությունն այն էր, որ այդ հարցում չկար միատարրություն, անգամ առանձին զորամասերում: Այս հանգամանքը թե՛ ռազմաճակատի պաշտպանության և թե՛ Անդրկովկասի հասարակական-քաղաքական հիմնահարցերի համատեքստում բանակի դերին հաղորդում է առանցքային քաղաքական և, իհարկե, գիտական նշանակություն:

Հոկտեմբերի 24-ին (նոյեմբերի 6) Ռուսաստանի հանրապետության նախարարների խորհրդի նախարար-նախագահ Ա. Կերենսկին խորհրդրդից խնդրում էր աջակցել ժամանակավոր կառավարությանը՝ բոլշևիկների դեմ վճռական գործողություններ կազմակերպելու նպատակով: Հոկտեմբերի 25-ին (նոյեմբերի 7) Կովկասյան բանակի գլխավոր հրամանատար, գեներալ Ե. Լեբեդինսկին ստացավ Ռուսաստանի զորքերի գերագույն գլխավոր հրամանատար գեներալ Ն. Դուխոմինի հրամանը⁴⁷: Ըստ այդմ էլ, հեղաշրջման փաստին Անդրկովկասում առաջինն արձագանքեց Կովկասյան բանակի զինվորական պատգամավորների երկրամասային խորհուրդը: Վերջինիս նախագահ, աջ էսեռ Դ. Դոնսկոյը հոկտեմբերի 25-ին դատապարտելով բոլշևիկների ելույթը բանակին կոչ էր անում պահպանել հանգստությունը⁴⁸:

Կովկասյան բանակի հրամանատարությունը բոլշևիզմն արմատապես և արագ ճնշելու գործում ոչ մի տատանում չդրսևորեց: Հոկտեմբերի 27-ին ինչ-որ տեղ հաշվի չառնելով Կովկասյան ռազմաճակատի զորամասերի իրական տրամադրությունները, գեներալ Ե. Պրժևալսկին Դ. Դոնսկոյի համաձայնությամբ գերագույն գլխավոր հրամանատարության շտաբին հեռագրում էր. «ամբողջ ռազմաճակատը միայն հրամանի է սպասում, որպեսզի աջակցի ժամանակավոր կառավարությանն ու հան-

⁴² Տե՛ս նույն տեղում:

⁴³ С. Бельский и А. Манвелов, նշված աշխատությունը, էջ 167:

⁴⁴ Տե՛ս Աշխատանքի դրոշակ, 19 նոյեմբերի, թիվ 19:

⁴⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴⁶ Տե՛ս Հայաստան, Թիֆլիս, 1918, 12 հունվարի, թ. 1:

⁴⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 3, գ. 232, թ. 1-2:

⁴⁸ Տե՛ս Документы и материалы..., с. 1.

րապետության խորհուրդներին և Սահմանադիր ժողովի նախօրեին երկիրը պաշտպանի ցնցումներից»⁴⁹։ Նույն օրը բոլոր կոմիսարներին ռադիոհեռագիր ուղարկվեց, որով պահանջվում էր կասեցնել Պետրոգրադից ստացվող քաղաքական հեռագրերի մուտքը։ Ուշագրավ է, որ Ն. Դուխոնինը հրաժարվեց կատարել ժողկոմխորհի կամքը և իր հավատարմությունը հայտնեց Ա. Կերենսկիին (որի համար հեռացվեց պաշտոնից), իսկ երբ Գերագույն գլխավոր հրամանատար նշանակվեց Կռիլենկոն, Պրժևալսկին իր հավատարմությունը հայտնեց Դուխոնինին⁵⁰։ Հրամանատարներից և զինվորական պատգամավորական խորհուրդներից ժամանակավոր կառավարության հանդեպ աջակցություն էր պահանջում նաև գեներալ Օդիշելիժեն։

Հոկտեմբերի 27-ին (նոյեմբերի 9) նմանատիպ բովանդակությամբ հեռագրեր ստացվեցին՝ Բայազետի կայազորի զինվորական պատգամավորների խորհրդի նախագահ Նոզդրովսկիից, Խնուսում տեղակայված Կովկասյան բանակի 4-րդ կորպուսի շտաբից և այլն⁵¹։ Հոկտեմբերի 28-ին (նոյեմբերի 10) Ալեքսանդրապոլի գավառային կոմիսար Պիժիկյանը Թիֆլիսի երկրամասային կենտրոնին հայտնում էր, որ իր կողմից հրավիրված դեմոկրատական կուսակցությունների տեղական կազմակերպությունների և գ. բ. պ. Խորհրդի միացյալ նիստը, հեղաշրջման հանդեպ իր գայրույթն արտահայտելով գտնում էր, որ անհրաժեշտ է անհապաղ հրավիրել տեղական խորհուրդների ներկայացուցիչների համագումար⁵²։ Ավելի ուշ, նոյեմբերի 11-ին (24), Երևանի կայազորի զինվորական պատգամավորների խորհրդի նիստը ընդունեց բանաձև, ըստ որի առաջադրվում էին. 1. սկսված քաղաքացիական պատերազմի միմիայն խաղաղ վերացում, 2. հեղափոխական-դեմոկրատիայի ներսում կուսիցիայի ձևավորում՝ սոցիալիստական բոլոր կուսակցությունների ներգրավմամբ, 3. իր ժամկետներում Սահմանադիր ժողովի հրավիրում և 4. դեմոկրատական հաշտության կնքում⁵³։

Հոկտեմբերի վերջին բանակի հրամանատարությունը տարածեց ռազմա-դատական վարչության հոկտեմբերի 24-ի կարգադրությունը, որը բոլշևիկների դեմ հեղափոխական ելույթներին մասնակցելու համար կոնկրետ միջոցառումներ էր նախատեսում⁵⁴։

Բանակի հրամանատարության աջակցելու լիակատար պատրաստականություն դրսևորեց Կովկասյան բանակի երկրամասային խորհուր-

դը իր էսեռական մեծամասնությամբ։ Ժամանակավոր կառավարության Կովկասյան ռազմական օկրուգի կոմիսար Էտեռ Վլ. Գորեչիան զինվորական պատգամավորական խորհուրդներին կոչ հղեց, որտեղ հեղաշրջումը որակվում էր որպես «դավաճանություն Ռուսաստանին ու հեղափոխությանը և հույս էր հայտնում, որ կովկասյան ռազմական օկրուգի զորքերը հավատարիմ կմնան ժամանակավոր կառավարությանը և կդատապարտեն «նրանց, ովքեր իրենց խռովությամբ իրագործում են գերմանական կայսեր պլանները»⁵⁵։

Միաժամանակ, հաշտության ու հողի վերաբերյալ բոլշևիկյան քայքայիչ, հակապետական հռչակագրերի ազդեցությունը բավարար էր, որ դրանց վերաբերյալ լուրերը թափանցեին նաև Կովկասյան ռազմաճակատ։

1917 թվականի հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին ռազմաճակատի թուրքական հատվածում, որը ձգվում էր Տրապիզոնից մինչև Վանա լճի հարավարևելյան շրջանները, թուրքական 2-րդ և 3-րդ բանակների դեմ գործում էին Կովկասյան բանակի 5 կորպուսներ։ Հյուսիսից հարավ այդ կորպուսները դասավորված էին Տրապիզոն – Բաբերդ, Էրզրոմ – Մամա-խաթուն (Դերջան) – Երզնկա, Մուլ – Խնուս և Օզնոտից (Օղնուտ) մինչև Բիթլիսի հարավն ընկած շրջաններում։ Ռազմաճակատի արևելյան պարսկական հատվածում տեղակայված էր Կովկասյան 7-րդ կորպուսը, ինչպես նաև Կովկասյան առանձին 1-ին և 2-րդ հեծելազորային կորպուսները։ Հեղաշրջման օրերին Կովկասյան բանակն իր պահեստային զորամասերի հետ մեկտեղ ուներ ոչ պակաս, քան 600 հազար զինվոր⁵⁶։

Կովկասյան գործող բանակը ոչ միանշանակ արձագանք և վերաբերմունք դրսևորեց հեղաշրջման նկատմամբ։ Բարձր հրամանատարությունը, որի վրա էր դրված ռազմաճակատի պաշտպանության պատասխանատվությունը զսպված, միաժամանակ, հետևողական հակաբոլշևիկյանատվությունը զսպված, միաժամանակ, հետևողական հակաբոլշևիկյան դիրքորոշում որդեգրեց։ Հոկտեմբերի 27-ին Կովկասյան բանակի կոմիսար Դ. Դոնսկոյի անունով ստացվում է Ռուսաստանի ժամանակավոր կառավարության մինիստր-Նախագահ Ա. Կերենսկիի հեռագիրը Գատչինոյում տեղակայված գերագույն գլխավոր հրամանատարության շտաբից։ Բոլոր զորամասերին հրամայվում էր վերադառնալ իրենց պարտականություններին և հատուկ շեշտվում էր այն հանգամանքը, որ Ա. Կերենսկին որպես ռուսաստանյան հանրապետության զինված ուժերի գե-

⁴⁹ Российский государственный военно-исторический архив РФ, ф. 2100, оп. 1, д. 2, л. 6:

⁵⁰ Տե՛ս նույն տեղում, 2100, оп. 1, д. 2, л. 366:

⁵¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 3, գ. 233, ք. 1:

⁵² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 233, ք. 1:

⁵³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 239, ք. 1:

⁵⁴ Տե՛ս ԲԳՎԱ, ֆ. 1300, оп. 1, д. 60, л. 226:

⁵⁵ Տե՛ս С. Е. Сеф, Революция 1917 года в Закавказье (Документы и материалы), Тифлис, 1927, с. 295-296.

⁵⁶ Տե՛ս Գ. Ս. Մելիքյան, Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը և Կովկասյան բանակը, Երևան, 1970, էջ 379-380:

րագույն գլխավոր հրամանատար ժամանել է Պետրոգրադ⁵⁷, այսինքն՝ պատրաստ էր վճռական գործողությունների: Պետերալ Ա. Կուլեբյակինը վստահ էր, որ «բուլշևիզմը Անդրկովկասի ժողովուրդների շրջանում ոչ մի արմատներ չունի և որ «ամբողջ իշխանությունը խորհրդայիններին» կարգախոսը ևս հանրամատչելի չէր, քանի որ իշխանությունն առանց այդ էլ այդ խորհրդայինների ձեռքում էր»⁵⁸: Դրա հետ մեկտեղ հոկտեմբերի վերջին շաբաթվա ռազմա-քաղաքական ամփոփագրերը լի էին առավելապես ոչ թե բանակի հանգստությունն, այլ հրամանատարության արդարացված տազնապն արտացոլող լուրերով:

Առանձնահատուկ և հասկանալի տազնապ էին դրսևորում հատկապես հայկական ազգային զորամասերը, որոնց համար ռազմաճակատը նույնանում էր Հայրենիքի պաշտպանությանը: Տասնյակ հաղորդագրություններից հիշատակենք հոկտեմբերի 29-ին գործող բանակից ստացված հայկական հրացանաձիգ-մահապարտների 2-րդ գնդի որոշումն այն մասին, որ վերջինս «վճռականորեն կանգնած է թանկագին ազատության, ժամանակավոր կառավարության և Սահմանադիր ժողովի պաշտպանության դիրքերում»: Այս փաստը հիշարժան է նաև նրանով, որ գնդի հրամանատար գնդապետ Սանարդյանը 1918 թ. աչքի ընկավ թուրքական արշավանքի դեմ պայքարում և, հատկապես Մայիսյան հերոսամարտերում⁵⁹: Պատապարտումներից զատ, ընդունվում էին նաև բուլշևիկներին պաշտպանող բանաձևեր: Բանակի շտաբի հոկտեմբերի 28-ից նոյեմբերի 4-ն ընդգրկող ռազմա-քաղաքական ամփոփագրերից երևում է, որ ոչ միայն պահեստային զորամասերում, այլև ռազմաճակատում ընդհանուր անհանգիստ, սպասողական վիճակ էր տիրում, որոշ զորամասերում տիրապետող էր դառնում բուլշևիկների ազդեցությունը⁶⁰:

Միաժամանակ հարկ է նշել բուլշևիկ և հիմնահարցի պատմաբան Ս. Սեֆի կարծիքը, որը հենվելով բուլշևիկյան կոմիտեների պահպանված ներքին գրությունների վրա, պնդում էր, որ բուլշևիկները 1917 թ. նոյեմբերին Անդրկովկասում ապստամբություն չէին նախապատրաստում⁶¹:

Այսպիսով, 1917 թ. հոկտեմբերի 25-ին բուլշևիկյան կուսակցությունը Պետրոգրադում զինված հեղաշրջման ճանապարհով գրավեց իշխա-

նությունը, ինչն ունի օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառներ ու նախադրյալներ:

Հեղաշրջումն Անդրկովկասում ընկալվեց որպես դավաճանություն Փետրվարյան հեղափոխության և ժամանակավոր կառավարության ժողովրդավարության զարգացման հեռանկարին: Երկրամասի բոլոր կուսակցությունները և հեղափոխական-դեմոկրատական կազմակերպությունները, բացի բուլշևիկներից, դատապարտեցին իշխանության ոչ օրինական զավթումը, համերաշխ էին իրենց գնահատականներում: Քաղաքական կայունության հաստատման միակ ուղի և երաշխիք համարվեց Սահմանադիր ժողովի հրավիրումը: Փետրվարյան հեղափոխության դասերը լավագույնս ընկալեցին վրացական մենշևիկները, որոնք Անդրկովկասի հասարակական-քաղաքական կյանքում, շատ արագ գերիշխող դիրք գրավեցին: Կովկասյան մենշևիկների մարտավարությունը գլխավորապես հետապնդում էր բուլշևիզմը մեկուսացնելու նպատակ: Նրանք ձգտում էին դրան հասնել Սահմանադիր ժողովի հրավիրման ճանապարհով, որտեղ հույս ունեին էսեռների հետ միասին մեծամասնություն նվաճել, այդպիսով քաղաքական պայքարից հեռացնել նաև ԴՅԴ-ին և օրինական պետականության համատեքստում ոչնչի հավասարեցնել բուլշևիկների ծրագրի իրագործման հնարավորությունները:

Հայկական հասարակական-քաղաքական դաշտը Փետրվարյան հեղափոխության ընծեռած անմախադեպ քաղաքական ակտիվության փորձով հանդերձ հայտնվեց բարդ իրավիճակում: Հաղթահարելով առաջին օրերի համընդհանուր անորոշությունը, հայկական կուսակցությունները՝ Հայ ժողովրդական կուսակցությունը, Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը, սոցիալիստ-հեղափոխականների կուսակցության հայկական կազմակերպությունները, ս.-դ. հայկական բանվորական կազմակերպությունը (սպեցիֆիկներ), արևմտահայության շահերի արտահայտիչ «Հայաստան» թերթը և մյուսները դատապարտեցին բուլշևիկյան հեղաշրջումը:

Հոկտեմբերյան հեղաշրջման նկատմամբ հատուկ վերաբերմունք դրսևորեցին Անդրկովկասում և կովկասյան ռազմաճակատում տեղակայված բանակային հեղափոխական-դեմոկրատական կազմակերպությունները, մարմինները, հրամանատարական կազմը: Այդ արձագանքների և գնահատականների առանձնահատկությունն այն էր, որ այդ հարցում չկար միատարրություն: Այս հանգամանքը թե՛ ռազմաճակատի պաշտպանության և թե՛ Անդրկովկասի հասարակական-քաղաքական հիմնահարցերի և, հատկապես իշխանության խնդրի համատեքստում բանակի դերին հաղորդում էր առանցքային քաղաքական նշանակություն:

⁵⁷ Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 27 հոկտեմբերի:

⁵⁸ ՀԱՍ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 26, թ. 20:

⁵⁹ Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 31 հոկտեմբերի, թիվ 232:

⁶⁰ Տե՛ս Հ. Ս. Մելիքյան, նշված աշխատությունը, էջ 378-392:

⁶¹ Տե՛ս История классово́й борьбы в Закавказье, Сборник статей, книга первая, Тифлис, 1930, Введение С. Сефа.

1.2. ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ՀԱՐՅՆ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ. ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԿՈՄՄՍԱՐԻԱՏԻ ՍՏԵՂՃՈՒՄԸ

Անդրկովկասում բուլշևիկյան հեղաշրջման արձագանքները և տարաբնույթ քաղաքական ատյաններում վերջինիս նկատմամբ համապատասխան դիրքորոշման կայացումը՝ վերջին հաշվով ենթատեքստում պարունակում էր իշխանության համար պայքարի բովանդակություն:

1917 թ. հոկտեմբերին Անդրկովկասում վերջնականապես ձևավորվեցին իշխանություն կազմակերպելու երկու կենտրոններ՝ Բաքուն և Թիֆլիսը:

Իրադարձությունների զարգացումն արդյունաբերական-բանվորական Բաքվում արմատական բնույթ կրեց: Հոկտեմբերի 25-ին (նոյեմբերի 7) Բաքվում կայացավ բոլոր դեմոկրատական կազմակերպությունների ներկայացուցիչների խորհրդակցություն, որտեղ ժամանակավոր կառավարության հետ հարաբերությունների ընդհատման և «հակահեղափոխական բնույթի հնարավոր ելույթի» հետ կապված, քննարկվեց տեղում գերագույն հեղափոխական մարմնի ստեղծման հարցը⁶²:

Հոկտեմբերի 26-ին (նոյեմբերի 8), ստանալով բուլշևիկյան հեղաշրջման լուրը գունարվեց Բաքվի խորհրդի գործադիր կոմիտեի ընդլայնված նիստը, որին մասնակցում էին քաղաքական կուսակցությունները, կայազորի ներկայացուցիչները, արհմիությունները: Եսեռա-մենշևիկյան-դաշնակցական խմբավորման մեծամասնությամբ մերժվում է Ստ. Շահումյանի առաջարկած բանաձևը՝ իշխանությունը Բաքվի խորհրդի գործադիր կոմիտեին հանձնելու վերաբերյալ և առաջարկվում է նոր մարմնի ստեղծման հարցը:

Վերոհիշյալ երեք ազդեցիկ կուսակցությունների առաջարկով, հեղափոխական կարգը պաշտպանելու նպատակով ստեղծվում է «Հասարակական անվտանգության Բաքվի հեղափոխական կոմիտե»⁶³: Հոկտեմբերի 27-ին (նոյեմբերի 9) բուլշևիկների նախաձեռնությամբ և Ստ. Շահումյանի նախագահությամբ հրավիրվում է Բաքվի խորհրդի ընդլայնված նիստ (544 հոգի ներկաներ), ելույթներով հանդես են գալիս բուլշևիկներից՝ Ա. Ջափարիձեն, Էսեռներից՝ Ս. Սահակյանը, մենշևիկներից՝ Ն. Աթաբեկովը: Ա. Ջափարիձեն Պետրոգրադի իրադարձությունները գնահատելով որպես «համաշխարհային հեղափոխության սկիզբ» պահանջում էր ամբողջ իշխանությունը Բաքվում հանձնել բանվորների և զինվորների պատգամավորների խորհրդին: Արտահայտելով խորհրդի

ազգային-սոցիալիստական խմբավորման տրամադրությունները, Էսեռ Ս. Սահակյանը վերլուծելով երկրի կենտրոնում ստեղծված իրավիճակը, նշում էր, որ «բուլշևիզմը ժամանակավոր երևույթ է և մեր խնդիրն է, ելնելով հեղափոխության խնդիրներից պայքարել նրա կոպիտ դրսևորումների դեմ»⁶⁴:

Այս անգամ նույնպես հաղթում է հեղափոխական-դեմոկրատական կուսակցությունների միացյալ խմբավորումը (258-ը՝ 149 ձայնի դեմ), ինչը բացատրվում է այն հանգամանքով, որ խորհրդի պատգամավորների մի մասը, հատկապես ծախս էսեռները՝ թվով 84 մարդ, քվեարկում են նրանց բանաձևի օգտին և՛ հաստատվում է նախորդ օրը՝ Հասարակական անվտանգության կոմիտեի ստեղծման մասին որոշումը⁶⁵:

Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցությունը Բաքվի քաղաքային Դումայի վերընտրություններում երկրորդ տեղն էր զբաղեցրել՝ (12.404 ձայն) սոցիալիստական (Էսեռ, մենշևիկ, Բունդ, Հայկական ս.-դ. բանվորական կուսակցության (սպեցիֆիկներ)) խմբավորումից հետո: Վերջինս «Ապահովության կոմիտեի» ստեղծումը գնահատեց որպես «սոցիալիստական կուսակցությունների, հեղափոխական կազմակերպությունների և բանակի ներկայացուցիչներից կազմված՝ հակահեղափոխության և անարխիայի դեմ կռիվ մղող կենտրոնական մարմին, որի կամքը պետք է լինի նաև կամքը բովանդակ ժողովրդի»⁶⁶:

Բաքվի բուլշևիկյան կոմիտեն կարողանում է այս պարտությունը վերածել հակապրոպագանդայի, բուլշևիկյան կոչերը հոկտեմբերի 29-ին (նոյեմբերի 11) քաղաքում ցույցի են դուրս բերում կասպիական ռազմական նավատորմի նավաստիներին և հանրահավաքում ընդունվում է բուլշևիկներին պաշտպանող բանաձև: Չայն տալով բուլշևիկյան բանաձևի օգտին, զինվորներն ու նավաստիները քվեարկում են Բաքվում իշխանությունը խորհրդին հանձնելու օգտին⁶⁷: Նոյեմբերի 1-ին (14) «Ընկեր զինվորներ» կոչով հանդես եկավ Ստ. Շահումյանը, որտեղ հոկտեմբերի 29-ի ընտրությունները գնահատեց որպես բուլշևիզմի հանդես կայազորի մեծ մասի համակրանքի դրսևորում⁶⁸: Վերլուծելով բանակի տրամադրությունները և զորամասերում բուլշևիկների հեղինակության աճը, Ստ. Շահումյանը, իհարկե, բուլշևիզմի դիրքերից փաստում է բոլորի

⁶⁴ Տե՛ս С. Бельский и А. Манвелов, նշվ. աշխ., էջ 179:

⁶⁵ Տե՛ս Ա.Հ. Մելիքյան, Սոցիալիստ-հեղափոխականները Հայաստանում և Անդրկովկասի հայաշատ քաղաքներում 1900-1920 թվականներին, Երևան, 1997, էջ 96:

⁶⁶ Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 29 հոկտեմբերի, թիվ 231:

⁶⁷ Տե՛ս Бакинский Рабочий, Баку, 1917, 1 ноябрь, N 73.

⁶⁸ Տե՛ս Ստ. Շահումյան, Երկեր, հ. 4, Երևան, 1978, էջ 20:

⁶² Տե՛ս С. Бельский и А. Манвелов, էջ 177:

⁶³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 179:

կողմից արձանագրված քաղաքական իրողությունը, այն, որ զինվորները վստահում էին դեմոկրատական խորհուրդներին, սակայն Փետրվարյան հեղափոխության ուժ ամիսների նրանց վարած քաղաքականությունը, բանակի օբյեկտիվ հոգնածությունը հասցրեց իր գազաթնակետին, «բացեց նրանց աչքերը»⁶⁹: Արդյունքը եղավ այն, որ հոկտեմբերի 31-ի (նոյեմբերի 13) խորհրդի ընդլայնված նիստում բոլշևիկներն անցկացրին իշխանությունը խորհրդին հանձնելու և հասարակական անվտանգության կոմիտեն վերացնելու մասին որոշումներ⁷⁰:

Նոյեմբերի 2-ին (15), Բաքվի խորհրդի ընդլայնված հերթական խորհրդաժողովը, ուր բոլշևիկները ունեին մեծամասնություն (488-ից 344 ձայն), քննարկեց իշխանությունը խորհրդի ձեռքն անցնելու հիմնահարցը: Դեմոկրատական խմբավորման կուսակցությունները՝ էսեռներ, մենշևիկներ, դաշնակցականներ, թվով 124 մարդ հեռանում են նիստերի դահլիճից: Նիստի մյուս մասնակիցները շարունակում են աշխատանքը՝ քննարկելով իշխանությունը Բաքվում խորհրդին անցնելու գործնական միջոցառումները: Ջեկուցմամբ հանդես է գալիս Ստ. Շահումյանը, որը բարձրացնում է նաև քաղաքի զինված ուժերի նկատմամբ վերահսկողություն կիրառելու հարցը: Մասնավորապես Բաքվի էսեռական կազմակերպության մարտավարությունը կրկնում էր նույն օրերին հրավիրված Յամառուսաստանյան բ. և գ. պատգամավորների խորհուրդների 2-րդ համագումարում սոցիալիստ-հեղափոխականների կենտրոնական կոմիտեի և համագումարի խմբակցության ընդունած հռչակագիրը: Դատապարտելով հեղաշրջումը, սոցիալիստ-հեղափոխականների խմբավորումը բոլշևիկների վրա «թողնելով այդ խելացնոր և ոճրագործ քայլի հետևանքների ամբողջ պատասխանատվությունը և անհնարին համարելով նրանց հետ միասին որևէ աշխատանք, բացի այս համագումարը, Պետրոգրադի գործերի և շատ խորհուրդների անբավարար ներկայացուցչությունը համարելով անիրավասու, թողնում է համագումարը և հեռանում»⁷¹: Ի վերջո ընտրվում է Բաքվի խորհրդի նոր գործադիր կոմիտե, որը և ճանաչվում է քաղաքի և Բաքվի նավթարդյունաբերական շրջանի բարձրագույն իշխանություն: Բացի բոլշևիկներից գործադիր կոմիտեի կազմում ընտրվում են նաև 6 ծախ էսեռ⁷²: Նոյեմբերի առաջին տասնօրյակի ընթացքում Բաքվի կայազորի անցումը բոլշևիկյան խորհրդի կողմը Արևելյան Անդրկովկասի կենտրոնում ավելի ամրապնդեց բոլշևիկների

⁶⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

⁷⁰ Տե՛ս Известия Бакинского Совета, Баку, 1917, 2 ноября, N 175.

⁷¹ Աշխատանքի դրոշակ, 1917, 5 նոյեմբերի, թիվ 18:

⁷² Տե՛ս С. Бельенький А. Манвелов, նշվ. աշխ., էջ 186-187:

դիրքը. այդ փաստն ընդունվում էր նաև ռազմական օկրուգի շտաբում: Դրան զուգահեռ, նոյեմբերի 3-ին (16) Բաքվի էսեռական, մենշևիկյան և դաշնակցական կոմիտեների արտակարգ նիստը որոշեց Բաքվում և նրա շրջաններում ձևավորել Հասարակական անվտանգության կոմիտե⁷³:

Նոյեմբերի 5-ին (18) «Известия Комитета Безопасности» լրագրի առաջին համարը հրապարակեց կոմիտեի կոչն ուղղված քաղաքացիներին⁷⁴: Այն մեկ անգամ ևս վկայում էր Անդրկովկասում ծավալվող քաղաքական անզիջում պայքարի մասին և պարզում, որ այդ օրերին սկսված գոտեմարտը որոշիչ էր դառնալու երկրամասի քաղաքական զարգացումների ասպարեզում:

Նոյեմբերի 7-ին (20) «Մուսավաթ» կուսակցության Բաքվի կոմիտեն բանաձև ընդունեց քաղաքական դրության մասին, որով կարելի է ասել, գործնականորեն մուտք գործեց Անդրկովկասի մեծ քաղաքականություն: Կուսակցությունը գտնում էր, որ «Բաքվի քաղաքական հակամարտության հաղթահարումը բոլշևիզմի ճնշման ճանապարհով հանդիսանում է ծայրահեղ վնասակար քայլ՝ համադեմոկրատական նպատակների և խնդիրների լուծման ճանապարհին», ուստի և առաջարկում էր ոչ նպատակահարմար համարել բոլշևիկների մեկուսացմանն ուղղված դեմոկրատիայի մի մասի մարտավարությունը⁷⁵: Ազգային շահի և քաղաքական հեռատեսության համատեքստում Մուսավաթի որդեգրած քաղաքականության ամենաուշագրավ դրվագն այն է թերևս, որ մահմեդական ֆեդերալիստների ազգային կուսակցությունը հեղաշրջման առաջին օրերին պաշտպանում էր բոլշևիկներին, փաստորեն, հայ Ստ. Շահումյանին և ավելին, գտնում էր, որ Հասարակական անվտանգության կոմիտեի մարտավարությունը վնասակար է հաշտության և համաձայնության քաղաքականության համար: Այսպես, թաթարական ազգային-դեմոկրատական կուսակցությունը մարտահրավեր էր նետում նաև Անդրկովկասի մյուս ազգային ուժերին և իրեն առավել ապահով էր զգում բոլշևիկների հետ, հատկապես, Բաքվում՝ անվիճելի հզոր Դաշնակցության հետ դժվարին մրցակցության պայմաններում:

Այսպիսով, Բաքվում գրեթե նույնությամբ ինչպես և Պետրոգրադում՝ բանակի վճռական դերակատարման շնորհիվ և, իհարկե, խաղաղ ճանապարհով մինչև նոյեմբերի 5-ը (18) իշխանությունն անցավ բոլշևիկներին: Իշխանության համեմատաբար հեշտ գրավումը պայմանավորված էր երկրի կենտրոնից բխող քաղաքականությամբ, երբ բոլշևիկների

⁷³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 188:

⁷⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 194-195:

⁷⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 195-196:

հաջողությունը դարձյալ համարվում էր ժամանակավոր երևույթ, անօրինականություն, որի վերջը ենթադրվում էր, որ կտա հեղափոխության և ժողովրդի կամքն արտահայտող Սահմանադիր ժողովը:

Կատարված իրողությունից ելնելով սոցիալիստ-հեղափոխականների կուսակցության Բաքվի կոմիտեի նոյեմբերի 4-ի (17) կոչումը նշվում էր, որ վերջինս իր վրայից հանում է Բաքվի ընդլայնված խորհրդի գործողությունների ողջ պատասխանատվությունը: Միաժամանակ հայտնվում էր, որ էսեռների և մյուս սոցիալիստական կուսակցությունների կոմիտեների միջև ձեռք է բերվել համաձայնություն՝ համատեղ գործողությունների դիմելու վերաբերյալ: Դրանով փորձ էր արվում միավորվել և տապալել Բաքվի խորհրդի իշխանությունը և ստեղծել բոլոր դեմոկրատական ուժերից կազմված «ժամանակավոր իշխանություն»⁷⁶:

Ինչ վերաբերում է ձախ էսեռներին, ապա Բաքվում ազդեցիկ դիրքեր զբաղեցնող այդ խմբակցությունը փաստորեն բոլշևիկների հետ կիսելով իշխանությունը, նոյեմբերի 14-ին պաշտոնապես հայտնում է աջերից իրենց բաժանման և բանվորների ու զինվորների պատգամավորների խորհուրդների առաջիկա ընտրություններում ինքնուրույն ցուցակով հանդես գալու մասին⁷⁷: Դրանով իսկ Բաքվում ավարտվում է էսեռական կազմակերպության պառակտումը աջ և ձախ թևերի միջև, ինչն անշուշտ բոլշևիկյան հեղաշրջման անմիջական պառակտիչ ազդեցությունն էր սոցիալիստական այդ կուսակցության վրա:

Թիֆլիսում իշխանության հիմնահարցի լուծմանն ուղղված և բոլշևիկյան վտանգին դիմագրավելու առաջին գործնական քայլ կարելի է համարել բ. գ. և գ. պ. խորհրդի երկրամասային կենտրոնի կողմից հոկտեմբերի 20-ին (նոյեմբերի 2) «Կովկասում իշխանության կազմակերպման մասին» նախագծի ընդունումը: Փաստաթուղթն ամփոփում էր հետևյալ հիմնական դրույթները. 1. Անդրկովկասում անթույլատրելի է ժամանակավոր կառավարության կողմից գեներալ կոմիսարի նշանակումը, 2. կոմիտեում (նկատի ունի, Օզակոմը) ընդունվում է ազգերի ներկայացուցչության սկզբունքը, 3. կոմիտեի անդամների թիվը պետք է հասցվի 8-ի, 3 ս.-դ., 2 էսեռ, 3 ազգային կազմակերպությունների՝ վրացի, հայ, մահմեդական ներկայացուցիչներ, 4. հայերի ներկայացուցիչը պետք է լինի դաշնակցական, վրացիներինը՝ սոցիալիստ-ֆեդերալիստ, մահմեդականներինը՝ ցանկալի է, որ լինի սոցիալիստական կուսակցություններից, բայց պարտադիր չէ, 5. բոլոր ներկայացուցիչներն ընտրվում են երկրամասային կենտրոնի կողմից, որը մերժման իրավունք ունի, 6. էսեռ-

⁷⁶ Տե՛ս С. Бельский А. Манвелов, նշվ. աշխ., էջ 190 և 199:

⁷⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 216:

ների կամ ս.-դ. մի ներկայացուցիչը նշանակվում է ժամանակավոր կառավարության կողմից և հանդիսանում է կոմիտեի նախագահը⁷⁸:

Հասկանալի է, որ բոլշևիկյան հեղաշրջումը կանխեց այս և մյուս այլ ծրագրերի իրականացումը, որոնք ժամանակավոր կառավարության ապրիլյան ճգնաժամից հետո մերթնդներթ բարձրացվում էին և փորձում էին մեղմել խորացող անիշխանությունը:

Յոկտեմբերի 20-ի նախագիծը լիարժեք հասկանալու նպատակով հարկ ենք համարում կարճ անդրադարձ կատարել դեպի 1917 ապրիլ-օգոստոս ամիսներն ընդգրկող ժամանակահատվածը, երբ Պետական խորհրդի քարտուղարի օգնական հայագահ Լ. Եվանգուլովը ապրիլին կառավարությանն է ներկայացնում Օզակոմի ստեղծմանն ու գործունեությանը նվիրված հաշվետվությունը: Վերջինս Ա. Կերենսկիի կողմից հաստատվում է միայն հուլիսի 12-ին Պետրոգրադում բոլշևիկյան ցույցից հետո: Այն նպատակ ուներ կրճատել Օզակոմին տրամադրված արտոնությունները և անցնել տեղական իշխանության ապակենտրոնացված համակարգի ձևավորմանը: Ըստ այդ նախագծի, Օզակոմի նախագահն այսուհետև կոչվելու էր «Կովկասում ժամանակավոր կառավարության Գերագույն կոմիսար», որին տրվում էին նախկին փոխարքաների իրավունքները, իսկ Օզակոմի անդամները դառնալու էին Գերագույն կոմիսարին կից վարչական խորհրդի անդամներ: Ստեղծվելու էր նաև մի լրացուցիչ պաշտոն՝ «Պետրոգրադում Կովկասի գործերի կոմիսար», որը պետք է կարգավորեր «Կովկասում ժամանակավոր կառավարության Գերագույն կոմիտեի» և ժամանակավոր կառավարության հարաբերությունները⁷⁹: Իրոք, 1917 թ. սեպտեմբերի 3-ին ժամանակավոր կառավարության մինիստր-նախագահ Ա. Կերենսկին և Պետրոգրադում Կովկասի գործերի նորանշանակ կոմիսար Վ. Նաբոկովը մի գրություն հղեցին Օզակոմի իրավասության մասին, որի նպատակը Կովկասի ենթարկում էր Կենտրոնին, այս անգամ մշակված վարչական համակարգի միջոցով⁸⁰: Միանգամայն պարզ է, որ ժամանակավոր կառավարությունը նպատակ ուներ նախ՝ իշխանության ճգնաժամն ու ակտիվացող բոլշևիզմը հաղթահարելու համար քաղաքականապես համեմատաբար ակտիվ Կովկասն իրեն անմիջականորեն ենթարկեցնելը, ապա և անջատողական տրամադրությունների կանխումը, որոնք ի դեմս վրացական

⁷⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 173:

⁷⁹ Տե՛ս հանգամանորեն՝ Վ. Յ. Մելիքյան, Փետրվարյան հեղափոխությունը և Հայաստանը, (1917 թ. մարտ-հոկտեմբեր), Երևան, 1997, էջ 127-129:

⁸⁰ Տե՛ս ՅԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 88, թ. 23:

⁸¹ Տե՛ս Վ.Յ. Մելիքյան, նշվ. աշխ., էջ 129:

մենշկիզմի հանդես էին եկել Փետրվարյան հեղափոխության առաջին ամիսներին: Ավելացնենք նաև, որ նույն ռազմավարական նպատակն էր հետապնդում նաև գրավված Արևմտյան Հայաստանի գեներալ-կոմիսարության ստեղծումն ու դրա ուղղակի ենթարկումը Պետրոգրադին:

1917 թ. հոկտեմբերի 20-ին, երկրամասային կենտրոնը մերժում էր ժամանակավոր կառավարության Գերագույն կոմիսարի նշանակումը Կովկասում, անուղղակի կերպով հիմնավորելով Անդրկովկասի քաղաքական ուժերի գործնական անջատողական տրամադրությունները: Հստակ երևում է, որ Թիֆլիսի կենտրոնը նաև ջանք չէր խնայում, որպեսզի Օզակոնը ուժեղացվի հատկապես սոցիալիստական կուսակցություններով, իսկ ազգային ներկայացուցչությունը՝ առավել արմատական ազգային-դեմոկրատական կուսակցություններով, տվյալ դեպքում ի դեմս Հայ հեղափոխական դաշնակցության և վրաց սոցիալիստ-ֆեդերալիստների: Ստացվում է հետևյալը, որ երկրամասային կենտրոնը, Օզակոնը լրացնելով սոցիալիստական կուսակցությունների ներկայացուցիչներով, այդ քայլով արդեն իսկ մեկուսացնելով կադետներին՝ ի դեմս նախագահ Վ. Խառլամովի և Մ. Պապաջանյանի, մինչև բոլշևիկյան հեղաշրջումը, փորձում էր երկրամասը հեռացնել Ռուսաստանից՝ առերես դա հիմնավորելով երկրում խորացող քաղաքական ճգնաժամով և բոլշևիզմի վտանգով: Լավագույն ապացույցներից մեկն էլ այն է, որ նորացված կոմիտեի նախագահի պաշտոնում Թիֆլիսն ակնկալում էր տեսնել կամ մենշևիկ կամ սոցիալիստ-հեղափոխական: Առաջանում էր նաև յուրօրինակ հակասություն, երբ մի կողմից երկրամասային կենտրոնն ընդունում էր, որ Օզակոնի նոր սոցիալիստ նախագահը նշանակվելու էր ժամանակավոր կառավարության կողմից, մյուս կողմից էլ՝ պնդում էր վերջինիս սոցիալիստական լինելու հարցում: Առաջին հայացքից ամեն ինչ նորմալ է թվում, մանավանդ սոցիալիստ Ա. Կերենսկիի պարագայում: Սակայն պատերազմող ռուսաստանյան պետության նախանշած նպատակը հաջողությամբ ավարտելու համար պահանջվում էր միահամուռ, պետականամետ քաղաքականություն, ինչը, կադետներին մեկուսացնելով, ճեղքեր էր տալիս, իսկ Անդրկովկասի հարցում, հասկանալի է, որ հանգեցնելու էր կենտրոնից անջատման: Որքան էլ որ Անդրկովկասի սոցիալիստական-հեղափոխական և ազգային-դեմոկրատական կուսակցությունները ծրագրային փաստաթղթերով ու ելույթներով կոչ անեին միացյալ դաշնային Ռուսաստանի օգտին, միևնույն է՝ քաղաքական կյանքի զարգացումը գործնականորեն տանում էր հակառակ՝ տարանջատման ճանապարհով: Մինչև բոլշևիկյան հեղաշրջումը դրա արտահայտություններից մեկն էլ՝ երկրամասային խորհրդի հոկտեմբերի 20-ի նախագիծն էր՝ Կովկասում իշխանության կազմակերպման մասին:

Այդուհանդերձ, Թիֆլիսում իշխանության հիմնահարցի ելակետային, անցումային դրսևորումն այն եղավ, որ հոկտեմբերի 28-ին (նոյեմբերի 10) ՌՍԴԲ(բ)Կ Կովկասյան երկրամասային և Թիֆլիսի կոմիտեների նախաձեռնությամբ ստեղծվեց զինվորների պատգամավորների առաջին բոլշևիկյան կենտրոնական երկրամասային խորհուրդը՝ «Պատգամավորական ժողովը»: Վերջինիս պաշտպանում էին Թիֆլիսի կայազորի 36 զորամասերի շուրջ 29 հազար զինվորներ⁸¹: Ըստ էության՝ գործող երկրամասային խորհրդին զուգահեռ, դա բոլշևիկյան զորամասերը ներկայացնող խորհուրդ էր: Պատգամավորական ժողովն իր առջև երկու խնդիր էր դնում, նախ՝ համոզված լինելով, որ Թիֆլիսի բ. և գ. խորհուրդը, նրա զինվորական սեկցիան իրենց էստեռ-մենշևիկյան մեծամասնությամբ չեն արտահայտի հեղափոխական կայազորի կամքը, պատգամավորական ժողովը հետապնդում էր խորհրդի զինվորական սեկցիայի, ինչպես նաև զորամասերի բոլոր կոմիտեների վերընտրության նպատակը:

Պատգամավորական ժողովի երկրորդ խնդիրն անգնե զորամասերի զինումն էր: Ինչ վերաբերում էր առաջին խնդրի գործադրմանը, ապա պատգամավորական ժողովն իր որոշման մեջ բոլոր զորամասերին ցուցում էր տալիս Թիֆլիսի խորհրդից անհապաղ ետ կանչել իրենց ներկայացուցիչներին և խորհրդի զինվորական սեկցիայի նոր ընտրություններն անցկացնել, առանց սպասելու խորհրդի վերընտրությանը վերևից⁸²:

Թիֆլիսի խորհրդի մեծամասնության՝ սոցիալիստական կուսակցությունների խմբավորման համար պարզ էր, որ բանակային բոլշևիկների կողմից ղեկավարվող ժողովը Կովկասի կենտրոնում իշխանությունը զավթելու գիծ էր վարում: Հանդուրժել վերջինիս գոյությունը նշանակում էր իշխանությունը կամովին հանձնել բոլշևիկներին, ինչը սպասվում էր Բաքվում: Երբ պատգամավորական ժողովի ներկայացուցիչը ցանկացավ Թիֆլիսի խորհրդի քննարկմանը ներկայացնել վերոհիշյալ որոշումը, խորհրդի նախագահությունը մերժեց այն, պատգամավորական ժողովը չճանաչելով դրպես իրավասու մարմին⁸³: Ստացվում էր, որ 1917 թվականի հոկտեմբերի վերջերին, նոյեմբերի սկզբներին պատգամավորական ժողովը Թիֆլիսում փաստորեն դարձել էր իշխանական պայքարի հանգուցակետ: Նոյեմբերի 2-ին (15), Թիֆլիսի խորհրդի բանվորական սեկցիայի ընդլայնված նիստում Պետրոգրադի դեպքերի մասին գեկուցմամբ հանդես եկած մենշևիկ Ն. Ժորդանիան, նկատի ունենալով կայազորի ելույթները և, մասնավորապես, պատգամավորական ժողովի գործունեությունը, փաստեց, որ պետրոգրադյան իրադարձությունները հուզումներ առաջացրին Թիֆլիսի կայազորի մի մասի մոտ: Նա ընդգծում էր, որ ելույթի կողմնակիցներ են բանակային բոլշևիկներից ոմանք

⁸¹ Стів Кавказский Рабочий, Тифлис, 1917, 1 ноября, N 188.

⁸² Стів Հ.Ս. Մելիքյան, նշվ. աշխ., էջ 305:

⁸³ Стів С. Е. Сеф, նշվ. աշխ., էջ 322:

և որ տեղական «քաղաքացիական» բուլձակները դեմ են, ուստի և նման ելույթը կատանա զինվորական խռովության բնույթ⁸⁴: Այստեղ է դրսևորվում Բաքվի բուլձակների առավել գործնական վարքագիծը, երբ Ստ. Շահումյանը և մյուսները նկատելով խորհուրդների հարցում Կովկասի առանձնահատկությունը՝ այնտեղ սոցիալիստական-ազգային կուսակցությունների գերակշռությունը, սկզբից ևեթ նախընտրեցին իշխանության համար պայքար մղել այդ խորհուրդներից դուրս՝ Պետրոգրադի նման իշխանությունը զավթելու և նոր խորհուրդ ձևավորելու ճանապարհով:

Պատգամավորական ժողովի շուրջ ծավալված պայքարն իր կիզակետին հասավ նոյեմբերի 4-ին (17), երբ տեղի ունեցավ Թիֆլիսի խորհրդի գործադիր կոմիտեի արտակարգ նիստը կայագործի գործասերի՝ բուլձակներին հարող «կազմակերպչական կոմիտեների» ներկայացուցիչների մասնակցությամբ (շուրջ 200 մարդ): Մինչև նոյեմբերի 4-ի, իր վերջին նիստը, պատգամավորական ժողովը ներկայացնում էր արդեն ավելի քան 70 գործառնաբեր: Բուլձակները հասան նրան, որ հսկողություն սահմանվեց Թիֆլիսի Արսենալի (զինապահեստ) և հրետանային պահեստի նկատմամբ: Ստեղծվեց կապ Կովկասյան բանակի բուլձակամետ տրամադրված գործասերի հետ, մասնավորապես Բաքվի, Երևանի, Կարսի, Ալեքսանդրապոլի, Սարիղամիշի, Ելիզավետպոլի (Փանծակի), Քուբախսիի և այլ քաղաքների կայագործների զինվորները կողմնորոշվեցին հոգուտ բուլձակյան իշխանության: Պատգամավորական ժողովը պահանջում էր վերընտրել Թիֆլիսի բ. և գ. պատգամավորների խորհուրդը, շտապ հրավիրել բանակային երկրորդ համագումարը: Թիֆլիսի զինվորական պատգամավորների խորհրդի նախագահ Էսեռ Ս. Վերեջչակը և Էսեռները բուլձակյան պատգամավորական ժողովի ստեղծումը համարում էին նոր երկիշխանության հաստատում և պահանջում էին անմիջապես վերացնել այն⁸⁵: Մենշևիկ Պետրոսյանը, Էսեռ Ի. Կարցիվաձեն պատգամավորական ժողովի գոյությունն անկարելի էին համարում այն պատճառով, որ խորհրդի կազմի վերընտրություններն առանց նախնական հայտարարությունների, սկսվել էին: Ի. Կարցիվաձեն կռահելով պատգամավորական ժողովի նպատակները, գտնում էր, որ ընտրություններից հետո անգամ չի ենթադրվում այն ցրել և որ «բուլձակները ցանկացել են ստեղծել նոր մարմին, որն իր վրա կվերցնի խորհրդի ֆունկցիաները»⁸⁶:

Իրոք, պատգամավորական ժողովի անունից հանդես եկող բուլձակները համոզված էին, որ կայագործը բավականաչափ ուժեղ է, որպեսզի դիրքերը զիջի Էսեռ-մենշևիկյան խմբավորմանը⁸⁷: Որպես բախ-

⁸⁴ Տե՛ս Կ. Մ. Жордания, За два года, с. 49-50:

⁸⁵ Տե՛ս Ս. Ս. Сеф, նշվ. աշխ., էջ 325:

⁸⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 327:

⁸⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 328:

ման տրամաբանական արդյունք, բուլձակները լքում են նիստը և վերջնականապես խզում կապերը Էսեռ-մենշևիկյան խմբավորման հետ: Բուլձակների հեռանալուց հետո ընդունվում է բանաձև, որը պահանջում էր ցրել պատգամավորական ժողովը, վերականգնել գործադիր կոմիտեի իրավունքները զինապահեստի նկատմամբ: Նոյեմբերի 5-ին (18), բուլձակների նախատեսած հանրահավաքի առթիվ մենշևիկ Արշ. Ջուրաբյանի առաջարկով բանաձև է ընդունվում, որով արգելվում է հանրահավաքը, իսկ Թիֆլիսի խորհրդի զինվորական սեկցիան ընդունում է քաղաքի կայագործին ուղղված կոչ: Դրանում զինվորներից պահանջվում էր չենթարկվել պատգամավորական ժողովին, համախմբվել Էսեռ-մենշևիկյան գործադիր կոմիտեի շուրջը⁸⁸: Միաժամանակ, գործադիր կոմիտեն չխնայեց ոչ մի ջանք, որպեսզի Թիֆլիսից հեռացվեն բուլձակյան գործասերը:

Եվ, վերջապես, նոյեմբերի 10-ին (23) Թիֆլիսի խորհուրդը մեկ անգամ ևս քննարկեց պատգամավորական ժողովի հարցը⁸⁹: Չնայած նոյեմբերի 4-ի (17) ժողովը ցրելու մասին որոշմանը, Էսեռներն ու մենշևիկները խուսափում էին իրագործել այն և փորձում էին ուժեղացնել Թիֆլիսի «քաղաքացիական» և «զինվորական» բուլձակների միջև եղած ճեղքվածքը, այսինքն՝ որդեգրելով Ն. ժորդանիայի մարտավարությունը, փորձում էին վարկաբեկել, հեղինակազրկել բուլձակներին, և խաղաղ ճանապարհով թույլ չտալ, նրանց կողմից՝ գոնե Թիֆլիսում իշխանության զավթումը: Ուշագրավ է, որ նույն նիստում նմանատիպ մարտավարություն որդեգրեցին նաև պատգամավորական ժողովի բուլձակի ղեկավարները, այսինքն՝ մնացին խորհրդի գործադիր կոմիտեի կազմում: Փաստերի համադրումը վկայում է, որ կովկասյան ռազմական օկրուգի զինվորների մեծամասնությունը նոյեմբերին պատրաստ էր պաշտպանելու Անդրկովկասում իշխանությունը գրավելու վերաբերյալ բուլձակյան կոչը: Այսպես օրինակ, Գ. Գ. Երևանի «Ձանգ» թերթը, որի խմբագրական կազմում էին Ս. Վրացյանը, Ս. Թորոսյանը, Ար. Ղազարյանը տեղեկացնում էր, որ նոյեմբերի 14-ին (27) տեղի բուլձակները 5-րդ և 6-րդ գնդերում ինչպես նաև Անգլիական այգում պրոպագանդա են մղում, որպեսզի այդ գործառնաբերը շարժվեն Թիֆլիս և նպաստեն երկրամասի կենտրոնում իշխանությունը բուլձակներին հանձնելու գործին⁹⁰: Դրան հակառակ Բաքվի Գ. Գ. օրգան «Արև»-ը դեմոկրատիայի հանընդհանուր համերաշխության ալիքի վրա, փաստում էր, որ «քաղաքի մեջ կտիրե կատարեալ հանգստություն: Քաղաքային Դումայի մեջ հայ և թուրք դեմոկրատիայի ներկայացուցիչների միահամուռ գործունեությունը հանձինս

⁸⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 331:

⁸⁹ Տե՛ս Գ. Ս. Մելիքյան, նշվ. աշխ., էջ 322:

⁹⁰ Տե՛ս Ձանգ, Երևան, 1917, 16 նոյեմբերի, թիվ 3:

դաշնակցութեան և թուրք սոցիալիստական, դեմոկրատական տարրերու հարաբերութիւնների, որոնք վերջերս աւելի սրտագին դարձած են, քանի որ այլևս հասկանալի դարձած է, թէ միմիայն հարևան ազգերի համերաշխութեամբ կարելի է ապահովել խաղաղ կենսաքը երևանի և առհասարակ Կովկասի մէջ»⁹¹։ Սակայն ՌՍԴԲ(բ)Կ երկրային կոմիտեի էսեռա-մենշկիկայան մեծամասնության և անգամ մի շարք ղեկավար բոլշևիկների մարտավարությունը, որն արտահայտվում էր ոչ բոլշևիկ սոցիալիստական ուժերի նկատմամբ խաղաղ ճնշում գործադրելու մեջ, կանխեց զինվորական զանգվածների վճռական գործողությունները, ծախողեց բոլշևիկների կողմից իշխանությունը թիֆլիսում և Անդրկովկասում գրավելու առաջին փորձը։

Կարելի է եզրակացնել, որ բոլշևիկների մի մասը թիֆլիսում չհամարձակվեց և չիրականացրեց այն, ինչին միանգամից գնացին Բաքվի բոլշևիկները։ Ստացվում է նաև, որ թիֆլիսում հակաբոլշևիկյան ուժերը, ի դեմս վրացական մենշկիկների, ավելի «դեմոկրատ» և գորեղ գտնվեցին, քան էսեռները Բաքվում։

Այս հանգամանքն անկասկած ուժեղացրեց մենշկիկների դիրքերը Կովկասի քաղաքական կենտրոնում։ Նրանք ավելի համարձակ և արմատական գործողությունների հնարավորություն ձեռք բերեցին իրենց հակառակորդ գլխավոր ուժի՝ բոլշևիկների դեմ։

Քաղաքական այս նախնական տեղաշարժերը բեկումնային նշանակություն ունեցան նաև հայկական քաղաքական ուժերի, մասնավորապես, Ղաշնակցության աստիճանական թուլացման ու մեկուսացման համատեքստում։

Քաղաքական անկայուն, սպասողական վիճակը և, հատկապես, թիֆլիսում բոլշևիկների կողմից իշխանության գրավման անհաջող փորձը, ստեղծեց նախադրյալներ և լայն հնարավորություններ, որպեսզի վրացական մենշկիկները ստանձնի Անդրկովկասի քաղաքական ղեկավարությունը և բոլշևիկների դեմ ձևավորի իշխանության նոր մարմին, մանավանդ, որ Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտե՝ Օզակոմը լիովին վարկաբեկվել ու սպառել էր իրեն։ Նոյեմբերի 7-ին (20) թիֆլիսի խորհրդի բ. և գ. պատգամավորների, արհմիությունների վարչությունների և բանվորական կոմիտեների սեկցիայի համատեղ նիստում Ն. Ժորդանիան առաջարկում էր լրջորեն մտածել Անդրկովկասում իշխանության կազմակերպման մասին և շեշտում էր պատրաստվող իրադարձություններին հասարակությանը նախապատրաստելու հանգամանքը⁹²։

«Молот»-ը նոյեմբերի 10-ին (23) քննադատելով ժամանակավոր կառավարությանը, ընդգծում էր իշխանության սուր անհրաժեշտության

խնդիրը, ինչը ԳԳԴ տեսնում էր ոչ թե կոալիցիոն կամ միատարր կառավարությունների, այլ հեղափոխական դեմոկրատիայի մեծամասնության համար նպատակահարմար իշխանության տեսքով⁹³։ Կոմիսարիատի ձևավորումից ընդամենը հինգ օր առաջ, Ղաշնակցությունը դեռևս հույս ուներ, որ բազմազգ Ռուսաստանում նոր իշխանությունը կարտահայտվի Ազգային խորհուրդների տեսքով, կամ այլ կերպ իշխանության ազգայնացմամբ, որոնց թերթն անգամ «հանրապետություն» էր անվանում և նրանց անմշակ սահմանադրություններում նշարում նոր քաղաքական օրգանիզմների բոլոր բաղադրիչները։ Դրանց նպատակահարմարությունն ավելի էր ընդգծվում Ռուսաստանի հսկայական տարածքի համատեքստում, երբ անհրաժեշտ էր դառնում հեղափոխության շահերի պաշտպանությունը։ Քանի դեռ երկրի կենտրոնում այս կամ այն իշխանության հաստատումը իր բնույթով և կազմով անցանկալի և անընդունելի էր տեղերում, ընդհուպ մինչև չենթարկվելու աստիճան, ուստի և կառավարության կամ ղեկավարման այլ ձևերի կազմակերպումը կարող էր լիովին համապատասխանել տվյալ ազգային շրջանի դեմոկրատիայի շահերին, և հակառակը՝ հակադրվել կենտրոնի տրամադրություններին⁹⁴։

Պարզ է, որ Ղաշնակցության լրագրողի գլխավոր հարվածը տվյալ դեպքում ուղղվում էր բոլշևիկների և ժողկոմխորհի դեմ։ Առաջին հայացքից ապագա միասնական Ռուսաստանի ազգային-վարչական կառուցվածքի առաջարկների ենթատեքստում, հրամցվում էր բոլշևիկյան կառավարության իշխանությունը չընդունող Անդրկովկասի նոր իշխանության ստեղծման հրամայականը, որի առանցքը, ԳԳԴ, չգիտես ինչ երաշխիքների վրա հենվելով, համարում էր ազգային խորհուրդները։ «Կոմնիլովշչինայի և բոլշևիկների արանքում, - գրում է թերթը, - լավագույն տարբերակը առանձին, անջատ, ավտորիտար իշխանությամբ օժտված միավորների մեջ է»⁹⁵։ Միաժամանակ, մտավախություն էր հայտնվում, որ «սնկի նման աճող այդ հանրապետությունները» չեն դիմանա միջազգային լարված իրավիճակին և մրցակցությանը, քանի որ չունեն անկախության պահպանման, կայունության և հարատևության համար անհրաժեշտ պայմաններ։ Նկատի էր առնվում, որ դրանք ժամանակավոր, ավելին՝ օրվա պահանջ են և «անպայման կվերանան իրավական հասարակարգի ու պետական կարգի ձևերի ի հայտ գալուն պես»։ Հողվածի հեղինակը խորհուրդ էր տալիս նաև, որ միայն պետականամետ մտածողությունը և պետական քաղաքականությունը կարող են կաջխորդել թաքնված ապագան»⁹⁶։

⁹³ Տե՛ս Молот, 1917, 10 ноября, N 32.

⁹⁴ Տե՛ս նույն տեղում։

⁹⁵ Տե՛ս նույն տեղում։

⁹⁶ Տե՛ս նույն տեղում։

⁹¹ Արև, Բաքու, 1917, 1 դեկտեմբերի, թիվ 246։

⁹² Տե՛ս Протоколы Закавказских революционных советских организаций, էջ 206։

Ոչ միայն այս, այլև Անդրկովկասի մամուլի մյուս օրգաններում նույն ժամանակ սկզբից սկսված հասարակական կարծիքի նախապատրաստման փուլն ավարտելով, Անդրկովկասի ազգային, սոցիալիստական կուսակցությունների ազդեցիկ խմբավորումը ձեռնամուխ է լինում Օզակոմի փոխարեն երկրամասի կառավարման նոր մարմնի ստեղծմանը: Դրա հիմքում վրացական մենշևիկների թելադրանքով և Ղազնակցության աջակցությամբ դրվում է ազգային ուժերի համեմատական ներկայացուցչական սկզբունքը, որն ակնառու կերպով դրսևորվել էր 1917 թ. հոկտեմբերին Անդրկովկասում անցկացված քաղաքային դումաների ընտրությունների ժամանակ: Վրացաբնակ գավառներում ընտրվածների մեծամասնությունը կազմում էին մենշևիկները, հայաբնակ գավառներում՝ դաշնակցականները, թաթարաբնակ գավառներում՝ մուսավաթականները⁹⁷:

Նոյեմբերի 15-ին Թիֆլիսում Հայոց ազգային խորհուրդ են այցելում Ն. Ժորդանիան և Գ. Վեշապելին, հայկական կենտրոնական ազգային մարմնի մոտակա մարտավարությունը պարզելու և համատեղ գործելու մտադրությամբ: «Գիտենք, որ համարյա անկախ իշխանություն ենք սկսել,- հայտնում էր Ն. Ժորդանիան,- մինչև այժմ չէինք գալիս, որովհետև վստահ չէինք, թե կան խնդիրներ, որ կարող ենք միասին լուծել: Հայերն ու վրացիներն անցյալում ոչ միայն չեն կռվել, այլև օգնել են միմյանց: Ռուսաստանի տիրապետությունից ի վեր ավելի ծանր վիճակ չի ստեղծվել մեզ համար, քան այժմ, ուստի պետք է նեցուկ որոնենք իրար մեջ: Մենք կուզենայինք իմանալ, թե դուք ինչ մտածումներ ունեք Կովկասի հեռանկարի մասին»⁹⁸:

Հայոց ազգային խորհրդի անդամները, հայ և վրաց ժողովուրդների քաղաքական ուղին համարելով միասնական, համագործակցության երկու հիմնական հանգամանք էին ընդգծում «ընդհանուր թշնամու», այսինքն՝ Թուրքիային և «հյուսիսից եկող անարխիան», այսինքն՝ բոլշևիկները: Բոլշևիկների հարցում տարակարծություններ չկային, բայց դաշնակցի և ռազմաճակատի պաշտպանության հարցում սկզբից ևեթ անհամաձայնություն է դրսևորվում: Որպես հնարավոր դաշնակցի՝ Գերմանիայի ընտրության հարցում նույնիսկ հայ գործիչների տեսակետները իրարամերձ

⁹⁷ Տե՛ս С. Е. Сеф, նշվ. աշխ., էջ 283-285:

⁹⁸ Պատմաբան Ա-ՂՈ-ն (Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյան) նրանց ներկայացնում է որպես Վրացական ազգային խորհրդի նախագահ և անդամ, մինչդեռ հայտնի է, որ վրացական ազգային մարմինը ստեղծվել է 1917 թ. դեկտեմբերին՝ Վրացական ազգային համագումարում:

⁹⁸ Ա-ՂՈ, Հայության երկունքը, ՀՀ Պատմության թանգարան, նոր պատմության բաժին, 839/195դ, էջ 118-126:

էին. մի մասը, և ոչ առանց վրացիների հուշումի, հանձին Գերմանիայի, տեսնում էր Թուրքիայից պաշտպանվելու երաշխիք, իսկ մյուսներն անընդունելի էին համարում Գերմանիայի հետ բանակցելը՝ մատնանշելով, որ «հայ ժողովրդի ջնջումը նրա ծրագրով է եղած»⁹⁹:

1917 թ. նոյեմբերի 11-ին (24) Թիֆլիսի ժողովրդական տանը կայացավ խորհրդակցություն, որը քննարկեց Անդրկովկասում նոր իշխանության կազմակերպման հարցը: Մասնակցում էին Բ. և Գ. պատգամավորների խորհուրդների երկրամասային կենտրոնների, Կովկասյան բանակի երկրամասային խորհրդի, բանվորական և զինվորական պատգամավորների խորհրդի Թիֆլիսի գործադիր կոմիտեի, ի դեմս վարչության՝ քաղաքային դումայի, Հասարակական անվտանգության կովկասյան կոմիտեի, Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեի, քաղաքական կուսակցությունների (սոցիալ-դեմոկրատներ, սոցիալիստ-հեղափոխականներ, վրացական սոցիալիստ-ֆեդերալիստներ, աշխատավորական սոցիալիստներ, ս. -դ. հայկական բանվորական կազմակերպության (սպեցիֆիկներ), բունդ), մահմեդական կազմակերպությունների, փոստ հեռագրական ծառայողների կենտրոնական կոմիտեի, Անդրկովկասի երկաթուղու ծառայողների կենտրոնական կոմիտեի, երկրամասի պարենային վարչության և Թիֆլիսի արհմիութենական կազմակերպությունների խորհրդի ներկայացուցիչները: Ներկա էին նաև Կովկասյան բանակի գլխավոր հրամանատար, գեներալ Ս. Պրժևալսկին, բանակի շտաբի պետ գեներալ Ե. Լեբեդինսկին, ռազմաճակատի շտաբի կվարտիրմեստեր՝ գեներալ Վ. Լևանդովսկին, բանակի շտաբին կից անգլիական, ֆրանսիական ռազմական գործակալներ, ԱՄՆ-ի հյուպատոս Ֆ. Սմիթը և ուրիշներ: Ընդհանուր առմամբ խորհրդակցությանը ներկա էր 400 մարդ¹⁰⁰:

Բացման խոսքով և խորհրդակցության խնդիրների լուսաբանմամբ հանդես եկավ պետական Դումայի նախկին անդամ, երկրամասային կենտրոնի նախագահ մենշևիկ Ե. Գեզեչկորին: Ընդգծելով խորհրդակցության ելակետային՝ բոլշևիկյան հեղաշրջման դրույթը, նա նշեց, որ բոլշևիկների ելույթի արդյունքում երկու շաբաթից ավելի է, որ Անդրկովկասը կտրվել է կենտրոնից և այդ կտրվածությունը հարկադրում է կանխորոշել մոտակա գործունեության ուղին¹⁰¹: Ավելի որոշակի էին Ն. Ժորդանիայի հարցադրումները. «100 տարի է, ինչ Անդրկովկասն աշխատում է Ռուսաստանի հետ ձեռք-ձեռքի տված. համարելով իրեն անխախտ կապված նրա հետ: Այժմ դժբախտություն պատահեց՝ Ռուսաստանի հետ

⁹⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁰⁰ Տե՛ս Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, Тифлис, 1919, с. 3-4:

¹⁰¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 4:

կապը կտրվեց և Անդրկովկասը մնաց մենակ: Մենք պետք է մեր սեփական ոտքերի վրա կանգնենք և ինքնուրույն մեզ օգնենք, կամ կործանվենք անարխիսայի մեջ»¹⁰²:

Նիստո՞ւմ պարզվեցին երկու, որոշակի քաղաքական հոսանքներ: Մենչևիկներն ու էսեռները պաշտպանում էին, իսկ բոլշևիկները դեմ էին իշխանություն ստեղծելու նախագծին:

Խորհրդակցությունում Անդրկովկասի ժամանակավոր իշխանության ստեղծման մասին զեկուցմամբ հանդես եկավ բանակային երկրամասային խորհրդի նախագահ, Կովկասյան ռազմաճակատի կոմիսար, աջ էսեռ Դ. Դոնսկոյը: Նա գտնում էր, որ Անդրկովկասի դեմոկրատիան իր կազմակերպությունների և քաղաքական դաստիարակության սկզբունքներից ելնելով չի կարող կանգնել այն ուղու վրա, որով առայժմ շարժվում է Պետրոգրադի պրոլետարիատի մեծ մասը: Բոլշևիկների հետ պայմանավորվածության կամ էլ Անդրկովկասի դեմոկրատիայի կազմի արձատական փոփոխության ձեռք չբերելը, նրա կարծիքով, կրում է քաղաքացիական պատերազմի վտանգը, որը երկրամասում կվերածվեր ազգամիջյան հրդեհի, հնարավոր է իր մեջ ներառներ ռազմաճակատը և հանգեցներ ոչ միայն Անդրկովկասի այլև երկրի կործանմանը: Ռազմական գործիչն, արտահայտելով ընդհանուր տրամադրությունը, անհանգստանում էր անորոշ իրավիճակից և, մասնավորապես, նրանից, թե դեռ որքան դա կշարունակվի և երբ կծնավորվի իսկական ժողովրդական իշխանություն:

Անդրկովկասում հանրության կողմից ճանաչում ունեցող իշխանության բացակայությունն էլ ավելի էր սրում անորոշությունը: Գործող իշխանությունը միայն իներցիայով էր աշխատում և այլևս չէր ստանում երկրամասի դեմոկրատիայի աջակցությունը: Վաղուց արդեն Օզակոնը գիտակցում էր իր վիճակը, փաստորեն հրաժարական էր տվել, սակայն անհրաժեշտության բերումով շարունակում էր իրականացնել ընթացիկ, զուտ գրասենյակային աշխատանք: Դ. Դոնսկոյը գտնում էր նաև, որ տեղական հեղափոխական կազմակերպությունները, խորհուրդները, որոնք չեն հենվում ողջ դեմոկրատիայի վստահության վրա, կարող են հայտնվել Օզակոնի վիճակում, այսինքն՝ ինքնալուծարվել¹⁰³:

Եթե ֆինանսական հարցերում Անդրկովկասը լիովին կախված էր Պետրոգրադից, ուստի և լիակատար կործանման էր ենթարկվու, ապա պարենավորման խնդրում էլ, որտեղ երկրամասը կախում ուներ իր հերթին Զյուսիսային Կովկասից, Դ. Դոնսկոյը հուսադրող և հիմնավորված

եզրահանգումներ էր անում: Քանի որ Զյուսիսային Կովկասը և այնտեղ ձևավորված Դոնի, Կուբանի պետականամետ, հակաբոլշևիկյան ռազմաքաղաքական միավորումները մեծապես շահագրգռված էին Կովկասյան ռազմաճակատի կայունության և մարտունակության հարցում՝ պայքարելու նպաստելով միմյանց միջև խաղաղ համակեցությանը, ուստի և պրո-փոխադարձ և փոխշահավետ կախվածությունը կարող էր դառնալ այն կապող օղակը, որը հեղինակավոր իշխանության առկայության պայմաններում կաջակցեր արդեն իսկ տեղական իշխանություն ձևավորած հարևանների հետ սերտ կապերի հաստատմանը¹⁰⁴:

Այնուհետև զեկուցողը վաճճ է առնում իշխանության կազմակերպման միջոցներին: Դ. Դոնսկոյն առաջարկում էր դրա համար օգտվել Սահմանադիր ժողովի ընթացող ընտրություններից: Ըստ նրա, Անդրկովկասից և Կովկասյան բանակից ընտրված 15 պատգամավորները կծնավորեն կենտրոնական իշխանություն, որի կազմը կարող է ավելանալ Սահմանադիր ժողովում ներկայացվող կուսակցական ցուցակներով՝ համամասնական լրացման սկզբունքով: Այդ ճանապարհով ստեղծված կազմակերպությունն իր միջից կընտրեր մարմին և կծնավորեր իշխանություն, որը կվայելեր երկրամասի բնակչության վստահությունը¹⁰⁵:

Ձեկուցման ավարտին Դ. Դոնսկոյը մեկ անգամ ևս ընդգծում էր, որ կազմակերպվող իշխանությունը պետք է կրի ժամանակավոր բնույթ և որ տվյալ պարագայում բացակայում են անջատողական ձգտումները¹⁰⁶: Այս հարցում, իհարկե, դրսևորվում են «միասնական, անբաժան Ռուսաստան» կարգախոսը կրող պետականամետ ռուս գործչի մոտեցումները, որոնք, ինչպես դեպքերի հետագա զարգացումները կվկայեն, ամենևին չէին համապատասխանում Անդրկովկասի ազգային ուժերի, մասնավորապես վրացական կուսակցությունների ռազմավարությանը:

«Անպայման պետք է իշխանություն ստեղծվի»,— հայտարարում էր Ն. Ժորդանիան¹⁰⁷: Ընդգծելով կենտրոնական իշխանության և Անդրկովկասի ֆինանսա-տնտեսական կործանումը, նա միանգամից և հմտորեն շոշափում էր նաև երկրամասի ու Կովկասյան ռազմաճակատի համար ամենասուր հիմնահարցը, այն է՝ բանակի ներկայությունը Անդրկովկասում: Զարգադրումը հիմնավորելով նրանով, որ բանակը կերակրելու համար ոչինչ չկա, վրացական մենչևիկների առաջնորդը եզրակացնում

¹⁰⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 5:

¹⁰⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 5-6:

¹⁰⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁰⁷ Н.Н. Жордания, За два года, с. 52.

¹⁰² Н. Н. Жордания, За два года, с. 51.

¹⁰³ Տե՛ս Документы и материалы..., էջ 4-5:

եր, որ բանակային զորամասերի ներկայությունը ավելի է բարդացնում իրավիճակը Անդրկովկասում:

Ն. ժորդանիայի կարծիքով, քանի որ կենտրոնական իշխանության կազմակերպումը ձգձվում է, ուրեմն ստիպված տեղերում պետք է ձևավորել երկրամասային իշխանություն, որն էլ կհասցնի կամ Սահմանադիր ժողովին կամ էլ հեղինակավոր կենտրոնական իշխանության ստեղծմանը: Միակ էլքը, ըստ նրա, Սահմանադիր ժողովի պատգամավորների օգտագործումն է¹⁰⁸: «Ցավոք Արևելյան Անդրկովկասում ընտրությունները հետաձգվել են և նոր մարմին ձևավորել կհաջողվի դեկտեմբերի 15-ից ոչ շուտ, - նշում էր Ն. ժորդանիան, - մինչ այդ պետք է ձևավորվի իշխանության պես (существовать) մի բան, մի մարմնի տեսքով, որը կազմված կլինի ազգերի, կազմակերպությունների, տեղական ինքնավարությունների և կուսակցությունների ներկայացուցիչներից: Չի բացառվում, որ նպատակահարմար կլինի ձևավորել ոչ մեծ, ժամանակավոր խորհրդարան»¹⁰⁹: Այսպիսով, մենչևիկների շրջանային կոմիտեի անունից Ն. ժորդանիան և Վ. Ջուղելին առաջարկում էին ամուր իշխանության ստեղծման անհրաժեշտությունը¹¹⁰:

Ակնհայտ է, որ ի դեմս Ն. ժորդանիայի վրացական մենչևիկզմը որդեգրել էր ժամանակի համար խիստ արմատական մարտավարություն: Այն բուլշևիզմի դեմ պայքարից առավել զերադասում էր Անդրկովկասի անջատումը Ռուսաստանից: Այս հարցում առկա էր լուրջ հակասություն՝ ինչպես գաղափարական այնպես էլ մարտավարական: Մի կողմից, անդրկովկասյան իշխանության անհապաղ ձևավորումը հիմնավորվում էր Պետրոգրադում կենտրոնական իշխանության բացակայությամբ, այսինքն՝ անտեսվում էր հեղաշրջման իրողությունը, մյուս կողմից՝ զարմանալիորեն բացառվում էր բուլշևիզմի դեմ պայքարն ու առճակատումը: Ստացվում է, որ վրացական մենչևիկների, որպես ազգային դիմագիծ ունեցող կուսակցության, գլխավոր խնդիրն էր, օգտագործել հարմար պահը և վերջնականապես հեռանալ Ռուսաստանից՝ բացահայտ պայքար չնդելով բուլշևիզմի դեմ, ինչը սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության աջ թևի ավանդական ուղղվածությունն ու պարտականությունն էր: Վրացական դեմոկրատիայի առաջնահերթ խնդիր էր ձևավորվում ոչ թե բուլշևիկյան նոր վարչակարգից, այլ առավելապես ռուսական պետությունից կտրվելու հիմնահարցը:

Խորհրդակցությունում նոր իշխանության ստեղծման նկատմամբ իրենց վերաբերմունքն արտահայտեցին նաև սոցիալիստ-հեղափոխականները, Պաշտակցությունը, բուլշևիկները:

¹⁰⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁰⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 52:

¹¹⁰ Տե՛ս *Молот*, 1917, 14 ноября, N 34.

Էսեռ Վ. Լուևկիչը իր ելույթում նախ հիմնավորեց բուլշևիկների երկերեսանի քաղաքականությունը էսեռների և մենչևիկների հանդեպ, սոցիալիստ-հեղափոխականների կուսակցության շրջանային կոմիտեի անունից հայտարարեց, որ կուսակցությունը լիովին ընդունում է զեկուցող Դ. Դոնսկոյի թեզիսները, ապա առաջարկեց մինչև Սահմանադիր ժողովի ընտրությունները իշխանությունը հանձնել հասարակական անվտանգության կոմիտեին¹¹¹:

Խորհրդակցության պլենարի նիստում հանդես եկած Մ. Ցխակյան բուլշևիկների երկրամասային կոմիտեի հանձնարարությամբ հրապարակեց «այդ խառնաժողովը» վճռական և կտրուկ կերպով դատապարտող հռչակագիր: Նրանում պահանջվում էր կենտրոնի օրինակով իշխանությունը երկրամասում հանձնել խորհուրդներին, որոնք պետք է իրագործեին խորհուրդների 2-րդ համագումարում ընդունած հռչակագրերը և լիովին ենթարկվեին Վ. Լենինի գլխավորած խորհրդային կառավարությանը: Նրանք դատապարտում էին Անդրկովկասը հեղափոխական Ռուսաստանից անջատելու ծրագրերը¹¹²: Երկրային կոմիտեն հնարավոր չէր համարում բուլշևիկների մասնակցությունը թե՛ ենթարկվող կառավարությանը, թե՛ տվյալ խորհրդակցությանը: Հրապարակելով հռչակագիրը, Մ. Ցխակյան, Ֆ. Մախարաձեն և մյուս բուլշևիկները հեռացան նիստից: Ֆ. Մախարաձեն նշում էր, որ «Անդրկովկասում տեղական իշխանության ստեղծումն ինքնախաբեություն է և երկու աթոռի նստել է նշանակում: Բանի դեռ տեղական իշխանությունը չի հաստատված նոր կառավարության կողմից, այն չի կարող համարվել օրինական և իրավասու»¹¹³: Բուլշևիկ Ֆ. Մախարաձեի ելույթը փաստում էր իշխանության համար մղվող անզիջում պայքարը թե՛ Ռուսաստանում և թե՛ Անդրկովկասում: Պարզապես կեղծվում էր գլխավորը՝ բուլշևիկյան կառավարությունը օժտված չէր ոչ իրավասությամբ, ոչ էլ օրինականությամբ:

Հայ հեղափոխական Պաշտակցության անունից հանդես եկավ Դ. Օհանջանյանը: Նա հայտարարում էր իշխանության կազմակերպման վերաբերյալ ներկայացված նախագիծը կարող է ընդունվել հետևյալ նախապայմաններով. 1) տեղական իշխանությունը մինչև Սահմանադիր ժողովի ընտրությունները պետք է հենվի կովկասյան դեմոկրատիայի իրական ուժերի վրա, 2) Անդրկովկասի իշխանությունն իրավասու չէ զբաղվել Սահմանադիր ժողովի քննարկմանն առաջարկվող հարցերով, 3) երկրամասի բոլոր ազգությունները նոր կառավարության մեջ պետք է

¹¹¹ Տե՛ս նույն տեղում:

¹¹² Տե՛ս *Кавказский Рабочий*, 1917, 15 ноября, N 200.

¹¹³ *Молот*, 1917, 14 ноября.

ունենան իրենց ներկայացուցիչները¹¹⁴: «Հորիզոնի» խմբագրականը, հավանություն տալով Հ. Օհանջանյանի տեսակետներին, կուսակցության համար բավարար էր համարում այն հանգամանքը, որ ապագա անդրկովկասյան կառավարությունը լրջորեն հաշվի էր առնելու ազգային գործոնը, միաժամանակ հանդիմանելով, որ երբ, «նույն սկզբունքով, բայց ավելի արդար բաշխումով, կառավարական կազմ են առաջարկում ուրիշները (այսինքն՝ Ղազնակցությունը – Վ.Ս.), այդ համարվում է ազգայնական ու ոչ դեմոկրատիկ»¹¹⁵: Նկատի ունենալով, որ Անդրկովկասի չորս խոշոր ազգերից ռուսների, վրացիների ու հայերի ճնշող մեծամասնությունն արտահայտվում էր իրենց սոցիալիստական կազմակերպությունների միջոցով, Ղազնակցությունն առաջարկում էր նոր կառավարության կազմում ընդգրկել մենշևիկների, սոցիալիստ-հեղափոխականների, ղազնակցականների և մահմեդական ազգային-քաղաքական կազմակերպությունների ներկայացուցիչներին¹¹⁶:

Խորհրդակցության և նոր ձևավորվող անդրկովկասյան իշխանության նպատակներն ու քաղաքական միտումը բնութագրող նշանակալից գործոն էր նաև պատերազմում դաշնակից պետությունների՝ Անտանտի ներկայացուցիչների մասնակցությունը: Անդրկովկասում նոր, հակա-խորհրդային կառավարության ստեղծման նախօրեին ԱՄՆ-ի, Անգլիայի, Ֆրանսիայի զինվորական, դիվանագիտական առաքելությունները փորձեցին ֆինանսական, քաղաքական ու բարոյական պատվար հանդիսանալ Անդրկովկասի ազգային դեմոկրատական ուժերի համար՝ բոլշևիզմի դեմ մղվող պայքարում: Այլ խնդիր է, թե երկրամասում ազգային հարցի սուր դրսևորումները և մեծ տերությունների շահերի բախումը ինչպես արտահայտվեցին Անդրկովկասի ժողովուրդների ու նրանց ղեկավարող քաղաքական ուժերի ռազմավարության ընտրության, բեկումնային պատմական փուլում կողմնորոշման հիմնահարցերում:

Դեռ նոյեմբերի 10-ին (23), խորհրդակցության նախորդ օրը, ԱՄՆ-ի հյուպատոս Ֆ. Սմիթը պետքարտուղար Լանսինգին տեղեկացնում էր այն մասին, որ Անդրկովկասում ստեղծվում է մի կառավարություն, որը պատրաստ է միավորվելու «Հարավ-արևելյան ֆեդերացիային»՝ Կուբանի, Թերեքի և Դոնի պետական հակախորհրդային կազմավորումներին և հրաժարվում է հաշտություն կնքելուց: Անտանտի երկրներին մտահոգում էր երկու կենսական խնդիր, նախ՝ անմիջապես վերջ տալ խորհրդային կառավարությանը, կանխել «բոլշևիզմի վարակը» և, երկրորդ՝ շարունակել Ռուսաստանը շղթայված պահել իրենց հետ ընդդեմ գերմանական

խմբավորման, ամեն զնով ձախողել սպասվող անջատ հաշտության կնքումը¹¹⁷:

Թիֆլիսի խորհրդակցության քննարկումներից հետո զեկուցող Դ. Դոնսկոյի առաջարկով միաձայն ընդունվեց հետևյալ բանաձևը.

1) այսուհետև, մինչև Անդրկովկասից ու Կովկասյան ռազմաճակատից Սահմանադիր ժողովի պատգամավորների ընտրությունը, երկրամասի ղեկավարությունը հանձնել հասարակական անվտանգության կոմիտեին՝ (Հանրային Ապահովության կոմիտե) կազմված Անդրկովկասի պաշտոնական և ազգային կազմակերպությունների ներկայացուցիչներից:

2) երկրամասում և ռազմաճակատում Սահմանադիր ժողովի ընտրությունների ավարտին, ժամանակավոր իշխանության կազմի, բնույթի և լիազորությունների կազմակերպումը հանձնարարել ողջ քաղաքական և զինվորական բնակչության ընտրյալներին՝ հետևյալ պայմաններով.

ա) համառուսաստանյան դեմոկրատիայի հետ համատեղ տեղական քաղաքականության վարումը՝ համապատասխան խնդիրների լուծման ուղղությամբ,

բ) միմիայն տեղական, ընթացիկ հարցերի ինքնուրույն լուծում,

գ) երկրամասը հասցնել մինչ կենտրոնական, ճանաչված հեղափոխական-դեմոկրատական իշխանության ձևավորման պահը կամ համառուսաստանյան լիիրավ Սահմանադիր ժողովի բացմանը,

դ) գործունեության մեջ հենվել երկրամասային կամ տեղական բանվորական, զինվորական և գյուղացիական պատգամավորների խորհուրդների և տեղական ինքնակառավարման մարմինների վրա»¹¹⁸:

Նոյեմբերի 12-ին (25) Ե. Գեգեչկորիի նախագահությամբ Թիֆլիսում կայացավ Հասարակական անվտանգության կոմիտեի նիստը¹¹⁹, որն անդրկովկասյան կառավարության ստեղծման երկրորդ փուլն է հանդիսանում: Ներկա էին նաև Բաքվի մահմեդական պատվիրակությունը և Թերեք-Ղաղստանի կառավարության ներկայացուցիչը: Վերջինիս զեկույցից հետո քննարկվեց Անդրկովկասի իշխանության կազմակերպման խնդիրը՝ նոյեմբերի 11-ի խորհրդակցության ընդունած բանաձևի շրջանակներում: Սոցիալ-դեմոկրատների կողմից Ն. Ժորդանիան, ՀՀԴ կողմից՝ Խ. Կարճիկյանը, մահմեդական ազգային կազմակերպությունների անունից՝ Մ. Ջաֆարովը և սոցիալիստ-հեղափոխականների կողմից՝ աջ էսեռ Վլ. Գոբեչիան հայտարարեցին, որ իրենց կուսակցությունները սկզբունքորեն կողմնակից են Անդրկովկասի նոր կառավարությունը ձևավորելու գաղափարին: Կովկասյան ռազմաճակատի կոմիսար Դ. Դոնսկո-

¹¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

¹¹⁵ Հորիզոն, 1917, 14 նոյեմբերի, թիվ 243:

¹¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

¹¹⁷ Տե՛ս Մ. Աբրահամյան, նշված աշխատությունը, էջ 302:

¹¹⁸ Документы и материалы..., с. 6-7.

¹¹⁹ Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 14 նոյեմբերի, թիվ 243:

յը հայտարարեց, որ իր պաշտոնը հանձնում է նոր իշխանությանը¹²⁰, մինչդեռ գերագույն գլխավոր հրամանատարի շտաբի կոմիսար Ստանկևիչից Դ. Դոնսկոյը ստացել էր հրահանգ՝ հնարավորության դեպքում մնալ իրենց պաշտոններում և հաղորդագրություններ ուղարկել բանակի տրամադրությունների վերաբերյալ¹²¹:

Դրան հաջորդում է կառավարության ստեղծման երրորդ՝ թերևս վճռական փուլը, երբ լուծվելու էր նոր իշխանության մեջ կուսակցությունների ներկայացուցչության, դրա թվաքանակի խնդիրը: Առաջին հայացքից պարզ, թվաքանակային հարցը ենթատեսչական ամփոփում էր ամենալուրջ քաղաքական առճակատման դրսևորումը, որը մինչև 1918 թ. անկախացման փուլը թելադրելու էր գրեթե ողջ ռազմա-քաղաքական զարգացումների համակարգն Անդրկովկասում և կովկասյան ռազմաճակատում: Նախ՝ առաջարկն արվեց վրացական մենշևիկների նախաձեռնությամբ: Ն. Ժորդանիան ս. -դ. կողմից առաջարկեց իշխանության հետևյալ կազմը. 3 ս. -դ. մենշևիկ, 2 էսեռ, 3 դաշնակցական, 1 սոցիալիստ-ֆեդերալիստ, 4 մահմեդական, որոնցից 1-ը՝ ս. -դ., 1-ը՝ էսեռ և 1-ը՝ բոլշևիկ: Հենվելով խորհրդակցության ժամանակ Հ. Օհանջանյանի հայտնած նախապայմանների վրա, դաշնակցական Ս. Վրացյանը կրկին շեշտելով երկրամասի իրական քաղաքական ուժերի համեմատական ներկայացուցչական սկզբունքը՝ առաջարկում էր հետևյալ համակարգը. կառավարություն կազմել 9 հոգուց – 3 ս. -դ., 2 էսեռ, 2 դաշնակցական, 2 մահմեդական, երեք սոցիալ-դեմոկրատներից մեկը պետք է թաթար լիներ:

Նա գտնում էր, որ այդպես՝ ելնելով կուսակցական սկզբունքից, լուծված կլինի նաև ազգային ներկայացուցչության հիմնահարցը: Վիճաբանություններից հետո, որին մասնակցեցին Ն. Ժորդանիան, Ե. Գեգեչկորին, Ն. Ռամիշվիլին, Շ. Ալեքսեն-Մեսխիևը, Խ. Կարճիկյանը և ուրիշներ, ծայրերի մեծամասնությամբ հաղթեցին վրացական մենշևիկները և նրանց առաջարկը¹²²: Ելնելով իրենց իսկ՝ դաշնակցականների առավել համեստ, տվյալ դեպքում ոչ եսակենտրոն սկզբունքից և ազգային գործոնի հավասարակշռության մեկնակետից, կարելի է եզրակացնել, որ պակասեցնելով ՀՀԴ մեկ տեղը, Դաշնակցությունը փաստորեն կրճատում էր մահմեդականների երկու տեղ՝ առավելությունն օբյեկտիվորեն զիջելով վրացական մենշևիկներին:

Այս միտումն որոշվեց նաև կառավարության բաժանմունքների կազմը, ինչպես և նոր իշխանության անվանումը, այն է՝ Անդրկովկասյան

կոմիսարիատ¹²³: Պաշտոնական «Республика» թերթը նշում էր «Անդրկովկասյան ժամանակավոր Կոմիսարիատ» անվանումը¹²⁴:

Հասարակական անվտանգության կոմիտեի ևս մի միտ կայացավ նոյեմբերի 13-ին (26), արդեն առանց բոլշևիկների մասնակցության: Որոշվեց կազմակերպել Անդրկովկասյան կոմիսարիատ՝ սոցիալիստական կուսակցությունները ներկայացնող 12 անդամներից: Նոր իշխանության ազգային ներկայացուցչությունը այսպիսին էր՝ 3-ական հայ և վրացի, 2 ռուս, 4 մահմեդական¹²⁵:

Այսպիսով, 1917 թ. նոյեմբերի 10-14-ի ընթացքում, Թիֆլիսում կայացավ Անդրկովկասյան նոր կառավարության ձևավորման գործընթացը, որը Բաքվի զարգացումներից հետո, հատկապես, արագացվեց երկրամասի քաղաքական կենտրոնում:

Ակնհայտ է, որ վրացական մենշևիկների նկատելի ազդեցության և ճնշման պայմաններում բոլշևիկյան հեղաշրջումն օգտագործվեց որպես հարմար առիթ՝ Ռուսաստանից անկախ կառավարություն ունենալու հարցում: Թեև շեշտվում էր վերջինիս ժամանակավոր, երկրորդական բնույթը, սակայն, Թիֆլիսի խորհրդակցության ընթացքը, ելույթների տրամաբանությունը հուշում էին բոլորովին այլ բան: Փաստորեն այն ինչ չէր ստեղծվել և իրականացվել Փետրվարյան հեղափոխությամբ, երբ Օզակոմը հանդես էր եկել որպես կենտրոնական իշխանության կցորդ և որոշումներ կատարող, իրագործվում էր այժմ: Անկախ Անդրկովկաս ունենալու գալթակղիչ հեռանկարը թեև ոչ բացահայտ, հաճախ տազնապով ու վախվորած, և ոչ միայն բոլշևիկների դեմ փայփայում էին նաև այս գործընթացում երկրորդ պլանի վրա հանդես եկող Դաշնակցությունը, մահմեդական կազմակերպությունները:

Այնուհետև ընթացավ կառավարության ձևավորման բուն գործընթացը:

Նոյեմբերի 15-ին (28) Անդրկովկասի հատուկ կոմիտեի՝ Օզակոմի միտը, լսելով երկրամասային բարձրագույն իշխանության կազմակերպման հարցը՝ Պետրոգրադի և ժամանակավոր կառավարության հետ հաղորդակցության ընդմիջման հետևանքով, որոշեց. «Նկատի ունենալով քաղաքական մոմենտի արտակարգ հանգամանքները, Ռուսաստանում կենտրոնական իշխանության բացակայությունը, որը Օզակոմի ներկա կազմի լիազորողն է և նկատի առնելով Անդրկովկասում նոր երկրամասային իշխանության ձևավորումը, մենք Անդրկովկասի հատուկ կո-

¹²⁰ Տե՛ս Ազատամարտ, Թիֆլիս, 1917, 15 նոյեմբերի, թիվ 35:

¹²¹ Տե՛ս Молот, 1917, 16 ноября, N 36:

¹²² Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 14 նոյեմբերի, թիվ 243:

¹²³ Տե՛ս նույն տեղում:

¹²⁴ Республика, Тифлис, 1917, 15 ноября, N 107.

¹²⁵ Տե՛ս Молот, 1917, 16 ноября, N 36.

միտեի անդամներս որոշեցինք վայր դնել մեր լիազորությունները. Օգակոմի անդամներ Ա. Չխենկելի, Ս. Պապաջանյան, Ս. Ջաֆարով»¹²⁶:

Նույն օրը, նոյեմբերի 15-ին, արդեն իրենց պաշտոններում նորանշանակ նախագահն ու կոմիսարները, լսելով Օգակոմի անդամների հրաժարականը՝ որոշեցին.

1) «Օգակոմի անդամների որոշումը՝ լիազորությունները վայր դնելու կապակցությամբ՝ ընդունելի գիտություն,

2) հրապարակել հրաման՝ Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ձևավորման և նրա վրա կառավարական իշխանության ողջ պատասխանատվությունը դնելու մասին,

3) երկրամասային բարձրագույն իշխանության վերակազմության վերաբերյալ Անդրկովկասի բնակչությանն ուղղված հռչակագրի մասին,

4) ընդունել առաջարկ ս.-դ. բոլշևիկյան կուսակցության տեղական բաժանմունքին՝ նոր երկրամասային բարձրագույն իշխանության ձևավորման մասին տեղեկացնելու վերաբերյալ, նախագահը հայտարարեց, որ Հասարակական անվտանգության երկրամասային կոմիտեն նախօրոք տեղեկացրել է կուսակցությանն այդ մասին, բայց պատասխան չի ստացել:

5) Անդրկովկասյան կոմիսարիատի աշխատանքի տեխնիկական պայմանների մասին»¹²⁷:

Նույն նիստում հաստատվեց նաև Անդրկովկասյան կոմիսարիատի կողմից իշխանությունը ստանձնելու վերաբերյալ հրամանը. «նկատի ունենալով քաղաքական պահի արտակարգ հանգամանքները և կենտրոնական համապետական իշխանության բացակայությունը, սույն օրը, մենք ներքոստորագրելով՝ Անդրկովկասյան կոմիսարիատի անդամներս ստանձնեցինք մեր պարտականություններն Անդրկովկասյան կոմիսարիատի վրա, ընդունելով Անդրկովկասյան երկրամասի սահմաններում կառավարական ողջ իշխանությունը, բոլոր կառավարական հաստատությունների և Անդրկովկասի պաշտոնատար անձանց անմիջական ենթակայությամբ:

Ստորագրել են.

Կոմիսարիատի նախագահ, Աշխատանքի գծով և Արտաքին հարաբերությունների նախարարության կոմիսար - Ե. Գեգեչկորի

Ներքին գործերի նախարարության գծով կոմիսար - Ա. Չխենկելի

Ռազմա-ծովային նախարարության գծով կոմիսար - Դ. Դոնսկոյ

Ֆինանսների նախարարության գծով կոմիսար - Խ. Կարճիկյան

¹²⁶ ЦГА Грузии, ф. 1, оп. 2, д. 15, л. 3.

¹²⁷ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 116, ք. 11:

ժողովրդական լուսավորության նախարարության գծով կոմիսար - Ֆ. Խան-Խոյսկի

Արդարադատության նախարարության գծով կոմիսար -

Շ. Ալեքսեն-Մեսխիև

Առևտրի և արդյունաբերության նախարարության գծով կոմիսար -

Ս. Ջաֆարով

Հաղորդակցության ուղիների նախարարության գծով կոմիսար -

Խ.-բ. Մելիք-Ասլանով

Հողագործության նախարարության գծով կոմիսար - Ա. Ներուչև

Պարենավորման նախարարության գծով կոմիսար - Գ. Տեր-

Պազարյան

Խնամատարության նախարարության գծով կոմիսար - Զ. Օհան-

ջանյան

Պետական վերահսկողության գծով կոմիսար - Խ.-բ. Խաս-Մամե-

դով»¹²⁸:

Առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ դրվող Անդրկովկասյան կոմիսարիատի նիստերի մատյանում պարունակվող արխիվային նյութը որոշակի և ուշագրավ պարզաբանումներ է մտցնում մինչ այսօր անհայտ մանրամասների վերաբերյալ:

Այսպես, Շ. Ալեքսեն-Մեսխիևի կողմից բարձրացված հարցադրումից հետո միայն, արտաքին գործերի և սահմանային հարաբերությունների գծով հատուկ կոմիսարի պաշտոնը ևս տրվում է մենշևիկ Ե. Գեգեչկորիին: Կոմիսարիատի անդամների միջև բաժանվում է նաև կրոնական ուղղությունների հոգևոր գործերի տնօրինումը, ուղղափառ (ռուսական) - Ա. Ներուչևին, ուղղափառ (վրացական) - Շ. Ալեքսեն-Մեսխիևին, հայ - Գրիգորյան և հայ կաթոլիկ - Զ. Օհանջանյանին, մահմեդական - Խ.-բ. Խաս-Մամեդովին: Ըստ հայեցողության նշանակվելու էր նաև Կոմիսարիատի նախագահի տեղակալի պաշտոնը¹²⁹:

Նախարարական պորտֆելների բաժանման ժամանակ տարածայնություններ առաջացան հողագործության (երկրագործության) կոմիսարի շուրջ. պայքարն ընթանում էր մենշևիկների և էսեռների միջև: Պաշտակցությունը և թաթարական խմբակցությունն իրենց քվեն տվեցին էսեռ Ա. Ներուչևին, իսկ էսեռներն ու մենշևիկները ձեռնպահ մնացին: Պաշտակցության համար տարօրինակ էր թվում, որ հողի սոցիալիզացիայի ծրագրի կողմնակից վրացական սոցիալիստ-ֆեդերալիստները պաշտպանում էին մենշևիկների թեկնածությունը: Սկզբում մենշևիկների թեկնածուն Գ.

¹²⁸ Նույն տեղում, փ. 1, оп. 2, д. 116, л. 12 (Նաև Документы и материалы, с. 7-8).

¹²⁹ Տե՛ս նույն տեղում, л. 13.

Տեր-Պազարյանն էր. այնուհետև, վերջինիս հրաժարականից հետո՝ Ե. Գեգեչկորին, և վերջապես, ընտրվեց Ս. Ներուհչևը¹³⁰: Ավելացնենք, որ դեկտեմբերի 4-ին (16) Հողագործության նախարարության գծով կոմիսարի տեղակալներից մեկը նշանակվում է Ավ. Շահխաթունյանը, իսկ ներքին գործերի՝ Ա. Երզնկյանը¹³¹:

Ուշագրավ է նաև այն հանգամանքը, որ Օզակոմի անդամներից միայն կաղետ Միքայել Պապաջանյանն էր, որ նորաստեղծ կառավարության մեջ չստացավ պաշտոն, չնայած Ռուսաստանում և Անդրկովկասում լայն հեղինակություն էր վայելում: Փետրվարյան հեղափոխության բռնկումից առաջ Ս. Պապաջանյանն իր կենսագրությանն ավելացրել էր ակտիվ և բազմաբնույթ քաղաքական փորձ, իսկ այժմ դուրս էր մղվում մեծ քաղաքականությունից:

Անկուսակցական «Վան-Տոսպ» շաբաթաթերթը, որն իր զուսպ ու կշռադատված հրապարակումներով աչքի էր ընկել հատկապես ցարիզմի անկումից հետո, այժմ Ս. Պապաջանյանի քաղաքական մեկուսացման խնդիրը, դարձյալ առանց ընդգծված քաղաքական ենթատեքստի, հրամցնում էր հայ հասարակությանը, միաժամանակ արդիական դասեր տալիս:

«Պապաջանեանը ունի լայնամտութիւն և հանդարտ քիղեր, — գրում էր «Վան-Տոսպը», — նա այն դիւրագրգիռ անհատներից չէ, որ ամեն բանի յարմար են, բացի հասարակական պաշտոններից և մանաւանդ կովկասեան իրականութեան նման միջցեղային ատելութիւններով և դաւադրութիւններով կնճռոտաւած յարաբերութիւնների մէջ: Պապաջանեանը վայելել է և վայելում է իր օտարացեղ պաշտօնակիցների յարգանքը, կարողացել է նրանց հետ պաշտօնավարել ամիսներով և վարել ամենաջղայնացնող բանակցութիւններ, առանց իր սառնարիւնութիւնը կորցնելու և վիատուելու: *Այդ տիպը հազուադիւտ է մեր մէջ. մենք ունենք յեղափոխականներ և հրապարակախօսներ, բայց չունինք պետական գործիչներ, դա՛ իհարկէ հետեւանք է մեր երկարատեւ քաղաքական իրաւագրկութեան, բայց դա մի պակաս է, որի ծանրութիւնը զգացել ենք անցեալում և պիտի զգանք ներկայում և մօտ ապագայում* (ընդգծումը մերն է - Վ. Ս.): Եթե մեզ վիճակուեց մի աւելի կամ նուազ ընդարձակ ձև Կովկասում կամ թիւրքական Հայաստանում, մենք ամեն բանից առաջ պիտի զգանք բարձր և միջին պաշտօնեաների յուսահատեցնող սով»¹³². Բարձր էին գնահատվում Ս. Պապաջանյանի վերկուսակցական, սոսկ ապագային

պաշտոնյայի դիրքից վեր կանգնած համազգային գործչի առավելությունը, այն կարևոր հանգամանքը, որ վերջինս լինելով կաղետական տիպի ազգային Հայ ժողովրդական կուսակցության անդամ, սերտորեն համագործակցում էր այլ կուսակցությունների հետ, իր օգնական էր նշանակել օրինակ դաշնակցական Տ. Բեկզարյանին:

Ս. Պապաջանյանի ընդգրկումը նոր կառավարության մեջ անձնական, եզակի խնդիր չէր: Հարցն առավել քան խորքային է, հեռուն գնացող և ունի, ինչպես տեսանք նախապատմություն:

Անդրկովկասյան կոմիսարիատում չընդգրկվեցին ինչպես հայկական, այնպես էլ վրացական բուրժուազիայի և մտավորականության շերտերի շահերն արտահայտող ազգային-դեմոկրատական կուսակցությունների ներկայացուցիչները: Հայ իրականության պարագայում դա վերածվեց լուրջ և ճակատագրական նշանակություն ունեցող ՀՀԴ-ՀԺԿ կուսակցությունների առճակատմանը, ինչը 1918-1920 թթ. ընթացքում, ոչ միայն Անդրկովկասում, այլև Հայկական հարցի միջազգային ատյաններում խաղաց իր որոշակի բացասական դերը:

Թիֆլիսի հայտնի խորհրդակցության նույնքերի 13-ի նիստում ՀԺԿ կենտրոնական կոմիտեի լիազոր ներկայացուցիչը առաջարկում էր իրենց կուսակցության թեկնածուներից մեկին ներառել նոր կառավարության կազմում: Նման դիմումով հանդես եկավ և վրացական Ազգային-դեմոկրատական կուսակցությունը: Երկուսի դիմումներն էլ մերժվում են¹³³:

Հայ ժողովրդական կուսակցությունը «Մշակում» գետեղված «երկրային կառավարութիւնը» խմբագրականում քննադատության էր ենթարկում նոր իշխանության կազմը, ոչ ուղիղ, բայց դիպուկ ու հեռահար հարված էր հասցնում Անդրկովկասում սոցիալիստական կուսակցությունների բլոկ ստեղծելու վրացական մենշևիզմի և նրան առայժմ չընդդիմացող Պաշնակցության համաձայնությանն՝ այն իմաստով, որ սոցիալ-դեմոկրատիայի մոդայիկ բողի տակ Անդրկովկասի հասարակական-քաղաքական կյանքում գերիշխող երկու փաստորեն ազգային կուսակցությունները լուռ համաձայնության էին եկել՝ այլ ազգային ուժերին իշխանությունից հեռացնելու, ապագա անկախությունը միանձնյա ղեկավարելու հարցում: Հայ ժողովրդական կուսակցությունը հանդես եկավ հայտարարությամբ, ուղղված նախագահ Ե. Գեգեչկորիին. «Անդրկովկասի երկրամասի ժամանակավոր կառավարման համար ենթադրվում էր ձևավորել իշխանություն՝ հեղինակավոր, որը կարող է հենվել բնակչության համակրանքի և աջակցության վրա: Մինչդեռ հասարակական անվտանգության կոմիտեն կազմակերպելով այդ իշխանությունը հարմար գտավ այն տրամադրել սոցիալիստական կուսակցությունների ներկայացուցիչ

¹³⁰ Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 16 նոյեմբերի, թիվ 245:

¹³¹ Տե՛ս նույն տեղում, 8 դեկտեմբերի, թիվ 258:

¹³² Վան-Տոսպ, Թիֆլիս, 1917, 3 դեկտեմբերի, թիվ 43:

¹³³ Տե՛ս Республика, 1917, 15 ноября.

ներին և չորս տեղ հատկացրեց մահմեդականներին, որոնցից երկուսը պետք է լինեն էսեռ, երկուսը՝ մենշևիկ: ՉԺԿ կենտրոնական կոմիտեն գտնում է, որ այդ իշխանությունը չի կարող լիարժեք կերպով հույս դնել ամբողջ բնակչության աջակցության վրա»¹³⁴: ՉԺԿ դա հիմնավորում էր նախ՝ Անդրկովկասի բնակչության սոցիալական, ազգային կազմով, այն դեպքում, երբ սոցիալիստական կուսակցությունները տարբեր ազգերի միջավայրում չէին արտացոլում սոցիալական բոլոր շերտերը: Յուրաքանչյուր ազգում կան ազդեցիկ ոչ սոցիալիստական, այլ ժողովրդական քաղաքական կուսակցություններ, որոնք եսկան համակրանք են վայելում հասարակություններում: Այս իրավիճակը, մասնավորապես, հայ հասարակությանն էր վերաբերում: Իրավացիորեն շեշտվում էր նաև քաղաքականության անհետևողականությունը, երբ թեև որոշվել էր կառավարությունը ձևավորել սոցիալիստական կուսակցությունների պատկանելիության սկզբունքով, սակայն մահմեդական չորս անդամներից միայն երկուսի նկատմամբ էր այն պարտադիր համարվում¹³⁵:

«Մշակի» խմբագիր, ՉԺԿ ղեկավար գործիչներից Համբարձում Առաքելյանը որոշումը համարում էր քաղաքական անհետևետություն, տհասություն: Երկրամասի կառավարումից դուրս թողնել առևտրա-արդյունաբերական խավը և թույլ տալ բուլշևիկներին, որոնք ներկայումս ամենահակահեղափոխական գործն են կատարում և դեպի կործանում են տանում երկիրը, մասնակցելու երկրի կառավարմանը միայն նրա համար, որ նրանք «սոցիալիստներ» են, նշանակում է չմբռնել հայրենիքի շահն ու օգուտը¹³⁶: Միաժամանակ իշխանությունից մեկուսացնել ժողովրդավար կադետներին, որոնք ներկայացնում էին մտավոր, քաղաքական և բարոյական մեծ ուժ, նշանակում էր, որ խորհրդակցության մասնակիցները կամ շատ շուտ մոռացել էին, որ Ռուսաստանում Փետրվարյան հեղափոխության իրականացնողները գլխավորապես կադետներն էին, ի դեմս «պրոգրեսիվ բլոկի» կամ էլ պարզապես հարմար քաղաքականությունից մրցակից ազդեցիկ քաղաքական ուժին: Տվյալ դեպքում, Անդրկովկասի սոցիալ-դեմոկրատիան, սոցիալիստական աջ կուսակցությունները, վրացական մենշևիկների հետևողական թելադրանքով, ոչ պակաս կարճամիտ և բուլշևիկանետ քաղաքական մարտավարություն էին ընտրում, դրանով ավելի ուժեղացնելով բուլշևիզմի դիրքերը և մոտ ապագայում հնարավորություն տալով նրանց ցրելու Սահմանադիր ժողովը: Անկախ այն հանգամանքից, թե տվյալ քաղաքական իրավիճակում բոլորժողովրդային կշիռը թե՛ կենտրոնում, թե՛ Անդրկովկասում ինչ բեկում

¹³⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

¹³⁵ Տե՛ս Մշակ, 1917, 15 նոյեմբերի, թիվ 243:

¹³⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

կարող էր առաջացնել իշխանության հիմնահարցի նոր զարգացումներում, միևնույն է, հենց սկզբից, Կոմիսարիատը անհետատես ուղի ընտրեց համակովկասյան հասարակական-քաղաքական կյանքի ղեկավարման հիմնահարցում: «Այդպիսի անարդար և անտակտ քայլերը չեն կարող մեծ վստահություն առաջ բերել դեպի այն մարմինները, — եզրակացնում էր Գ. Առաքելյանը, — որոնք իրենց հայտարարում են ժողովրդական շահերի պաշտպան»¹³⁷:

Ամմիջական արձագանքը եղավ այն, որ նոյեմբերի 16-ին (29), երբ Ե. Գեգեչկորիի կողմից առաջարկ արվեց ողջունել Անդրկովկասի նոր կառավարությանը, կադետները, Հայ ժողովրդական կուսակցությունը և բուլշևիկները կանգնեցին քաղաքական նույն հարթության վրա ու իրենց դիրքերից նկատեցին, որ «ողջունելու ոչինչ չկայ, որովհետև այդ կառավարութունը կազմված է միակողմանի, ոչ արդարացի սկզբունքով»¹³⁸: Նույն օրը Անդրկովկասի կոմիսարիատին ողջունելու առաջարկով է հանդես գալիս Թիֆլիսի քաղաքային Դուման՝ էսեռ Դ. Մերխելյովի նախագահությամբ: Վերջինիս առաջարկությանը դեմ են արտահայտվում երկրահողությամբ: Կերջինիս առաջարկությանը դեմ են արտահայտվում կանգնած կուսակցությունների ներկայացուցիչները՝ բուլշևիկ Ֆ. Սախաբաձեն մի կողմից և կադետ Սեմյոնովն ու ՉԺԿ անդամ Ս. Հարությունյանը՝ մյուս կողմից: Նրանք բողոքում էին, որ նոր անդրկովկասյան իշխանությունը ձևավորվել է դեմոկրատիայի ոչ բոլոր անդամներից, տվյալ դեպքում առանց ռուսական կադետական, Հայ ժողովրդական և փրացական Ազգային դեմոկրատական կուսակցությունների մասնակցության:

Մենշևիկ Ն. Ռամիշվիլին Կոմիսարիատի «սոցիալիստական» կազմի ընտրությունը հիմնավորում էր նրանով, որ ներկայացուցչությունն ընտրվել է «կենդանի մնացած» կուսակցությունների կողմից, ետևից գնում է Կովկասի դեմոկրատիայի մեծ մասը, որն իր գործողություններով պատասխանատու էր երկրամասային կենտրոնի առջև: Թիֆլիսի Քաղաքային Դուման, ձայների մեծամասնությամբ որոշում է ողջունել Անդրկովկասյան կոմիսարիատին, դիմելով երկրամասի բոլոր քաղաքացիներին միանալու իրենց նախաձեռնությանը¹³⁹:

ժողովրդականների կարծիքով Կոմիսարիատին ողջունելը վաղաժամ էր, քանի որ այն չէր բխում կենտրոնական կառավարությունից, ինչպես Օզակոմն էր, որի անդամները նշանակվել էին Պետական Դումայի

¹³⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

¹³⁸ Տե՛ս նույն տեղում, 18 նոյեմբերի, թիվ 247:

¹³⁹ Տե՛ս *Молот*, 1917, 18 ноября, N 38:

գործադիր մարմնի՝ այդպիսով և ամբողջ Ռուսաստանի կողմից ճանաչված օրինական իշխանության կողմից: Նրանք ընդունում էին, որ Ռուսաստանը չունի օրինական կենտրոնական կառավարություն, բայց միևնույն ժամանակ Կոմիսարիատի իրավական և բարոյական հիմքն անկայուն էին համարում, քանի որ վերջինս կազմավորվել էր միայն տեղական քաղաքական կազմակերպություններից նշանակված անձանց միջոցով: Կոմիսարիատի ղեկին կանգնած գործիչները մեղադրվում էին անսկզբունքայնության մեջ նաև այն հարցում, որ եթե կառավարության կորիզը պետք է կազմեն հեղափոխական-սոցիալիստական կուսակցությունները, ապա ինչո՞ւ այդ դեպքում խոշոր կալվածատիրության և բուրժուազիայի ներկայացուցիչ Ֆ. Խան-խոյսկին նշանակվում է լուսավորության կոմիսարի պաշտոնում: Հիմնավորված տազնապ և ապագայի նկատմամբ անորոշությունն է արտացոլված Դ. Առաքելյանի այն գլխավոր մտավախության մեջ, երբ անիրական էր համարվում կոմիսարներին «Республика» թերթի կողմից նախարար կոչել Անդրկովկասում, որն իրեն անջատ չէր հռչակել համառուսաստանյան պետությունից¹⁴⁰: Նույն օրերին իրեն կարծես կրկին անգամ համոզում և հանգստացնում էր ԴԴԴ-ը, որ Կոմիսարիատի նպատակը սեպարատիզմը չէ, Անդրկովկասը Ռուսաստանից անջատելը չէ¹⁴¹:

Կուսակցությունը թիֆլիսի իր մամուլի օրգաններում հանդես էր գալիս բազմաթիվ վերլուծական հոդվածներով, որտեղ դրսևորվում էր ԴԴԴ սկզբնական վերաբերմունքը Կոմիսարիատի հանդեպ: Դաշնակցության համար հատկապես կարևորվում էր հին և նոր երկրամասային կառավարությունների համեմատական գնահատականը:

ԴԴԴ թեև իրավամբ նշում էր, որ Կոմիսարիատի ստեղծումը զուգահեռաբար է Օգակոմի վերակազմության պահանջին, սակայն միտումնավոր անտեսվում էր գլխավորը, այն է՝ եթե ժամանակավոր կառավարության կողմից Հատուկ կոմիտեի վերակազմությունը հանգեցնելու էր Անդրկովկասի ուղղակի ենթարկմանը Պետրոգրադին՝ նախկին փոխարքաների կարգավիճակի մակարդակով, ապա բոլշևիկյան հեղաշրջումից հետո ձևավորված Կոմիսարիատը, երկրամասը Ռուսաստանից անջատելու ռազմավարություն էր որդեգրել: Դաշնակցությունն առավելություն էր համարում Կոմիսարիատի կազմը, հատկապես այն, որ վերջինս ձևավորվել էր անդրկովկասյան ազգերի և կուսակցությունների համաձայնությամբ, այսինքն՝ բխում էր ոչ թե կենտրոնից, այլ Կովկասից. դրանով ավելի է ամրապնդվում Ռուսաստանից անջատման թեզը:

¹⁴⁰ Տե՛ս Դորիգոն, 1917, 21 նոյեմբերի, թիվ 249:

¹⁴¹ Տե՛ս Գեորգ Դարաբեան (Ս. Ս. Արկոսեդ) Անդրկովկասի քաղաքական կենտրոնը 1918 թվին, թիֆլիս, 1919, էջ 18, նաև Մշակ, 1917, 29 դեկտեմբերի, թիվ 274:

Հասկանալի է, որ ԴԴԴ հպարտությամբ արձանագրում էր իր երկու կոմիսարների մուտքը կառավարություն, նշելով վերջինիս ընկերվարական գերակշռությունը՝ նախորդ չափավոր տարրերի համեմատ: Եթե հին կառավարության մեջ ազգերը հավասարաչափ էին ներկայացված, ապա նոր կազմում գերակշռում էին մահմեդականները՝ ի հաշիվ ռուսների. ևս մեկ հիմնավորում Ռուսաստանից հեռանալու ճանապարհին: Նոր կառավարությունն ըստ ԴԴԴ հենվում էր անդրկովկասյան ազգերի և ազդեցիկ կուսակցությունների վրա, մինչդեռ հինը ղեկավարվում էր կենտրոնական իշխանության կողմից, «նոր կառավարության հայ անդամներից երկուսը յենում են հայ ժողովրդի մեծամասնության վրայ, մինչ դեռ հին կառավարության հայ անդամը նեցուկ ունի մի փոքրաթիվ խաւ մեր ժողովրդի մեջ»¹⁴²:

Կուսակցությունը նոր կառավարության կազմը համարում էր «արդիւնք շատ բազմատեսակ ու նրբին հաշվառումների. ամբողջ կազմը մի մարմնացած լարում է և ուժերի ձիգ համադրություն, որ պայթելու է առաջին իսկ զօրեղ ցնցումից: Մի յախտն քայլ, մի անզգոյ խօսք, մի թաքուն ակնարկ բաական է, որ ուժերն իրար բաղխվին և կառավարական շենքի տեղ ունենանք մի աներակ»¹⁴³:

Իսկ այդպիսի տազնապ, իրական անհանգստություն էր առաջացնում, այլապես չէր լինի և դաշնակցական Գ. Խատիսյանի (Ալ. Խատիսյանի եղբայրը – Վ. Մ.) հարցումը ՌՍԴԲ(բ)Կ Անդրկովկասի երկրամասային կոմիտեի վարչությանը, թե արդյո՞ք ճշմարտությանը համապատասխին կոմիտեի վարչությանը, թե արդյո՞ք ճշմարտությանը համապատասխին կոմիտեի վարչությանը կողմից թիֆլիսում տպարածված թռուցիկը այն խանում է իբր, վերջինիս կողմից թիֆլիսում տպարածված թռուցիկը այն մասին, որ Դաշնակցությունը, վրաց ֆեդերալիստները, հայ կադետները, մուսավաթը պատրաստում են մեկը մյուսի դեմ ուղղված հարձակումներ¹⁴⁴:

Մի խոսքով, քաջ գիտակցելով և՛ Անդրկովկասի ազգերի և՛ նրանց կուսակցությունների միջև եղած սուր հակասությունները, հայկական ազգային-դեմոկրատական ազդեցիկ և հեղինակավոր կուսակցությունը նոր իրադրության մեջ, առայժմ դեռ առանց Օսմանյան թուրքիայի ակտիվ միջամտության, հույսեր ուներ, թե բոլշևիզմի դեմ հեշտությամբ ձևավորվող անդրկովկասյան քաղաքական ուժերի «դաշինքը» հարատևելու է, երկրամասը հասցնելու է Սահմանադիր ժողովի բաղձալի հանգրվանին, ուստի և որպես Անդրկովկասի դեմոկրատիայի մեծամասնության շահերի արտահայտիչ՝ ողջունում էր Անդրկովկասի կոմիսարիատի ստեղծումը: Հիմնականում վրացական մեծնկիկների քաղաքա-

¹⁴² Տե՛ս Ագատանարտ, 1917, 19 նոյեմբերի, թիվ 38:

¹⁴³ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁴⁴ Տե՛ս Молот, 1917, 14 ноября, N 34.

կանությանը հետևելով, ՀՀԴ գործնականում աշակցում էր Ռուսաստանից երկրամասի անջատմանը:

Ինչ վերաբերում էր Կոմիսարիատի անվանը, ապա այն անմիջապես հեզմանքի ու ծաղրի արժանացավ թե՛ հայ մենչևիկների և թե՛ Հայ ժողովրդական կուսակցության կողմից, թե «Օգակոմի փոխարեն հանդես եկաւ Ջակօմը»¹⁴⁵, այսինքն՝ նույնացվում էին անդրկովկասյան երկու բոլորովին տարբեր կառավարությունների նպատակներն ու գործելաոճը:

Հետևեց, իհարկե, Կովկասի թիվ մեկ բուլշևիկ Ստ. Շահումյանի արձագանքը՝ «Նոր իշխանության կազմակերպումը Կովկասում» հոդվածով: Ստ. Շահումյանը նոր իշխանության համար բնորոշ էր համարում այն, որ վերջինս խուսափում է հեղափոխության դրած արմատական հարցին պատասխանելուց՝ ճանաչում է արդյոք Կովկասը Լենինի նոր կառավարությունը, թե՞ պատերազմ է հայտարարում նրան: Այդ հարցին պատասխանելու փոխարեն, - գրում էր Ստ. Շահումյանը, - կովկասյան նոր կառավարությունը որոշում է փաստորեն անջատվել Ռուսաստանից և ավտոնոմ Անդրկովկաս ստեղծել: Պե՞տ բոլորովին վերջերս Պետրոգրադի դեմոկրատական խորհրդակցությունում կովկասյան մենչևիկների ներկայացուցիչները հանդիսավոր կերպով և ինքնաբավական հայտարարում էին, թե իրենք ոչ մի ավտոնոմիական ձգտում չունեն և իրենց ամբողջ ուժերը դնում են Ռուսաստանի դեմոկրատիայի տրամադրության տակ: Խորհրդակցությունը օվացիա է սարքում մենչևիկ հռետորներին և նրանց որպես օրինակ է ցույց տալիս «դավաճան» ուկրաինացիներին ու ֆինլանդացիներին: Քանի դեռ Զիսեիծեն ու Ծերեթելին իշխանության տեր էին Ռուսաստանում, կովկասյան մենչևիկները ավտոնոմիստներ չէին: Այժմ, երբ նրանք արդեն վռնդված են Պետրոգրադից, կովկասյան մենչևիկները միանգամից մոռացան «ընդհանուր հայրենիքի» հանդեպ իրենց հավատարմության մասին և փաստորեն Անդրկովկասի ավտոնոմիա հայտարարեցին»¹⁴⁶: Մի կողմ թողնելով կուսակցական բնական անհանդուրժողականությունը, հարկ ենք համարում Ստ. Շահումյանի միջոցով մեկ անգամ ևս ընդգծել վրացական մենչևիկների որդեգրած քաղաքականությունը, որն ի տարբերություն ՀՀԴ և մահմեդական կուսակցությունների, հետևողական էր, ծրագրված և ոչ դեպքերով ու իրադարձություններով թելադրված: Այդ մասին են վկայում վրացական մենչևիկների նախահոկտեմբերյան քայլերը:

Նոյեմբերի 19-ին (դեկտեմբերի 2) Կովկասյան ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատար, ինֆանտերիայի գեներալ Ս. Պրժևալսկին

Թիֆլիսից հանդես եկավ հրամանով, որտեղ նա «ամբողջությամբ պաշտպանում և ողջունում էր այդ իշխանությունը, քանի որ այն չի հետապնդում Անդրկովկասի անջատումը Ռուսաստանյան հանրապետությունից, այլ ստեղծվել է ոչ միայն Ռուսաստանի, այլև ի բարօրություն Անդրկովկասի բոլոր ազգերի ու դավանանքների, Կովկասյան ռազմաճակատի»¹⁴⁷:

Արևմտահայության շահերի պաշտպան «Հայաստան» թերթը ողջունում էր «Կովկասեան տեմոքրաթիք իշխանութիւնը», գտնելով, որ «պատմական ապացուցուած ճշմարտութիւն է, որ տեղական հեղինակութիւններ անելի իմաստով կերպով կրնան առաջնորդել տեղական քաղաքական նատու ղեկը քան արտաքոյ հեղինակութիւններ: Այս որոշմամբ Կովկասը, առժամապես կը ձգուի իր բաղդին, իր իմաստութեան, իր խոր հասկացողութեան: Կովկասեան իշխանութեան ստեղծումով թումբ կը կանգնեցուի մայրաքաղաքի Կովկասի քաղաքականութեան համար ոչ համապատասխան հասարակական ալիքի առջև և կովկասեան ազգերը անելի մօտիկ իրենց հայրենիքի իրականութեան՝ անելի բարերար քաղաքականութիւն կը մշակեն»¹⁴⁸: Որպես կենտրոնական հիմնահարց բարձրացվում էր, իհարկե, Կովկասյան ռազմաճակատի, այսինքն՝ Արևմտյան Հայաստանի և Պարսկահայաստանի պաշտպանության խնդիրը, որպես Անդրկովկասի ժողովուրդների ֆիզիկական գոյության և ներքին բազմաբնույթ հարցերի գլխավոր և առաջնահերթ երաշխիքը¹⁴⁹:

Այսպիսով, բուլշևիկյան հեղաշրջումից հետո Անդրկովկասի հեղափոխական-դեմոկրատական կենտրոնների, հեղափոխական-սոցիալիստական և ազգային-դեմոկրատական կուսակցությունների, Կովկասյան բանակի հրամանատարության մոտ բարձրացավ տեղական նոր՝ Պետրոգրադի բուլշևիկյան կառավարությունը չճանաչող իշխանության կազմակերպման հիմնահարցը, որը գերնպատակ ուներ՝ Անդրկովկասը գերծ պահել բուլշևիզմից:

Պայքարը միատարր չէր, երկրամասի երկու քաղաքական կենտրոնները՝ Թիֆլիսն ու Բաքուն դարձան իշխանությունը գրավելու այլընտրանքային բևեռներն Անդրկովկասում:

Իշխանության համար անգիջում առճակատման սկզբնական փուլում պայքարն ընթացավ Թիֆլիսում՝ վրացական մենչևիկների գլխավորությամբ Կովկասյան բանակի բուլշևիկացող զորամասերի ներուժը փոշիացնելու, բուլշևիկներին պառակտելու և հեղափոխական-սոցիալիստական կուսակցությունների հակաբուլշևիկյան ճակատ ստեղծելու ճանապարհով, իսկ Բաքվում՝ ընդհակառակը, ազդեցիկ բուլշևիկ գործիչներ

¹⁴⁷ Տե՛ս ԱԳИА Грузии, ֆ. 1838, օп. 1, д. 33, л. 2.

¹⁴⁸ Տե՛ս Հայաստան, 1917, 19 նոյեմբերի, թիվ 159:

¹⁴⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁴⁵ Տե՛ս՝ Աշակ, 1917, 29 դեկտեմբերի, թիվ 274:

¹⁴⁶ Ստ. Շահումյան, ԵԼԺ, հ. 4, Երևան, 1978, էջ 41:

րի ու ծախս էսենցների միջև կայացած դաշինքի ձևավորման, Ստ. Շահումյանի հեղինակության շնորհիվ նաև՝ այդ նույն զորամասերը Անդրկովկասում և Կովկասյան ռազմաճակատում պահելու միջոցով՝ իշխանությունը գրավելու եղանակով:

Բաքվում իշխանությունն անցավ պատգամավորական խորհրդին, Թիֆլիսում՝ Անդրկովկասյան կոմիսարիատին, ինչը հիմնականում մենշևիկների և բուլշևիկների պայքարի արդյունք էր: Ինչպես հայկական, այնպես էլ մահմեդական ազգային-դեմոկրատական կուսակցություններն ու կազմակերպությունները ընթանում էին դեպքերի զարգացման ետևից, առայժմ վճռորոշ դեր չունեին իշխանությունն Անդրկովկասում գրավելու համար մղվող պայքարում:

Անդրկովկասի կոմիսարիատի կազմում, Հայ ժողովրդական կուսակցության և վրացական ազգային-դեմոկրատական կուսակցության չընդգրկելը, բուրժուազիայի քաղաքական ուժի մեկուսացումը՝ նոր երկրամասային իշխանության հանդեպ բուլշևիկներից հետո թերևս երկրորդ լուրջ ընդդիմադիր ուժը ձևավորվեց, որը մեծ առճակատման սկիզբն էր միայն Անդրկովկասում, հատկապես հայ իրականության մեջ:

1.3. ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱԶԳԱՅՆԱՑՄԱՆ ՀԻՄՆԱԴՄՈՅՆ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

Հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո Անդրկովկասի իշխանության ձևավորման գործընթացին զուգահեռ նոր բովանդակությամբ բարձրացավ ազգային ինքնակազմակերպման խնդիրը: Այն դիտվում էր որպես Փետրվարյան հեղափոխության և ժամանակավոր կառավարության ազգային քաղաքականության շարունակություն՝ նոր քաղաքական պայմաններում: Ազգային գործունի դերի բարձրացման, Անդրկովկասում ազգային համերաշխություն հաստատելու ճանապարհով սկզբից ևեթ կուսակցությունների կողմից փորձ էր արվում ազգային տեսակետից «կազմակերպված» երկրամասը հակադրել խորհրդայնացված Ռուսաստանին: Ազգային տարանջատումը, բուլշևիզմից հեռանալը Կովկասում գնահատվում էր որպես Սահմանադիր ժողովին ձգտող Ռուսաստանի ժողովրդավարությանն աջակցող առաջնային գործոն: Անոպ, կայուն, ազգային համերաշխության հենքի վրա միավորվող Անդրկովկասը, տեղի ազգային ազդեցիկ կուսակցությունների կարծիքով, պետք է միմիայն ավելի ամրապնդեր ու հաստատեր դեպի մեծ նպատակն ընթացող բազմազգ Ռուսաստանի որդեգրած ուղին, ի դեմս Անդրկովկասի, զերծ պահեր նրան բուլշևիկյան վտանգից: Ջանգվածային հնչեղության մակարդակով

հանրությանը հրամցվում էր միասնական Ռուսաստանի կազմում ազգային լայն ինքնավարության պահանջը, սակայն ներքին խոհանոցում, հատկապես վրացական շրջանակներում, հետևողականորեն հունցվում էր ազգային անկախ պետականության գաղափարը: Այլ խնդիր էր, թե Անդրկովկասի երեք գլխավոր ազգերից յուրաքանչյուրը, սեփական ժողովուրդների շահերից ելնելով, ինչպիսի գիջումների, դիվանագիտության և ազգամիջյան հակամարտությունների կիրառման ճանապարհով էին փորձում իրականացնել քաղաքական իրավիճակի ընձեռած հնարավորությունը:

Այս գործընթացն իր նախապատրաստական փուլն անցավ Փետրվարյան հեղափոխության ուժ ամիսների ընթացքում, երբ Անդրկովկասում սկիզբ դրվեց ազգային ներկայացուցչական մարմինների՝ Ազգային խորհուրդների ու նաև ազգային զորամասերի կազմակերպմանը, որոնք ապագա դաշնային ռուսաստանյան հանրապետության կազմի մեջ պետք է գլխավորեին և կազմակերպեին իրենց ժողովուրդների ինքնուրույն ազգային հասարակական-քաղաքական կյանքը: Հոկտեմբերյան հեղաշրջումը և Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ընտրած հակաբուլշևիկյան քաղաքական գիծն իր ենթատեքստում աստիճանաբար վերածվելու էր հակառուսական դիրքորոշման, որն էլ դարձյալ վրացական մենշևիկների գլխավորությամբ Անդրկովկասը տանելու էր դեպի անկախացումների:

Մեր խնդիրն է, մնալով պատմական կոնկրետ ժամանակի մեջ, տվյալ դեպքում՝ 1917 թ. նոյեմբերի շրջանակներում վերաստեղծել հասարակական-քաղաքական այն համապատկերը, որն իշխում էր երկրամասում, ազգային հարցի և ազգային իշխանության հնարավոր զուգակցման հիմնահարցի բնագավառում:

Անդրկովկասի կոմիսարիատի պաշտոնական, կուսակցական տեսակետն ընդհանուր առմամբ հանգում էր նրան, որ Սահմանադիր ժողովին պետք էր ներկայանալ պատրաստի, համաձայնեցված՝ նախագծով, որը կքննարկվեր համառուսաստանյան դաշնային հանրապետական միության շահերի տեսանկյունից: Այդ իմաստով բարձր էր գնահատվում երկրամասի ժողովուրդների ազգային համագումարների դերը, որոնք ի վիճակի էին և կարող էին լուծել առկա ազգային և ազգամիջյան տարածայնությունները:

«Республика» թերթը գտնում էր, որ անհրաժեշտ է անհապաղ հրավիրել գլխավոր ժողովուրդների ազգային համագումարներ՝ ելնելով այն կարևորագույն դրույթից, որ Կովկասում անհնար է կարգավորել մի ազգի գործերը՝ մյուսին անտեսելու եղանակով: «Այդպիսի կարծիքը (նկատի ունի անտեսելը – Վ.Ս.) կործանարար է հենց այն ժողովրդի համար, որի

առաջադեմ ուժերը դա են պնդում»¹⁵⁰։ Հասկանալի է, որ հարվածն ուղղվում էր Ղազնակցության և նրա վարչական սահմանաբաժանումների նախագծի դեմ, միաժամանակ, իրավացիորեն ընդունվում էր, որ ժամանակին «հարևանային հարցը չկարգավորելու» պատճառով Վրաստանը կորցրեց իր քաղաքական անկախությունը։ Կովկասը, մասնավորապես, Անդրկովկասը ներկայացվում էր որպես աշխարհագրական միատարր տարածք, որի Ռուսաստանի կողմից գրավումը հանգեցրել էր նաև մյուսների նվաճմանը։ Սի պետական իշխանությանը հարյուրամյա ենթարկումը բերել էր նաև սոցիալ-տնտեսական, մշակութային, կենցաղային թելերի ձևավորմանը, որոնց կտրատումը ոչ միայն առայժմ խիստ վտանգավոր էր համարվում, այլև՝ անհնարին։ Թիֆլիսի ազգային պաշտոնական մոտեցումը հրճվում էր այդ իրողությամբ, որ Կովկասի երկու մեծ ազգերն ու իրենց կուսակցությունները՝ Ղազնակցությունն ու Մուսավաթը համաձայնվել են ոչ միայն ազգային-տարածքային ինքնավարության, այլև համադաշնության հարցերում։ Վրացական կողմը ենթադրում էր, որ երկու ազգերը կանգնել են վերջապես փոխադարձ համաձայնեցման «ճշմարիտ ուղու» վրա, որն էլ իր հերթին հնարավոր էր իրականացնել պայմանագրային եղանակով։ Այստեղից եզրակացվում էր, որ եթե հայերն ու մահմեդականներն են համաձայնության եկել, ուրեմն Կովկասի ժողովուրդների ապագան ապահովված է¹⁵¹։

Պետք է առանձնացնել այն կարևոր հանգամանքը, որ վրացական կողմը հենց սկզբից իրեն էր վերապահում Կովկասի գլխավոր ազգի, ազգային հարցի լուծման առաջնորդի պատասխանատու դերը և այդպիսով շատ նրբորեն Կովկասում ազգային հարցի լուծման մշակակությունը բարձրացվում էր համառուսաստանյան մասշտաբի, ավելին, հետևություն է արվում, որ Համառուսաստանյան ժողովրդավարական դաշնային հանրապետության կազմավորումը սկսվում է հարավից՝ Անդրկովկասից։ Տրվում էր նաև գլխավոր հարցը, թե անդրկովկասյան միության ստեղծումը չի՞ կտրի արդյոք երկրամասը մնացած Ռուսաստանից¹⁵²։

Ղազնակցություն կուսակցությունը ներկայացնող Արտ. Զիլինգարյանը համոզված էր, որ ընդհանուր կազմալուծման, քայքայման խորացող գործընթացների մեջ, բազմացեղ և բազմալեզու Ռուսաստանում միակ ամուր վստահելի կապերը, որ կարող են դիմակայել դեպքերի խորտակիչ ազդեցությանը, ազգային կապերն են, միակ «անխորտակելի հասարակական միատուր՝ ազգութիւնը»։ Արվում էր և ժամանակի թելադրանք եզրակացությունը, թե ընդհանուր փլուզումը կարող է կանգնեցնել

միայն «ազգային իշխանութիւնը» կամ «իշխանութեան ազգայնացումը»¹⁵³։ «Հայ ժողովուրդը պարտաւոր է այսօր ևեթ կազմակերպել մի ազգային իշխանութիւն, մի ազգային կառավարութիւն, որի գոյութիւնը ներկայ համատարած անարխիայի մէջ և գալիք անխոռակելի փոթորիկների հանդէպ հրամայական անհրաժեշտութիւն է մեզ համար»¹⁵⁴։

Ավելացնենք, որ այս մոտեցումը ծնվել էր Թիֆլիսի հայոց ազգային համախորհրդակցության միջավայրում, մինչև բոլշևիկյան հեղաշրջումը, բայց քանի որ Արտ. Զիլինգարյանի «Քաղաքական վերածնության ճանապարհին» խորագիրը կրող հոդվածը հրատարակվել էր 1917 թ. նոյեմբերի 1-ին, ուստի լիարժեք կերպով արտացոլում էր Անդրկովկասի բոլշևիկյան հեղաշրջմանը հաջորդած քաղաքական փուլի գլխավոր հարցադրումների տրամադրությունը։ Փաստվում էր երեք կարևոր հանգրվան. 1) հայկական ազգային իշխանության ձևավորման հրամայականը, 2) այն, որ վտանգված է հայ ժողովրդի ֆիզիկական և քաղաքական ազատությունը և 3) այդ ֆիզիկական, քաղաքական ազատությունը կարելի էր ապահովել ռազմական և քաղաքական միջոցներով։ Ռազմական միջոց էր դիտվում ազգային կանոնավոր բանակի ստեղծումը, իսկ որպես քաղաքական միջոցների հիմնական նպատակ առաջադրվում էր հարևան ազգերի հետ համերաշխ համագործակցությունը։ Վերջինս, ըստ դաշնակցություն կուսակցության տեսաբանի, պետք է հիմնված լիներ ոչ թե առանձին կուսակցությունների, այլ ժողովուրդների կամքը և ծայրը արտահատող ներկայացուցչական մարմինների համաձայնության վրա¹⁵⁵։ Ազգային-քաղաքական փոխադարձ համաձայնության գաղափարը, որը բոլշևիզմի դեմ համերաշխորեն և արագ միավորում էր Անդրկովկասի ազգային ուժերին ևս, իրավամբ կենսական անհրաժեշտություն էր դառնում։ Սակայն, Ղազնակցության տեսաբաններից մեկի եզրահանգումն այս պարագայում հակասություն էր պարունակում՝ բոլշևիկյան կուսակցության և խորհրդային իշխանության ապագային բնույթը չընդունելու և այդ նույն խորհրդայնացված Ռուսաստանի հետ համատեղ՝ «ռուսական պետականության» հիմքի վրա համաձայնություն կնքելու հիմնահարցի շուրջ։ Մեկ անգամ ևս բացառվում էին անջատողական

¹⁵³ Տե՛ս Գործ, 1917, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, թիվ 9-10, էջ 165-166։

¹⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 166։

¹⁵⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 168։

* 1917 թ. հուլիսին Պետրոգրադում կազմակերպվում է 19 «Ազգային սոցիալիստական կուսակցությունների խորհուրդ», որին մասնակցում էր նաև ՀՀԴ։ Դա համառուսաստանյան ազգային-դեմոկրատական ուժերի համախմբման առաջին փորձերից էր ընդդեմ բոլշևիզմի։ Խորհուրդը հետևուխյան քաղաքական փուլը համարում էր ռուսական ժողովրդավարական հանրապետության ժամանակաշրջան։

¹⁵⁰ Республика, 1917, 2 ноября, N 96.

¹⁵¹ Տե՛ս նույն տեղում։

¹⁵² Տե՛ս նույն տեղում

տրամադրությունները, և հույս էր հայտնվում, որ ազգային իշխանությունների ձևավորման ճանապարհով կարելի է հաղթահարել ստեղծված քաղաքական ճգնաժամը, վերջ տալ բուլշևիզմին և ազգային կառույցների հենքի վրա հասնել Սահմանադիր ժողովին: Տեսական առումով նոր և հիմնավորված կարելի է համարել այս մոտեցումը, եթե, իհարկե, դեպքերը զնահատվում են ժամանակի համատեքստում, երբ դեռ հույս կար կարճ ժամանակմիջոցում վերջ տալ բուլշևիզմին և վերականգնել օրինական իշխանությունը Ռուսաստանում:

Միևնույն է, ամհնար էր թաքցնել տողերի արանքում հստակ կարդացվող նվիրական երազանքը՝ այն, որ անգամ Ռուսաստանյան ժողովրդավարական դաշնային հանրապետության կազմում վերջապես հնարավոր կլինի ինքնուրույն կերտել ազգային կյանքը: Դրան ավելանում էր բուլշևիզմի իշխանության կարճատևությունն ընդունելու գործոնը:

Ուշագրավ է, որ Արտ. Զիլինգարյանի կողմից քննադատվում էր ազգերի ինքնորոշման իրավունքի հռչակումը, որպես իր բացարձակ իմաստի դրսևորում, այսինքն՝ որպես ազգերի անջատման, մեկուսացման բարձրագույն իրավունք: Տեսականորեն ընդունելով «վեհապետական իրավունքի», ազգերի ինքնիշխանության սկզբունքը որպես պետության միակ սուբյեկտի՝ նա ազգերի ինքնորոշման իրավունքի բացարձակ կիրառումը ժամանակակից հետամնաց Ռուսաստանում համարում էր հետընթաց շարժում, որը այնտեղ ապրող և անջատվող ժողովուրդներին մղելու էր ետ, դեպի միջնադար: Մարդկության տնտեսական և մշակութային զարգացման տեսանկյունից վնասակար և կործանարար էր համարվում այն գործընթացը, երբ քանդվում էր հզոր և հսկայածավալ պետությունը և, նրա ավերակների վրա առաջանում են բազմաթիվ անկախ, փոքրիկ պետություններ: Նա խոշոր պետությունները համարում էր պատմական մեծ և արյունոտ պայքարի արդյունք, որոնք հակառակ իրենց ծագումն ու կազմավորումը պայմանավորող զարհուրելի փաստերին, դաժան գործոններին, համամարդկային առաջադիմության տեսակետից դրական իրողություններ են և որ միանգամայն համապատասխանում են տնտեսական զարգացման երկաթե օրենքներին: Ուստի և Ռուսաստանի անդամահատումը դիտարկվում էր որպես հետադիմություն, որից կտուժեին առավել կամ պակաս չափով Ռուսաստանի բոլոր ժողովուրդները: Գերազնահատվում էր մեծ ու միասնական պետության պահպանման անհրաժեշտությունը և խորհուրդ էր տրվում յուրաքանչյուր ազգին զգուշորեն կիրառել ազգերի ինքնորոշման իրավունքը: «Այս պետք է լինի ընդհանուր անդրդուլի նախապայման Ռուսաստանի բոլոր

ժողովուրդների ազգային քաղաքական վերածնութան գործում»¹⁵⁶, — եզրակացնում էր Արտ. Զիլինգարյանը:

Այսպիսով՝ նաև հստակ տարանջատվում էին «ժողովուրդների բանտ», ցարական Ռուսաստանի և ժողովրդավարական ժամանակավոր կառավարության հռչակած ազգային քաղաքականությունները: Հակասական և տարօրինակ էր այն, որ Դաշնակցությունն առայժմ նույնացնում էր ժողովրդավարական Ռուսաստանի և նորաստեղծ ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի ու Վ. Լենինի որդեգրած ազգային քաղաքականությունները, փաստորեն նույնությամբ կրկնվում էր Վ. Լենինի հայտնի դրույթը՝ ազգերի ինքնորոշման նպատակահարմարության վերաբերյալ:

Իրականություն էր նաև այն, որ երկու մեծ արկածախնդրությունների՝ կոռնիլովչինայի և բուլշևիզմի արդյունքում ավելի աճեց ինքնուրույն, անկախ իրավական ազգային միավորների ստեղծման գործընթացը, որոնց կրողները նույնիսկ փոխադարձ համաձայնագիր ու պայմանագրեր էին կնքում:

Դաշնակցությունը ևս նմանատիպ առանձին, անջատ և հեղինակավոր իշխանությամբ օժտված միավորները համարում էր ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու լավագույն, բայց և ժամանակավոր միջոց: Քանի որ դրանք անցումային քաղաքական փուլի դրսևորումներ էին դիտվում, ռատի և կուսակցության կողմից ներկայացվում էին որպես ինքնապաշտպանական յուրահատուկ օղակներ, որոնց արժեքը և նշանակությունը չարժեր գերազնահատել: Հետևություն էր արվում, որ իրավական կյանքի ու պետականության կառույցի ձևերի առաջին իսկ դրսևորումների պահին, դրանք որպես ձևափոխված բաղկացուցիչ մասնիկներ անմիջապես համառուսաստանյան դաշնային հանրապետության մաս կկազմեին¹⁵⁷:

1917 թ. հոկտեմբերին կայացած ՀԳԴ անդրկովկասյան շրջանային ժողովը ծրագրային որոշում է կայացնում ապագա համադաշնության կառուցվածքի մասին: Նպատակահարմար էր դիտվում եռաստիճան համակարգը՝ կանտոն — Անդրկովկասյան միություն — Համառուսաստանյան ժողովրդավարական դաշնային հանրապետություն: Քաղաքական այդպիսի կազմակերպման համար հիմք էր ընդունվում հետևյալ հիմնավորումը. Ռուսաստանը բարդ ամբողջություն է՝ կազմված խիստ տարբեր, այդ թվում՝ կուլտուր-ազգային միավորներից: Այդ դեպքում ռուսաստանյան պետության մաս կազմող երեք համեմատաբար ոչ մեծ երկրները, ոչ միայն իրար մեջ, այլև մնացած Ռուսաստանի նկատմամբ հակադրություն էին ստեղծում: Դրանք են՝ Վրաստանը, Հայկական սարահարթը և

¹⁵⁶ Տե՛ս Գործ, նույն տեղում, էջ 168-169:

¹⁵⁷ Տե՛ս *Молот*, 1917, 10 ноября, N 32.

Արևելյան Անդրկովկասը կամ թաթարական շրջանը: Ժողովրդավարության տեսակետից կուսակցությունն անթույլատրելի էր համարում, որ այդ երկրները ղեկավարվեն կենտրոնացման սկզբունքով, առաջարկում էր, որ դրանք համարվեն Համառուսաստանյան ժողովրդավարական-դաշնային հանրապետության կանտոններ: Այդպես էր միայն հնարավոր ապահովել այն բնական կապը, որը պետք է գոյություն ունենար դաշնային ամբողջության և նրա մաս-կանտոնների միջև¹⁵⁸:

Այսպիսով պետք է եզրակացնել, որ Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցությունը, բոլշևիկյան հեղաշրջումից հետո անմիջապես, շարունակում էր կանգնած մնալ միասնական, Համառուսաստանյան դաշնային ժողովրդավարական հանրապետության կազմում ազգային ինքնուրույն վարչական կառույցի ձևավորման տեսակետի վրա:

Համառոտ անդրադարձ կատարենք խնդրի անմիջական նախապատմությանը, երբ ցարիզմի տապալումից հետո առաջին անգամ փորձ էր արվում ազգային տարածքներ ուրվագծել:

Անդրկովկասի բնակչության քանակը և տեղաբաշխումը 1917 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ հետևյալ պատկերն էր ներկայացնում¹⁵⁹: Երկրամասի ընդհանուր բնակչությունը կազմում էր 7.008.348 մարդ, որից հայեր՝ 1.786.794 (25,49%), քրիստոնյա վրացիներ՝ 1.645.292 (23,47%), մահմեդական վրացիներ՝ 139.281 (1,98%), մահմեդականներ (թուրքեր, թաթարներ, դարափափախներ, թուրքմեններ)՝ 2.070.829 (29,54%), այլ մահմեդականներ (քրդեր, թաթեր, թալիշներ, պարսիկներ, լեզգիներ)՝ 451.190 (6,45%), այլ ժողովուրդներ (ռուսներ՝ 452.352 (6,17%), ասորիներ՝ 106-180 (1,5%), հույներ՝ 95.884 (1,37%), հրեաներ՝ 65.794 (0,94%), քուրդ եզգիներ՝ 56.977 (0,8%), եվրոպական ժողովուրդներ՝ գերմանացիներ, ֆրանսիացիներ, ռումիններ, լեհեր, լիտվացիներ և այլն, 50.218 (0,71%), Հյուսիսային կովկասցիներ (քրիստոնյաներ)՝ 46.922 (0,69%), զնչուններ՝ 40.535 (0,57%), ընդամենը՝ 914.962 (13,07%)¹⁶⁰: Նշենք, որ այստեղ արտացոլված չեն վրացախոս ու կաթոլիկ հայերը, ռատի և հայերի թիվն Անդրկովկասում քիչ է ներկայացված: Այդ միտումը շարունակվում էր նաև խորհրդային տարիներին:

¹⁵⁸ Տե՛ս Молот, 1917, 27 октября, N 21.

¹⁵⁹ Որպես գլխավոր աղբյուր է ծառայել «Кавказский календарь»-ի 1917 թ. հունվարի 1-ի վիճակագրությունը, որը հիմնվում էր 1886 թ. կամերալ ցուցակների և 1897 թ. համառուսաստանյան ընդհանուր մարդահամարի տվյալների վրա:

¹⁶⁰ Տե՛ս Ս. Արարատյան, Ճշմարտություններ Կովկասի մասին, Բուխարեստ, 1941, էջ 8-9:

Հայոց ազգային համախորհրդակցության 1917 թ. հոկտեմբերի 6-ի (19) նիստին Անդրկովկասի ազգային-վարչական բաժանումների խնդիրը ներկայացվել էր երեք ծրագրով: Առաջին ծրագրի հեղինակ Ստեփան Կամսարականը առաջարկում էր երկրամասի հայաբնակ վայրերից ստեղծել մի վարչական միավոր, ՀՀԴ ծրագիրը առաջարկում էր երեք նահանգների պահանջը, իսկ երրորդը՝ ս.-դ. ծրագիրը՝ կանտոնների սկզբունքը: Համագումարն ընդունում է փոխգիջումային բանաձև, ըստ որի նահանգային զեմստվային միությունները պետք է կազմված լինեին գավառական միավորներից, որոնք համաձայն համառուսաստանյան պետական պահանջների և ազգերի տնտեսական շահերի, փոփոխություններ պետք է կրեին: Բանաձևը ենթադրում էր հայկական և թաթարական գավառների տարանջատում:

Ա. Շեյխ-Ուլ-Իսլամովը, որպես Օզակոմին կից ստեղծված վարչական սահմանաբաժանումների հանձնաժողովի անդամ, ներկայացնում էր մահմեդականների տեսակետը, ըստ որի առաջարկվում էր Ելիզավետպոլի (Գանձակի) նահանգը տրոհել 12 գավառների-կանտոնների, այնպես, որ երեք գավառներ՝ Քարվանսարայի (Իջևան), Գանձակի և Շուշիի, ունենան հայկական մեծամասնություն, Ջանգեզուրի գավառը մնա անփոփոխ, իսկ 8 գավառներ՝ Կարեագինի, Ղազախի, Ելիզավետպոլի, Աղդամի, Արեշի, Նուխիի, Վերին Ղազախի և Ջևանշիրի, ունենան թուրք-թաթարական մեծամասնություն: Ժամանակավոր կառավարության հետ 1917 թ. ընթացքում համաձայնեցված նախագծի համեմատ այն բացահայտ հակահայկական բնույթ էր ստացել: Երևանի նահանգը ևս, նախարարական ծրագրի համեմատ ոչ հայաբնակաբն բաժանումների էր ենթարկվելու: Մահմեդական ծրագրով այն բաժանվել էր 7 գավառների, այնինչ ռուսաստանյան այդ նահանգից առանձնացնում էր Ալեքսանդրապոլի գավառը, իսկ նահանգի մնացած մեծագույն մասը բաժանում 6 գավառի, որոնցից երեքը՝ հայկական, իսկ երեքը՝ թաթարական գերակշիռ բնակչությամբ¹⁶¹:

Սարահարթը ևս զատվում էր տափաստանից, այն առավելապես հատկացվում էր հայերին, Երևան քաղաքը մնում էր հայկական բնակչության գերակշռությամբ համառուն գավառում: Մահմեդական ծրագիրը Երևանի 7 գավառներից երեքը՝ Էջմիածնի, Նոր Բայազետի և Ալեքսանդրապոլի, հատկացնում էր հայերին, իսկ չորսը՝ Երևանի, Սուրմալուի, Նախիջևանի և Շարուրի՝ թուրքերին: Այսպիսով, մահմեդական նախագիծը Երևան քաղաքը փորձում էր շրջապատել թաթարական գյուղերով, որով

¹⁶¹ Տե՛ս Դ. Անանուն, Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը, հ. 3, 1901-1918, Վենետիկ, 1926, էջ 639-643:

և հակակշիռ էր ստեղծում քաղաքի բնակչության հայկական մեծամասնության դեմ՝ դրանով հակադրվելով նաև երևանի մահաճգն ու Արևելյան Այսրկովկասի սարահարթը նախարարական նախագծով հայացնելու միտումներին:

Ավելացնենք, որ կանտոն-գավառը պետք է ընդգրկեր 50-200 հազ. բնակչություն, ազգային մեծամասնությունը պետք է կազմեր ոչ պակաս քան 80%-ը¹⁶²:

Մահմեդական-թաթարական առաջարկները դեմ էին հայկական կենտրոնաձիգ նպատակներին: Գլխավոր խնդիրը հայ բնակչությանը մասնատված վիճակի մեջ պահելն էր. ստացվում էր, որ միակ միատարր օղակը գավառն էր: Այդ դրության հետ կարելի էր հաշտվել, եթե հայկական և թաթարական շրջանները մնային իբրև Ռուսաստանյան դաշնային հանրապետության մասեր, եթե կողմերը հրաժարվեին ինքնավարության ձգտումներից: Այս պարագայում երկու ազգերն էլ պետական ընդհանուր տանիքի տակ կշարունակեին իրենց տարանջատված համագոյակցությունը:

Հեռատես, լայն մտահորիզոնի տեր քաղաքական գործիչ, սպեցի-ֆիկ Դ. Անանունը գտնում էր, որ բարի կամքի դրսևորման դեպքում հնարավոր էր այդ փուլում համաձայնեցնել նախարարական և մահմեդական նախագծերը, և դա կապում էր ինչպես Ռուսաստանի ներքին, այնպես էլ միջազգային զարգացումների հետ: Բոլոր դեպքերում, նա համոզված էր, որ «*առանց դրսի ոյժերի միջամտության լուծեն մեզ ու թուրքերին շահագրգռող խնդիրները: Սա կնշանակէ մշտական բարի դրացիութիւն և փոխադարձ վստահութիւն*» (ընդգծումը մերն է - Վ.Մ.):

Ուշադրության արժանի են Դ. Անանունի գնահատականները ազգային խնդրում բուլշևիկյան իշխանության հնարավոր դերակատարության հարցի շուրջ: Երբ կարծիքով, եթե մեծամասնականներն ուժեղ լինեին Անդրկովկասում, ապա տեղական քաղաքական զարգացումները կընթանային կենտրոնի հետ համաձայնեցված ու համընթաց: «Գուցէ պարահոգսալ թայ շատերին,- նշում էր Դ. Անանունը,- բայց մեր խորին համոզմունքով, եթե Անդրկովկասում գերակշռեր Դաշնակցութեան (հայկական) ազդեցութիւնը, ապա մեր երկիրը չէր ծառանալ ռուսական կենտրոնի դեմ, կը համակերպէր մեծամասնական իշխանութեան: Այսպես ենք ասում այն պատճառով, որ արտաքին վտանգի և դրացիական զժտութեան երեսից հայերը կենտրոնաձիգ էին և չէին կամենալ բաց թողնել ռուսական փէշը, եթե այն ինքը քսուսափէր հայերի ձեռքից»¹⁶³: Իրա-

կանում, Անդրկովկասում գերակշռում էր ոչ թե Դաշնակցության, այլ վրացական մենշևիզմի ազդեցությունը: Ա. Հիսենկելին Պետրոգրադի օգոստոսյան խորհրդակցության ժամանակ հայտարարել էր, որ եթե Ռուսաստանում հաղթանակի ռեակցիան, Կովկասը կդառնա հեղափոխության Թավրիզը, այսինքն՝ տեղի կունենա այն, ինչ կատարվել էր Իրանական հեղափոխության ժամանակ, երբ հեղափոխական Թավրիզը հակադրվել էր միապետական Թեհրանին և հասել սահմանադրության ընդունմանը: Սակայն, Ռուսաստանում՝ հոկտեմբերին, Պետրոգրադը Թեհրանի դրոշակը չէր պարզել, այլ ընդհակառակը՝ բուլշևիկյան ծայրահեղական դրոշմը: Թվում էր թե այս պայմաններում Անդրկովկասը չէր կարող Թավրիզը դառնալ, բայց դա տեղի ունեցավ: Վրաց մենշևիկները Անդրկովկասը դարձրին Թավրիզ, այսինքն՝ կտրեցին Ռուսաստանի կենտրոնական իշխանությունից և փորձեցին իրենց ձեռքով հաշտեցնել երկրամասի ազգերին: Այս ծրագրին էին փորձում հակադրվել Ստ. Շահումյանն ու Բաքվի իշխանությունը:

Մինչև բուլշևիկյան հեղաշրջումը, վրացական մենշևիկների առաջնորդները կարծես հաշտվել էին այն մտքի հետ, որ Վրաստանի հայկական մարտի գերակշռությամբ որոշ տարածքներ պետք է մտնեն հայկական մասի մեջ:

1917 թվականին «Վրաստան» կոչվող տարածքի վրա վրացական կողմը հաշվում էր 2.402.230 մարդ բնակչություն, որից վրացի – 1.615.216 (67,2%), հայեր – 279.975 (11,6%), ռուսներ – 116.775 (4,8%), օսեր – 95.587 (3,9%), թուրքեր – 85.149 (3,6%), արխազներ – 40.393 (1,8%), այլ ազգեր (գերմանացիներ, հույներ և այլն) – 169.145 (7,1%): Արևելյան Վրաստանի առանձին ազգերի տոկոսային հարաբերությունն այլ էր: Վրացիներն այստեղ կազմում էին 44,6, հայերը՝ 21,5, ռուսները՝ 8,5, օսերը՝ 7,9, թուրքերը՝ 10,5, այլ ազգերը՝ 7,0 տոկոս: Ազգային տեսակետից խայտաբղետ Վրաստանում ազգային փոքրամասնությունները կազմում էին բնակչության 30 %-ը: Այս տվյալները հրապարակվել են 1936 թ. հրատարակված Գ. Խաչապուրիձեի աշխատության մեջ, ստալինյան վարչակարգի և գաղափարախոսության վերելքի շրջանում, և եթե անգամ որոշ թվեր ավելացվել ու պակասեցվել են, միևնույն է, պատկերն ավելի օբյեկտիվ է, քան վերջին տասնամյակներին է ներկայացվում¹⁶⁴: «Кавказский календарь»-ի 1916 թ. հունվարի 1-ի վիճակագրական տվյալների համաձայն միայն Թիֆլիսում հայ բնակչության թիվը կազ-

¹⁶² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 644-645:

¹⁶³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 660-661:

¹⁶⁴ Տե՛ս Գ.Վ. Խաչապուրիձե, *Борьба за пролетарскую революцию в Грузии, очерки, 1917-1921, Тбилиси, 1936, с. 288.*

մում էր 411.700 մարդ՝ 581.000 վրացիների, 106.500 մահմեդականների դիմաց¹⁶⁵։

Հայկական տարածքների իրացումը առերես նպաստավոր, բայց և ներքին պայթուցավտանգ որոշում էր հայրության համար այն իմաստով, թե հայ հասարակությունն ինչպես էր պատկերացնում և գիտակցում ազգային շահը։ Դիպուկ է արտահայտվել Դ. Անանունը, թե վրացիները զիջում են, երբ ավելի մեծ զիջում են ակնկալում հայերի կողմից։ Այդ մեծ զիջումն այն էր, որ «հայերը հաաքելով իրանց փեշերը, կամենում են առանձնանալ հայկական սարահարթում և այսպիսով թիֆլիսի նկատմամբ դառնում են երկրորդական քաղաքացիներ։ Հայերը, կտրուելով թիֆլիսից եւ կենտրոն փնտրելով, օրինակ՝ Երեւանում, այլևս կտրում են Վրաստանի հայութեան զգացումը, մեկուսացնում են նրան և ստիպում, որ հայութեան այդ հատվածը համապատասխան ընթացք բռնէ իրան հիւրընկալող երկրում։ Սա մի անպիսի հանգամանք է, որի համար կարելի է գոհել Ջաւախքն ու Լոռին։ Այն հայերը, որոնք անպատճառ կամենում են ամրանալ ազգային տերրիտորիայի վրա, հանկանալի է, որ պիտի հաշտուին թիֆլիսից հրաժարելու մտքի հետ։ Նման հայերը գիւղացիական մտայնութեան տէր մարդիկ են և առավելապէս դուրս են գալիս Դ.Յ. Դաշնակցութեան շարքերից։ Սրանց անելանում են իրանց դասակարգային շահին ու դերին անգիտակից հայ բուրժուաները։ Սիմիայն հայ սոցիալ-դեմոկրատիան է, որ ունենալով իր ուրույն ազգային քաղաքականութիւնը և զերակշիռ տեղ յատկացնելով այդ քաղաքականութեան մէջ տնտեսական խնդրին, չի ուզում հրաժարել թիֆլիսից և այդ մասին բարձրաբառ յայտարարեց Ազգային համախորհրդում»¹⁶⁶։ Հայ սպեցիֆիկների առաջնորդը Անդրկովկասի նման վարչական բաժանումն անբավարար էր գնահատում հայության համախմբման իմաստով և գտնում էր, որ դրա հետ կարելի է համակերպվել միայն անձարության շնորհիվ¹⁶⁷։

Հայ ժողովրդական կուսակցությունը ևս, իրադարձությունների անսպասելի և սրընթաց զարգացումների ազդեցությամբ, համապատասխան հապճեպ եզրահանգումների էր գալիս։ Անիրական էր հատկապես երկրամասի ազդերին միանգամից մեկտեղելու, համերաշխելու և ընդհանուր գիծ ու համաձայնություն մշակելու վերաբերյալ առաջարկը։ Հայ հասարակության պարագայում կուսակցությունը կողմնակից էր թիֆլիսում հոկտեմբերին ստեղծված Հայոց ազգային խորհրդի կողմից համազգային օրենսդիր մարմնի՝ Ազգային ժողովի անհապաղ հրավիրմա-

¹⁶⁵ Ա-Դո, Հայության երկունքը, էջ 82-83։

¹⁶⁶ Դ. Անանուն, Մույն տեղում, էջ 635-636։

¹⁶⁷ Տե՛ս Մույն տեղում, էջ 630։

նը։ Հ. Առաքելյանն իրավացի պահանջ էր ներկայացնում Ազգային խորհրդին՝ որպես գործադիր մարմնի, այն հարցում, որպեսզի վերջինս չկրկնի կուսակցական մարմնի վերածված Ազգային բյուրոյի արատավոր նախադեպը և Արևելահայոց ազգային համագումարի կողմից ընտրված բազմակուսակցական Ազգային խորհուրդը ևս չվերածի Դաշնակցության կուսակցական կառույցի և ենթարկվի օրենսդիր մարմնի՝ Ազգային ժողովի որոշումներին¹⁶⁸։

35 անդամներից բաղկացած Ազգային ժողովի անհապաղ հրավիրման մասին Հ. Առաքելյանի առաջարկը արվել էր Մոյեմբերի 8-ին (21), այսինքն՝ Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ձևավորումից առաջ՝ երկրամասային իշխանության կազմավորման փուլում, երբ մի կարծ ժամանակահատվածի համար՝ մինչև համառուսաստանյան Սահմանադիր ժողովի հրավիրումը, հնարավոր էր համարվում ազգային ներկայացուցչական մարմինների ստեղծումը։ Եվ այդ գործում մեծ տեղ էր հատկացվում Անդրկովկասի ազգային խորհուրդներին, մասնավորապես՝ հայկական և մահմեդական ազգային մարմիններին (վրացական ազգային խորհուրդը ստեղծվեց ավելի ուշ – Վ. Մ.)։

Ուշագրավ է, որ Անդրկովկասյան կոմիսարիատը մինչև վերջ՝ մինչև Սահմանադիր ժողովի հրավիրումն ու Սեյմի բացումը, ինքնական իր վրա էր վերցրել երկրամասի օրենսդրական նախաձեռնությունը և չնայած իր իսկ կողմից հռչակված ժամանակավոր բնույթին, այնուամենայնիվ, հանդես եկավ մի շարք հռչակագրերի և օրենքների ընդունմամբ։ Սահմանադիր ժողովի անդրկովկասյան պատգամավորների ընտրություններից հետո, 1917 թ. Մոյեմբերի վերջին փաստորեն, Կոմիսարիատը պետք է դադարեցներ իր գործունեությունը՝ ձևավորելով օրենսդրական մարմին։ Բայց դա տեղի չունեցավ, Կոմիսարիատն իր օրենսդրական ֆունկցիաները Սեյմին փոխանցեց միայն 1918 թ. փետրվարի 10-ին այդ հանգամանքը բացատրելով Սահմանադիր ժողովի նկատմամբ ժողկոմխորհի վարած անորոշ մարտավարությամբ։

Վրացամետ «Республика»-ն դեկտեմբերի կեսերին դեռ լիահույս էր, որ մոտ ապագայում Անդրկովկասը պետք է ունենա լիարժեք ժողովրդական ներկայացուցչություն։ Այստեղից եզրակացվում էր, որ տեղերում իշխանության կազմակերպման միջոցների և բնույթի վերջնական մշակումը պետք է պատկաներ ազգային սահմանադիր ժողովներին։ Դրանք հրավիրվելու էին ազգային-տարածքային սկզբունքի հիման վրա։ Առաջնորդվելով տեղական ազգային շահերով, միայն այդ մարմիններին էր իրավունք վերապահվում մանրամասնել և իրագործել ռուսաստան-

¹⁶⁸ Տե՛ս Սշակ, 1917, 8 Մոյեմբերի, թիվ 238։

յան մեծ հեղափոխության հռչակած կարգախոսները¹⁶⁹: «Республика»-ն, փաստորեն, ՅԺԿ առաջարկից մեկ ամիս հետո, առավել խիստ, պաշտոնական դիրքերից պահանջում էր, որպեսզի մինչև համառուսաստանյան և տեղական-ազգային լիիրավ ներկայացուցչական մարմինների ձևավորումը, թույլ չտալ, որ իշխանության սուռոգատային, շինծու մարմինները՝ թե՛ Կոմիսարիատը և թե՛ ազգային խորհուրդներն, հակասությունների տեղիք տային բազմազգ Անդրկովկասում: Ազգային խորհուրդներին, որոնց գործունեությունը դրական էր գնահատվում, իրավունք էր վերապահվում առայժմ համագործակցել և ենթարկվել Կոմիսարիատի որոշումներին, նպաստել նրա գործունեությանը¹⁷⁰:

Ինչպես տեսնում ենք, բուլշևիկյան հեղաշրջումից հետո, Անդրկովկասում ազգային հարցի զարգացումները, այդ թվում և վարչական սահմանաբաժանումների, զենստվոների խնդիրները սերտորեն շաղկապվում էին երկրամասում ազգային իշխանության ստեղծման հիմնահարցի հետ: Որքան էլ Անդրկովկասյան կոմիսարիատն արտաքինից՝ իր ազգային կուսակցական ներկայացուցչական կազմով փորձեր երկրամասի գլխավոր ժողովուրդների համամասնության, հավասարության պատրանք ձևավորել, միևնույն է, այն լեզվիտիմ, ընտրված մարմին չէր: Այդ իսկ պատճառով առաջնահերթ և կենսական հիմնախնդիր էր առաջադրվում ազգային սահմանադիր ժողովների, լայն ներկայացուցչական մարմինների շուտափույթ իրավորումը:

Միանգամայն հասկանալի է նաև այն հանգամանքը, թե ինչու ՅԺԿ-ից հետո հայ իրականության մյուս ազդեցիկ քաղաքական ուժը՝ ՅԺԿ էր առաջինը բարձրացնում Ազգային ժողովի իրավորման անհրաժեշտությունը: Թիֆլիսի Յայոց ազգային խորհրդում գերակշիռ մեծամասնություն էր ձեռք բերել Պաշտակցությունը, որը Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո հատկապես, չէր թաքցնում հայ հասարակական-քաղաքական, ազգային կյանքում միանձնյա իշխելու իր մտադրությունը: Այդ ճանապարհին վերջինս լուրջ հակակշիռ էր տեսնում ի դեմս Յայ ժողովրդական կուսակցության գործունեության:

Ի դեպ, ուշագրավ զուգահեռությամբ, ՅԺԿ-ը ռուսաստանյան պետության ժողովրդավարացման ճանապարհին հայ իրականության մեջ ստեղծված միակ ազգային-քաղաքական նոր կուսակցությունն էր, որն այժմ էլ՝ 1917 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին ձեռնամուխ էր լինում Թիֆլիսի և Բաքվի երկու ազգային քույր կուսակցությունների միավորմանը և այդ նպատակով իրավորում է կուսակցության համագումար:

¹⁶⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁷⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

Ավելին, դա հետհոկտեմբերյան փուլի միակ կուսակցական համագումարն է հայ իրականության մեջ: Պատճառները թերևս երկուսն են. 1. կուսակցական կազմակերպական և գաղափարական ձևավորումն ավարտին հասցնելը և 2. հայ իրականության մեջ Պաշտակցությանն ընդդիմադիր ուժի ստեղծումը:

Յամառոտ անդրադառնանք հայ հասարակական-քաղաքական կյանքի այդ նշանակալից տեղաշարժին, մանավանդ, որ պատմական այս փուլում է վերջնականապես ձևավորվում ՅԺԿ և ՅԺԿ հակասությունների ամբողջությունը, որը լիարժեք բացահայտվում է 1918-1920 թթ. ընթացքում՝ արդեն պետականության մակարդակով:

1917 թ. հոկտեմբերի 27-ին (նոյեմբերի 10) Բաքվի Մարդասիրական ընկերության դահլիճում, Ս. Պապաջանյանը և Ի. Ամիրյանը զենկուցում են ՅԺԿ և Բաքվի Ազգային հայկական դեմոկրատական կուսակցության միավորման վերաբերյալ, ինչը ժողովի կողմից ընդունվում է մեծ ոգևորությամբ¹⁷¹:

Բաքվի ազգային-դեմոկրատական կուսակցությունը ձևավորվել էր մոտ երկու ամիս առաջ, օգոստոսի վերջին և իր ծրագրային դրույթներով գրեթե չէր տարբերվում կադետական, մշակական ՅԺԿ-ից: Սահմանադիր ժողովի թեկնածուների ցուցակից պարզվում է, որ Ազգային դեմոկրատական կուսակցության վարիչների համաձայնությամբ, վերոհիշյալ կուսակցությունը հանդես չէր եկել առանձին ցուցակով և իրենց երկու անդամներին ներկայացրել էր որպես ՅԺԿ անդամներ:

Հոկտեմբերի 28-ին (նոյեմբերի 11) «Մշակ»-ը փաստում էր, որ երկու կուսակցությունների միացումը կայացել է: Բաքվի գործընկերների կողմից Ս. Պապաջանյանի հետ տարվող բանակցությունների ժամանակ ներկայացվել էր ընդամենը մեկ պահանջ-պայժամ, այն, որ ՅԺԿ-ը այլևս չկոչվի կադետական, այլ ներկայանա որպես ազգային կուսակցություն¹⁷²: Կարևորում ենք այն հանգամանքը, որ երկու կուսակցությունների միավորման գաղափարը ՅԺԿ կենտրոնական կոմիտեի հոկտեմբերի 27-ի նիստում արել էր արևմտահայ Ասիական դիր-Ռամկավար կուսակցության կողմից լիազորված պրոֆեսոր Յ. Յակոբյանը: Քանի որ ՅԺԿ-ը որոշել էր մասնաճյուղեր հիմնել նաև Ռուսաստանից դուրս, ուստի ռամկավարների կենտրոնական խորհուրդը նպատակահարմար էր համարում համագործակցություն հաստատել նաև այդ երկու կուսակցությունների միջև: Այդ դեպքում Սահմանադիր-Ռամկավար կուսակցությունն իր

¹⁷¹ Տե՛ս Մշակ, 1917, 27 հոկտեմբերի, թիվ 229:

¹⁷² Տե՛ս նույն տեղում, 28 հոկտեմբերի, թիվ 230:

խորհրդով կղաճնար Հայ ժողովրդական կուսակցության արևմտահայ ճյուղը:

Նույն նիստում որոշվեց նոյեմբերի 25 (դեկտեմբերի 8)-ին Թիֆլիսում հրավիրել ԴժԿ երկրորդ համագումարը¹⁷³:

Հոկտեմբերի 27-ի Բաքվի նիստը կարևորվում է նաև նրանով, որ Ս. Պապաջանյանի ելույթում բարձրացվում էր Կովկասի ազգերի դաշինքի խնդիրը, որպես հայրենիքի պաշտպանության գլխավոր միջոց: Նաև ևս գտնում էր, որ ցարական վարչակարգը խոչընդոտել էր ժողովուրդների համերաշխությանը, «բայց այժմ մենք կատարեալ հնարատրոփում ունինք, - ընդգծում էր Ս. Պապաջանյանը, - համերաշխութիւն և համաձայնութիւն ստեղծելու կովկասեան ազգութիւնների մէջ, թեև ճիշդ է, դիւրին բան չէ շուտով փարատել հին քիւրիմացութիւններն ու անվատահոփիւնը: Մեր նշանաբանը պետք է լինի - պաշտպանել Կովկասը կովկասեան ազգերի միջոցով»¹⁷⁴: Միաժամանակ ընդգծվում էր գլխավոր հարցադրումը, որ Կովկասը ցի անջատվում Ռուսաստանից, ավելին՝ Կովկասի միջոցով ապահովվում է նաև Ռուսաստանի պաշտպանությունը, պարզ է՝ արտաքին թշնամիներից և, իհարկե, բուլշևիզմից: Ինչ վերաբերում էր հողային խնդրին և Ռուսաստանի ապագա պետական, վարչական կառուցվածքին, ապա ԴժԿ այդ հարցերը թողնում էր Սահմանադիր ժողովի իրավասությանը, դրանց մեջ ակնհայտորեն տեսնելով Անդրկովկասի ազգային ուժերի անզիջում և վտանգավոր հակասությունները:

ԴժԿ 2-րդ համագումարը, չնայած պայմանավորվածությանը, բացվեց ուշացումով, դեկտեմբերի 20-ին, Թիֆլիսի երրորդ իգական գիմնազիայի շենքում: Համագումարի 32 պատգամավորները նախագահ ընտրեցին Ս. Պապաջանյանին, քարտուղար՝ Ստ. Սալխայանին: Կուսակցության պատգամավորների զգալի պակասի պատճառով, համագումարն իրեն հայտարարեց է խորհրդակցություն և զբաղվում է, հիմնականում, ստեղծված ռազմա-քաղաքական իրավիճակի քննարկումներով: Դեկտեմբերի 26-ի նիստում զեկուցողներ Ս. Պապաջանյանի և Ս. Հարությունյանի մտորումները վերաբերում էին ռազմաքաղաքական պաշտպանության, հայկական, ինքնապաշտպանության կազմակերպման, ԴժԿ կողմից Ազգային խորհրդին աջակցության հարցերին¹⁷⁵:

Նույն օրն ընդունվեցին նաև երկու կարևորագույն բանաձևեր՝ Հայոց ազգային խորհրդի և Բաքվի Ազգային-դեմոկրատական կուսակցության մասին:

¹⁷³ Տե՛ս նույն տեղում, 29 հոկտեմբերի, թիվ 231:

¹⁷⁴ Նույն տեղում:

¹⁷⁵ Նույն տեղում, 22 դեկտեմբերի, թիվ 268:

ԴժԿ խորհրդակցությունը որոշեց. 1) ճանաչել Ազգային ժողովի և Ազգային խորհրդի գերագույն իշխանությունը և բարձր հեղինակությունը հայ ժողովրդի ազգային գործերում. 2) աջակցել Ազգային խորհրդին իր գործունեության մեջ և 3) հորդորել Ազգային խորհրդին Ազգային ժողով գումարելու հարցում:

Ազգային-դեմոկրատական կուսակցության ծուլման վերաբերյալ բանաձևը պաշտոնապես հայտարարում էր երկու կուսակցությունների միավորումը¹⁷⁶:

1917 թ. նոյեմբերին Անդրկովկասի հասարակական-քաղաքական կյանքի, ազգային ու ազգամիջյան հարաբերությունների կենտրոնական և ելակետային իրադրություններից մեկը *վրացական ազգային առաջին համագումարն էր*: Վերջինիս քաղաքական որոշումները, հիմնականում, դարձան երկրամասի ազգային դեմոկրատական կուսակցությունների ու նաև անդրկովկասյան Կոմիսարիատի մոտակա մարտավարության, քաղաքական կողմնորոշման, ռազմաճակատի պաշտպանության և այլ կենսական ներքին ու արտաքին հիմնահարցերի գործելակերպի ուղեմիջն ու հիմքը:

1917 թ. նոյեմբերի 19-ին (դեկտեմբերի 1) Թիֆլիսի պետական մեծ թատրոնում (հայազգի Ձուբալովների շենքը) բացվեց վրացական ազգային համաժողովը: Անդրկովկասի տարբեր շրջաններից առաջին նիստին մասնակցում էին շուրջ 300 ներկայացուցիչներ՝ հեղափոխական-դեմոկրատական, ազգային-մշակութային կազմակերպություններից, քաղաքական կուսակցություններից: Չորսօրյա աշխատանքներից հետո, նոյեմբերի 23-ին (դեկտեմբերի 6) համագումարը փակվեց:

Համագումարի նախաձեռնությունը և կազմակերպումը ստանձնել էր վրացական միջկուսակցական ազգային խորհուրդը, որի նախագահ Ա. Չխենկելին էլ բացեց համաժողովը: Պետք է նշել, որ վրացական ազգային խորհուրդը, Վրաստանի քաղաքական ինքնավարությանը հասնելու նպատակով ակտիվ աշխատանքներ էր իրականացնում դեռ 1917 թ. հուլիսից սկսած: Օգոստոսի 3-25 ընկած ժամանակահատվածում սոցիալ-դեմոկրատ մենշևիկների ջանքերով հրավիրված միջկուսակցական երրորդ ժողովը վերջնականապես ձևավորում է «Միջկուսակցական ազգային խորհուրդը» և Գործադիր կոմիտեն¹⁷⁷:

Համագումարի նախագահ ընտրվեց Ն. Ժորդանիան: Ներկա էին Անդրկովկասյան կոմիսարիատի անդամները, Կովկասյան բանակի գլխավոր հրամանատար, գեներալ Ս. Պրժեվալսկին՝ իր շտաբով, հյու-

¹⁷⁶ Տե՛ս նույն տեղում, 28 դեկտեմբերի, թիվ 272:

¹⁷⁷ Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 25 հոկտեմբերի, թիվ 227:

պատոսներ և դիվանագիտական առաքելությունների ներկայացուցիչներ Անգլիայից, Ֆրանսիայից, Իտալիայից, ԱՄՆ-ից և Պարսկաստանից, Ամենայն վրաց կաթողիկոս-պատրիարք Կիրիոն 2-րդը և այլոք¹⁷⁸։

Ելույթներով հանդես եկան Կոմիսարիատի նախագահ Ե. Գեգեչկորին, գեներալ Մ. Պրժեվալսկին, Ուկրաինայի ժողովրդական հանրապետության ներկայացուցիչ Կուցյակը, մահմեդականների կենտրոնական կոմիտեի անունից՝ Խ.-բ. Սուլթանովը, ռուսական մշակույթի և դպրոցի Անդրկովկասյան գործիչների ընկերության ներկայացուցիչ Գ. Բարաշը, Հայոց ազգային խորհրդի կողմից՝ Տ. Բեկզադյանը, արխագական ժողովրդի անունից՝ Շերիպովը, հրեա բնակչության անունից՝ Օ. Գրուզենբերգը, աջարների անունից՝ Սամեդ բեկ Աբաշիձեն, ՀՀԴ ներկայացուցիչ Յաղջյանը, Մուսավաթի անունից՝ Ալի Կասիմովը, լեհական մամուլի ներկայացուցիչ գրող Լ. Ցեկարսկին, Արևմտյան Անդրկովկասի մահմեդականների միության ներկայացուցիչ Ա.-բ. Պիպինովը, լիտվացիների անունից՝ Ղայիդան, ս.-դ. Հունմեթ (Հյունմաթ) կուսակցության կողմից Ա. Շեյխ-Ռու-Իսլամովը, սոցիալ-ֆեդերալիստներից՝ Գ. Ոցխիլաձեն, ս.-դ. մենշևիկներից՝ Գ. Նատաձեն, Ն. Կարցիվաձեն, բուլղար Գ. Մախարաձեն։ Մեկ ուշագրավ փաստ է, կարողացվում է թիֆլիսում Իսպանիայի փոխ-հյուպատոս Մ. Բերբերյանի ողջույնի հեռագիրը¹⁷⁹։ Համագումարը օրակարգի ընդունման հարցեր է ընդունում. 1) Ն. Ժորդանիայի զեկուցումը՝ քաղաքական դրության և վրացական ժողովրդի անելիքների վերաբերյալ, 2) Կ. Աբխազիի զեկույցը՝ ազնվականության ունեցվածքը ժողովրդին փոխանցելու մասին և 3) ընթացիկ հարցեր՝ զենսւվո, բանակի, դպրոցի, ղեկավարման և վարչակարգի ազգայնացում, պարենային խնդիր¹⁸⁰։

Անդրկովկասյան և արտասահմանյան հյուրերի ելույթների բովանդակությունը հանգում էր վրաց ազգի հանդեպ սիրո, համերաշխության, զորակցության ցուցաբերման, վրացական դեմոկրատիայի նկատմամբ հիացական արտահայտություններին։ Մի շարք ողջույնի խոսքերում, ինչպես օրինակ Ուկրաինայի ներկայացուցչի, վստահություն էր հայտնվում, որ վրաց ազգի պատմության մեջ կտրուկ շրջադարձ է տեղի ունեցել՝ «ժողովրդի լավագույն զավակները հավաքվել են որպեսզի արագացնեն սեփական պետական կյանքի ինքնուրույն կազմակերպման պահը»¹⁸¹։ Ինչ վերաբերում է Ա. Զխենկելիի, Ն. Ժորդանիայի և Ե. Գեգեչկորիի ելույթներին, ապա համագումարի բացման նիստում արդեն, երեք

սոցիալիստ-մենշևիկներն էլ տարբեր երանգավորմամբ վստահաբար բարձրացնում էին Վրաստանի անկախության հարցը։

Ի դեպ, ավելացնենք, որ նիստերի դալիճում ծածանվում էր Վրաստանի ազգային դրոշը։ Ե. Գեգեչկորին իր հավատարմությունը հայտնելով ռուսաստանյան մեծ՝ Փետրվարյան հեղափոխությանը, դեմոկրատիայի ուժերին, ընդգծում էր այդ հեղափոխության գլխավոր կարգախոսը՝ ռուսաստանյան բոլոր ազգերի լիակատար ազատությունը։ Ն. Ժորդանիան վրաց ազգի հետագա գոյությունը կապում էր ազատ մշակութային զարգացման հետ։ Առավել արմատական էր Ա. Զխենկելիի հարցադրումը, որ «վրաց ազգը վերջապես պետք է հայտարարի իրեն քաղաքականապես ազատ»¹⁸²։ Վերոհիշյալ բոլոր վրացի մենշևիկ գործիչները, այդ թվում և Վլ. Գոբեչիան, որը գտնում էր, որ «այսուհետև Վրաստանը Ռուսաստանի սովորական պրովինցիա չէ, այլ ազատ նահանգ ռուսաստանյան դաշնային հանրապետության կազմում», միևնույն է այս համաժողովը նախորդ՝ հետփետրվարյան ազգային հարցի զարգացումների ամփոփումն ու զագաթնակետը դարձավ։ Լիակատար անկախության և Ռուսաստանի հետ մնալու (ոչ բուլղարիկյան, իհարկե, - Վ. Մ.) հիմնահարցի գլխավոր հակասությունը դրսևորվեց հատկապես հեղափոխության նվաճումների փրկության միջոց էր առաջարկվում ոչ թե հակաբուլղարիկյան, այլ հակառուսական պայքարը։ Այս գլխավոր հարցում, պատմական գործընթացների զավեշտն է իշխում, սակայն փաստ է, որ դեռ 1917 թ. նոյեմբերին կայացավ վրաց-ուկրաինական հակառուսական դաշինքը, ինչը անկախության պայքարի համատեքստում լիովին արդարացվում է։ Այս և Ն. Ժորդանիայի ծրագրային ելույթներում շեշտվում էր հենց այն հանգամանքը, որ դարեր ի վեր թե՛ ուկրաինական և թե՛ վրաց ժողովուրդները հավատարիմ և երախտապարտ կերպով համագործակցել ու ապրել են ռուս ժողովրդի հետ, նրա հովանու ներքո և բուլղարիկյան հեղաշրջումն է, որ ստիպում է հեռանալ այդ Ռուսաստանից և ազգային նոր տարածքները կազմակերպելով ու ամրապնդելով պայքարել ժողովրդավարության, ազատության արժեքների համար։ Ամեն ինչ ճիշտ է. սակայն 1917 թ. նոյեմբերին, եթե իրոք բարձրացվում էր միասնական ընտանիքում հարատևելու հիմնահարցը, առաջնայինը հենց ազատ, քաղաքական ապագայի առումով ոչ թե տարանջատումն էր, այլ միասնական ջանքերով բուլղարիզմի և անկայուն խորհրդային իշխանության տապալումը, ինչը միանգամայն հնարավոր էր իրականացնել։ Առաջ անցնելով կարելի է եզրակացնել, որ հետհոկտեմբերյան անջատողական շարժումը

¹⁷⁸ Ст'я Республика, 1917, 21 ноября, N 112.

¹⁷⁹ Ст'я նույն տեղում։

¹⁸⁰ Ст'я նույն տեղում։

¹⁸¹ Ст'я նույն տեղում։

¹⁸² Республика, 1917, 21 ноября, N 112.

խարխլվող Ռուսաստանում գործնականորեն ոչ թե ամրապնդեց, այլ փաստորեն վերջ տվեց Ռուսաստանի՝ որպես միացյալ պետության ժողովրդավարական զարգացմանը: Այդ է վկայում նաև Սահմանադիր ժողովի ցրումից հետո ոչ թե ռուսաստանյան պետականամետ ու հակաբոլշևիկյան ուժերի հետ համագործակցության, այլ տարանջատվելուն, ամեն զնով անկախանալուն «նպաստող» Թուրքիայի և Գերմանիայի հետ նույն վրաց սոցիալիստների անսքող հարաբերությունների հաստատումը: Եվ վերջապես, երկու տարի անց, խորհրդային պետությունը կարմիր դրոշով և քեմալականների հետ վերադարձավ Անդրկովկաս, երբ երկրամասում ամեն ինչ կտրուկ փոխվում էր և, հատկապես, ի վնաս հայության:

Ցավալին այն է, որ վրաց ազգային գործիչները վստահ և հետևողական քայլերով ընթացան մինչև 1918 թ. մայիսը, ռազմա-քաղաքական զարգացումները հնարավորինս օգտագործելով միմիայն վրաց ազգի շահերի համար՝ մոռանալով, օրինակ, այս համագումարում տված իրենց խոստումներն ազգերի բարեկամության և փոխօգնության մասին: Իսկ հայ ազգային գործիչները, Դաշնակցության ստվար մասը Անդրկովկասում դեռևս պահպանելով հզոր քաղաքական և տնտեսական ներուժը, նախաձեռնությունը կամովին հանձնեցին վրացիներին, ավելին՝ վրաց-թաթարական համաձայնությանը և անկախությունների հռչակմանը հասան անդառնալի կորուստներով:

Հայությանը բնորոշ հավատ և վստահություն էր արտահայտում, հատկապես դաշնակցական Յաղջանի ելույթը: Նա համոզմունք էր հայտնում, որ «հայկական դեմոկրատիան ելնելով անգամ զուտ էգոիստական մղումներից, միշտ կլինի վրացական դեմոկրատիայի կողքին»¹⁸³: Լավատեսությամբ էր ներշնչված նաև Հովհաննես Թումանյանը: Համագումարին ուղղված նրա ողջույնի խոսքը հատուկ հրապարակվում է «Республика» թերթում: Հ. Թումանյանը ևս վստահություն էր հայտնում, որ «հայկական և վրացական առանձին շրջանակներում եղած տարածայնությունները ազատ կյանքի պայմաններում պետք է անհետանան...»: Կեցցե՛ ազատ Վրաստանը, - ազատ Ռուսաստանի ազատ ժողովուրդների միության մեջ»¹⁸⁴:

Որոշ հայ գործիչների այսպիսի վերաբերմունքն արտահայտվում էր այն դեպքում, երբ Անդրկովկասի վարչական սահմանաբաժանումների և զենաստվոների հարցում վրացական գործիչները բացահայտ հակահայկական գիծ էին որդեգրել: Վերջին, թարմ հարձակումը հայության

դեմ, որքան էլ զավեշտական է, բայց տեղի էր ունեցել Հայոց ազգային համագումարի առթիվ: Թիֆլիսի սոցիալ-դեմոկրատ քաղաքագլուխը հարկ չէր համարել անձամբ ողջունել հայ ժողովուրդը ներկայացնող համագումարը, հեռագիր էր ուղարկել: Վրացական թեթերը 1917 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին գրում էին, թե «հայերի այս համաժողովը վերջինը պիտի լինի Թիֆլիսում, եվ թող այսուհետև նրանք գտնեն իրենց հայրենիքը»¹⁸⁵:

Ինչ վերաբերում է մահմեդական գործիչների ելույթներին, ապա այս համաժողովում ևս վերընթաց ապրող վրաց-թաթարական դաշինքն էր գովերգվում համագումարի դահլիճում ձևավորվելով նոր դաշինքներ, նոր մարտավարություն:

Այսպես, առաջին հայացքից մանրուք թվացող փաստ է, բայց վրացի և մահմեդական գործիչների ելույթներում «Վրաստան», «Արևմտյան Անդրկովկաս» անվանումների շարքում բացակայում էր «Հայաստանը». երևանի նահանգը հորջորջվում էր «Արևմտյան Անդրկովկաս» այն պայմաններում, երբ երեք գլխավոր ազգային ուժերը պարբերաբար իրար հավատարմության երդումներ էին տալիս և վստահեցնում, որ միայն միասնական ջանքերով կարելի է հասնել ազգերի երջանկությանը: Ըստ «Կասպի» թերթի՝ օրինակ՝ Ելիզավետպոլում 1917 թ. հոկտեմբերի վերջին կազմակերպվել էր հայ-մահմեդական ազգային կոմիտե, որը նպատակ էր դրել իրականացնել երկու ազգերի մերձեցումը և համատեղ գործունեությունն այդ ուղղությամբ»¹⁸⁶:

Նմանօրինակ հիացական, բարեկամական «մերձեցման» փաստերը բազմաթիվ են հետհոկտեմբերյան փուլում, երբ իներցիայի ուժով շարունակվում էր Փետրվարյան հեղափոխության հռչակած ազգերի իրավահավասարության ու եղբայրության մասին կարգախոսի ժամանակավրեպ ոգևորությունը:

Անթաքույց հակահայկական շեշտադրում էր ամփոփում «Արևմտյան Անդրկովկասի մահմեդականների միության ներկայացուցիչ Ա. Բ. Պիպինովի հայտարարությունն այն մասին, թե «Արևմտյան Անդրկովկասի մահմեդականները միշտ էլ սերտորեն կապված են եղել վրացիների հետ, - ասում էր նա, - ցանկանում են ձեզ հետ համընթաց քայլել և ձեզ հետ ապրել»¹⁸⁷:

Ինչպես ասում են, մեկնաբանություններն ավելորդ են. մահմեդականներն ուզում էին համագործակցել և ապրել վրացիների հետ, բայց ոչ հայերի: Ա. Շեյխ-Ռւլ-Իսլամովը նշում էր, օրինակ, որ ցարիզմի քաղաքա-

¹⁸³ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁸⁴ Նույն տեղում, 24 ноября, N 114.

¹⁸⁵ Լեո, Անցյալից, էջ 333:

¹⁸⁶ Տե՛ս С. Беленький и А. Манвелов, էջ 170-171:

¹⁸⁷ Республика, 1917, 21 ноября.

կան և տնտեսական իմպերիալիզմից ազատագրվելուց հետո, մահմեդականները աջակցություն են ստացել վրացական դեմոկրատիայի կողմից: Նա վստահություն էր հայտնում անգամ, որ վրացական դեմոկրատիայի ունեթիւն է ծանրանում սոցիալական գաղափարների տարածման համաշխարհային դերն արևելքում՝ արևելյան ժողովուրդների շրջանում:

Քանի որ ազգային հարցի նկատմամբ անդրկովկասյան կառավարությունը ներկայացնող ազգային կուսակցությունների մարտավարությունը ձևավորվում էր նաև այս համագումարում, անհրաժեշտ ենք համարում համառոտ կանգ առնել երեք գլխավոր ելույթների ծրագրային դրույթների վրա:

Ա. Չխենկելին գտնում էր, որ Ուկրաինայի և Հյուսիսային Կովկասի քաղաքական ինքնուրույն միավորումների նախադեպը պետք է տարածել Անդրկովկասի վրա և այդ ուղղությամբ իրականացված առաջին գործնական քայլը Կոմիսարիատի ստեղծումն էր: Կոմիսարիատի հռչակագրում բարձրացված ազգային հարցի լուծման խնդիրը հնարավոր էր իրագործել առանձին ազգերի կողմից մշակված ծրագրերի համադրման ճանապարհով, ինչը Ա. Չխենկելի կարծիքով հատկապես հրատապ էր դառնում Սահմանադիր ժողովի հրավիրման անորոշության պայմաններում: Մեր կարծիքով Ա. Չխենկելին արդեն համոզվել էր, որ բարձրագույն համառուսաստանյան մարմնի և միացյալ պետության գաղափարն անվերադարձ անցյալում է, ուստի և վրացական ազգային համագումարի ամբիոնից վստահաբար հայտարարում էր. «հուսով ենք, որ համագումարը առաջինը չէ, նրան պետք է հետևի Վրաստանի սահմանադիր ժողովը»¹⁸⁸: Նա հույս էր հայտնում նաև, որ ազգային հարցի լուծումը կիրականանա հեղափոխական դեմոկրատիայի առաջադրած ազգերի ինքնորոշման իրավունքի սկզբունքով, ըստ որի Վրաստանը կասի իր խոսքը: Պահանջը նույնն էր, որ Վրաստանը ստանա ինքնավարություն՝ օրենսդրական և վարչական ղեկավարման իրավունքով: Դա ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ անկախության պահանջ, որին էլ նվիրվեց Ն. ժորդանիայի ելույթը:

Նա նշում էր, որ զեկույցը՝ «ընթացիկ մոմենտը և վրաց ժողովուրդը» թեմայով, արտահայտում է Միջկուսակցական ազգային խորհրդի կազմում ընդգրկված վրացական բոլոր քաղաքական կուսակցությունների մոտեցումների հանրագումարը: Ելակետային հիմք ընդունելով Ռուսաստանի հետ միասնության հեռանկարը, և Ռուսաստանի միացման հարյուր տարին գնահատելով որպես պատմական անհրաժեշտություն, Ն. ժորդանիան միաժամանակ, ընդգծում էր այն հանգամանքը, որ Վրաստանը կանգնած է երկրնտրանքի առջև՝ արևելք, թե՞ արևմուտք: Եվ քանի որ վրացիների նախնիներն ընտրել էին արևմտյան կողմնորոշում,

ուստի և ստիպված, դեպի Արևմուտք ճանապարհին՝ միացան Ռուսաստանին: Պայմանն այն էր, որ մնալով Ռուսաստանի կազմում Վրաստանին տրվեր ինքնավարության իրավունք, ինչը չիրականացավ: Ջուզահեռներ անցկացնելով ստեղծված պատմական պահի հետ, նա գտնում էր, որ դարձյալ առկա է երկրնտրանքը՝ նորից դիմել արևմուտքին, այսինքն՝ Ռուսաստանին: Եզրակացությունը միանշանակ էր՝ քանի որ Ռուսաստանը չի կարողացել լուծել և էլքեր գտնել երկու կարևորագույն հիմնահարցերում՝ պատերազմի և հեղափոխության, իսկ երկրորդ՝ բուլշևիկյան հեղաշրջումն էլ պառակտել էր երկիրը և հասարակությունը, ու չկա համընդհանուր ճանաչում ստացած կառավարություն, ուստի մյուսների նման Անդրկովկասն ու, մասնավորապես, Վրաստանը պետք է նախաձեռնեն սեփական ազգային կյանքի ղեկավարման գործընթացը¹⁸⁹: Ն. ժորդանիան համոզված էր, որ Վրաստանի նման փոքր երկիրը չի կարող առանց Ռուսաստանի պատերազմ վարել, ուստի ցանկություն էր հայտնում, որ Ռուսաստանում վերականգնվի կենտրոնական իշխանությունը, որը ի վիճակի կլինի շարունակելու հաղթական պատերազմը: Նա եզրակացնում էր, որ Վրաստանի կողմնորոշումը մնում է նույնը՝ Ռուսաստանի հետ դաշինքը, որտեղ վրացիները միայնակ չեն, քանի որ նույն ուղու վրա ստիպված կանգնած են նաև հայերը: Ինչ վերաբերում էր թաթարներին, ապա Ն. ժորդանիան նրանց անուևից արդեն որոշել էր, որ Ռուսաստանի կազմում նրանք ավելի բարձր դիրքերում հանդես կգան, քան որպես Թուրքիայի պրովինցիա: Դրանք լուկ խոսքեր չէին, որ մեկ անգամ ևս հիմնավորելու էին Անդրկովկասի անջատման գաղափարը, որն արտահայտվել էր որպես ժողովրդավարական, միասնական Ռուսաստանի փրկության միջոց՝ Կոմիսարիատի ստեղծմամբ: «Երբ մենք այսպես ենք փորձում կարգավորել տեղական գործերը և ամրապնդում ենք մեզ քաղաքականապես, - փորձում էր հիմնավորում տալ Ն. ժորդանիան, - այդպես մենք ձգտում ենք ազդել Ռուսաստանի վրա, որպեսզի այնտեղ ձևավորվի բոլորի կողմից ճանաչված հեղափոխական իշխանություն: Եթե այդ իշխանությունը հակահեղափոխական լինի, ապա կմոռացվեն ոչ միայն մեր քաղաքական և սոցիալական, այլև՝ ազգային շահերը: Ուստի մեր գլխավոր նպատակն է, որպեսզի չհաղթի հակահեղափոխությունը և որպեսզի Ռուսաստանում հաղթանակի հեղափոխությունը»¹⁹⁰: Որքան էլ որ բուլշևիկյան հեղաշրջումից մեկ ամիս անց, այսպիսի եզրահանգումը հրատապ հնչեղություն ունենար, միևնույն է, բուլշևիկներին ու խորհրդային իշխանությունը չճանաչելու ճանապարհով՝

¹⁸⁸ Տե՛ս նույն տեղում, 23 ноября, N 113:

¹⁸⁹ Տե՛ս Н. Н. Жордания, За два года, с. 52-55.

¹⁹⁰ Там же, с. 56.

Անդրկովկասը Ռուսաստանից անջատելու հեռանկարը չէ, որ պետք է նպաստեր դեմոկրատական հեղափոխության և իշխանության վերականգնմանը Ռուսաստանում:

Ն. Ժորդանիան և մյուս վրացական մեծնկիկների մարտավարության հեռատեսությունը կայանում էր նրանում, որ թաքցնելով իրական մտադրությունները, միանգամից քաղաքացիական պատերազմի ծրագրերը, նրանք չէին այրում կամուրջները, ետդարձի հնարավորություն էին թողնում: Միաժամանակ, երկրամասի ազգային ուժերին հրահանգ էր տրվում, որ եթե «անարխիան շարունակվի և Ռուսաստանում մոտակա ժամանակներում հնարավոր չլինի հրավիրել Սահմանադիր ժողով, մենք ստիպված կհրավիրենք սեփական Սահմանադիր ժողով և կստեղծենք մեր սահմանադրությունը: Դրա համար անհրաժեշտ է, որպեսզի կովկասյան բոլոր ժողովուրդները կանգնած լինեն նույն մոտեցման վրա և ընդհանուր համաձայնությամբ իրականացվի Անդրկովկասի տարածքների բաժանումը»¹⁹¹: Չգիտես ինչու, Ն. Ժորդանիան համոզված էր, որ առանց Ռուսաստանի հնարավոր էր ստեղծել մեծ Վրաստան, իսկ մահմեդականների հետ աննախադեպ մերձեցումն էլ վկայում էր, որ դա հիմնականում հայ ժողովրդի ու նրա տարածքների հաշվին էր իրականացվելու: Ի դեպ, 1918 թ. դեկտեմբերի կեսերին վրացական սոցիալ-դեմոկրատիայի անուսից նամակ-գրություն է հղվում Միջազգային սոցիալիստական բյուրոյին՝ Հայաստանի և Վրաստանի միջև ծագած պատերազմի վերաբերյալ, որի նախաբանում նույն ոգով հիմնավորվում էր Ռուսաստանից հեռացման անհրաժեշտությունը: Մասնավորապես նշվում էր, որ մինչև համառուսաստանյան Սահմանադիր ժողովի հրավիրումը, Ռուսաստանի հետ պահպանվում էր ձևական կապը¹⁹²:

Համագումարում առանձնանում էր նաև արխագական ազգային խորհրդի ներկայացուցիչ Ա. Շերիպովի ելույթը: Միավորված լեռնեցիների միության կազմում, արխագ ժողովուրդը ողջունում էր ազգային ինքնորոշման առաջին քայլերն անող Վրաստանին: Եթե վրացիները հաճախ զսպում էին իրենց, ապա արխագ հյուրն ավելի համարձակ և արմատական հայտարարություններ էր իրեն թույլ տալիս: «Կովկասի ազատությունը ճգնվել է ռուսական իմպերիալիզմի կողմից, - ասում էր նա, - որով հետև կովկասը միաբան չէր»¹⁹³: Նա մեջբերում էր անում իմամ Շամիլից, թե «հիշե՛ք, եթե իրար կոկորդ պիտի կրծեք իշխանատենչության ոսկորի համար, ապա շունը կխլի այդ ոսկորը, հետո էլ ձեզ կհոշոտի»¹⁹⁴: Ա. Շե-

¹⁹¹ Там же, с. 57.

¹⁹² Стен ЦГИА Грузии, ф. 1831, оп. 1, д. 6, л. 1:

¹⁹³ Республика 1917, 23 ноября.

¹⁹⁴ Նույն տեղում:

րիպովն առաջարկում էր ժամանակի շունչն արտահայտող բանաձև՝ «բոլոր ցեղերի կովկասցիներ, միավորվեք»: Գնահատելով վրացական մենշևիզմի՝ որպես ազգային գործոնի դերը, նա հույս էր հայտնում, թե «ժամանակին ինչ արեց Շամիլի պողպատե սուրը, այժմ շարունակում է հզոր պողպատե խոսքը և Ծերեթելու, Չխեիձեի և ողջ վրացական դեմոկրատիայի ինքնահրաժարումը»¹⁹⁵: Ըստ Ա. Շերիպովի, կովկասին սպառնում էր ևս մեկ արտաքին վտանգ, այն, որ Ռուսաստանը եվրոպային պարտք էր 60 մլրդ. ռուբլի և չմիավորման դեպքում երկրամասը կարող է վերածվել եվրոպական կապիտալի գաղութի¹⁹⁶:

Նոյեմբերի 23-ին, ավարտելով աշխատանքները, վրացական առաջին ազգային համագումարն ընդունեց 8 բանաձևեր՝ քաղաքական, զինվորական, վարչական, իրավաբանական, առողջապահական, ունեցվածքային տնօրինման, դպրոցական և գեղարվեստական բնագավառների գծով:

Համագումարի քաղաքական խմբի ընդունած բանաձևը, որը խարսխված էր Ն. Ժորդանիայի և Ա. Չխենկելիի ելույթների դրույթների վրա, 4-րդ կետով հարկ էր համարում կազմավորել 67 անդամներից բաղկացած ժամանակավոր ազգային խորհուրդ, որոնք ապագայում իրենց տեղերը կգիջեն Անդրկովկասի սեյմի վրացի պատգամավորներին: 6-րդ կետը Ռուսաստանի Սահմանադիր ժողովից պահանջում էր Վրաստանի լիակատար տարածքային ինքնավարություն, ինչպես նաև տեղական հարցերի լուծման համար՝ սեփական սահմանադիր ժողով: Տարածքային սահմանները պետք է որոշվեին դրացի շահագրգռված ազգերի հետ համաձայնության ճանապարհով: Վրաստանի տարածքում բնակվող ազգային փոքրամասնությունները կստանան մշակութային զարգացման լիակատար երաշխիքներ: Սահմեդական Վրաստանը կստանար լայն ինքնավարություն: Այդպիսի լայն ինքնավարություն կտրամադրվեր բոլոր այն ծայրագավառներին, որոնց բնակիչները կցանկանան մտնել ինքնավար վրացական միության կազմի մեջ: 7-րդ կետը հայտարարում էր, որ եթե քաղաքացիական պատերազմը Ռուսաստանում երկարաձգվի և Սահմանադիր ժողովի հրավիրումը մոտակա ժամանակներում անհնար դառնա, ապա պետք է գումարվեն ինչպես ամբողջ Անդրկովկասի, այնպես էլ առանձին ազգերի տեղական Սահմանադիր ժողովներ, որոնք փոխադարձ համաձայնությամբ կհաստատեն իրենց համապատասխան ժողովրդավարական և ազգային կարգ¹⁹⁷:

¹⁹⁵ Նույն տեղում:

¹⁹⁶ Стен նույն տեղում:

¹⁹⁷ Стен Молот, 1917, 26, 28 ноября, NN 44, 46:

Զինվորական սեկցիայի բանաձևն ընդունում է վրացական բանակի կազմավորման և ազգայնացման մասին որոշումը, ազգայնացվում էր նաև դպրոցը: Վերջում ընթերցվում է Հովի. Թումանյանի և այլ ազգերի ներկայացուցիչների ողջույնի խոսքերը¹⁹⁸: Հայկական, վրացական և մահմեդական ազգային խորհուրդների գործունեությունը համակարգելու նպատակով ստեղծվում է ազգամիջյան խորհուրդ՝ Ն. Ռամիշվիլիի նախագահությամբ:

Իրոք, բուլնիկյան հեղաշրջումը նպաստեց, հայության քաղաքական մեկուսացման գործընթացն արագանա Անդրկովկասում: Պետրոգրադում բուլնիկներից պարտություն կրելով, վրացի մենշևիկների առաջնորդները քաղաքական հետագա գործունեության պարարտ հող գտան «հարազատ» երկրամասում, մանավանդ, որ հայության ու Ղազնակցության ազգային ծրագրերի դեմ պայքարում հմտորեն ձեռք բերեցին նաև մահմեդականության աջակցությունը: Այդ երկուսի դաշինքը կայացավ հակառուսական կեցվածքի համատեքստում: Հայկական հարցի առկայությունը, Արևմտյան Հայաստանը գրաված-ազատագրած ռուսական Կովկասյան բանակը, որպես ռուսական տարրի ներկայության վերջին գրավական՝ հայության վերջնական մեկուսացումն ու պարտությունը կանխող ուժն էր, որի համար էլ ծավալվեց հետագա անզիջում պայքարը Բաքվի խորհրդային իշխանության և վրաց-մահմեդական դաշինքի միջև: Հայությունն անզգամ մեղադրվում էր ռուսներին Կովկաս ներքաշելու հիմնահարցի մեջ: Ղազնակցության՝ ինչ-որ տեղ անմնացորդ նվիրվածությունը հեղափոխականությանը, ռուսական հեղափոխական դեմոկրատական շարժմանը, պնդվերապահորեն և օբյեկտիվորեն նրան մղում էր խորհրդային իշխանության դեմ և անխուսափելիորեն կապում վրաց-թաթարական դաշինքին, որի հետ ՀՀԴ հույս ուներ լուծել գոնե վարչական սահմանաբաժանումների հարցը:

Ուշագրավ է նաև Լեոյի հարցադրումը, թե «Ինչո՞ւ հայ ժողովուրդը (նկատի ունի Ղազնակցությունը – Վ.Ս.) պիտի գերադասեր մենշևիկյան սոցիալիզմը բուլնիկյան սոցիալիզմից»¹⁹⁹, մանավանդ, 1917 թ. նոյեմբերին դեռևս լիովին պարզ չէին բուլնիկյան ղեկավարների հեռահար նպատակները: «Երեք ազգությունները իբր թե միացան,- գրում էր նա,- կարծում էին թե միացում է նշանակում երեքով մի սենյակի մեջ նստելը: Հարցը սենյակի մեջ չէր, այլ նրա մեջ, որ երեք ազգությունների ղեկավարող կուսակցությունները ազգայնական էին մինչև ոսկորների ծուծը և ոչինչ մոռանալ, ոչինչ իրենց զիջել չէին կարող... Ռուսաստան ասելով հաս-

¹⁹⁸ Տե՛ս Արև, 1917, 30 նոյեմբերի, թվ 245:
¹⁹⁹ Տե՛ս Լեո, Անցյալից, էջ 336:

կացվում էր ամեն տեսակ Ռուսաստան, բայց ոչ երբեք բուլնիկյան: Եվ որովհետև հոկտեմբերից հետո միմիայն բուլնիզմն էր Ռուսաստանի իրական տերը, ուստի դուրս է գալիս, որ Անդրկովկասը 1917 թ. նոյեմբերին արդեն իրապես անջատված էր Ռուսաստանից»²⁰⁰:

Անդրկովկասյան կոմիսարիատի կազմակերպման նախաշեմին, նոյեմբերի 14-ին, Ս. Վրացյանը «Հորիզոն»-ում հրապարակում է «Հայ-վրացական հարաբերությունները» հոդվածը, որի հարցադրումներն ամենևին չէին ներդաշնակում միացյալ, ազգային կառավարության մեջ նրանց հետագա համակեցության հեռանկարին: Նա ընդգծում էր վրաց ազգային գործիչների անհանդուրժողականությունը Հայկական հարցի և նրանում կովկասահայության և դաշնակցության մասնակցության նկատմամբ: Հեղինակի հետ կարելի է կիսել այն արդարացված մտահոգությունը, որ արևմտահայ տառապանքներն ու կոտորածները «նրանց մեջ քիչ կարեկցանքի հանդիպեց: Ամբողջ աշխարհից նպաստներ տեղացին հոգուտ տաճկահայ աղետալների, իսկ հայերի կողքին ապրող վրացի ինտելիգենտը մատը մատին չսփեց, գոնե մի ձևական օգնությամբ, ցաակցությամբ մի տաք խոսք ասելու համար: Ընդհակառակը, մի շարք շովինիստներ չարանեցին ամենագրեհիկ մեղադրանքները նետել բնակչությանը չարանեցին ամենագրեհիկ մեղադրանքները նետել բնակչությանը չարանեցին հասցեին, որոնք իբր թե դիտմամբ թողնում էին իրենց հայրենիքը և գալիս Վրաստանի հողը բռնում»²⁰¹: Հայկական հարցի մեջ էր Ս. Վրացյանը տեսնում նաև վրացի մենշևիկների համեմատ Ղազնակցության երկփեղկվածության, ինչ-որ թուլության գլխավոր պատճառը, ինչը կուսակցությանն առավելապես ստիպել էր զբաղվել արևմտահայության խնդրով և այդպիսով Անդրկովկասի քաղաքական դաշտը թողել էր, փաստորեն, վրաց ազգային գործիչների տնօրինմանը:

Սեր կարծիքով Հայկական հարցի շուրջ բանավեճում վրացական ազգային գործիչների կշտամբանքները կարելի է արդարացնել այն առումով, որ հայկական ազգային-դեմոկրատական բոլոր կուսակցությունները, այդ թվում և Ղազնակցությունը, հետփետրվարյան փուլում Հայկական հարցը ծրագրային մակարդակով հստակ տարանջատել էին որպես «արևմտահայ» և «արևելահայ» հարցեր: Ղա վրացական գործիչների մոտեցմամբ նշանակում էր, որ Ղազնակցությունն Անդրկովկասում չպետք է գործեր Արևմտահայության խնդրի ու դրանով նաև Կովկասյան ռազմաճակատի պաշտպանության համատեքստում՝ ռուսական գործերի հետ համագործակցության շրջանակներում, այլ լիովին պետք է ներգրավվեր երկրամասի սոցիալ-քաղաքական և ազգային խնդիրների համատեղ լուծմանը:

²⁰⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 337:
²⁰¹ Հորիզոն, 1917, 14 նոյեմբերի, թիվ 243:

Աերօրյա դիրքերից հարցադրումը միգուցե և տեղին է, սակայն 1917 թ. աշնանը, սրընթաց, հաճախ անկանխատեսելի զարգացող իրադարձությունները թույլ չէին տալիս լիովին տարանջատել Հայկական հարցի երկու հատվածների նկատմամբ շահագրգռվածության և գործելակերպի զուգակցման հիմնահարցը: Հայության խնդիրը դիտվում էր մեկ ամբողջության մեջ, չնայած Պաշտակցության համար ևս լիովին պարզ և զիտակցված չէին այդ լուծումների ուղիներն ու հանգրվանները:

Պաշտակցությանը զարմանք ու դժգոհություն էր պատճառում նաև վրաց ազգայնականների՝ սոցիալիստ-ֆեդերալիստների կուսակցության այն դիրքորոշումը, որ «Անդրկովկասում ապրող ազգերը չեն կամենում օգտվել բուլղարների կառավարութեան կողմից Ռուսաստանի ազգերին «շնորհված» նոր արտոնություններից»²⁰²:

Ի տարբերություն Անդրկովկասի հայկական և վրացական հասարակություններում ազգային-դեմոկրատական կուսակցությունների և հոսանքների նկատելի ակտիվությանը, մահմեդական-թաթարական միջավայրում դա՛րձուկներ էին բուլղարական տիպի սոցիալիստական կուսակցությունների ասպարեզ գալով:

1917 թ. դեկտեմբերի 17-ին (30) Բաքվում բացվեց «Հումմեթ» կազմակերպության համագումարը, որի աշխատանքներին մասնակցում էին ոչ միայն «Հումմեթի» և «Աղալաթի» Բաքվի բուլղարական կազմակերպությունների, այլև երկրամասի ու Թիֆլիսի կազմակերպությունների ներկայացուցիչները: Համագումարի նախագահությունը ինչպես և «Հումմեթ» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեն գլխավորում էր Ն. Նարինյանովը²⁰³:

Այսպիսով, 1917 թ. նոյեմբերի 11-ին Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ձևավորմամբ, ապա և նոյեմբերի 19-23-ը կայացած վրացական ազգային համագումարի ընդունած որոշումներով և վրացական ս.-դ. մենչևիկների ծանրակշիռ գաղափարական և կազմակերպական ճնշմամբ կայացվեց հոկտեմբերյան հեղաշրջմանը հաջորդած քաղաքական փուլի գլխավոր որոշումը, այն է՝ Անդրկովկասի անջատումը խորհրդայնացված Ռուսաստանից և ազգային հասարակական-քաղաքական, ինչպես նաև զինվորական կյանքի ինքնուրույն տնօրինումը:

Կառավարական, կուսակցական, հանրային մակարդակներում թեև առաջադրվում էր ապագա Ռուսաստանյան ժողովրդավարական դաշնային հանրապետության կազմում ազգային լայն ինքնավարության պահանջը, սակայն վրացական մենչևիկների շրջանակներում, հետևողականորեն հունցվում էին անկախ ազգային պետականության գաղափարը:

²⁰² Նույն տեղում, 18 նոյեմբերի, թիվ 247:

²⁰³ Տե՛ս М. Искендеров, Из истории борьбы коммунистической партии Азербайджана за победу советской власти, Баку, 1958, с. 174-175.

ՉԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԿՈՄԻՍԱՐԻԱՏԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

2.1. ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԿՈՄԻՍԱՐԻԱՏԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ, ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ ԵՎ ԿՐԹԱԿԱՆ-ԼՈՒՍԱՎՈՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

1917 թ. նոյեմբերի 18-ին (դեկտեմբերի 1) Անդրկովկասյան կոմիսարիատը հրապարակեց Անդրկովկասի ժողովուրդներին ուղղված հռչակագիրը²⁰⁴: Այն ամփոփում էր երկրամասային նոր իշխանության գործունեության ծրագիրը, սոցիալ-տնտեսական ու հասարակական քաղաքական կյանքի հնարավոր վերափոխման ու զարգացումների իր նախանշած ուղղությունները: Չնայած ստորագրությունների բացակայությանը, ինչը հատուկ է նմանատիպ փաստաթղթերին, հարցադրումների և ոճական համեմատությունների համադրումը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ վերջինիս հեղինակները կարող են լինել Ե. Գեգեչկորին և Ն. Ժորդանյան:

Հռչակագրի կարևորագույն դրույթները, քանի որ դրանք, նախ կանխորոշում էին Կոմիսարիատի գործունեության առանցքային ուղեցիղները, ապա և հնարավորություն են տալիս Անդրկովկասում և Կովկասյան ռազմաճակատում՝ իրադարձությունների զարգացման համատեքստում, վերլուծել երկրամասի կառավարության հռչակած սկզբունքների ծրագրերի և իրական քայլերի միջև առաջացող հակասությունները:

Հռչակագրում հիմնականում ասված է. «...Անդրկովկասի ժողովուրդների ճակատագիրը և նրանց նորմալ զարգացումը կախված է այն բանից, թե անդրկովկասյան հեղափոխական դեմոկրատիան կկարողանա արդյոք տարաբնույթ ոտնձգություններից պաշտպանել հեղափոխության նվաճումները, երկրամասում երաշխավորել հեղափոխական կարգապահության ամենամահրաժեշտ հիմունքները և մինևույն ժամանակ ազդել կենտրոնական Ռուսաստանի վրա՝ դեմոկրատիայի շարքերում քաղաքացիական պատերազմին վերջ տալու և ռուսաստանյան հանրապետությունում միատարր հեղափոխական, բոլորի կողմից ճանաչված կառավարության ստեղծման համար:

Երկրամասի կյանքն այդ ուղու վրա դնելու նպատակով, բոլոր սոցիալիստական և հեղափոխական-դեմոկրատական կազմակերպությունների համաձայնության արդյունքում, ստեղծվեց երկրամասային իշխա-

²⁰⁴ Տե՛ս Республика, 1917, 19 ноября, N 111.

նություն: Այդ իշխանութիւնը ձևավորվել է ժամանակավորապես՝ մինչև միմիայն Համառուսաստանյան Սահմանադիր ժողովի հրավիրումը: Իսկ եթե ռուսական իրականության պայմաններից ելնելով, վերջինիս ժամանակին գումարումն անհնար դառնա, ապա Կոմիսարիատը պահպանելու է իր լիազորությունները մինչև Անդրկովկասից և Կովկասյան ռազմաճակատից ընտրած Սահմանադիր ժողովի անդամների համագումարի հրավիրումը:

Իբրև ժամանակավոր իշխանություն, Կոմիսարիատը նպատակ է դնում բնակչության ամենաանհետաձգելի կարիքների լուծումը. «կարգավորել մինչև վերջ կազմալուծված ֆինանսական գործը, փրկել բանակն ու բնակչությունը անխուսափելի սովից, ապահովել պարենավորումը, բարելավել հաղորդակցության ուղիներն ու տրանսպորտը, հաշտության կնքման պահին իրականացնել ճիշտ և ոչ հիվանդագին զորացում, հասարակական կարգի պաշտպանություն, արտադրության և բաշխման վրա՝ վերահսկողություն աշխատանքի և բանվոր դասակարգի համակողմանի պաշտպանության, դեմոկրատական զենստվոների անհապաղ ներդրում, դատարանի և կառավարման մարմինների վերակազմություն, դեմոկրատական հողային կոմիտեների անհապաղ կազմակերպում՝ այնտեղ, որտեղ դրանք չկան և նրանց իրավասությանը ուղեկցել (բաժնեկալվածք), պետական և եկեղեցական, ինչպես և խոշոր մասնավոր սեփականատիրական հողերի հանձնում, որոնց բռնագրավման ակտը կհետևի մոտ ապագայում, հավասարապես և բոլոր տեսակի հողային հարաբերությունների կարգավորման և՛ Սահմանադիր ժողովի նախօրեին Գողային օրենքի նախապատրաստման համար, բոլոր դասային արտոնությունների անհապաղ վերացում և արտոնյալ դասակարգերի շահերը պաշտպանելու նպատակով ստեղծված բոլոր հաստատությունների ցրում, հեղափոխության նվաճումների ճանաչման հիմքի վրա հարևանների հետ բարիդրացիական հարաբերությունների հաստատում:

Պաշտպանելով ռուսաստանյան հեղափոխության հռչակած ազգերի լիակատար ինքնորոշման սկզբունքը, Անդրկովկասյան կոմիսարիատը կձեռնարկի քայլեր Անդրկովկասում ազգային հարցի շուտափույթ և արագ լուծման համար:

Ընդունելով համառուսաստանյան ռազմաճակատի միասնության պաշտպանությունը, Անդրկովկասյան կոմիսարիատը կձեռնարկի բոլոր ակտիվ միջոցները հաշտության անհապաղ կնքման և այդ ուղղությամբ կիրառվող քայլերը համապատասխանեցնելով արևմտյան ռազմաճակատի ընդհանուր դրության տեղական կացության և Կովկասը բնակեցնող ժողովուրդների համաձայնության հետ:

Բոլոր թվարկված հարցերի լուծումը կդառնա նորաստեղծ երկրամասային իշխանության ապագա գործունեության հիմք և բովանդակություն:

Անդրկովկասյան կոմիսարիատի բոլոր կարգադրություններն ու հրամանները պետք է առանց տատանումների իրականացվեն տեղերում: Այդ իշխանության դեմ ամեն տիպի հակազդեցությունները կդիտվեն որպես Անդրկովկասի ժողովուրդների նկատմամբ բացահայտ ոտնձգություն, որպես նրան ամենամուտք քաղաքացիական ու ազգամիջյան պատերազմի ոլորտը ներգրավելու ձգտում և արմատից կճնշվեն այդ իշխանությունը ստեղծած ուժերի կուսակցությունների և կազմակերպությունների կողմից»²⁰⁵:

Հանձն առնելով այս ծանր բեռը, Անդրկովկասյան կոմիսարիատը դիմում է բոլոր նրանց, ում համար թանկ են հեղափոխության և ազատության շահերը՝ համախմբվել երկրամասային իշխանության շուրջ և նրա հետ ուս-ուսի տված գնալ դեպի ստեղծագործ հեղափոխական աշխատանք:

Անդրկովկասի ժողովուրդներ!

Ձեր ճակատագիրը Ձեր ձեռքերում է»²⁰⁶:

Այսպիսով, Հռչակագրում առանձնացվում էին երեք խումբ կարևորագույն հարցեր. Սահմանադիր ժողովի ընտրությունների արդյունքների ճանաչում, ազգային, հողային հարցի լուծում և անհապաղ հաշտության կնքում թուրքիայի հետ:

Մենք կանդրադառնանք Կոմիսարիատի ձեռնարկած սոցիալ-տնտեսական, ֆինանսական, կրթական-լուսավորական վերափոխումների բնագավառին, ընդունած որոշումներին և ձեռնարկած քայլերին:

Կոմիսարիատի ստեղծման պահին նրա բարձրացրած առաջին երկու հարցերը և կայացրած որոշումները վերաբերում էին Անդրկովկասի ֆինանսներին և հաղորդակցության ուղիների խնդիրներին: Նոյեմբերի 15-ին (28) լսելով երկրամասի տնտեսական և ֆինանսական կացության հարցը, որոշվում է ֆինանսների նախարարության գծով կոմիսար Խ. Կարճիկյանին հանձնարարել՝ նախապատրաստելու և հրավիրելու այդ հարցին նվիրված հատուկ խորհրդակցություն: Լսելով հաղորդակցության ուղիների նախարարության գծով կոմիսար Խ.-բ. Մելիք-Ասլանովի դիմումը՝ կոմիսարության և ռազմական իշխանությունների միջև հարաբերությունների և աշխատանքի բաժանման ճշգրտման մասին, որոշվում է, որ Ռազմական Հաղորդակցության պետը հաղորդակցության ուղիների

²⁰⁵ ЦГИА Грузии, ф. 1, оп. 2, д. 116, л. 1-2.

²⁰⁶ Նույն տեղում, նաև Документы и материалы..., с. 8-10.

հետ կապված բոլոր հարցերում անմիջականորեն պետք է ենթարկվի համապատասխան կոմիսարին, իսկ ռազմավարական ու ռազմական բնույթի հարցերում՝ ռազմա-ծավային նախարարության գծով կոմիսար Դ. Դոնսկոյին²⁰⁷։

Նոյեմբերի 18-ին Անդրկովկասի կոմիսարիատի գործավարությունը դրվում է նախկին Օզակոմի գրասենյակի վրա, փոխվում է սոսկ վերջինիս անվանումը²⁰⁸։ Նույն օրը, ֆինանսական հարցի աշխատանքների մասին զեկուցմամբ հանդես է գալիս կոմիսար Խ. Կարճիկյանը։ Նա հայտնում է, որ ձևավորվել են երեք հանձնաժողովներ. 1. արտահանման և զինվորական փոխառության կազմակերպման գծով, 2. ներքին փոխառության կազմակերպման, դրամական շրջանառության կրճատման և կարգավորման, ապա և կտրոնային շրջանառության ներդրման կարգավորման գծով և 3. տուրքերի գծով։ Քննարկվում է պարենավորման գործերով նախարարության կոմիսար Գ. Տեր-Ղազարյանի զեկուցումը՝ կոմիսարության և երկրամասային պարենային վարչության միջև ճշգրիտ փոխհարաբերությունների հաստատման անհրաժեշտության վերաբերյալ, քանի որ այդ վարչության գործողությունների ոլորտը տարածվում էր նաև Զյուսիսային Կովկասի վրա։ Նույն օրը Կոմիսարիատը լսում է նաև Խ.-բ. Սելիք-Ասլանովի զեկուցումը՝ Անդրկովկասի երկաթուղու գլխավոր արհեստանոցի սևագործ բանվորների գործադուլի և տնտեսական պահանջների մասին և որոշում նրանց վճարել իրենց հայցած հոկտեմբեր ամսվա աշխատավարձի 300%-ը²⁰⁹։

Առաջին հայացքից, Կոմիսարիատի կողմից բարձրացվող լուրջ հետաքրքրություն չներկայացնող, երբեմն ժամանակի սրընթաց ռիթմը բացարձակ չարտահայտող, հաճախ ծիծաղաշարժ հարցերի քննարկումներն ու որոշումներն, այնուամենայնիվ, երկրամասի քաղաքականապես և ռազմական տեսակետից հազեցած մի քանի ամիսների համապատկերին զուգահեռ՝ քաղաքացիական, առօրեական պատմության որոշակի տպավորություն են ստեղծում։ Դրանք հնարավորություն են տալիս լուսաբանել քաղաքական աննախադեպ պայքարին զուգահեռ բարձրացվող մի շարք կենսականորեն անհրաժեշտ սոցիալական, տնտեսական ու հասարակական խնդիրների նկատմամբ Անդրկովկասի նոր իշխանության հետամուտ լինելու չափը, խորությունը, հետևողականությունը, ինչը, հիմնականում, տեղավորվում է խորհրդային Ռուսաստանից անջատման, սպասվող Սահմանադիր ժողովի բացման ու նրա ժողովրդավարական ու բազմակուսակցական բնույթի և սպասելիքների համատեքստում։

²⁰⁷ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 13։

²⁰⁸ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 27։

²⁰⁹ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 23։

Նոյեմբերի 24-ի (դեկտեմբերի 6) նիստում Կոմիսարիատը լսում է նախարարի տեղակալի կարգավիճակով կոմիսարների տեղակալների պաշտոն, կոմիսարներին կից քարտուղարների և գործակալների հաստիք հաստատելու, Կոմիսարիատի անդամներին պարզատրելու, Սուրմալովի գավառական կոմիսարին, Իզդիրից՝ Սալանլու գյուղ ժամանակավորապես տեղափոխելու, Բաթումում ժամտախտի համաճարակի մասին և այլ հարցեր։ Առանձնակի հետաքրքրություն են առաջացնում արդարադատության նախարարության գծով կոմիսար Շ. Ալեքսեև-Մեսխիևի և ներքին գործերի նախարարության գծով կոմիսար Ա. Զիսենկելիի զեկուցումները։ Առաջինը միջնորդում էր Թիֆլիսի քաղաքային դոմային, որպեսզի քաղաքին իրավունք տրվի բռնագրավելու մասնավոր բնակարաններ ու տարածքներ, երկրորդը քննարկման է դնում Կոմիսարիատի կողմից բարձրացված առաջարկը՝ ք. Թիֆլիսի պաշտպանության պետի հատուկ պաշտոն հաստատելու մասին²¹⁰։ Առաջին դեպքում, առաջարկվող տարածքները տրամադրելու էին արդեն զուտ վրացական ազգային, ռազմա-քաղաքական մարմինների տնօրինությանը, ինչն անմիջականորեն ուղղվում էր հայկական ազգային հաստատությունների դեմ։

Պետի ձեռքում պետք է կենտրոնանար քաղաքի պաշտպանության գծով ամբողջ իշխանությունը. նա պատասխանատու էր լինելու Անդրկովկասյան կոմիսարիատին։ Այս պաշտոնը նպաստելու էր երկրամասի իշխանության լծակները Թիֆլիսում կենտրոնացնելու, Բաքվից հետո բուլճարի դեմ ավելի արդյունավետ պայքարելու համար։ Որոշվում է առայժմ չհիմնել այդպիսի պաշտոն և Անդրկովկասի կենտրոնի պաշտպանությունը վստահել հեղափոխական շտաբին²¹¹։ Հաջորդ օրը, սակայն, խնդիրը վերաբացվում է և որոշում է ընդունվում այն մասին, որպեսզի Ազգային խորհուրդներին առաջարկվի շտապ քննարկել քաղաքացիական բնակչությանը զինելու և ժողովրդական միլիցիա ձևավորելու հարցը։ Օրակարգային հարցը ձևակերպված էր որպես «Թիֆլիսի բնակչությանը բուլճարիների հնարավոր զինված ելույթներից պաշտպանելու միջոցառումներ»²¹²։ Հասկանալի է, որ ազգային զորամասերի արագ ձևավորման հրամայականի համատեքստում, Ազգային խորհուրդներին էին տրվելու առավել կենսական և պատասխանատու առաջադրանքները, սակայն Կոմիսարիատի վրացական ղեկավարությունը այս առաջին քայլերով արդեն հող էր նախապատրաստում Թիֆլիսի և վրացիների շահերի շուրջը կենտրոնացնել, հետո էլ ենթարկեցնել հայերի և մահմեդականների ոչ պակաս կենսական ազգային շահերը։

²¹⁰ Տե՛ս ԱՊԻԱ Грузии, փ. 1, օր. 2, Ժ. 12, Լ. 34, 36.

²¹¹ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 36.

²¹² Տե՛ս նույն տեղում, ք. 37։

Նոյեմբերի 25-ին (դեկտեմբերի 7) Կոմիսարիատը լսում է ֆինանսների կոմիսար Խ. Կարճիկյանի զեկուցումը՝ Անդրկովկասում շաքարավազի մենաշնորհային վաճառքի մասին օրենքը տարածելու հարցը: Քանի որ Ռուսաստանում այդ օրենքի գործարկումը դադարեցվել էր, Կոմիսարիատն էլ՝ հարցը տեխնիկական բնույթի դրդապատճառներով հիմնավորելով, հետաձգում է մինչև 1918 թ. հունվարի 1-ը²¹³:

Շ. Ալեքսեև-Մեսսիսի զեկույցի հիման վրա հաստատվում է «բոլոր քաղաքացիների իրավունքների հավասարեցման և քաղաքացիական աստիճանների ու տարբերանշանների վերացման մասին» հռչակագիրը²¹⁴: Մասնավորապես վերացվում էին բոլոր նախկին կոչումները (ազնվական, վաճառական, քաղքենի, իշխան տիտղոսները և այլն) և հաստատվում էր Ռուսաստանյան հանրապետության համար ընդհանուր՝ քաղաքացի անվանումը:

Նոյեմբերի 27-ին (դեկտեմբերի 9) ընդունվում է 8-ժամյա բանվորական օրվա մասին հռչակագրի նախագիծը²¹⁵: Աշխատանքի նախարարության գծով կոմիսար Ե. Գեզեչկորիի հունվարի 14-ի (27) հրամանագրով օրենք է ընդունվում այն մասին, որ Անդրկովկասի սահմաններում, ձեռնարկատերերը՝ բանվորների և ծառայողների ընդունման և հեռացման հարցերը լուծեն արհմիությունների կամ ֆաբրիկա-գործարանային կոմիտեների համաձայնությամբ²¹⁶:

Աշխատանքի նախարարության գծով կոմիսարությունը 1918 թ. ապրիլի 4-ին (17) այդ թվում Երևանի աշխատանքի կոմիսարին ուղարկում է «կոչ բանվորներին», որը երկրամասում տարածվել էր մարտի վերջին: «Անդրկովկասի դեմոկրատիան ձեր ձեռքերում է, ընկեր բանվորներ...»²¹⁷, - ասվում էր Կոմիսարիատի կոչում: Պատասխան գրության մեջ Երևանի նահանգի Աշխատանքի կոմիսարը հայտնում էր, որ համընդհանուր զորակոչն ու անարխիան թուլացրել են Երևանի բանվորական կազմակերպությունները, նույն վիճակում են հայտնվել նաև արհեստակցական միությունները: Երեկոյան ժամը 9-ից կյանքը քաղաքում մեռնում է, ժողովների հրավիրումն անհնար է դարձել, - նշում էր նա, - վերանում են մասնավոր և հանրային ձեռնարկությունները, բանվորները չեն վարձատրվում»²¹⁸: Կոմիսարն անհրաժեշտ էր համարում այդ նպատակով հաշտարար ատյանի ստեղծումը, բայց քանի որ քաղաքում բա-

ցակայում էին Արհեստակցական միությունների կենտրոնական բյուրոն, Արդյունաբերողների միությունը, որոնք պետք է կազմեին Ատյանի միջուկը, նա ստեղծված վիճակի ելք էր ընդունում իր կողմից ընտրված ներկայացուցիչների ներգրավումը՝ արդյունաբերողների և բանվորական միությունների կազմերից: Երևանի Հաշտարար ատյանի կազմի մեջ են մտնում ձեռնարկատերերից Գևորգ Ամիրյանը, Հայրապետ Գաբրիելյանը, Երվանդ Տեր-Ավետիսյանը, Սիխայիլ Ֆիլատիկը և Մաշադի Ա. Սալախովը, բանվորներից ու ծառայողներից՝ տեղական մի շարք աշխատավորական կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ²¹⁹: Դեկտեմբերի 11-ին (24)-ին Աշխատանքի նախարարության գծով կոմիսարությունից Երևանի բ. գ. պ. խորհրդի բանվորական սեկցիային և արհմիությունների բյուրոյին ուղղված գրությունը Երևանի բանվորական կազմակերպություններին առաջարկում էր թեկնածու ներկայացնել՝ Երևանի նահանգի Աշխատանքի գծով լիազոր կոմիսարի պաշտոնի համար: Դեկտեմբերի 29-ին (հունվարի 10) Երևանի բ. գ. պ. խորհրդի գործադիր կոմիտեն այդ պաշտոնում հաստատում է Ա. Սարգսյանին (տեղակալներ՝ Ա. Աչին, Գ. Արարատյան) և այդ որոշման մասին հաջորդ օրը՝ տեղեկացնում Անդրկովկասյան կոմիսարիատին²²⁰:

1918 թ. փետրվարի 1-ին (13) Աշխատանքի կոմիսարությանը կից Աշխատանքի շրջանային բիրժան և նրա ղեկավար Ա. Կախիաժին շրջաբերական են հղում Անդրկովկասի խոշոր քաղաքների ինքնավարության մարմիններին, տվյալ դեպքում Ալեքսանդրապոլ՝ երկրամասում ծայր առած աննախադեպ գործազրկության մասին: Նշվում էր, որ «այն բարենպաստ հող կարող է ստեղծել ամեն կարգի աճարիսիկ ելույթների համար, առաջացնելով բնակչության լայն զանգվածների դժգոհությունը»: Որպես լուծում առաջարկվում էր «մի տեղում գործազուրկների հավաքվելու արգելքը և որքան հնարավոր է այդպիսիներին ցրելը»²²¹:

Խնամատարության նախարարության գծով կոմիսար Հ. Օհանջանյանը 1918 թ. հունվարի 2-ին (15) առաջարկում էր առողջապահության գծով տեղակալ նշանակել դոկտոր Ա. Մյասնիկովին²²², իսկ հաջորդ օրը հանդես է գալիս երկու զեկուցումներով:

Նա հանրաժեշտ էր համարում Անդրկովկասի միացյալ բժշկա-սահիտարական խորհրդի և նրա կանոնադրության ու հաստիքների ցուցակի հաստատումը, ինչպես նաև զինվորների օրապահիկների համար վարկ էր պահանջում. երկու առաջարկներն էլ հավանություն են ստա-

²¹³ Տե՛ս նույն տեղում:

²¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 38:

²¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 43:

²¹⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 220, ց. 1, գ. 1, թ. 2:

²¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 10, 11:

²¹⁸ Նույն տեղում, թ. 14:

²¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

²²⁰ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 119, ց. 1, գ. 6, թթ. 1, 4, 7:

²²¹ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2588, թ. 33:

²²² Տե՛ս ԱԳՊԱ Գրչու, ֆ. 1, օր. 2, Ժ. 12, Լ. 3:

նում²²³: Հունվարի 4-ին (17) Ա. Չխենկելին առաջարկում էր սահմանել Անդրկովկասից Պետրոգրադ՝ Սահմանադիր ժողով մեկնող պատգամավորների ուղեվարձի չափը և, որպես այդպիսին, հաստատվում էր 5000 ռուբլի²²⁴: Նույն նիստում կրկին քննարկվում է Պարենային նախարարության գծով կոմիսար Գ. Տեր-Ղազարյանի զեկուցումը՝ «Հարավ-Արևելյան միության պարենային կազմակերպման կանոնադրության» նախագծի մասին: Չեկուցողն այն մտահոգությունն էր հայտնում, որ խնդիրը քննարկել զուտ պարենային հարաբերությունների հարթության վրա՝ անկարելի է, քանի որ պարենային իշխանության միավորումը, ինչ որ նախանշվում էր վերոհիշյալ փաստաթղթում, սերտորեն կապված էր Հարավ-Արևելյան Միության քաղաքական իշխանության հարցի հետ: Պարզվում է, որ այդ նախագիծը, որը կազմվել էր Եկատերինոդարում 1917 թ. դեկտեմբերին հրավիրված բոլոր պարենային կազմակերպությունները ներկայացնող համագումարում, հիմք էր տալիս ենթադրելու, որ Անդրկովկասյան կոմիսարիատի որոշումը խորը քաղաքական ակտ է հանդիսանում, ուստի թե՛ նախագիծը և թե՛ Գ. Տեր-Ղազարյանի զեկույցը կարիք ունեին նոր քննարկման: Անդրկովկասյան կոմիսարիատի այդ նախատակով ծրագրվող հատուկ նիստի հրավիրման անհրաժեշտությունը հիմնավորվում էր նրանով, որպեսզի 1918 թ. հունվարի 12-ին Եկատերինոդարում հրավիրվող համագումար մեկնող պատվիրակները տեղեկացված լինեին համապատասխան հրահանգներով: Որոշվում է այդ նիստը նշանակել հունվարի 7-ին և հրավիրել այնտեղ երկրամասային միացյալ կենտրոնի նախագահությանը, Ազգամիջյան խորհրդի ներկայացուցիչներին, վրացական, մահմեդական, ռուսական և հայկական Ազգային խորհուրդներին²²⁵:

Նախատեսված օրը՝ հունվարի 7-ին (20) կայանում է հատուկ նիստ: Կոմիսարիատը լսում է պարենավորման կազմակերպման մասին կանոնադրության նախագծի հարցը:

Կրկին քննարկելով Գ. Տեր-Ղազարյանի զեկույցը՝ Հարավ-Արևելյան Միության Պարենավորման կազմակերպման կանոնադրության մասին, Խ. Կարճիկյանն, օրինակ, գտնում էր, որ «այդ նախագիծը անընդունելի կդառնա Ռուսաստանի բոլոր դաշնային պետությունների և տվյալ դեպքում Հարավ-Արևելյան միության համար, քանի որ այդպիսով պետության մեջ պետություն է ստեղծվում»: Նա աննպատակահարմար էր համարում պարենային գործը մենաշնորհի վերածող մարմնի ստեղծումը, քանի որ ա) պատերազմն ավարտվում է, մենք պատերազմ փաստորեն չենք մղում և չենք էլ վարի: Պատերազմի ժամանակ էր անհրաժեշտ

²²³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 5:

²²⁴ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 7:

²²⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

բանակի մատակարարման համար մթերքի մենաշնորհի հաստատելը, բ) Այժմ Հյուսիսային Կովկասում այնքան հաց և մթերք է կուտակվել, որ մենք ապրանքափոխանակման բարելավման դեպքում չենք զգա դրանց պակասը»²²⁶: Ա. Չխենկելին միանշանակ գտնում էր, որ նախագիծն անընդունելի է Անդրկովկասյան կոմիսարիատի համար, շեշտելով վերջինիս քաղաքականացման միտումը:

Ի վերջո, նոր առաջարկով հանդես է գալիս կոմիսար Գ. Տեր-Ղազարյանը և որոշվում է ընդունել կանոնադրության հիմնական դրույթները, մասնավորապես, այն, որ Անդրկովկասը պետք է ունենա առաջին անհրաժեշտության մթերքների մատակարարման ինքնուրույն կազմակերպություն և կառույց²²⁷: Թե ինչու էր Ա. Չխենկելին հատուկ շեշտում պարենավորման հարցի քաղաքականացման վտանգը, դա կարելի է բացատրել նրանով, որ Հարավ-Արևելյան միության ազգային ռազմավարական սուբյեկտները հստակ պետականամետ, «Միացյալ անբաժան Ռուսաստանի» կողմնակիցներ էին: Այս տագնապն ավելի սրվեց և իրական դարձավ 1919 թ. ի դեմս գեներալ Ս. Դենիկինի հակավրացական և հակաադրբեջանական քաղաքականության:

Վերադառնալով Խ. Կարճիկյանի մտքին՝ Հյուսիսային Կովկասում մթերքների առատության մասին, նշենք, որ հաջորդ՝ հունվարի 8-ի (21) նիստում արդեն լսվում է Գ. Տեր-Ղազարյանի զեկուցումը՝ Բաթումում և Փոթիում 300 վազոն ապրանքի կուտակումների մասին և որոշվում է խնդրել Հաղորդակցության ուղիների նախարարության գծով կոմիսար Խ. Բ. Մելիք-Ասլանովին, ձեռնարկելու բոլոր միջոցները՝ բեռների փոխադրման նպատակով²²⁸: Ավելացնենք միայն, որ այս և նախորդ որոշումները ընդունվում էին այն օրերին, երբ Անդրկովկասյան երկաթուղու Շամխոր, Աղստաֆա և այլ կայարաններում վրացական մենչևիկների նախաձեռնությամբ և մուսավաթականների գործակցությամբ իրականացվում էր նահանջող ռուսական զորամասերի սպանդը:

1918 թ. հունվարի 18-ին (31) Կոմիսարիատի հրամանով ստեղծվում է «Անդրկովկասի տնտեսական խորհուրդ»: Նրա նպատակն էր երկրամասի տնտեսական կյանքի կարգավորման համար ձևավորված բոլոր կազմակերպությունների (խորհուրդներ, կոմիտեներ, խորհրդակցություններ) միավորումը և գործունեության համաձայնեցումը: Խորհուրդը գլխավորելու էր առևտրի և արդյունաբերության նախարարության գծով կոմիսարը²²⁹:

²²⁶ Տե՛ս նույն տեղում, թթ. 13:

²²⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

²²⁸ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 17:

²²⁹ Տե՛ս Кавказское Слово, Тифлис, 1918, 19 января, N 14:

1918 թ. փետրվարի 28-ին Գ. Տեր-Ղազարյանի զեկույցի հիման վրա, Անդրկովկասյան կառավարությանը կից ստեղծվում է Մատակարարման կոմիտեի և հրապարակվում է վերջինիս կանոնադրությունը: Նույն նիստում, կոմիտեի, պետական եկամուտների ֆոնդից հատկացնում է 10 մլն. ռուբլի՝ վառելիքի կուտակման համար²³⁰:

Կոմիտեիատի կազմում, հայկական կուսակցությունների միջոցով Անդրկովկասի հայ ազգաբնակչության մեկուսացման քաղաքականություն էր տարվում վարկային ներդրումների անտեսման, շրջանցման ճանապարհով: Համադրելով 1918 թ. հունվար-փետրվար ամիսների ընթացքում անդրկովկասյան իշխանության հաստատած վարկերի և ֆինանսական այլ միջոցների ուղղվածությունն ու ազգային-տարածքային պատկանելիության գործոնը, գալիս ենք համոզման, որ նախ՝ այդ փաստերը պատահականության արդյունք չէին, ապա և բացահայտորեն կրում էին վրաց-թաթարական դաշինքի ճնշման կնիքը:

Նման տասնյակ օրինակներից թվարկենք մի քանիսը: Միայն հունվարի 15-29-ի ընթացքում Կոմիտեիատը վարկեր էր բացել Փոթիում Ռիոն գետի վրայով լաստանավային անցուղու վերանորոգման (4800 ռուբ.), Թիֆլիսի վրացական հոգևոր սեմինարիայի և արական հոգևոր գիմնազիայի ֆինանսավորման (178.400) Անդրկովկասի սուևիական հոգևոր վարչության՝ 1917 թվականի հավելյալ ծախսերի ծածկման (81.000 ռուբ.), Բաքվի նահանգական հարկատան վարչության տնօրինմանը զույմար հանձնելու (66.368 ռուբ.), Բաքվի 1-ին և Թիֆլիսի 4-րդ արական գիմնազիաների և Դերբենդի ռեալական ուսումնարանի կարիքների (46.630 ռուբ.), Սև ծովի հարավ-արևելյան ափի ռազմական կոմիտեի վարչության համար հաստիքների հաստատման (կոմիտեի է նշանակվում Բալթիական նավատորմի ավագ լեյտենանտ ճավճավաձեն), Բաթումի շրջանի բանտերի վերանորոգման ծախսերը փակելու նպատակով (1.392 ռուբ.) և այլն: Այս ժամանակահատվածում միակ վարկը, որ տրամադրվել է հայությանը՝ դա հունվարի 29-ին Երևանի նահանգի վարչության գրասենյակային և տնտեսական միջոցները բերալավելու ուղղությամբ բաց թողնված չնչին վարկն էր՝ 5000 ռուբ. չափով²³¹: Կոմիտեիատի նախագահությունն ահռելի զույմարներ էր փոշիացնում իր վարչական ապարատի պահպանման և կենսագործունեության նպատակով: Աշխատանքի նախարարության գծով կոմիտարությունն իր հիմնարկների համար բացել էր 81.000 ռուբլու, Կոմիտեիատի միայն հունվար ամսվա մի տասնօրյակի ծախսերի համար՝ 322.814 ռուբլու չափ վարկեր²³²:

Բացառություն կարելի է համարել Անդրկովկասում գործող ուսումնական, կրթական հաստատությունների հանդեպ Կոմիտեիատի վերաբերմունքը, ինչը կյանքի մյուս ոլորտների, հատկապես՝ ռազմա-քաղա-

քական բնագավառի հիմնահարցերի հետ համեմատության մեջ, համեմատաբար հավասար և արդար է իրականացվել: Այսպես, հունվարի 13-ին լսելով Կովկասի Ուսումնական շրջանի վարչության գծով կոմիտարության զեկույցը, ֆինանսների կոմիտեի Խ. Կարճիկյանին առաջարկվում է վարկային հաշիվ բացել Անդրկովկասի արական գիմնազիայի, ենթագիմնազիաների և ռեալական ուսումնարանների ապահովման համար (1.444. 375 ռուբ. 97 կոպ.), 1917 թ. սեպտեմբերի 1-դեկտեմբերի 31-ը ընկած հատվածում երկրամասի ուսումնարաններին հատկացվում է 2.184.000 ռուբլու, իգական գիմնազիաների ծառայողներին՝ 313.019. չափով վարկեր և այլն²³³: 1918 թ. փետրվարի 7-ին Ալեքսանդրապոլում բացվում է իգական բարձրագույն ուսումնարան և նրան հատկացվում է 11.345 ռուբլի²³⁴: Հունվարի 12-ին Կոմիտեիատը հատուկ լսում է Արդարադատության նախարարության գծով կոմիտար Ծ. Ալեքսեն-Մեսիսի զեկույցը՝ վրացական հոգևոր սեմինարիայի և հոգևոր ուսումնարանի վերաբերյալ:

Ինչպես նկատում ենք, Կոմիտեիատի հոգածությունից անթաքույց դուրս էին մնում նաև երկրամասի հայկական հոգևոր հաստատություններն ու դրանց կից կրթական օջախները²³⁵:

Անդրկովկասյան կոմիտեիատը իր կառավարման ընթացքում հասցնում է մասնակի բարեփոխումներ իրականացնել նաև երկրամասի կրթական-լուսավորական բնագավառում: Առաջին հերթին խոսքը վերաբերում է կրթական ծրագրերում ազգային լեզուների, ազգային առարկաների ներմուծմանը:

Հունվարի 29-ին Կոմիտեիատը լսում և հաստատում է ժողովրդական լուսավորության նախարարության գծով կոմիտար Ֆ. Խան-Խոյսկիի զեկույցի նախագիծը՝ Անդրկովկասի միջնակարգ ուսումնական հաստատություններում և բարձրագույն ուսումնարաններում ազգային առարկաների դասավանդման վերաբերյալ: Այս սպասված և արդարացված որոշումը, մյուս կողմից, երկրամասը Ռուսաստանից հեռացնելու հերթական հետևողական քայլերից մեկն էր: Այդ նպատակին էր ուղղված նաև Ֆ. Խան-Խոյսկիի փետրվարի 9-ի՝ Թիֆլիսի ոսուցչական ինստիտուտում ազգային բաժանմունքների բացման մասին առաջարկը²³⁶: Ֆ. Խան-Խոյսկին հանդես է գալիս նաև Նուխի մասնավոր գիմնազիան լիարժեք արական գիմնազիայի վերակազմավորվելու, Նախիջևանում 8 արական գիմնազիայի բացման և նրանց 36.000 ռուբլի տրամադրելու առաջարկ-

²³³ Տե՛ս նույն տեղում, թթ. 12, 18, 25

²³⁴ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 13, թթ. 143:

²³⁵ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 7, թ. 27:

²³⁶ Տե՛ս նույն տեղում թ. 86:

²³⁰ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 99:

²³¹ Տե՛ս ԱГИА Грузии, ф. 1, оп. 2, д. 7, лл. 16, 17, 19, 22, 23, 26, 27, 32, 38:

²³² Տե՛ս նույն տեղում, թթ. 27, 29:

ներով²³⁷: Պարզ է, որ այդ ուսումնական հաստատությունները նախատեսված էին մահմեդական բնակչության համար, ինչը Կովկասի թաթար-մահմեդական գործիչների ազգային քաղաքականության գործնական, առեղծուած անվնաս և «արդարացված» քայլերից պետք է համարել: Հունվարի 12-ի նիստում, Ա. Չխենկելիի առաջարկով որոշվում է Անդրկովկասի բոլոր ազգերին պատկանող ուսումնարանները տրամադրել լուսավորության կոմիսարությանը²³⁸: Փետրվարի 14-ին քննարկվում է Թիֆլիսի միջնակարգ ուսումնական հաստատությունների և երկաթուղային ճանապարհային ուսումնարանի աշակերտների ժամկետից շուտ ուսումնական գործընթացն ավարտելու հարցը, ինչը կապված էր Անդրկովկասի վրա թուրքական արշավանքի հետ²³⁹:

Երկրամասի տնտեսությունը բարեկարգելու, նոր հիմքերի վրա կառուցողական գործունեություն ծավալելու ասպարեզում, կարևորվում էր նաև Անդրկովկասի նոր դրամական միավորի ստեղծման հարցը:

1918 թ. հունվարի 29-ին ընդունվում է Անդրկովկասյան կոմիսարիատի Բոնների մասին կանոնադրությունը, որը հիմնականում նախատեսում էր. 1. Անդրկովկասյան կոմիսարիատի բոները թողարկվում են 100 մլն. ռուբլու արժեքով, 2. Բոները թողարկվում են ժամանակավորապես, մինչև կվերանան այն պատճառները, որոնք վարկային տոմսերի խրոնիկ պակաս են առաջացրել, որից հետո դուրս կբերվեն շրջանառությունից, 3. Բոները արժեք ունեն Անդրկովկասի սահմաններում՝ պետական վարկային տոմսերի հետ համատեղ, 4. թողարկվում են մեկ, երեք, հինգ, տասը, հիսուն և հարյուր ռուբլու արժողությամբ, 5. Բոները թողարկվում են ֆինանսների կոմիսարի հանձնարարականով և պատրաստ վիճակում հանձնվում Թիֆլիսի պետական բանկի գրասենյակ՝ շրջանառության մեջ դնելու նպատակով²⁴⁰: Կոմիսարիատի որոշման համաձայն, նոր թղթադրամները պետք է մակագրվեն «Бонны Закавказского комиссариата» և հավասար ուժ են ունենալու մյուս վարկային թղթադրամների հետ զուգահեռ²⁴¹: 1918 թ. մարտի 3-ին Կոմիսարիատը Խ. Կարճիկյանի ստորագրությամբ որոշում է ընդունում՝ հունվարի 1-ից պետական ծառայողների և Անդրկովկասի քաղաքական վարչության նյութական դրության բարելավման մասին²⁴²: Իհարկե, լուրջ տնտեսական հիմքեր չկային նման համարձակ որոշումներ ընդունելու համար, սակայն փաստ է, որ

անկախության դժվարին ուղին բռնած Անդրկովկասի կառավարությունը իր վերջին միջոցների հաշվին, այն էլ թուրքական արշավանքի պայմաններում, մի երևացող, ժողովրդային ակցիա էր ձեռնարկում:

Նշենք, որ 1917 թ. Խ. Կարճիկյանի իրականացրած դրամական ռեֆորմը նույնությամբ ընկավ 1918 թ. Անկախ հանրապետություններից հետո էլ՝ 1922 թ. Անդրֆեդերացիայի ֆինանսական բարեփոխումների հիմքում: Կոմիսարիատը ֆինանսական հարցերի կապակցությամբ առնչություններ ուներ նաև Կովկասյան ռազմաճակատի տարբեր կառույցների հետ:

Այսպես, 1917 թ. դեկտեմբերի 28-ին (1918 թ. հունվարի 10) ռազմաճակատի լիվիդացիոն հանձնաժողովի նախագահը շրջաբերական է տարածում՝ բնակչության կողմից պատերազմի վնասների հատուցման համատեքստում, գնահատման հանձնաժողովներ ձևավորելու մասին²⁴³: Նույն բովանդակությամբ գրությունը Կոմիսարիատի ներքին գործերի գծով նախարարության կոմիսար Ա. Չխենկելին, 1918 թ. հունվարի 12-ին (25) տարածում է բոլոր նահանգային, շրջանային, գավառային կոմիսարներին, այդ թվում և Երևանի նահանգի կոմիսարին²⁴⁴:

Անդրկովկասյան կոմիսարիատի պատմության և գործունեության առանձին, չուսումնասիրված բնագավառ է հանդիսանում Կոմիսարիատին կից Փոքր խորհրդի ստեղծման ու իրականացրած քաղաքականությունը:

1917 թ. դեկտեմբերի 22-ի որոշման համաձայն, Անդրկովկասյան կոմիսարիատին կից, 1918 թ. հունվարի 3-ին ստեղծվում է Փոքր խորհուրդ, որի նախագահ նշանակվում Գ. Ոցխիլաձեն²⁴⁵: Փոքր խորհրդի ձևավորումը մի կողմից պայմանավորված էր Անդրկովկասյան կոմիսարիատը մեծ քանակությամբ գործերից բերձաբափելու անհրաժեշտությամբ՝ նրան օրենսդրական գործունեությամբ լայն ասպարեզ տրամադրելու, երկրամասը խաղաղեցնելու նպատակով, մյուս կողմից՝ Փոքր խորհուրդը իր որոշակի իրավասությունների շրջանակներում պետք է արագացներ այն ընթացիկ հարցերի լուծումը, որոնք չէին պահանջում առաջնակարգ օրենսդրական բնույթի որոշումների հրապարակում: 1918 թ. հունվարի 3-ին, Խորհրդի նախնական խորհրդակցությամբ քննարկելով Գ. Ոցխիլաձեի կազմած կանոնադրությունը գտավ, որ վերջինս ընդգրծված կերպով նեղ շրջանակների մեջ է դնում խորհրդի գործունեությունը, ուստի և Կոմիսարիատի նախագահ Ե. Պեգեչկորիի կողմից լրամշակված

²³⁷ Տե՛ս նույն տեղում թ. 61:

²³⁸ Տե՛ս նույն տեղում, փ. 1, օտ. 2, Ժ. 7, և. 27:

²³⁹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 98:

²⁴⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 84, թ. 4:

²⁴¹ Տե՛ս Հորիզոն, 1918, 3 հունվարի, թիվ 1:

²⁴² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 203, ց. 1, գ. 24, թ. 3:

²⁴³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 126, թ. 2:

²⁴⁴ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 5:

²⁴⁵ Տե՛ս ԱԳԱ Գրչու, փ. 1, օտ. 2, Ժ. 274, և. 2:

տարբերակն ընդունվեց 1918 թ. հունվարի 17-ին²⁴⁶: Վերջինիս 12 կետերից գլխավորները նախատեսում էին. 1. Անդրկովկասյան երկրամասի կառավարման ոչ սկզբունքային ընթացիկ հարցերի քննարկում և լուծում, 2. Փոքր խորհուրդը ձևավորվում է 12 տեղակալ-կոմիսարների կազմով, ըստ Կոմիսարիատի վարչությունների քանակի, 3. Փոքր խորհրդի նախագահ ու տեղակալ նշանակվում են Կոմիսարիատի որոշմամբ, 4. Փոքր խորհուրդն իրավունք չունի լուծել ընդհանուր քաղաքական նշանակություն ունեցող հիմնահարցեր, հրապարակել օրենսդրական բնույթի ակտեր, պաշտոնների նշանակել երկրամասը ղեկավարելու նպատակով և մեծ նախահաշվային ծախսեր առաջարկել 5. Փոքր խորհրդի քննարկած հարցերը ընդունվում են ձայների պարզ մեծամասնությամբ, 6. Փոքր խորհրդի որոշումների գործարկումը կարող է կանգնեցվել Կոմիսարիատի նախագահի կարգադրությամբ²⁴⁷:

1918 թ. հունվարի 1 – մարտի 15-ի ընթացքում Փոքր խորհուրդը հրավիրել է 24 պլենար նիստ, որտեղ ընդունվել են 146 որոշումներ: Թերևս խախտելով իր իսկ կանոնադրության գլխավոր սկզբունքներից մեկը, այնուամենայնիվ, արխիվային նյութը վկայակոչում է, որ խորհուրդը հրապարակել է օրենսդրական բնույթի 15 որոշումներ²⁴⁸:

Անդրկովկասյան կոմիսարիատի տասն գերատեսչությունների շրջանակներում, Փոքր խորհրդի իրականացրած գործունեության համապատկերն ընդհանուր, համառոտ գծերով այսպիսին է.

Ներքին գերծերի նախարարության գծով Փոքր խորհուրդը որոշել էր Բաթումի շրջանում և Ախալցխայի գավառում ձևավորել միլիցիայի պահեստազոր, ֆինանսավորել է Թիֆլիսում Կարմիր Գվարդիայի կազմակերպումը: *Ֆինանսական* կարևորագույն միջոցառումներից էին. ա) 1918 թ. փետրվարի 12-ի որոշումը Անդրկովկասում հողագնման օպերացիաների վերացման մասին, բ) Բաքվի քաղաքային ինքնավարության կողմից ժամանակավոր դրամանիշների (20 մլն. ռուբ. չափով) թողարկումը, գ) Թիֆլիսի պալատի խնամքի նպատակով հանձնաժողովի ձևավորումը (Գ. Տեր-Յարությունյան, Պ. Գելեյշվիլի, Ի. Փարցխալաշվիլի) և այլն: *Հողագործության նախարարության գծով կոմիսարության* բնագավառում Փոքր խորհրդի ձեռնարկած առաջնահերթ հարցը հունվարի 31-ի որոշումն էր՝ Անդրկովկասի անտառների պահպանման և օգտագործման ժամանակավոր կանոնների գործարկման մասին: Այն հատկապես կարևորվում էր ագրարային հարցի առաջնահերթության համատեքս-

տում: *Ռազմածովային կոմիսարության գծով* Փոքր խորհուրդը հաստատել և հավանություն էր տվել կոմիսարի ներկայացրած նպաստների վերաբերյալ նշանակումներին: Փոքր խորհուրդը, հատկապես, տևական ժամանակ էր տրամադրել *Պաշտպանության ուղիների կոմիսարության* գործերին: Պետրոգրադի հետ Անդրկովկասի կապի բացակայության պայմաններում, այս կոմիսարության իրավասության տասնյակ գործեր, որոնք կոմիսարի իշխանության սահմաններում էին կարող լուծում ստանալ, տրվում են Փոքր խորհրդի քննարկմանը: Մարտի 9-ի որոշման համաձայն, օրինակ, հավասարվում էին անդրկովկասյան երկաթուղու բոլոր տեսակի ծառայողների իրավունքները և այլն: *Ժողովրդական լուսավորության բնագավառում* ձեռք բերած նշանակալի որոշումներից կարելի է հիշատակել պատմա-հնագիտական ինստիտուտի խնամքի, Ալեքսանդրապոլում վերոհիշյալ իգական գիմնագիայի բացման, Ախալցխայի հասարակական գիմնագիայի ֆինանսավորման մասին ակտերը: *Արդարադատության գծով* Փոքր խորհուրդը հաստատեց նախ՝ նահանգական կոմիսարների, նրանց տեղակալների և գավառական կոմիսարների ենթադատության սկզբունքը, ապա և կանգնեցվեցին աջարների, լազերի և այլ մահմեդական ազգերի գործերը, որոնք մեղադրվել էին պետական դավաճանության մեջ, ոչ ռազմագերի և ոչ զինապարտ թուրքերի ազատումը բանտերից, որոնց նկատմամբ քրեական մեղադրանք էր ներկայացվել: *Արդյունաբերության բնագավառում* խորհրդի ջանքերով բացվում են վարկեր՝ մաքսային հաստատությունների վերանորոգման նպատակով, հատկացվում են նպաստներ: *Առողջապահության ասպարեզում* միջոցներ են տրամադրվում կույրերի դպրոցի և հիվանդանոցային խնամքի համար, գյուղական բժիշկներին և միջին բժշկական անձնակազմին, որոնց կենսապայմանները համեմատաբար ծանր էին, տրվում են նպաստներ: *Աշխատանքի կոմիսարության գծով* որոշակի միջոցներ ձեռնարկվեցին, որոնք նպատակ ունեին հարթել ձեռնարկատերերի և բանվորների միջև հասունացող կոնֆլիկտները, մասնավորապես «ֆինանսական տեխնիկների» գործում և Մակուի ռազմական ճանապարհը կառուցող բանվորների կարիքների բավարարման հարցում²⁴⁹:

1918 թ. սկզբին Կոմիսարիատը քննարկում է նաև մի շարք կոմիսարությունների 1917 թ. նոյեմբերի 15-1918 թ. հունվարի 15-ը ընկած ժամանակահատվածի հաշվետվություններ. այդ թվում էին Պետական վերահսկողության Առևտրի և արդյունաբերության, Խնամատարության, Արդարադատության և դավանանքի, Արդարադատության, Արտաքին գործերի, Ներքին գործերի նախարարությունների գծով կոմիսարների

²⁴⁶ Տե՛ս նույն տեղում, թթ. 4-14:

²⁴⁷ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 1:

²⁴⁸ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 12:

²⁴⁹ Տե՛ս ԱԳՊԱ Գրուզի, փ. 1, օր. 2, Ժ. 274, Լ. 12:

հաշվետվությունները²⁵⁰: Արտաքին գործերի կոմիսար Ե. Գեգեչկորիի հաշվետվությանը կանդրադառնանք համապատասխան բաժնում, իսկ ինչ վերաբերում է մյուսներին, ապա մեր կողմից հայտնաբերվել է միայն ներքին գործերի կոմիսարի 1918 թ. հունվարի 30-ին ներկայացրած հաշվետվության տեքստը²⁵¹:

Ներքին գործերի նախարարության գծով կոմիսար Ա. Չխենկելին ուստիկանական նախկին կարգի մնացուկների վերացման, ժողովրդավարական սկզբունքների ամրապնդման, ինչպես նաև երկրամասի միատեսակ կառավարման նպատակով, մշակել և Անդրկովկասյան կոմիսարիատի հաստատմանն էր ներկայացրել «ռազմա-ժողովրդական վարչության» վերացման մասին նախագիծը, որով բոլոր համապատասխան հաստատություններն անցնում էին ՆԳՆ իրավասությանը. բացառություն էին կազմում միայն դատական կազմակերպությունները: Այդ մասին դեկրետը հրապարակվեց 1917 թ. դեկտեմբերի 1-ին: Միաժամանակ, քանի որ առանց հարկադիր ապարատի երկրամասը կառավարել հնարավոր չէր, ուստի և հանցագործ տարրերի դեմ պայքարելու, անձնական և գույքային անվտանգությունը պաշտպանելու, պետական և տեղական հարկերի և տուրքերի հավաքման նպատակով ստեղծվեց Միլիցիա: Երկրամասի պաշտպանության համար, ինչն անհրաժեշտ էր ավազակային հարձակումների, թալանի, սպանությունների քանակի ավելացման հետ կապված, ձևավորվեց գյուղական միլիցիա, որի զինումն իրականացվում էր Կոմիսարիատի ՆԳՆ կողմից և երկրամասի ռազմական գերատեսչության ու հեղափոխական կազմակերպությունների համաձայնությամբ: Ելիզավետպոլի նահանգում ահազնացող ամարխիայի դեմ պայքարելու նպատակով, շտապ կարգով կազմակերպվեց «Հատուկ ժողովրդական միլիցիան», մի ջոկատ, որը պետք է պաշտպաներ քաղաքից մինչև երկաթուղային կայարան ընկած մայրուղին, դրա հետ միասին Ելիզավետպոլի, Բաքվի, Երևանի, Թիֆլիսի նահանգներում, ռազմական իշխանությունների հետ համաձայնեցված, բնակավորվում էին առավել վստահելի բանակային զորամասերը:

Հաշվետվության վերջում, ՆԳՆ գծով կոմիսար Ա. Չխենկելին խոստովանում էր, որ տեղերում հնարավոր չէ ամուր հեղափոխական կարգ հաստատել²⁵²:

²⁵⁰ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 12, թթ. 37, 39, 40, 50, 52, 61;

²⁵¹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 62-70:

²⁵² Տե՛ս նույն տեղում:

***

Անդրկովկասյան կոմիսարիատի կողմից 1917 թ. նոյեմբերից – 1918 թ. ապրիլ ամիսների ընթացքում բարձրացրած և համեմատաբար լայն համակողմանի քննարկումների առարկա դարձած հարցերի շարքում առանձնանում է Հոդային օրենքի ընդունման հիմնախնդիրը:

Անդրկովկասյան կոմիսարիատը, որն ի սկզբանե երկրամասի հեղափոխական-սոցիալիստական կուսակցությունների դաշինք էր, որպեսզի բուլշևիզմի և խորհրդային իշխանության դեմ ընդգծի իր սոցիալիստական «եւթյունը» և սոցիալիստների երկու թևերի պայքարում առաջնություն ձեռք բերի, փորձեց լուծում տալ ռուսաստանյան պետության ամենացավոտ հիմնահարցին՝ հողային խնդրին: Սահմանադիր ժողովի նախաշեմին, Անդրկովկասի կառավարությունն օր առաջ և ամեն գնով ցանկացավ, բազմաշերտ հողային սեփականության և հարաբերությունների տեր երկրամասը՝ այն էլ ժողկոմխորհի հռչակագրից հետո, հակադրել խորհրդային Ռուսաստանի համապատասխան հռչակագրին և իր կարծիքով ճիշտ լուծում առաջադրեց հողային հարցի համար: Կոմիսարիատին կից երկրամասային հողային կոմիտեում, հարցի նախնական քննարկման ժամանակ, հողագործության նախարարության գծով կոմիսար Ա. Ներույշևը նախագծի նախապատրաստումն այդպես էլ հիմնավորում էր. «խոշոր սեփականատիրական հողերի բռնագրավման մասին կանոնադրության իրականացումը չի կարելի ձգձգել, - գրում էր նա, - քանի որ բուլշևիզմը իրենց ագրարային դեկրետով կներթափանցեն անդրկովկասյան գյուղ, ինչը անցանկալի հետևանքներ կառաջացնի»²⁵³:

Առաջին քայլը Կոմիսարիատն իրականացրեց 1917 թ. նոյեմբերի 24-ին, երբ ձևավորվեց անդրկովկասյան Հոդային կոմիտեն: Այն ստեղծվեց Փետրվարյան հեղափոխության համատեքստում՝ Օզակոմին կից, 1917 թ. մարտի 17-ին կազմված Հոդային գործերի ժամանակավոր հանձնաժողովի հիմքի վրա և վերակազմավորվեց որպես Անդրկովկասյան Հոդային կոմիտե²⁵⁴: Վերջինիս կառուցվածքը, աշխատակարգը և իրավասությունը ևս ժամանակավոր էին, քանի որ Համառուսաստանյան Սահմանադիր ժողովն էր դիտվում առայժմ այն միակ և իրավասու մարմինը, որը պետք է վերջնական լուծեր ագրարային հարցը:

1917 թ. դեկտեմբերի 16-ին Անդրկովկասյան կոմիսարիատը Հոդագործության և Արդարադատության կոմիսարությունների հեղինակությամբ հրապարակեց օրենք՝ «Պետական, նախկին ուղեւային եկեղեցա-

²⁵³ Г. Хацапуридзе, Большевики Грузии в боях за победу советской власти, Москва, 1951, с. 137

²⁵⁴ Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 24 նոյեմբերի, թիվ 251:

կան, վանքապատկան, իրավաբանական անձանց և մասնավոր սեփականատիրական հողերը Հողային կոմիտեներին հանձնելու մասին»²⁵⁵:

Որոշակի չափաբաժնից ավելին լինելու դեպքում հիշյալ կատեգորիայի հողերը բռնագրավվում էին նրանց տերերից և հանձնվում հողային կոմիտեներին, ծևավորելով երկրամասային հողային ֆոնդ: Այդ ֆոնդից հող էին ստանալու կարիքավոր գյուղացիները²⁵⁶: Ինչ-որ առումով, օրենքը կրկնում էր հողի մունիցիպալիզացիայի մենշևիկյան ծրագիրը, որը ընդունվել էր Անդրկովկասյան գյուղացիական համագումարներում 1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխության փուլում: Անդրկովկասի գյուղացիությանը հղված Կոմիսարիատի հատուկ դիմումի մեջ, հողային կոմիտեն կոչ էր անում ձեռք առնել բոլոր հնարավոր միջոցները, որպեսզի տեղի չունենան հողերը զավթելու ինքնագլուխ գործողություններ²⁵⁷:

Իրականում Անդրկովկասում իրականացվում էր հողերի բռնագրավում, լիովին անհասկանալի բոլշևիկյան «ազգայնացում»: Առաջին հայացքից թվում է, թե երկրամասային հողերը տրվում էին բնակչությանը՝ գյուղացիությանը, իսկ օրենքն էլ Կոմիսարիատում ջերմ աջակցություն էր ստանում վրացական մենշևիկների և թաթար համմեթականների կողմից, այն դեպքում, երբ նույն օրենքը լիովին համապատասխանում էր երկրամասի մահմեդական բեկերի և վրացական կալվածատիրական բուրժուազիայի շահերին:

Այս օրենքով՝ հողերը, որոնք գյուղացիությունը հույս ուներ թղթի վրա ստանալ, փոխանցվում էին իրականում ոչ թե նրանց, այլ հողային կոմիտեների իրավասությանը, որոնք հիմնականում տնօրինվում էին կալվածատերերի կողմից: Բացի այդ, Անդրկովկասի առանձին վայրերում, մասնավորապես, Հայաստանում և Արևելյան Անդրկովկասում, հողային կոմիտեներ այդպես էլ չստեղծվեցին: Գյուղացին պետք է վարձակալեր այն հողերը, որոնք ոչ շահավետ պայմաններով անցնում էին հողային կոմիտեների տնօրինությանը: Ինչ վերաբերում է կալվածատիրական հողերից օգտվող գյուղացիներին, ապա նրանք էլ հարկադրված պետք է վճարեին վարձակալման և այլ մուծումներ՝ պարտավորագրերի դրույքի չափով (աշխատավարձի չափ):

²⁵⁵ Ст'ю Сборник законов, инструкций и разъяснений по Министерству земледелия, Тифлис, 1918, с. 42.

²⁵⁶ Ст'ю Земельные законы Закавказского правительства, Тифлис, 1918, с. 14-17:

²⁵⁷ Ст'ю 4. Ղազախեցյան, Հայաստանի գյուղացիության պայքարը հողի համար 1917-1920 թթ., ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրագրեր» հասարակական գիտությունների, 1987, թիվ 11, էջ 41:

Անդրկովկասյան կոմիսարիատի Հողային օրենքը առավելապես կրում էր ծևական, դեկլարատիվ բնույթ և փաստորեն պահպանում էր հողը որպես խոշոր կալվածատերերի սեփականություն: Այնտեղ, օրինակ, նշվում էր, որ, այսպես կոչված, «երկրամասային հողային ֆոնդին» կղիմեն և մասնավոր սեփականատիրական հողերը, որոնք գերագանցում են հայտնի չափերը», սակայն այդ նույն չափերն այդպես էլ չսահմանվեցին²⁵⁸: Միաժամանակ, հարկ է նշել, որ վրացական շրջանների գյուղացիությանը հեղափոխական ճանապարհով հաջողվեց ստիպել Կոմիսարիատին, որպեսզի վերջինս ճանաչի որպես միջնադարից պահպանված մնացուկ՝ այսպես կոչված խիզանության ինստիտուտի վերացումը և 1918 թ. հունվարի 1-ից նախկին ժամանակավոր պարտավորյալ գյուղացիներին ազատի հետագա փրկագնային մուծումներից²⁵⁹: Պետք է նշել, որ այս պարագայում անգամ ամրապնդվում էր այն, ինչն իրականացվել էր գյուղացիության կողմից, քանի որ ցարիզմի անկումից հետո գյուղացիները դարձրեցին մուծումներ կատարել կալվածատերերին:

1917 թ. դեկտեմբերի 27-ին կայացավ ք. գ. և գ. պ. երկրամասային կենտրոնի նիստը, որտեղ՝ Անդրկովկասյան կոմիսարիատը 40-օրյա իր գործունեության վերաբերյալ հաշվետվություն էր ներկայացնում: Հողային հռչակագրի շուրջ ծավալվեց բանավեճ: Մենշևիկ Վ. Զուդեյին քննադատելով օրենքը, գտավ, որ այն լիովին պահպանում է բեկերի ազդեցությունը Կոմիսարիատի վրա, հատկապես նրանով, երբ մինչև վերջնական բաժանումը՝ հողը գյուղացիությանը տրամադրելու գործընթացը անորոշ ժամանակներով հետաձգվում էր: Հողագործության նախարարության գծով կոմիսար, աջ էսեռ Ա. Ներուչևի ելույթից էլ պարզվում է, որ նախ՝ Կոմիսարիատում հողի վերաբաժանման հարցը բարձրացվել էր ոչ թե մահմեդականների, այլ Դաշնակցություն կուսակցության կողմից, ապա և վերոհիշյալ բաժանումը ավարտվելու էր նույն օրը: Էսեռ կոմիսարի կարծիքով, հողային կոմիտեների կազմակերպումն ընթանում էր արագացված տեմպերով, ինչում և նա տեսնում էր հողային հարցի շուտափույթ լուծման հիմնական գաղափարը²⁶⁰:

Հայ իրականության համար Հողային օրենքը, բացի զուտ գյուղացիական-սոցիալական բովանդակությունից, նաև ազգային վտանգ էր պարունակում: Բացառվում էր, որ մահմեդականներն իրենց հսկայական կալվածքները կամավոր կերպով համայնացնեին: Հայ բնակչությունը ևս, չնայած Կոմիսարիատի դաշնակցական անդամների ոգևորված հավանությանը, չէր ենթարկվելու այդ օրենքին ուստի և նոր առճակատում էր

²⁵⁸ Ст'ю Сборник законов..., с. 42:

²⁵⁹ Ст'ю նույն տեղում:

²⁶⁰ Ст'ю Молот, 1917, 31 декабря, N 64:

կան, վանքապատկան, իրավաբանական անձանց և մասնավոր սեփականատիրական հողերը Յոզային կոմիտեներին հանձնելու մասին»²⁵⁵:

Որոշակի չափաբաժնից ավելին լինելու դեպքում հիշյալ կատեգորիայի հողերը բռնագրավվում էին նրանց տերերից և հանձնվում հողային կոմիտեներին, ձևավորելով երկրամասային հողային ֆոնդ: Այդ ֆոնդից հող էին ստանալու կարիքավոր գյուղացիները²⁵⁶: Ինչ-որ առումով, օրենքը կրկնում էր հողի մուծիցիպալիզացիայի մենշևիկյան ծրագիրը, որը ընդունվել էր Անդրկովկասյան գյուղացիական համագումարներում 1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխության փուլում: Անդրկովկասի գյուղացիությանը հղված Կոմիսարիատի հատուկ դիմումի մեջ, հողային կոմիտեն կոչ էր անում ձեռք առնել բոլոր հնարավոր միջոցները, որպեսզի տեղի չունենան հողերը զավթելու ինքնագլուխ գործողություններ²⁵⁷:

Իրականում Անդրկովկասում իրականացվում էր հողերի բռնագրավում, լիովին անհասկանալի բուշևիկյան «ազգայնացում»: Առաջին հայացքից թվում է, թե երկրամասային հողերը տրվում էին բնակչությանը՝ գյուղացիությանը, իսկ օրենքն էլ Կոմիսարիատում ջերմ աջակցություն էր ստանում վրացական մենշևիկների և թաթար համայնականների կողմից, այն դեպքում, երբ նույն օրենքը լիովին համապատասխանում էր երկրամասի մահմեդական բեկերի և վրացական կալվածատիրական բուրժուազիայի շահերին:

Այս օրենքով՝ հողերը, որոնք գյուղացիությունը հույս ուներ թղթի վրա ստանալ, փոխանցվում էին իրականում ոչ թե նրանց, այլ հողային կոմիտեների իրավասությանը, որոնք հիմնականում տնօրինվում էին կալվածատերերի կողմից: Բացի այդ, Անդրկովկասի առանձին վայրերում, մասնավորապես, Հայաստանում և Արևելյան Անդրկովկասում, հողային կոմիտեներ այդպես էլ չստեղծվեցին: Գյուղացին պետք է վարձակալեր այն հողերը, որոնք ոչ չափավետ պայմաններով անցնում էին հողային կոմիտեների տնօրինությանը: Ինչ վերաբերում է կալվածատիրական հողերից օգտվող գյուղացիներին, ապա նրանք էլ հարկադրված պետք է վճարեին վարձակալման և այլ մուծումներ՝ պարտավորագրերի դրույքի չափով (աշխատավարձի չափ):

Անդրկովկասյան կոմիսարիատի Յոզային օրենքը առավելապես կրում էր ձևական, ղեկարարով բնույթ և փաստորեն պահպանում էր հողը որպես խոշոր կալվածատերերի սեփականություն: Այնտեղ, օրինակ, նշվում էր, որ, այսպես կոչված, «երկրամասային հողային ֆոնդին» կդիմեն և մասնավոր սեփականատիրական հողերը, որոնք գերազանցում են հայտնի չափերը», սակայն այդ նույն չափերն այդպես էլ չսահմանվեցին²⁵⁸: Միաժամանակ, հարկ է նշել, որ վրացական շրջանների գյուղացիությանը հեղափոխական ճանապարհով հաջողվեց ստիպել Կոմիսարիատին, որպեսզի վերջինս ճանաչի որպես միջնադարից պահպանված մնացուկ՝ այսպես կոչված խիզանության ինստիտուտի վերացումը և 1918 թ. հունվարի 1-ից նախկին ժամանակավոր պարտավորյալ գյուղացիներին ազատի հետագա փրկագնային մուծումներից²⁵⁹: Պետք է նշել, որ այս պարագայում անգամ ամրապնդվում էր այն, ինչն իրականացվել էր գյուղացիության կողմից, քանի որ ցարիզմի անկումից հետո գյուղացիները դադարեցին մուծումներ կատարել կալվածատերերին:

1917 թ. դեկտեմբերի 27-ին կայացավ բ. գ. և գ. պ. երկրամասային կենտրոնի միստը, որտեղ՝ Անդրկովկասյան կոմիսարիատը 40-օրյա իր գործունեության վերաբերյալ հաշվետվություն էր ներկայացնում: Հողային հռչակագրի շուրջ ծավալվեց բանավեճ: Մենշևիկ Վ. Ջուղեյին քննադատելով օրենքը, գտավ, որ այն լիովին պահպանում է բեկերի ազդեցությունը Կոմիսարիատի վրա, հատկապես նրանով, երբ մինչև վերջնական բաժանումը՝ հողը գյուղացիությանը տրամադրելու գործընթացը անորոշ ժամանակներով հետաձգվում էր: Հողագործության նախարարության գծով կոմիսար, աջ էսեռ Ա. Ներուչևի ելույթից էլ պարզվում է, որ նախ՝ Կոմիսարիատում հողի վերաբաժանման հարցը բարձրացվել էր ոչ թե մահմեդականների, այլ Ռաշնակցություն կուսակցության կողմից, ապա և վերոհիշյալ բաժանումը ավարտվելու էր նույն օրը: Էսեռ կոմիսարի կարծիքով, հողային կոմիտեների կազմակերպումն ընթանում էր արագացված տեմպերով, ինչու և նա տեսնում էր հողային հարցի շուտափույթ լուծման հիմնական գաղափարը²⁶⁰:

Հայ իրականության համար Յոզային օրենքը, բացի զուտ գյուղացիական-սոցիալական բովանդակությունից, նաև ազգային վտանգ էր պարունակում: Բացառվում էր, որ մահմեդականներն իրենց հսկայական կալվածքները կամավոր կերպով համայնացնեին: Հայ բնակչությունը ևս, չնայած Կոմիսարիատի դաշնակցական անդամների ոգևորված հավանությանը, չէր ենթարկվելու այդ օրենքին ուստի և նոր առձակատում էր

²⁵⁵ Стів Сборник законов, инструкций и разъяснений по Министерству земледелия, Тифлис, 1918, с. 42.

²⁵⁶ Стів Земельные законы Закавказского правительства, Тифлис, 1918, с. 14-17:

²⁵⁷ Стів Ч. Ղազախեցյան, Հայաստանի գյուղացիության պայքարը հողի համար 1917-1920 թթ., ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրաբեր» հասարակական գիտությունների, 1987, թիվ 11, էջ 41:

²⁵⁸ Стів Сборник законов..., с. 42:

²⁵⁹ Стів նույն տեղում:

²⁶⁰ Стів Молот, 1917, 31 декабря, N 64:

առաջացնելու հայ հասարակության մեջ: Դեռ նույնքերի 2-ին, մինչև օրենքի հրապարակումը, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե Տփղիսեցին հանդես եկավ Հողային կոմիտեի կողմից վանքապատկան և եկեղեցական բոլոր հողերի բռնագրավման (աշխարհականացման) դեմ բողոքով²⁶¹: Կաթողիկոսն առաջարկում էր հարցը հանել Կոմիսարիատի կողմից քննարկվող հարցերի ցուցակից, ասվածը հիմնավորելով, նախ՝ նրանով, որ հնարավոր է, որ կրկնվի 1903 թ. հունիսի 12-ի ցարական հրամանագրի պատճառով առաջացած համաժողովրդական զայրույթը, ապա և նրանով, որ Սահմանադիր ժողովում ինքն ունի այդ առիթով որոշակի առաջարկներ:

Գևորգ Ե Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի «իբրև ընտրյալ հայ ազգի և պահապան ազգային ժառանգության» բողոքն առավել քան հիմնավոր է. «Էջմիածնի և այլ վանքերի, ինչպես և եկեղեցիների հողերը դարերով ծառայել են և ծառայում են ժողովրդի և հոգևորականության կուլտուրական նպատակներին: Այդ հողերը նուիրել են ոչ թե միայն Անդրկովկասի, այլ ամբողջ աշխարհի հայերը և նրանց տնօրինությունը պատկանում է միայն ամբողջ հայ ժողովրդի ներկայացուցչության, այլ ոչ զանազան քաղաքական կուսակցությունների ներկայացուցիչներին»²⁶²: Դրա հետ մեկտեղ, Հայկական եկեղեցական կառույցի և կաթողիկոսի զայրույթը միայն Կոմիսարիատի կողմից հողային օրենքի, այսինքն՝ վանքապատկան ու եկեղեցական բոլոր հողերի պետականացման դեմ չէր ուղղված: Բողոքի պատճառներն ավելի խորն էին ու հիմնավոր: Խնդիրը նրանում է, որ Փետրվարյան հեղափոխության շնորհիվ և վերջինիս համատեքստում Հայ Առաքելական եկեղեցին ևս որոշակի ազատություններ ձեռք բերեց: 1917 թ. հունիսին Էջմիածնում հրավիրեց իր պատմության մեջ միակ հայկական եկեղեցական համագումարը և ավելին, եկեղեցին ժամանակավոր կառավարության միջոցով նոր արտոնությունների հույսեր էր փայփայում:

Այս կապակցությամբ, դեռ 1917 թ. սեպտեմբերի վերջին, Արևելահայոց ազգային համագումարին զուգահեռ, Հայ Առաքելական եկեղեցին առանձին, ինքնուրույն կառույցի ստեղծման հրամայական էր հետապնդում: Հայրապետական Դիվանի դիվանապետ Տիրայր եպիսկոպոսը,

²⁶¹ Տե՛ս Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվանի արխիվ, ֆ. 1, ց. 20, թղթ. 239, վավերագիր թիվ 102/1:

²⁶² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 289, ց. 1, գ. 2, թ. 16, նաև՝ Սշակ, 1917, 9 դեկտեմբերի, թիվ 258: Տե՛ս Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվանի արխիվ, ֆ. 1, ց. 20, թղթ. 239, վավերագիր թիվ 108:

* Հանգամանորեն տե՛ս Վ. Սելիջյան, Փետրվարյան հեղափոխությունը և Հայաստանը, Երևան, 1997 և նույնի՝ Էջմիածնի եկեղեցական համագումարը, Բազմավեպ, թիւ 1-4, 2003, 46-62-81:

սեպտեմբերի 23-ին և 28-ին, դիմելով գերապատիվ Գարեգին եպիսկոպոսին, գրում էր այն մասին, որ Նորին սրբության հրամանով անհրաժեշտ է մի ժողով հրավիրել և համապատասխան հռչակագրով դիմել ժամանակավոր կառավարությանը: Եվ քանի որ նախատեսվող Ազգային Սահմանադիր ժողովը (որի ջատագովը Հայ Առաքելական եկեղեցին էր - Վ. Ս.) առայժմ հնարավոր չէր իրականություն դարձնել, ուստի որպես մոտակա խնդիր բարձրացվում էր այդ Սահմանադրության Կանոնադրության (Положение) և բուն Ազգային Սահմանադրության գլխավոր դրույթների ստեղծման հիմնահարցը: Առաջիկա խորհրդակցությանը հրավիրվում էին նաև, հիմնականում, ՀԺԿ և ՀՀԴ ներկայացուցիչներ՝ Պ. Զալանթարյանը, Ստ. Մամիկոնյանը, Ս. Հարությունյանը, Հ. Սպենդիարյանը, Ս. Տիգրանյանը²⁶³, մի հանգամանք, ինչը վկայում է այն մասին, որ համազգային խնդրի քննարկմանը հրավիրվում էին հայ իրականության մեջ առավել ազդեցիկ և հեղինակավոր կուսակցությունների ու մտավորականության ներկայացուցիչները՝ հայ հասարակությունը միավորելու, համատեղ գործելու հեռանկարով: Բուլչևիկյան հեղաշրջումը կասեցրեց նաև այս գործընթացը:

Կաթողիկոսական դիվանի մեկ այլ ուշագրավ փաստաթուղթ, որն ի դեպ միակն է այս խնդիրը վեր հանելու համար, վկայում է, որ Անդրկովկասի կոմիսարիատը առաջարկ է ներկայացրել նաև կրթական հաստատություններում կրոնի պարտադիր չլինելու մասին: Հայոց Փանծակի վիճակի փոխանորդը 1917 թ. դեկտեմբերի 6-ին Հայրապետական դիվանին տեղեկացնում էր, որ տեղի ս. Նունեի օրիորդաց ուսումնարանի տեսուչը այդ մասին անգամ չի հայտնել մանկավարժական խորհրդին, մինչև հարցի լիարժեք պարզաբանումը²⁶⁴:

Հողային օրենքը և նրա ոչ հայամետ ուղղվածությունը հերթական պառակտումը հրամցրեց հայկական ազգային ուժերին, կուսակցություններին: Փաստելով հայ իրականության հոգևոր-եկեղեցական և ազգային-մշակութային հաստատությունների բողոքը Հողային հռչակագրի նկատմամբ, դաշնակցական Ավ. Շահխաթունյանը «Հորիզոնում» հրապարակված հողվածում փորձում էր ցրել կասկածները և հիմնավորել անդրկովկասյան իշխանության քայլը: Դա նախ և առաջ վերաբերում էր ապագա Սահմանադիր ժողովի իրավասությանն այս հարցում: Նա գտնում էր, որ Կոմիսարիատի մտքովն անգամ չի անցել յուրացնել և ի չարս գործադրել

²⁶³ Տե՛ս Մատենադարան, նույն տեղում ֆ. 1, ց. 20, թղթ. 239, վավերագիր 68 և Գարեգին Հովսեփյանի ֆոնդ, թղթ. 95 վավերագիր 678:

²⁶⁴ Տե՛ս նույն տեղում, Կաթողիկոսական դիվանի արխիվ, ֆ. 1, ց. 20, թղթ. 239, վավերագիր թիվ 61:

Սահմանադիր ժողովի իշխանությունը, որ այդ հրովարտակի հրապարակման գլխավոր դրոպապատճառը հենց այն է, որ Սահմանադիր ժողովի գումարման կամ նրա բնականոն գործունեության վերաբերյալ ինքնին վստահություն չի եղել երկրամասում, ուստի եզրակացնում էր, որ այդ պատճառով էլ «աշխատավոր ժողովրդին հանձնելի հողերը փոխանցվում են հողային կոմիսարների տեսչությանը»²⁶⁵: Այստեղ առկա է հակասություն Սահմանադիր ժողովի, որպես գերակա մարմնի հանդեպ վստահության և նրա քննադատության միջև: Ավ. Շահխաբունյանը կարծում էր, որ այդ պատճառով իսկ հրովարտակը չի շոշափում հողի շահագործման ձևերի հարցը: Հարվածի գլխավոր ուղղությունը դարձյալ հասցեագրելով հայկական բուժուագիային, այդ թվում և ՀԺԿ-ը, Ավ. Շահխաբունյանը սոցիալիզմի տեսանկյունից հայտարարում էր, որ Բաքվի հայ կապիտալիստները չեն, որ պետք է բողոքեն հողը ժողովրդին հանձնելու դեմ: «Սեր դարում անթույլատրելի է, որ հայկական կուլտուրական հիմնարկությունները պահեն չքաւոր գյուղացիութեան միջոցներով: Պարոնայք կապիտալիստները թող բարեհաճեն իրենց մասնակցութիւնը բերել ազգային կուլտուրական հիմնարկութիւնների պահպանութեան տուրքին: Իսկ վաճառ ու եկեղեցու պահպանման ծախսերը բացառապես նրանց վրա պետք է ընկնեն,- գրում էր նա»²⁶⁶: «Հորիզոնի» մեկ այլ խմբագրականում, Ս. Վրացյանի հեղինակությամբ, Դաշնակցության գաղափարական ղեկավարությունը, որն արդեն անդրկովկասյան իշխանության կրողն էր ու ձեռք էր բերել «միմիստրական» պորտֆելներ, անվերապահորեն պաշտպանում էր այդ իշխանությունը, որի դեմ ընդամենը մեկ ամիս չանցած ինքն էր անօգուտ պայքարելու և հիասթափվելու: Կուսակցության համար բացատրությունը պարզ էր - «բուրժուական խաւերը չեն կարողանում հանդուրժել այն սոցիալական ռեֆորմները, որոնց ձեռնարկել է Անդրկովկասեան կոմիսարիատը»²⁶⁷: Իրականում, ինչպես և կարծում ենք, դրանք ամենևին բարենորոգումներ չէին և չէին կարող այդպիսին ծառայել ի սկզբանե, այն էլ բուլշևիկյան հեղաշրջումից հետո, երբ ողջ երկրի, այդ թվում և Անդրկովկասի ո՛չ քաղաքական, ո՛չ առավել ևս տարածքային հեռանկարը պարզ չէր: Այս, հետո էլ գեմստվոնների մասին հապճեպ ընդունված հռչակագրերը, երկրամասում բնակչության առջև վստահություն ձեռք բերելու քայլեր էին, որոնք բուլշևիզմին հակադրվող «իսկական» սոցիալիզմի անվան տակ բռնագրավումներ իրականացնելով կապիտալիստներից, կալվածատերերից, հոգևորականութ-

յունից, իրականում իշխանությունը պահելու, գորքը կերակրելու միջոցներ էին: Այդ ամենը վերջին հաշվով մի գերնպատակ էր հետապնդում՝ Անդրկովկասի անջատում բուլշևիկյան Ռուսաստանից:

Կաթողիկոսի բողոքից հետո հողային օրենքի դեմ ավելի համարձակ արտահայտվեցին Հայ ժողովրդական կուսակցությունը, արևմտահայերի օրգան «Հայաստան» թերթը²⁶⁸, «Վան-Տոսպը»²⁶⁹, պարսկահայությունը՝ ի դեմս Ատրպատականի պատգամավորական ժողովի, Ալեքսանդրապոլի «անկուսակցական սոցիալիստները», Բաքվի Միջկուսակցական մարմինը՝ այդպիսով նաև դաշնակցականները և հատկապես հայկական գալվառի ՀՀԴ ներկայացուցիչները:

Դաշնակցությունը հայտնվեց հակասության առջև, ինչը բխում էր կուսակցության ազգային բնույթի, նկարագրի և սոցիալիստական կեցվածքի անհամասնության ելեկետից: Կուսակցության պաշտոնական օրգան «Հորիզոնը» գտնում էր, որ «Հայ ժողովրդական կուսակցութիւնը, բողոքելով անդրկովկասեան հողային կոմիտէի որոշման դէմ՝ պաշտպանում է հայ բուրժուագիայի շահերը»²⁷⁰: Երևանի հողային կոմիտեն, որի անդամները բացառապես դաշնակցականներ էին, երդվյալ հավատարմատար Լ. Մուշեղյանի նախագահությամբ ղեկտնմբերի 7-ին ընդունում են մի բանաձև՝ եկեղեցապատկան հողերի մասին, որն ամբողջությամբ հակադրվում էր Կոմիսարիատի դաշնակցական կոմիսարների՝ մոտեցումներին և որոշմանը: Նկատի ունենալով Երևանի նահանգի այն եական առանձնահատկությունը, որ հայոց վանքապատկան, եկեղեցական հողերը, նաև վակուֆները նվիրվել են թե ռուսահպատակ և օտարահպատակ հայերի և մահմեդականների կողմից, որ այս հողերի եկամուտները գտնվում և գործադրվում են ոչ միայն Կովկասի սահմաններում, այլև նրանից դուրս և որ այդ հողերի գրավումն առաջ կբերի խորը ազգամիջյան ցնցումներ, հողային կոմիտեն միաձայն որոշում է, որ «վերոհիշեալ հողերը չեն ենթարկվում հողային ֆօնդին փոխանցվելուն»՝ վերաբաժանութեան համար և որ այս հարցի վերջնական լուծումը պատկանում է Հիմնադիր ժողովին»²⁷¹: Անկասկած, Երևանի «գավառական» դաշնակցականները կենտրոնի՝ Թիֆլիսի համեմատ ավելի կշռադատված, կյանքից բխող և զգույշ մոտեցում էին ցուցաբերել հարցին, քան Թիֆլիսի «ապահով» սոցիալիստները և փաստորեն դեմ էին գնում հողային հարցում Կոմիսարիատի քաղաքականությանը, որը տվյալ դեպքում՝ որպես ազգային քաղաքականության բաղկացուցիչ էր հանդես գալիս Անդրկովկասում: Ուշագրավ է նաև «Մշակի» դիտարկումն այդ հարցի դրոպապատճառների վերաբերյալ: Անդրկովկասում իրականացված քաղաքային դումաների և Սահմանադիր ժողովի պատգամավորների ընտրություններ-

²⁶⁸ Տե՛ս Հայաստան, 1917, 14 դեկտեմբերի, թիվ 174:

²⁶⁹ Տե՛ս Վան-Տոսպ, 1917, 3 դեկտեմբերի, թիվ 43:

²⁷⁰ Մշակ, 1917, 23 դեկտեմբերի, թիվ 269:

²⁷¹ Տե՛ս Հորիզոն, 1917, թիվ 268՝ ըստ Մշակ, 1917, 23 դեկտեմբերի:

²⁶⁵ Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 24 նոյեմբերի, թիվ 271:

²⁶⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁶⁷ Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 25 նոյեմբերի, թիվ 252:

րը ևս վկայում էին, որ «հայ ժողովուրդը ձայն է տալիս Դաշնակցութեան, որպէս մի ռազմիկ ոյժի, որը պիտի պաշտպանի հայ ժողովուրդը, բայց երբ դրվում են քաղաքական-սօցիալական հարցեր՝ այն ժամանակ հենց այդ նոյն կուսակցութեան շարքերում առաջ են գալիս խիստ տարածայնութիւններ: Եւ երբ անցնի հայ ժողովրդի համար այս կրիտիկական մօմենտը, Դաշնակցութեան 9/10 կը բաժանվի Թիֆլիսում նստած իր պարագլուխներից, որոնք ղեկավարում են այն մտքով, թէ նրանց սօցիալիստ կը համարեն այս կամ այն քայլի համար, թե ոչ: Եւ որքան շուտ այս քաղաքական կուսակցութիւնը ենթարկվի դիֆերենցիացիայի, որքան շուտ նա ազատվի հայ ժողովրդի համար ողբերգական հետևանքների ունեցող դուալիզմից, այնքան անելի կշահի բազմատանջ հայ ազգը»²⁷²: Առավել արմատական էր հնչում «Յայաստան»-ի համեմատությունը, թե «Կովկասեան կոմիսարները պոլշեփիկներու պէս իրական կեանքի պահանջները արհամարելով այնպիսի ձեռնարկներու և գործունեութեանց կը մղուին, որ ուղղակի կը յիշեցնէ պոլշեփիկեան տեսակետը»²⁷³: Այս հարցի առնչությամբ դիպուկ զնահատականներ է տալիս նաև «Վան-Տոսպ» պարբերականը: Վերջինիս մոտեցումը, եթե անգամ լիովին ընկալելի չլինէր իր ժամանակի մեջ, ապա գիտական ամաչառ լուսաբանման համատեքստում առավել քան ընդունելի էր հետհոկտեմբերյան Անդրկովկասում, երբ հիմա էլ՝ նոր իշխանության մեջ, վրացական և մահմեդական գործիչների հեռատես, համաձայնեցված վարքագիծը, որքան էլ ցավալի է փաստել, բայց նույն Կոմիսարիատի դաշնակցական հայ գործիչների քաղաքականության արդյունքում էր նաև ձևավորվում: Վրացական ազգային համագումարում, վրաց ազնվականների հողերը բռնագրավումից փրկելու համար՝ սոցիալիստ-մենշևիկ Ն. Ժորդանիայի և իր գործընկերների աշխատանքի շնորհիվ դրանք դառնալու էին ազգային սեփականություն: Մահմեդականներն էլ իրենց վակուֆային հողերը նույն բռնագրավումից զերծ պահելու նպատակով դիմել էին այլ միջոցի՝ հողային հանձնաժողովին մասնակցող մահմեդական-թուրք ներկայացուցչի միջոցով հայտարարել էին, թե «մահմեդական տգէտ, կրօնամոլ ժողովուրդը չի կարող հաշտուել վակուֆային հողերի գրաւման գաղափարի հետ»²⁷⁴ և առաջարկել էին, որ հարցը լուծելիս հենց այդ պարագան նկատի ունենան ու այդպիսով հետաձգեն այդ կալվածքների բռնագրավման հարցը: Յայ գործիչների դիրքի մասին «Վան-Տոսպը» արդարացված տարակուսանք էր հայտնում: Ընդունելով այն իրողությունը, որ Կոմիսարիատի հայազգի անդամները, տվյալ դեպքում, որպես ազգային գործիչներ չէին հանդես գալիս, այնուամենայնիվ այն հարցադրումն էր արվում, թե «հայ անդամները մէր վանքապատկան և եկեղեցապատկան կալուածների խնդրին մօտենալիս փորձե՞լ են այն չափով ար-

դարացնել հայ ազգի տեսակետը այդ խնդրի վերաբերմամբ, ինչ չափով այդ արել է «տգէտ իսլամ ժողովրդի» ներկայացուցիչը»²⁷⁵:

Նոյեմբերի 27-ին մահմեդական գործիչների նախաձեռնությամբ քննարկվում են Անդրկովկասյան կոմիսարիատի և Անդրկովկասյան կենտրոնական մահմեդական կոմիտեի միջև հարաբերությունների հաստատման և Կոմիսարիատի հայտնի հռչակագրի նկատմամբ վերաբերմունքի հարցերը²⁷⁶ ինչը ինքնին բացառիկ երևույթ էր և վկայում էր երկրամասում ակտիվացող մահմեդական տարրի հավակնությունների մասին: Ա. - ք. Թոփչիբաշևը Նշում էր, որ նախ՝ անհրաժեշտ է տարբերակել Արևելյան Անդրկովկասի և Երկրամասի այլ տարածքների կյանքի պայմանները և այդ հիմքի վրա իրականացնել Կոմիսարիատի նախանշած բարենորոգումները, հեռանալ կուսակցական մեկնակետից և ղեկավարվել բացառապես բնակչության ազգային շահերով: Մահմեդական կոմիտեն գտնում էր, որ Կոմիսարիատի հռչակագրի ծրագիրը դժվար լիովին իրականացվի. զարգացող իրադարձությունները ժամանակավորեպ են դարձնում այն միջոցների բարձրացումն ու արմատական լուծումը, որոնք անմիջականորեն դիպչում են բնակչության առանձին էթնիկ խմբերի հարաբերությունների բուն էությանը և կոտորում են կեցության կարծրատիպերը: Այստեղից էլ հետևություն էր արվում, որ հողային բարեփոխումը ոչ մի դրական արդյունք չի տա Արևելյան Անդրկովկասում և առկա տնտեսական անկման ու տեղական ուժեղ իշխանության բացակայության պայմաններում, վտանգավոր է, նույնիսկ, հողերի բռնագրավման մասին հայտարարությունը, ուր մնաց թե իրագործումը: Դա կհանգեցնի խոշոր կալվածատերերի սնանկացմանը, իսկ սնանկացնել որևէ մեկին այս խառնակ ժամանակներում խիստ վտանգավոր է և հղի հետևանքներով²⁷⁷: Ավելացնենք, որ կալվածատեր, մահմեդական մյուս հռետորները ևս, ինչպես օրինակ, Յաջինսկին, Յայդարովը, Ֆ. Խան-Խոյսկին իրենց հատուկ շանտաժի լեզվով վտանգավոր էին համարում նաև զենստվոյի, ազգային հարցի լուծման մեջ շտապողականությունը:

Այսպիսով, հիմնվելով Անդրկովկասի ժողովուրդներին ուղղված հռչակագրի դրույթների վրա, Կոմիսարիատը ձեռնամուխ եղավ անկախ երկրամասի սոցիալ-տնտեսական վերափոխումներին:

Յաշվետու ժամանակահատվածում՝ 1917 թ. նոյեմբերի 15-1918 թ. հունվարի 15-ը, անդրկովկասյան կառավարությունն իրականացրեց մի շարք ծրագրեր, ընդունեց հրատապ որոշումներ բոլոր կոմիսարություն-

²⁷² Մշակ, 1917, 23 դեկտեմբերի:

²⁷³ Յայաստան, 1917, 14 դեկտեմբերի:

²⁷⁴ Տե՛ս Վան-Տոսպ, 1917, 3 դեկտեմբերի:

²⁷⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁷⁶ Տե՛ս ԱԳՊԱ Գրչուի, ֆ. 1, օր. 2, Ժ. 7, Լ. 44

²⁷⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

ների ուղղություններով: Որոշակի նպատակային աշխատանք իրականացրեց նաև Կոմիսարիատին կից ստեղծված Փոքր խորհուրդը, որը լիազորված էր զբաղվել զոտ տնտեսական, կենցաղային առօրյա խնդիրներով:

Թեև ժամանակի քաղաքական զարգացումներին զուգահեռ, Անդրկովկասյան կառավարության գործունեությունը սոցիալ-տնտեսական, ֆինանսական, կրթական-լուսավորական և մյուս բնագավառներում նկատելիորեն զիջում էր, սակայն երկրամասի քաղաքականապես աննախադեպ ակտիվ ու հազեցած երկու ամիսների համապատկերի հետ՝ այն քաղաքացիական, առօրեական պատմության որոշակի տպավորություն է ձևավորում:

Որպես Անդրկովկասի հեղափոխական-սոցիալիստական կուսակցությունների դաշինք, Կոմիսարիատը փորձեց լուծում տալ ռուսաստանյան պետության ամենաբարդ հիմնահարցին՝ հողային խնդրին: Սահմանադիր ժողովի նախաշեմին և ժողկոմխորհի հռչակագրից հետո, երկրամասի կառավարությունը ցանկացավ ճիշտ լուծում տալ հողային հարցին և այն հակադրել խորհրդային իշխանության մոտեցմանը:

Անդրկովկասյան կոմիսարիատն ընդունելով Գողային օրենքը՝ հողի աշխարհականացման, պետականացման, բռնագրավման եղանակները՝ փաստորեն կանգնեց փակուղու առջև: Դա սպասվում էր, քանի որ կառավարությունը ձևավորելիս, ընտրելով ազգային, բայց միաժամանակ հեղափոխական-սոցիալիստական գերակշռություն ունեցող կուսակցական մոտեցումը, այդպիսով և հողային հարցում ձևավորվեց ընդգծված տարանջատում՝ բեկական – մահմեդական ղեկավարների և սոցիալիստ հայ և վրացի գործիչների միջև: Գողի սեփականության ցավոտ և վտանգավոր խնդրում ազգային, կրոնական տարբերություններին ավելացավ նաև առկա և սրացող սոցիալ-դասակարգային հակամարտությունը, որը եթե ազնվական ծագում ունեցող կալվածատերեր և ժողդամիայի, և Ռամիշվիլիի և այլոց հետ հնարավոր էր լուծել, ապա սոցիալիստական և բացահայտ ազգային դիմագիծ ու գործելակերպ ունեցող Դաշնակցության պարագայում ոչ միայն չհանգեցրեց փոխզիջումների, այլ, ընդհակառակը, կանգնեցրեց ազգամիջյան մեծ հակամարտության առաջ:

2.2. ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԿՈՄԻՍԱՐԻԱՏԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ԴԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈՒՈՐՏԸ

Ռուսաստանյան պետության մեջ, այդ թվում և Անդրկովկասում, բուլշևիկյան հեղաշրջումից հետո իշխանության համար պայքարի առանձնահատուկ դրսևորումներից պետք է համարել զուգահեռ ընթացող քաղաքային դուևաների և Սահմանադիր ժողովի ընտրությունները: Այդ գործընթացը դարավոր մետրոպոլիա Ռուսաստանի հետ կապող միակ պորտալարն էր, որ երբեմն ձևական, երբեմն ճակատագրական նշանակություն ունեցող բախտորոշ շրջադարձ էր դիտվում խորհրդային իշխանությունը չճանաչող Անդրկովկասյան կոմիսարիատի համար:

Մինչև բուլշևիկյան հեղաշրջումը, այդ ընտրությունները ժողովրդավարության ուղին բռնած Ռուսաստանյան ազգերի և հասարակության ընտրած քաղաքակրթական զարգացման միակ նախանշված ելքն էին, իսկ հոկտեմբերյան զինված ապստամբությունից հետո՝ իշխանությունը զավթած, բուլշևիկների դեմ պայքարի միակ միջոցը: Սահմանադիր ժողովի հրավիրման գաղափարի շուրջ միավորվում էին բուլշևիզմը չընդունող Ռուսաստանյան նախկին պետության բոլոր հասարակական-քաղաքական ուժերը՝ բանակի պետականամետ հրամանատարությունը, հակաբուլշևիկյան պետական կազմավորումները, հոգևորականությունը, մտավորականությունը, ժողովրդավարության և բազմակուսակցական համակարգի կողմնակիցները:

Սահմանադիր ժողովը և նրա պատգամավորների ընտրությունը ողջ երկրում դիտվում էին որպես միակ իրավասու, իրավագոր, օրինական հաստատությունները, որոնք հեղաշրջումից առաջ, ընթացքում և հետո պետք է ապահովեին Փետրվարյան հեղափոխության նախանշած ժողովրդավարացման ուղին, հասարակության ազատությունն ու բազմակարծությունը:

Ինչպես Ռուսաստանում, այնպես էլ Անդրկովկասում, ընտրություններն ընթացան երկու փուլով:

Առաջին փուլն ընդգրկում էր երկրամասի խոշոր քաղաքների դուևաների ընտրությունները: Բաքվում և Թիֆլիսում միաժամանակ ընթացում էին նաև բանվորական պատգամավորական խորհուրդների ընտրություններ:

Այսպես, Բաքվի բանվորական պատգամավորների խորհրդի ընտրությունները կայացան 1917 թ. հոկտեմբերի 22-ին (նոյեմբերի 4), իսկ Քաղաքային դուևայինը՝ հոկտեմբերի 29-ին (նոյեմբերի 10)²⁷⁸: Երկու

²⁷⁸ Տե՛ս Արև, 1917, 3 նոյեմբերի, թիվ 233:

ընտրությունների ընթացքն ու արդյունքները լիովին արտացոլում էին արդյունաբերական, բանվորական քաղաքում տիրող տրամադրությունները, միաժամանակ, նաև ազգային գործոնի դերը: Բանվորական խորհրդում ամենից շատ ձայներ ստացել էր Դաշնակցություն կուսակցությունը՝ 6886, սոցիալիստ – հեղափոխականները, համապատասխանաբար՝ 4992, բուլշևիկները՝ 4082, մենշևիկները՝ 1005 ձայն: Քաղաքային դումայում, սոցիալիստական բլոկը ձեռք էր բերել 17.523 քվե, Դաշնակցությունը՝ 12532, իսկ բուլշևիկները՝ 11.202 ձայն:

Իրավամբ կարելի է փաստել և հաստատել Դաշնակցության համոզմունքը, որ Բաքվում հայ աշխատավորական զանգվածների գերակշիռ հատվածը նախընտրում էր հայ ազգային-դեմոկրատական կուսակցությանը: Հոկտեմբերի 29-ին Դաշնակցության կազմակերպած հանրահավաքի ամբիոն է բարձրանում մենշևիկների Բաքվի առաջնորդ Ն. Ռամիշվիլին և հայտարարում, որ «Դաշնակցութեան հաղթութիւնը իմ և դեմոկրատիայի հաղթութիւնն է»: Բաքվի մոտ 22.000 հայ բանվորությունից 20.000-ը ձայնը տվել էր Դաշնակցությանը և այդ հանգամանքն առիթ էր տվել կուսակցության ղեկավարներին անվերապահորեն եզրակացնելու, թե մենշևիկ Ն. Ռամիշվիլին խաբվել է հայ էսեռներին՝ «Աթաբեկյաններին» և դաշնակցականներին համարել է ոչ թե սոցիալիստ, ուստի այդ պատճառով, իբրև թե, Դաշնակցության հետ խմբավորման մեջ չէին մտել²⁷⁹: Խնդիրը նրանում էր, որ իրոք, վրացական մենշևիկը չէր կարող հայ ազգային ազդեցիկ կուսակցությանը, իր ախոյանին սոցիալիստական համարել, դրանով բացահայտելով նաև իր թաքնված ազգային էությունն ու ուղղվածությունը: Յուրահատուկ խոստովանություն է անում Դաշնակցությունը, հանձին Հ. Գյուլխանդանյանի. «առանձնահատուկ է մեր աշխարհագրական դիրքը, պատմութիւնը, կրոնը, ճարտարապետութիւնը, լեզուն, գրականութիւնը... եւ զարմանալի չէ, որ մեր սոցիալիստական շարժումն էլ առանձնահատուկ լինի»²⁸⁰:

Ամփոփելով, նշենք, որ Բաքվի Քաղաքային Դումայի ընտրություններին մասնակցել էր 48.169 մարդ, որի արդյունքում կուսակցություններին տրված ձայների մեծամասնությունը նախնական տվյալներով բաշխվել էր հետևյալ կերպ՝ սոցիալիստական խմբավորում՝ 17.530 (25 տեղ), ՀՀԴ՝ 12.530 (17 տեղ), Մուսավաթ՝ 10.234 (14 տեղ), բուլշևիկներ՝ 11.195 (16 տեղ), Ռուսաստանի մահմեդականների միություն՝ 8.063 (11 տեղ), կադետներ՝ 4.173 (6 տեղ), հրեական հասարակական հիմնարկությունների միություն՝ 2.208 (2 տեղ) ռուս դեմոկրատների միություն՝ 1.647

²⁷⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁸⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

(2 տեղ), պետական հիմնարկությունների ծառայողներ՝ 227, հրեական սոցիալիստական խմբավորում՝ 217: Ըստ ազգային պատկանելիության, արդյունքը հետևյալ պատկերն էր արտացոլում. հայեր՝ 38, մահմեդական-թաթարներ՝ 31, ռուսներ՝ 19, հրեաներ՝ 12, լեհեր՝ 3, վրացիներ՝ 2 հոգի²⁸¹: Կարսում ևս, Քաղաքային դումայի ընտրությունների արդյունքում ստացվեց մոտավորապես նույն պատկերը, ուժերի դասավորությունը: ՀՀԴ-ը ստացավ 8538, էսեռները՝ 5505, բուլշևիկները՝ 3024, մենշևիկները՝ 754, ՀԺԿ-ը 225 ձայն²⁸²: Արյուսակների համադրման դեպքում ստացվում է հետևյալ համապատկերը, այն է՝ Բաքվում և շրջաններում մենշևիկներին ու էսեռներին համակրում էր 23518, դաշնակցականներին՝ 19.418, իսկ բուլշևիկներին՝ 15.284 մարդ²⁸³: Եթե մենշևիկներին ու էսեռներին տարանջատենք, ապա ակնհայտ է դառնում, որ Դաշնակցությունն ամենից շատ ձայներն էր ստացել և Բաքվում իշխանության համար սպասվող պայքարում, որպես գլխավոր քաղաքական-հակառակորդ ձեռք էր բերում բուլշևիկներին: Թիֆլիսում, Բաքվում, Կարսում, Բաթումում, Ալեքսանդրապոլում, Գանձակում, Շուշիում, Թելավում, Գորիում, Ախալքալաքում, Ախալցխայում, Երևանում, Նոր Բայազետում, Արդվինում, Գորիսում, Իզդիբում ընտրվել էր 251 դաշնակցական իրավասու՝ 780 ընդհանուր թվից, իսկ ՀԺԿ-ից՝ 32 իրավասու:

Քաղաքային դումաներում ընտրվել էին նաև ս.-դ. Հնչակյան, վրացական սոցիալիստ-ֆեդերալիստների, վրացական Ազգային-դեմոկրատական կուսակցության, Մուսավաթի և այլ կուսակցությունների ներկայացուցիչներ²⁸⁴: Դաշնակցությունը գերակշիռ հաղթանակ է տանում Երևանում, Ալեքսանդրապոլում, Ախալցխայում, Նոր Բայազետում, Գորիսում, Արդվինում (սոցիալիստական խմբակցության հետ համատեղ), Իզդիբում: Կուսակցությունը դիրքերը զիջում է Կարսում՝ էսեռներին, Ախալքալաքում՝ սոցիալիստական խմբակցությանը, Շուշիում՝ հայ-թաթարական խմբակցությանը, Գանձակում՝ մահմեդականներին և սոցիալիստական խմբակցությանը, Գորիսում՝ մենշևիկներին, Թիֆլիսում և Բաքվում զբաղեցնում է երկրորդ տեղը՝ մենշևիկներից և սոցիալիստական խմբակցության ստացած ձայներից հետո: Հատկանշական է, որ Ալեքսանդրապոլի, Ախալցխայի, Նոր Բայազետի քաղաքապետներ, Գանձակի քաղաքապետի օգնական, Երևանի, Ալեքսանդրապոլի քաղաքային դումաների նախագահներ են ընտրվում դաշնակցականները: Մենշևիկ-

²⁸¹ Տե՛ս նույն տեղում, 1 նոյեմբերի, թիվ 231:

²⁸² Տե՛ս նույն տեղում, 21 նոյեմբերի, թիվ 240:

²⁸³ Տե՛ս նույն տեղում, 3 նոյեմբերի, թիվ 233:

²⁸⁴ Տե՛ս Ս. Շեփ, Революция 1917 г. в Закавказье, էջ 283-285:

ների հետևողական հակազդեցության պատճառով, կուսակցությունը մեկուսացվում է քաղաքային վարչության համակարգից²⁸⁵:

Սահմանադիր ժողովի հրավիրման մասին ժամանակավոր կառավարությունը հայտարարել էր 1917 թ. մարտի 2-ին (15): Ընտրությունների մասին օրենքի մշակման նախապատրաստման համար ստեղծված Չատուկ խորհրդակցությունն իր աշխատանքները սկսեց մայիս 25-ին (հունիսի 7) և ավարտվեց սեպտեմբերի սկզբին: Այդ խորհրդակցությունը, որը նախագահում էր կադետ (ժողովրդական ազատության) կուսակցություն Ֆ. Կոկոշկինը, ներառում էր բազմաթիվ կուսակցություններ, ռուսաստանյան գրեթե ամբողջ քաղաքական դաշտը: Հունիսյան ճգնաժամի ազդեցությամբ, ժամանակավոր կառավարությունն առաջին անգամ հայտարարեց ընտրությունների (սեպտեմբերի 17 (30) և Սահմանադիր ժողովի հրավիրման (սեպտեմբերի 30 (հոկտեմբերի 13) ժամկետները: Այնուհետև հաստատվեց նոր ժամանակացույց՝ ընտրությունները՝ նոյեմբերի 12-ին (25), Սահմանադիր ժողովի հրավիրումը՝ նոյեմբերի 28-ին (դեկտեմբերի 11)²⁸⁶: Այս հետաձգումները բացատրվում են նրանով, որ առաջին դեպքում՝ ժամանակավոր կառավարությունը փորձում էր հաղթանակած դուրս գալ քաղաքական ճգնաժամից և նոր միայն ձեռնամուխ լինել ժողովրդավարական ընտրություններին, իսկ բուլշևիկյան կառավարությունն, իր հերթին, զավթելով իշխանությունը, ձգտում էր ամրապնդել իր անկայուն դիրքերը, առայժմ ջլատել համառուսաստանյան դեմոկրատիայի դեռևս ազդեցիկ ճամբարը: Օգոստոսի 7-ին (20) սկսվեցին Սահմանադիր ժողովի ընտրությունների գործերով Համառուսաստանյան հանձնաժողովների՝ Համընտրությունների նիստերը, որոնց խնդիրը ընտրությունների նախապատրաստումն էր: Սեպտեմբերին քաղաքային դումաների և զեմստվոների վարչությունները ձեռնամուխ եղան ընտրողների ցուցակների կազմման աշխատանքներին: Հոկտեմբերին ձևավորվեցին քաղաքական կուսակցությունների թեկնածուների ցուցակները: Նոյեմբերի 17-ին (30), հակադրվելով ԺԿԽ-ին, նախկին ժամանակավոր կառավարության անդամների նիստը թերթերում կոչ հրապարակեց՝ նոյեմբերի 28-ին (դեկտեմբերի 11) Սահմանադիր ժողովի հրավիրման մասին: Դրան հետևեց Համընտրությունների անդամների՝ կադետների և աջ էսեռների ձերբակալումը և բուլշևիկ Ս. Ուրիցկիի նշանակումը որպես այդ մարմնի նախագահ: Սա առաջին քայլն էր Սահմանադիր ժողովը ցրելու ճանապարհին: Իր հերթին, ժողովմիտորից հոկտեմբերի 27-ին (նոյեմբերի 3) ընտրությունների օր էր հաստատել նոյեմ-

բերի 12-ը (25): Հակախորհրդային պայքարի շնորհիվ ընտրությունները կայացան միայն 39 ընտրական օկրուգներում²⁸⁷:

Անդրկովկասի ազդեցիկ կուսակցությունները Սահմանադիր ժողովի ընտրաշավին նախապատրաստվում էին համապատասխան ծրագրային դրույթներով և մարտավարությամբ:

Սահմանադրական - դեմոկրատները Սահմանադիր ժողովը, որը հրավիրվելու էր համընդհանուր, ուղիղ հավասար գաղտնի, առանց սեռական խտրականության սկզբունքների հիմքի վրա, համարում էին ժողովրդի գերագույն կամքի կազմակերպված արտահայտման միակ ճշմարիտ ձևը: Այդ ժողովի հրավիրումը նրանք ընկալում էին որպես «Մեծ հեղաշրջմամբ թելադրված» ժամանակավոր կառավարության պարտականություն: Սահմանադիր ժողովի հրավիրումով այդ կառավարությունը դադարելու էր գործել:

Սոցիալիստ - հեղափոխականները գտնում էին, որ Սահմանադիր ժողովը պետք է հրավիրվի կարճ ժամկետում, չկապելով այն պատերազմի ավարտի հետ: Ընտրություններին պետք է մասնակցեր ամբողջ բանակը: Ընտրությունները պետք է կայանան հատուկ ընտրական տեղամասերում, որոնք Անդրկովկասում ձևավորվելու են ազգերի ազգագրական տեղաբաշխման սկզբունքով: Եվ վերջապես, էսեռների կարծիքով ընտրությունները պետք է իրականացվեն համամասնական սկզբունքով, ցուցակներով:

Հայ հեղափոխական դաշնակցության մոտեցումն այս հարցում կրկնում էր զեմստվոների նկատմամբ մարտավարությունը: Կուսակցությունը համոզված էր, որ մինչև Սահմանադիր ժողովի հրավիրումն անրաժեշտ է իրականացնել այն կենսական պահանջները, որոնք ավելի չեն սրի ժողովուրդների և հասարակության տարբեր շերտերի հարաբերությունները: Դաշնակցությունն այդպիսի պահանջներ էր տեսնում 1) Անդրկովկասի վարչական բաժանումների փոփոխումը, 2) բանվորների վիճակը բարելավելու նպատակով հաշտարար ատյանների ստեղծումը, 3) գյուղացիության վիճակի բարելավումը՝ նմանատիպ միջնորդական մարմինների աջակցությամբ, կալվածատիրական հողերի տուրքերի նվազեցումը, 4) պետական կարգավիճակում գործող դպրոցների ազգայնացումը, ինչպես ղեկավարման, այնպես էլ դասավանդման իմաստով, 5) բոլոր վարչական և դատական հիմնարկներում տեղական լեզուների ներդրումը:

Դաշնակցությունը լրջորեն մտահոգվում էր նաև այն հարցով, որ քանի դեռ հայտնի չէ, թե ժամանակավոր կառավարությունը ինչ տեսքով

²⁸⁵ Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 7 նոյեմբերի, թիվ 237:

²⁸⁶ Տե՛ս Великая Октябрьская социалистическая революция, Энциклопедия, Москва, 1987, с. 549.

²⁸⁷ Տե՛ս Великая Октябрьская..., Энциклопедия, էջ 550:

է Անդրկովկասում կիրառելու ընդհանուր ընտրական օրենքը, ուստի անհրաժեշտ էր համարում միջոցներ կիրառել, որպեսզի հայ ժողովուրդը վարչական բաժանումների, պատերազմի ծնած պայմանների պատճառով չզրկվի բնակչության քանակին համապատասխան ներկայացուցչությունից:

Սոցիալ-դեմոկրատ մենչևիկների կարծիքով երկրում հասունացած ագրարային, բանվորական, ազգային և այլ հիմնահարցերի շուտափույթ լուծումը և այնպես, որ այդ ամենը արժանանա հասարակության բոլոր շերտերի հավանությանը, հնարավոր է իրականացնել միայն Սահմանադիր ժողովի ճանապարհով: Նրանք մեծ հույսեր էին կապում այդ հեղինակավոր մարմնի հետ նաև այն առումով, որ նա կկարողանա վերջ տալ պատերազմին:

Սոցիալ-դեմոկրատ բոլշևիկները Սահմանադիր ժողովի նկատմամբ վերաբերմունքը կապում էին ժամանակավոր կառավարության և գ. բ. պատգամավորների խորհուրդների հանդեպ կուսակցական դիրքորոշման հետ և ինչպես վերևում տեսանք, մեկ գլխավոր խնդիր ունեին, այն է՝ զիտակցելով ուժերի անհավասարությունը, (իհարկե ոչ բոլշևիկների օգտին – Վ.Ս.), ձախողել վերջինիս իրավիրումը²⁸⁸: Դեռ 1917 թ. հուլիսի 2-ին, Ա. Զխենկելիի ստորագրությամբ շրջաբերական է տարածվում այն մասին, որ Օգակոմին կից կազմակերպվել է Սահմանադիր ժողովի ընտրությունների անցկացման անդրկովկասյան կենտրոնական հանձնաժողով՝ Ե. Գեգեչկորիի նախագահությամբ: Հանձնաժողովի նախագահության կազմում ընտրվել էին աջ էսեռ Լոմտատիձեն, դաշնակցական Ալ. Խատիսյանը, մուսավաթական Թովչիբաշևը: Սահմանվել էին նաև ընտրությունների անցկացման սկզբունքներն ու մեխանիզմները²⁸⁹:

1917 թ. նոյեմբերի 6-ին (19) Ա. Զխենկելին Թիֆլիսի նահանգային կոմիսարին առաջարկում էր վճռականորեն պահպանել կարգը և բոլոր միջոցներով պայքարել Սահմանադիր ժողովը ձախողելուն ուղղված փորձերի դեմ²⁹⁰:

Երկրամասում Սահմանադիր ժողովի ընտրությունները սկսվում են նոյեմբերի 12-ին Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ձևավորման գործընթացին զուգահեռ: Նոյեմբերի 9-ին, Օգակոմի անդամներ Մ. Պապաջանյանի, Մ. Ջաֆարովի մասնակցությամբ խորհրդակցությունը, քննելով Արևելյան Անդրկովկասի մի շարք վայրերից Սահմանադիր ժողովի ընտ-

րությունների հետաձգման մասին արված հայտարարությունները, որոշեց, որ ընտրությունները պետք է սկսվեն նշանակված օրը՝ նոյեմբերի 12-ին և պետք է ընթանան քաղաքներում՝ 3 օրվա ընթացքում, մյուս վայրերում՝ 7 օրվա ընթացքում²⁹¹: Քաղաքներում ընտրությունները տեղի ունեցան նոյեմբերի 24-26-ը: Նոյեմբերի 14-ին, Օգակոմն իր վերջին հրահանգներից մեկով մասնավոր բանկերից փոխառնված գումարները Պետական բանկի միջոցով տրամադրում է Սահմանադիր ժողովի ընտրությունների կազմակերպմանը²⁹²:

Այսպիսով, 1917 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին Անդրկովկասի խոշոր կենտրոններում, պպա և բուն հայկական գավառներում իրականացվեցին երկար սպասված Սահմանադիր ժողովի ընտրությունները: «Իրագործում է ռուսական հեղափոխութան երազներից ամենամիտականը, - գրում էր «Հորիզոնը», - դեկաբրիստներից սկսած մինչև այսօր՝ մի դար շարունակ ռուս հեղափոխութան կարմիր դրոշակի վրա գրած է եղել «Սահմանադիր ժողով»²⁹³: Դեկտեմբերի 2-ին Բաքվի ՀՀԴ «Արև» թերթն ամփոփելով քաղաքի և գործարանային շրջանի ընտրությունների վերջնական արդյունքները, ըստ ընտրացուցակների համարների, ներկայացնում է հետևյալ պատկերը. 1) Ս.-դ. մենչևիկներ – 5660 ձայն, 2) կադետներ – 9054, 3) Սոցիալիստ-հեղափոխականներ – 18.769 4) ՀՀԴ – 20.314, 5) բոլշևիկներ – 22.258, 6) վրաց սոցիալիստ-ֆեդերալիստներ – 456, 7) Հայ ազգային դեմոկրատներ – 1507, 8) վրաց ազգային դեմոկրատներ – 145, 9) ժողովրդական սոցիալիստներ – 116, Մուսավաթ – 21.762, 11) Հունմեթ – 128, 12) Սահմեդական սոցիալիստական բլոկ – 903, 13) Արևմտյան Անդրկովկասի մահմեդականներ – 3, 14) Ռուսաստանի մահմեդականներ – 7850, 15) Հրեական սիոնիստներ – 2081: Այսպիսով, թե Բաքու քաղաքի և թե բանվորական շրջանների 178.038 թվից քվեարկության մասնակցել էին 108.208 հոգի, որից ձայների մեծամասնությունը ստացել էին՝ առաջին տեղում, բոլշևիկները, երկրորդ՝ Մուսավաթը, երրորդ՝ Պաշնակցությունը, չորրորդ՝ էսեռները, հինգերորդ՝ կադետները, ապա և մյուսները: Ընտրական պայքարին մասնակցում էին 15 խմբակցություններ և կուսակցություններ: Ավելացնենք, որ քաղաքում ՀՀԴ զբաղեցնում էր բոլշևիկներից (16.868) հետո երկրորդ տեղը՝ 12.712 ձայնով, իսկ գործարանային շրջաններում՝ երրորդ տեղը (7.602), Մուսավաթից (12.074) և էսեռներից (8.896) հետո²⁹⁴:

²⁸⁸ Տե՛ս А. Ставровский, Программы партий и их отношение к важнейшим вопросам, Тифлис, 1917, с. 171-177:

²⁸⁹ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 103, ց. 1, գ. 88, ք. 1-3:

²⁹⁰ Տե՛ս Революция 1917 г. в исторических документах, Тбилиси, 1930, с. 175-176.

²⁹¹ Հորիզոն, 1917, 12 նոյեմբերի, թիվ 241

²⁹² Տե՛ս ЦГИА Грузии, ф. 1, оп. 2, д. 116, л. 4.

²⁹³ Հորիզոն, 1917, 12 նոյեմբերի, թիվ 242:

²⁹⁴ Տե՛ս Արև, 1917, 2 դեկտեմբերի, թիվ 247:

Թիֆլիսի պատկերը բուրոսովին այլ էր:

Նոյեմբերի 18-ի տվյալներով առաջին հինգ տեղերը համապատասխանաբար զբաղեցրին. 1) մենշևիկները՝ 31.290, 2) ԳԳԴ-ը՝ 19.595, 3) բոլշևիկները 19.172, 4) էսեռները՝ 11.504 և կադետները՝ 9.565 ձայնով²⁹⁵:

Դաշնակցության կարծիքով այստեղ հաղթանակ էին տարել երկու ծայրահեղ թևերը՝ կադետները և բոլշևիկները: Այդ երևույթը կարելի է բացատրել հետևյալ կերպ: Բոլշևիկների հաղթանակը կենտրոնում և իշխանությունը Թիֆլիսում զավթելու վտանգը, քաղաքացիների մեծ մասին և զինվորներին շրջեց դեպի բոլշևիզմը, այսպիսով թուլացնելով դեմոկրատիայի ուժերը: Մենշևիկները, որոնք այս ընտրություններում 8.000 ձայն պակաս էին ստացել, քան հուլիսին կայացած քաղաքային դումայի ընտրություններում, թեքվեցին դեպի կադետները՝ որպես «Կարգի և սեփականության» միակ հենարանի, ինչպես նաև դեպի Դաշնակցությունը²⁹⁶: Հայաստանի գավառում իր լրագրային հաղորդումներով Սահմանադիր ժողովի ընտրությունների ընթացքի իրական պատկեր է ստեղծել Չորագյուղի (Լոռի) պետական ազգայնացված դպրոցի ավագ ուսուցիչ, դաշնակցական Գևորգ Դեմիրճյանը՝ մեծամուն գրող Դերենիկ Դեմիրճյանի եղբայրը: Նրա տեղեկությունների համաձայն Դսեղի շրջանի 15-18 գյուղերը ԳԳԴ-ին տվել էին իրենց ձայները, որը կազմում էր շուրջ 4000 ձայն: Չորագյուղից Գ. Դեմիրճյանը հաղորդում էր, որ «ընտրութեններից մի երկու օր առաջ մեր գիւղում էին եկել երկաթուղու վրա ծառայող երեք հոգի, որոնք հետները բերել էին մի մեծ կապոց N1 բյուլետեններով (ս.-դ մենշևիկների ցուցակը – Վ. Ս.): Երբ բացատրեցինք մեր եւ սոցիալ-դեմոկրատների հողային ծրագրերը, իրենք էլ փոշմանեցին: Բաժանելիս ասացին.- վարժապետ ջան, ի՞նչ անենք, կայարանում ռոճիկներս բաժանելուց հետո պարտաւորվեցինք այս թղթերը ցրել մոտակա գյուղերում»²⁹⁷: Ընտրարշավին մասնակցում էին բազմաթիվ անվանի գործիչներ, Ալեքսանդրապոլից «Հորիզոնին» հաղորդագրություններ էր հղում, օրինակ, Իրազեկը (Հակոբ Տեր-Հակոբյան), Մեծ Դարաքիլիսայից՝ Նժդեհը և շատ ուրիշներ:

²⁹⁵ Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 18 նոյեմբերի, թիվ 247:

²⁹⁶ Տե՛ս Молот, 1917, 21 ноября, N 40:

* 1920 ղեկտեմբեր - 1921 փետրվար ամիսներին նա իր կյանքի վերջին օրերն է անցկացրել Երևանի բանտում հայ ազգային-ազատագրական շարժման այլ անվանի գործիչների հետ, մահացել է անհայտ պայմաններում, թաղվել անհայտ վայրում: Այս մասին պահպանվել են Արշալույս Աստվածատրյանի հուշերը: Գ. Դեմիրճյանը՝ տողերիս հեղինակի մոր պապն է:

²⁹⁷ Հորիզոն, 1917, 26 նոյեմբերի, թիվ 253:

Դաշնակցությունը Անդրկովկասի ընտրական շրջանից Սահմանադիր ժողովին ներկայացնում էր 18 գործիչներից բաղկացած թիվ 4 ցուցակը: Կուսակցությունը ժամանակի զլխավոր ընտրությանը գործուղում էր Ստեփան Չորյանին (Ռոստոմ), Միքայել Հովհաննիսյանին (Վարանդյան «Հորշակի» խմբագիր), Համազասպ Օհանջանյանին, Հակոբ Զավրիսյանին, Ավետիք Շահխաթունյանին («Молот»-ի խմբագիր), Կոստանդին Համբարձումյանին, Հովհաննես Տեր-Հովհաննիսյանին (Քաջազունի), Սիրական Տիգրանյանին, Կոռյուն Դազարյանին, Սարգիս Արարատյանին, Արտաշես Զիլինգարյանին, (Ռուբեն Դարբինյան), Սիմեոն Գրուզինյանին (Վրացյան) («Հորիզոնի» խմբագիր), Աբրահամ Գյուլխանդանյանին, Վահան Նավասարդյանին, Լիպարիտ Նազարյանին, Գևորգ Խատիսյանին, Արամ Նալչաչյանին, Համբարձում Սարգսյանին (Յապոն)²⁹⁸:

Ինչպես երկրամասի մյուս ազդեցիկ կուսակցությունները, Դաշնակցությունը ևս Սահմանադիր ժողովի ընտրություններն օգտագործեց իր քաղաքական պլատֆորմը հանրությանը ներկայացնելու, կուսակցության որդեգրած ուղու ճշմարտացիությունն ու կենսունակությունը հիմնավորելու նպատակով: Իրավիճակը կտրուկ փոխվել էր այն առումով, որ անդրկովկասյան անջատ կառավարության ստեղծումը և վրացական մենշևիզմի բացահայտ անկախական տրամադրությունները Դաշնակցությանը ևս հարկադրում էին ենթարկվել դեպքերի թելադրող զարգացումներին և լիարժեք կերպով ստանձնել Անդրկովկասի հայության և, մասնավորապես, Երևանի նահանգի ինքնակազմակերպման գործը: Կուսակցության ղեկավարները, անվանի գործիչները լիովին չէին գիտակցում այն դարակազմիկ շրջադարձը, որը պատուհասել էր Անդրկովկասին և հայության երկու հատվածներին: Իներցիայի ուժով շարունակվում էր այն մտայնությունը, թե հիմա էլ բոլշևիկյան դարձած Ռուսաստանն է զորավիզ լինելու հայության խնդիրներին, հատկապես Հայկական հարցին: Կուսակցության մի հատվածը գոնե ղեկտեմբերի սկզբին ավստոսանք էր հայտնում գեներալներ Կալեդինի և Կոռնիլովի նոր հարձակման կապակցությամբ, որը նպատակ ուներ վերջ տալ բոլշևիզմին: Դաշնակցությունն առայժմ բոլշևիզմը համարում էր դեմոկրատիայի մաս և Թուրքիայի հետ ռազմաճակատում զինադադարի ստորագրման համատեքստում զարիւրելի թյուրիմացության մեջ էր հայտնվում: Դաշնակցության «Молот» թերթի, թղթակից Ա. Ստեփանյանն իր զարմանքն էր արտահայտում, որ կուսակցությանը կարող են հակաճառել այն հարցում, թե հնարավոր չէ բոլշևիկների հետ համաձայնության գալ, որ նրանց ծրագիրն անիրականանալի ու կործանարար է Ռուսաստանի հա-

²⁹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, 10 նոյեմբերի, թիվ 240:

մար: Որպես ասվածի հիմնավորում վկայակոչվում էր այն հանգամանքը, որ Անդրկովկասյան կոմիսարիատն ու Ուկրաինական Ռադան, որոնց անհնար էր մեղադրել բոլշևիզմի հանդեպ համակրանքի մեջ, ռազմաճակատներում զինադադար են կնքել և հրապարակել են դեկրետներ, որոնք «ոչնչով չեն տարբերվում Լենինի և Տրոցկու կազմած չափավոր ակտերից»²⁹⁹: Ավելացվում էր, որ ոչ ոք չի կարող ժխտել այն, որ իշխանությունն Անդրկովկասում, փաստորեն, գտնվում է երկրամասային կենտրոնների ձեռքին, ինչը և պահանջում են բոլշևիկները: Ցանկալին հնարավորի տեղ ներկայացնելով, հեղինակը եզրակացնում էր, որ «Անդրկովկասյան կոմիսարիատի վարքագիծն անուղղակիորեն մերժեցնում է չափավոր բոլշևիկյան հոսանքի քաղաքականությանը և լավագույն գրավականն է, որ մենք ի վիճակի ենք հաշտեցնել ռուսական դեմոկրատիայի երկու թևերը և դիմագրավել պետության դեմ կանգնած բոլոր հակահեղափոխական ուժերին»³⁰⁰: Այստեղ, նախ՝ արտահայտված է Սահմանադիր ժողովի հանդեպ ունեցած դեռևս լավատեսական միտումը, ապա և անհասկանալի և տարօրինակ կերպով բոլշևիզմի նկատմամբ ունեցած հարգանքը: Եվ դա այն պայմաններում, որ Բաքվի խորհուրդն, ի դեմս Ստ. Շահումյանի, պայքար էր հայտարարել Կոմիսարիատի դեմ: Բոլորովին այլ խնդիր է, որպեսզի Ղազնակցությունը երկրամասի զխավոր ռազմա-քաղաքական խնդիրների շուրջ փորձեր հետևողական համագործակցել բոլշևիկների հետ, ինչը չկար պարզապես: Ղազնակցությունը մաս կազմելով Խորհրդային կառավարությանը չճանաչող Անդրկովկասյան կոմիսարիատին, իր ծրագրային դրույթները չգիտես ինչու կառուցում էր միասնական Համառուսաստանյան դաշնային ժողովրդավարական հանրապետության շրջանակներում, դեռևս հույսեր կապելով Սահմանադիր ժողովի հետ: «Հայրենիքի և հեղափոխութեան փրկութեան միակ ճանապարհը կայանում է Ռուսաստանի բնակչութեան բոլոր շերտերի վրա հենվող իշխանութիւն ստեղծելու մեջ,- գտնում էր Ղազնակցությունը,- այդպիսի մի իշխանութիւն կարող է լինել Սահմանադիր ժողովը»³⁰¹:

1917 թ. նոյեմբերի 4-ին (17) Ավ. Շահխաթունյանը Ախալցխայի զինմագիայի սրահում ներկայացնում էր Ղազնակցության զխավոր նպատակները: Դրանք էին ռուսական դեմոկրատիայի աջակցությամբ Հայկական հարցի լուծումը, ռուսաստանյան ժողովրդական դաշնային պետության և հողային հարցի նկատմամբ կուսակցության դիրքորոշու-

մը³⁰²: Հայ հասարակությանը մեկ անգամ ևս ներկայացնում էին Ղազնակցության գաղափարախոսության առանցքը և նպատակները: «Молот» թերթը գտնում էր, որ կուսակցության գաղափարախոսությունը զարգացել է երկու ուղղությամբ, մի կողմից՝ ռուսական մարդնիկության սուբյեկտիվ դպրոցի, մյուս կողմից՝ Մարքսի, Էնգելսի գիտական սոցիալ-քաղաքական շարժման ազդեցությամբ: Այդ երկու հարազատ սկզբնաղբյուրները ծուլվել են հայկական հասարակության զխավոր տեսական արժեքների հետ, որոնք բնորոշ են հայ հասարակության բազմադարյան զարգացմանը, ձևավորվելով մեկ ամուր տեսական միասնություն: Այստեղից, Ղազնակցությունը եզրակացնում էր, որ վստահաբար կարելի է խոսել հայկական սոցիալիզմի մասին, որ կուսակցությանը հաջողվել է ստեղծել «սոցիալիզմի երկմիասնական ճշմարտություն», այն է՝ տեսական երկնքի արևմտյան և պրակտիկ հողի արևելյան ճշմարտությունը: Որպես Անդրկովկասի համար ազգային հարցի լուծման հեռահար նպատակ, Ղազնակցությունն առաջ էր քաշում «Կովկասյան սոցիալիստական ինտերնացիոնալի» գաղափարը, հողային հարցի լուծումը կապում էր էսենցիալ սոցիալիզացիայի ծրագրի հետ, բանվորական հարցի լուծումը տեսնում էր կապիտալի դեմ պրոլետարիատի անզիջում պայքարի մեջ: Քաղաքացիական ազատության ընդունված նորմերը կուսակցությունը դարձյալ կապում էր հայկական բնավորության՝ անմոսական կյանքում հայ մարդու ինքնուրույն, ազատ և անհատական պահանջների հետ³⁰³:

Խնդիրն այն էր, որ Ռուսաստան ասված ամբողջությունը, պետականամետ ուժերը և պատերազմում Ռուսաստանի Ղազնակիցները սկզբից ևեթ ըմբռնել էին բոլշևիկյան հեղաշրջման բնույթը, ուստի և անհաշտ պայքար էին սկսել խորհրդային իշխանության դեմ: Անդրկովկասյան կառավարության, սակայն, այդ իշխանափոխությունն օգտագործում էր Ռուսաստանից անջատվելու և ազգային պետականությունների վերականգնման նպատակով (խոսքը չի վերաբերում Արևելյան Անդրկովկասի մահմեդական բնակչությանն ու կազմակերպություններին — Վ. Ս.), ուստի և հայտնվել էր բոլորովին նոր, վտանգներով առլեցուն և անորոշ իրավիճակում: Այդ անորոշությունն առավելապես բնորոշ էր հայ իրականությանը, որն ուներ արևմտահայության հարց, գաղթականության խնդիր, ռազմաճակատի պաշտպանության հրամայական: Այս ամբողջությունն էլ թելադրում էր իշխանության ընտրության հարց:

²⁹⁹ Տե՛ս Молот, 1917, 3 декабря, N 49:

³⁰⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

³⁰¹ Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 9 նոյեմբերի, թիվ 239:

³⁰² Տե՛ս Շարժում, Ախալցխա, 1917, 12 նոյեմբերի, թիվ 26:

³⁰³ Տե՛ս Молот, 1917, 14 ноября, N 34:

Սահմանադիր ժողովի ընտրությունները Կովկասյան ռազմաճակատում և օկրուգի թիկունքային զորամասերում նույնպես կայացան 1917 թ. նոյեմբերին: Քվեարկությանը մասնակցած զինվորների թիվը կազմում էր 420 հազար:

Արդյունքը եղավ այն, որ տարբեր կուսակցություններից ներկայացված թեկնածուներից սահմանադիր ժողովի անդամներ ընտրվեցին էսեռներից 4, մենշևիկներից՝ 1 և բոլշևիկներից՝ 1 թեկնածուներ: Միաժամանակ, պետք է նկատի առնել այն ուշագրավ հանգամանքը, որ Սահմանադիր ժողովի ընտրություններից 10-15 օր հետո Կովկասյան բանակի զինվորները, որոնք մեծամասամբ քվեարկել էին աջ էսեռների օգտին, բանակային 2-րդ համագումար ուղարկեցին գերազանցապես բոլշևիկ պատվիրակներ, որոնք էլ համագումարում անցկացրին բոլշևիկյան բանաձևեր և մեծամասնություն գրավեցին երկրամասային խորհրդում³⁰⁴:

Այսպիսով, 1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխությանը սկսված Ռուսաստանի ժողովրդավարության ու բազմակուսակցական զարգացման հեռանկարը ընդհատվեց բոլշևիկյան հեղաշրջմամբ: Սահմանադիր ժողովի գաղափարը, նոր՝ խորհրդային կառավարությանը հակադրելու միակ հույսը, թե՛ Ռուսաստանում և թե՛ Անդրկովկասում ապրեց ընդամենը մեկ ամիս:

1918 թ. հունվարի 5-ին (18) Պետրոգրադի Տավրիկյան պալատում բացված Սահմանադիր ժողովը փակվեց հունվարի 6-ի (19) առավոտյան: Հունվարի 6-ի լույս 7-ի (20) զիշերը Համառուսաստանյան կենտրոնական զործադիր կոմիտեն դեկրետ ընդունեց Սահմանադիր ժողովը ցրելու մասին³⁰⁵: Թիֆլիսում հիմնվում է կովկասյան ազգամիջյան սոցիալիստական բյուրո՝ Սահմանադիր ժողովը պաշտպանելու նպատակով: Հունվարի 8-ի (20) նիստում ընտրվում է նախագահություն, որի կազմի մեջ մտնում են Լ. Մուշեղյանը (նախագահ), Ս. Չեկալինը (անդամ) և Ա. Գյուլունյանը (քարտուղար)³⁰⁶: Հունվարի 15-ին (27) Երևանի հայոց ազգային խորհուրդը հանդես եկավ բողոքով՝ «բոլշևիկների հանդուգն և ուզուրպատորական գործողությունների դեմ», Սահմանադիր ժողովը կրկին անգամ համարելով «համառուսական հասարակապետութեան միակ լիազոր տերը»³⁰⁷:

Եթե վրացական մենշևիկների համար սոցիալիստների երազանք Սահմանադիր ժողովի բռնի դադարեցումը սպասված և հերթական առիթ

էր Ռուսաստանից վերջնականապես հեռանալու, անկախանալու նախատեսված ճանապարհի վրա ամուր կանգնելու համար, ապա հայությանը և Դաշնակցությանը սպասվում էր փորձությունների հինգ ամիս, որն ի հայտ բերեց հայկական քաղաքական, հասարակական ուժերի ամբողջության իրական պատկերը, վճռորոշ և անսպասելի զարգացումների հանդեպ պատրաստվածության աստիճանը:

2.3. ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՐԿՐԱՍՍԻ ԿԱՐՉՆԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐԻ ԵՎ ԶԵՍՏՎՈՆԵՐԻ ՀԱՐՑՈՒՄ

Անդրկովկասի նոր իշխանության գործողությունների ծրագրում առանցքային տեղ է զբաղեցնում զեմստվոների՝ տեղական ինքնակառավարման մարմինների կազմակերպման խնդիրը: Այն ուղղակիորեն առնչվում է Անդրկովկասի նոր վարչա-տարածքային բաժանման, էթնիկ-ազգային սահմանների տարանջատման հետ, ուստի այդ երկու զուգահեռ ընթացող խնդիրների համատեքստում կփորձենք լուսաբանել հիմնահարցը:

Բազմազգ Ռուսաստանի և Անդրկովկասի համար այս ցավոտ խնդիրը երկրամասի նոր իշխանությունը ժառանգել էր ցարական վարչակարգից և ժամանակավոր կառավարությունից: Ցարական վարչակարգն անհրաժեշտ էր համարել համառուսաստանյան զեմստվոյական և քաղաքային կազմակերպություններին տրամադրել մի շարք տեղական-տնտեսական հաստատություններ (օրինակ, պարենային, վիրավորների օգնության և այլն): Փետրվարյան հեղափոխության նախօրեին փոխարքա Ի. Վորոնցով – Դաշկովը և Մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլաևիչը Նախարարների խորհուրդ ներկայացրեցին Անդրկովկասում զեմստվային ինքնակառավարության հաստատման մասին նախագիծը³⁰⁸: Դրա հետ մեկտեղ Անդրկովկասի վարչական բաժանումը ցարիզմի ազգային քաղաքականության արդյունքն էր և մեծապես կրում էր ռուսացման կնիք: Համառոտ պատմական անդրադարձը հնարավորություն կտա առավել համակողմանի ներկայացնել Անդրկովկասի հասարակական-քաղաքական կյանքի առաջնակարգ հիմնահարցերից մեկը, մանավանդ որ այն կարևորվում է երկրամասը խորհրդային Ռուսաստանից անջատելու և անկախության գործընթացի առաջին քայլերի տեսանկյունից:

³⁰⁴ Տե՛ս Հ. Ա. Մելիքյան, Եղված աշխատությունը, էջ 392-398:

³⁰⁵ Տե՛ս Великая Октябрьская..., Энциклопедия, с. 550:

³⁰⁶ Տե՛ս Հորիզոն, 1918:

³⁰⁷ Տե՛ս նույն տեղում, 17 հունվարի, թիվ 10:

³⁰⁸ Տե՛ս Գ. Մ. Туманов, Организация земства в Закавказье, Тифлис, 1918, с. 3.

* Տե՛ս Հանգամանորեն, Վ. Մելիքյան, Փետրվարյան հեղափոխությունը և Հայաստանը, էջ 114-120:

Անդրկովկասի ազգային վարչա-տարածքային բաժանման հարցը բարձրացվել էր 1909 և 1916 թթ. զեմստվոյական խորհրդակցություններում: Այդ խորհրդակցություններում հայազգի ներկայացուցիչները սահմանների փոփոխման հարցը հիմնավորում էին տնտեսական բնույթի փաստարկներով: 1916 թ. մարտի 1-ին Պետական Դումային կից գործող հանձնաժողովը միաձայն որոշեց Անդրկովկասում օրենսդրական կարգով զեմստվոներ մտցնելու առաջարկություն ներկայացնել: Հանձնաժողովի միատուն ելույթով հանդես եկավ Ս. Պապաջանյանը, որը հիմնավորեց Անդրկովկասում զեմստվո ներդնելու անհրաժեշտությունը³⁰⁹:

Մարտի 17-ի Դումայի միստուն քննարկվեց խնդիրը, որոշում չկայացվեց:

Ս. Պապաջանյանի նախաձեռնությամբ ձևավորվեց միջկուսակցական մարմին, որի կազմում էին Դ. Փափազյանը, Ս. Կամսարականը, Ավ. Շահխաբունյանը, Գ. Խատիսյանը, որոնք մշակեցին Անդրկովկասի վարչական սահմանաբաժանման ծրագիր: Այն Ավ. Շահխաբունյանի միջոցով ուղարկվեց Պետրոգրադ՝ ՆԳ նախարարությանը կից գործող տեղական ինքնավարությունների հանձնախմբին³¹⁰: Այս խորհրդակցություններում արդեն հայկական կողմն անփոփոխ հայտնվում էր փոքրամասնության վիճակում, քանի որ քաղաքական իրադրությունը, որտեղ վրացիներն ու մահմեդականները գրեթե ամուրեք գերիշխում էին, լիովին բավարարում էր այդ մեծամասնությանը: Այդ դիմադրությանը հայկական կողմը և մասնավորապես ԳԳԿ կուսակցությունը հանդիպում էր նաև այն պատճառով, որ երկրամասի ազգային-տարածքային վերաբաժանման նախաձեռնությունը միշտ բխում էր հայերից: «Զեմստվոյի կազմակերպումն Անդրկովկասում» հոդվածի հեղինակ Գ. Թումանովը երկրամասում զեմստվոյի ներդրման խոչընդոտների շարքում առաջնությունը տալիս էր հայկական գործոնին: Ըստ նրա խորհրդակցության հայ անդամները մինչև զեմստվոների ներդրման գործին անցնելը միանգամից բարձրացնում էին երկրամասի նոր վարչական վերաբաժանման հարցը³¹¹:

Պարզվում էր, որ բացի պատմական բուն շրջաններից հայերը երկրամասում գրեթե ամենուրեք գերակշռում էին, ունեին ավելի համախումբ տեղաբաշխում, քան վրացիները և այսպես կոչված վիճելի տա-

³⁰⁹ Տե՛ս Մշակ, 1916, 1 մարտի:

³¹⁰ Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 20:

³¹¹ Գ. Ս. Թումանովը 1917 թ. մայիսի 9-12-ը կայացած ժողովրդական կուսակցության ազատության (կադետներ) 8-րդ համագումարում ընտրվել էր այդ կուսակցության կկ-ի անդամ:

³¹¹ Տե՛ս Գ.Մ. Туманов, նշվ. աշխ., էջ 3:

րածքները ևս ճնշող մեծամասնությամբ բնակեցված էին հայերով: Ըստ հայկական նախագծի՝ վրացական նահանգներում վրացիները կազմում էին 54%, հայերը հայկական նահանգներում՝ 65%, իսկ մահմեդականները Արևելյան Անդրկովկասում՝ 77%: Առավելությունը հօգուտ Արևելյան Անդրկովկասի բացատրվում էր նրանով, այդ բնակչության նկատմամբ կիրառվում էր ոչ թե էթնիկ-ազգային, այլ կրոնադավանության սկզբունքը:

Սակայն տարածքային առումով Հայաստանը կունենար 10 հազ. քառակուսի կիլոմետր տարածք՝ 230 հազ. բնակչությամբ, այսինքն՝ բնակչության 30%-ը կազմող հայերը կստանային հողային տարածքի 5%-ը, վրացիները հայերի հետ հավասար թիվ կազմելով ձեռք կբերեին հողի 42%-ը, այսինքն՝ 8 անգամ ավելի, իսկ մահմեդականները՝ 53%-ը³¹²: Հայկական դեմոկրատիան հույս ուներ, որ Փետրվարյան հեղափոխությունն արդարություն կհաստատի այս հարցում:

Ընդհանուր գծերով ներկայացնենք ս.-դ. մենշևիկների, սոցիալիստ հեղափոխականների, սոցիալիստ-ֆեդերալիստների, Դաշնակցության և սահմանադրական-դեմոկրատների (կադետ) ծրագրային մոտեցումները տեղական ինքնակառավարման խնդրին:

Մենշևիկները դեմոկրատական հեղափոխության մեծագույն նվաճում էին համարում տեղական ինքնակառավարման մարմիններում ժողովրդավարական իրավունքի ձեռքբերումը, որը դիտարկվում էր նախ և առաջ որպես պրոլետարիատի ազատագրման նոր գեներ և վերջինիս քաղաքական ազդեցության տարածման միջոց:

Կուսակցությունը մուճիցիպալիզացիայի ընդհանուր՝ հիմքի վրա գտնում էր, որ 1. անհրաժեշտ է բոլոր քաղաքատիպ ավաններում անհապաղ կիրառել քաղաքային ինքնակառավարում, 2. հասնել զեմստվային ինքնակառավարման և նրա արագ իրականացման համար ժամանակավորապես առաջնորդվել Անդրկովկասի ներկա վարչական բաժանումով՝ նահանգներից և զավառներից: Փոքր զեմստվոյական միավորների ստեղծման ժամանակ, ցանկալի է դեկավարվել ազգային սկզբունքով:

Սոցիալիստ-հեղափոխականների կուսակցությունը հանդես էր գալիս կենտրոնական պետական կառավարման հաշվին՝ տեղական ինքնակառավարության մարմինների իրավասության շրջանակների հնարավոր ընդլայնման օգտին: Կենտրոնական կառավարությանը պետք է պատկաներ տեղական ինքնակառավարման վրա վերահսկողության իրավունքը՝ նրա գործողությունների օրինակաճության իմաստով: Քաղաքների հողային օրենսդրության բնագավառում կուսակցությունը հե-

Այդ վիճակագրությունն իրականություն դարձավ 1918 թ. Բաթումի պայմանագրով:

³¹² Տե՛ս Армяно-грузинский вооруженный конфликт, Баку, 1919, с. 3.

տամուտ էր հողի սոցիալիզացիային, այսինքն՝ հողի դուրս բերմանը ապրանքաշրջանառությունից և այն որպես ամբողջ ժողովրդի սեփականության վերածմանը: Հողի առջև ու վաճառքը մեկընդմիջտ դադարեցվում էր: Քաղաքի սահմաններում եղած ամբողջ հողն անցնում է քաղաքային ինքնակառավարությանը: Միաժամանակ, քաղաքներում հողի սոցիալիզացիան բուրժուական հասարակարգի պայմաններում չէր նախատեսում ապրանքա - արդյունաբերական հարաբերությունների խախտում, հողը մնում է նախկին սեփականատերերի ձեռքին: Էսենները կարծում էին, որ Անդրկովկասում քաղաքային ինքնակառավարման մարմինների վերընտրությունները պետք է անցկացվեն կարճ ժամանակամիջոցում, չսպասելով դրանց նոր կանոնադրության հրապարակմանը:

Վրացական սոցիալիստ - ֆեդերալիստների կուսակցությունը Փետրվարյան հեղափոխության փուլում, իր ծրագրային փաստաթուղթը գրեթե ամբողջությամբ ձևակերպել էր վրացական ազգի և վրացերեն լեզվի առաջնության հարցերի շուրջը:

Կուսակցությունը 1917 թ. ամռանը տեղական ինքնակառավարման մարմինների և դատարանների լեզվի ընտրության իրավունքի մենաշնորհը թողնում էր Գերագույն վրացական կառավարությանը: Ավելին, տեղացի համարվում էին այն անձինք, որոնք ունեին Վրաստանի քաղաքացիություն և իրենց բնակության վայրերում ապրել էին հինգ տարուց ոչ պակաս: Շրջանի ամբողջ բնակչության 1/5 մաս կազմող ազգային փոքրամասնություններին իրավունք էր տրվում բացատրվել ու իրենց ազգային լեզուներով՝ թարգմանչի օգնությամբ: Վրաստանի ազգային ժողովի անդամներին ևս տրվում էր այդ իրավունքը:

Սահմանադիր դեմոկրատները (կադետ) տեղական ինքնակառավարման մարմիններին՝ քաղաքներին և զեմստվոներին տալիս էին տեղական օրենքներ հրապարակելու իրավունք: Այլ խոսքով, այդ հաստատություններին տրվում էին ոչ միայն տնտեսական ու վարչական, այլ տեղական շրջանակների սահմաններում քաղաքական գործառույթներ, որոնք չէին հակասի ընդհանուր օրենսդրությանը: Խոշոր ինքնակառավարության մարմիններին հնարավորություն էր տրվում փոխադարձ համաձայնությամբ փոփոխել իրենց շրջանների սահմանները: Այդ ճանապարհով կադետները հույս ունեին թեթևացնել տարբեր վարչական միավորներում ապրող բնակչության միատարր հատվածների միավորման գործընթացը, մասնավորապես Կովկասում, որն իր բնակչության խայտաբղետ կազմով և բազմաթիվ նահանգների ու գավառների մեջ՝ այդ բնակչության բաշխման տեսակետից, խիստ անհրաժեշտ էր համարվում:

Հայ հեղափոխական Դաշնակցությունը հայտարարում էր, որ կուսակցությունը զեմստվային ընտրություններին կմասնակցի միմիայն այն

դեպքում, երբ նախապես և արմատապես կփոխվեն Անդրկովկասի ներկա վարչական սահմանաբաժանումները: Հակառակ դեպքում Դաշնակցության շրջանային ժողովը կլիազորեր Արևելյան բյուրոյին բոլորտել զեմստվային ընտրությունները³¹³:

Հիմնականում, այս ծրագրային դիրքորոշումներով զինված, վերոհիշյալ կուսակցությունները մուտք գործեցին հետբոլշևիկյան քաղաքական ասպարեզ և տեղական ինքնակառավարության մարմինների՝ որպես ժողովրդավարության ընդլայնման միջոցի օգտագործման ու կիրառման հիմնահարցը, թերևս բացի էսեններից, փորձեցին ներդնել, հիմնականում, Անդրկովկասի ազգային վարչական սահմանաբաժանումների հիմքում:

Այս շարքում որպես բացառիկ երևույթ պետք է առանձնացնել վրացական սոցիալիստ-ֆեդերալիստների կեցվածքն այն առումով, որ ցարիզմի անկումից անմիջապես հետո այս ազգային կուսակցությունը, փաստորեն լիովին հակադրվելով ժամանակավոր կառավարության որդեգրած միասնական Ռուսաստանի սկզբունքին, բարձրացնում էր անկախ Վրաստանի գաղափարը:

1917 թ. հունիսին վրացական մենշևիկները և սոցիալիստ-ֆեդերալիստները գտնում էին, որ տարածքային ինքնավարության սահմանները հաստատվում են ըստ այս կամ այն ժողովրդի իրական տեղաբաշխման՝ հաշվի առնելով նաև տնտեսական, կենցաղային պայմանները և պահպանելով տարածքային ամբողջականությունը: Ազգային սահմանների փոփոխման դեպքում, սահմանային վիճելի տարածքներում պետք է կիրառվեր հանրաքվե³¹⁴:

Դաշնակցության հետ կարճատև համերաշխությունը տևեց մինչ այն պահը, երբ երկու վրացական հեղափոխական-սոցիալիստական կուսակցությունները հրաժարվեցին իրենց «վտանգավոր» հայամետ հայացքներից և հարեցին վրացական Ազգային - դեմոկրատական կուսակցությանը:

Հետփետրվարյան Ռուսաստանում ազգային և վարչատարածքային բաժանումների հարցի լուծումը անմիջականորեն կապվում էր տեղական ինքնակառավարման մարմինների՝ զեմստվոների ստեղծման գործընթացի հետ:

Անվանի մտավորական, սպեցիֆիկ Դ. Անանունի (Դավիթ Տեր-Դանիելյան) արտահայտությամբ «ազգային տերիտորիայի որոնումը

³¹³ Տե՛ս А. Ставровский, *Ազգ. աշխ.*, ց. 178-191.

³¹⁴ Տե՛ս Պայքար, Թիֆլիս, 1917, 21 հունիսի:

1917 թ. կազմում էր Այսրկովկասի ժողովուրդների կենտրոնական մտահոգությունը»³¹⁵:

Հեղափոխության սկզբում զեմստվոներով զբաղվելը դիտվում էր վաղաժամ երևույթ: Հարցը կրկին ակտիվացավ 1917 թ. ամռանը և աշնանը: Անդրկովկասում զեմստվո ունենալու նպատակով Օզակոմի կողմից հրավիրվեց խորհրդակցություն, որտեղ բարձրացվեց նաև վարչական վերաբաժանման հարցը: Այն վերաբերում էր ոչ միայն Ելիզավետպոլի ու Երևանի, այլև Թիֆլիսի նահանգներին ու Կարսի մարզին: Հայկական գծին հակադրվելը այս անգամ ևս խորհրդակցությանը փակուղի տարավ³¹⁶:

Անդրկովկասում զեմստվոներ հիմնելու և երկրամասի վարչա-տարածքային վերաբաժանման նպատակահարմարության խնդիրները հերթական անգամ քննարկվեցին Պետրոգրադում՝ Սահմանադիր ժողովի ընտրությունների դրույթների մշակմանը նվիրված և դրան զուգահեռ ընթացող հերքին գործերի նախարարության նախաձեռնությամբ հրավիրված խորհրդակցություններում: Այստեղ ընդունվեց չափավոր փոխզիջումային տարբերակը, այն է՝ օգտվելով Պետրոգրադում Անդրկովկասի պատվիրակների ներկայությունից, մշակել նախագիծ և այն ուղարկել Օզակոմի և Կովկասի դեմոկրատիան ներկայացնող կազմակերպությունների վերջնական եզրահանգմանը: Ավ. Շահխաթունյանի և Ալ. Խատիսյանի կողմից հեղինակած նախագիծն առաջարկում էր Լոռին անջատել Բորչալուի գավառից, Ախալքալաքի շրջանը հանել Թիֆլիսի նահանգի կազմից: Ալեքսանդրապոլի նահանգը դաշնակցական գործիչները պատկերացնում էին Ալեքսանդրապոլի, Ախալքալաքի, Լոռու, Կարսի, Կաղզվանի գավառների միավորման տեսքով (ապագա Հայաստանը նրանց կարծիքով ստեղծվելու էր Ալեքսանդրապոլի շուրջը, Արևմտյան Հայաստանի հարցն առանձին էր լուծվելու, որպես արևմտահայության միջազգային դիվանագիտական հարց – Վ.Ս.): Դրականորեն գնահատելով նախագիծը, խորհրդակցությունը վարչա-տարածքային վերաբաժանման հիմքում դրեց էթնիկական սկզբունքը և լուծումը՝ հանձնեց Օզակոմին³¹⁷: Օզակոմի՝ հրավիրած խորհրդակցության ժամանակ առարկեցին վրացական ազգային-դեմոկրատները, որոնք հենվելով 1783 թ. Գեորգիեվսկի պայմանագրի վրա, արտահայտվեցին Վրաստանից Բորչալուի և Ախալքալաքի շրջանների անջատման դեմ:

³¹⁵ Տե՛ս Դ. Անանուն, Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը, (1901-1918), էջ 613:

³¹⁶ Տե՛ս А. Шахатурия, Административный передел Закавказского края, Тифлис, 1918, с. 119-120.

³¹⁷ Տե՛ս Армяно-грузинский вооруженный конфликт, с. 6-7.

Հայոց ազգային համախորհրդակցության հոկտեմբերի 6-ի (19) նիստը ամբողջությամբ նվիրվեց սահմանաբաժանումների խնդրին: Այն զլխավորապես ամփոփում էր ժամանակավոր կառավարության նախարարական ծրագրի և Պետրոգրադի խորհրդակցության քննարկումների ու նախնական համաձայնությունների արդյունքները: Ձեկուցումներով հանդես են գալիս Ստ. Կամսարականը և Գ. Խատիսյանը, Ելույթներով՝ Գ. Տեր-Ղազարյանը, Արշ. Խոնդկարյանը, Բ. Վերմիշյանը, Ա. Շահխաթունյանը, Ար. Երզնկյանը, Ստ. Մամիկոնյանը:

Ստ. Կամսարականի հայտնի նախագիծը, որն ի դեպ առաջարկվել էր Ս. Պապաջանյանի նախաձեռնությամբ, շրջանցում էր հիմնահարցի քաղաքական կողմը և նպատակ ուներ տնտեսական ու էթնիկական հիմքի վրա համախմբել միևնույն ազգի և նույն տնտեսությունն ունեցող տարածքները, որի վերջնական նպատակը՝ զեմստվոյական գործունեության բնագավառը պարզեցնելն ու հեշտացնելն էր լինելու: Նրա առաջարկությամբ ձևավորվում էր մի հայկական նահանգ, որն ընդգրկելու էր ամբողջ Երևանի նահանգը, Կարսի շրջանից երկու գավառներ, Թիֆլիսի նահանգից երկու գավառ և Գանձակի նահանգի լեռնային մասը, կազմելով մոտ 60 հազ. քառակուսի վերստ տարածություն՝ երկու միլիոն բնակչությամբ: Հայերը կազմելու էին ազգային միավորի 60%-ը, այսինքն՝ մեկ միլիոն երկու հարյուր հազար մարդ: Նա առաջնությունը տալիս էր խիտ հայկական բնակչություն ունեցող շրջանների միավորման մեկնակետին՝ հակադրվելով նախարարական ծրագրին, ըստ որի մեկ նահանգի մեջ միավորվելու էին Գանձակի, Երևանի և Ալեքսանդրապոլի շրջանները, ինչը Ստ. Կամսարականի կարծիքով անբնական էր և անիմաստ՝ ֆինանսական ծանրաբեռնվածության պատճառով³¹⁸:

Գ. Խատիսյանը պաշտպանում էր երկրամասի ազգային բաժանման սկզբունքը: Ս.-Դ. Գ. Տեր-Ղազարյանն առավելությունը տալիս էր կանտոնային համակարգին, որը կապահովեր ավելի միատարր ազգային համախմբումներ: Ենթադրվում էր, որ Թիֆլիսը կդառնա կանտոնների կենտրոնավայր, ինչին հակադրվում էր Դաշնակցությունը: Հարազատ մնալով էսեռական կուսակցության մոտեցմանը Արշ. Խոնդկարյանը ևս ընդունում էր կանտոնների սկզբունքը, միաժամանակ ընդգծելով, որ Անդրկովկասի սահմանաբաժանումների խնդիրը միայն հայերի հարցը չէ, այն լուծում կստանա երեք ազգերի համաձայնության ճանապարհով, մանավանդ որ թաթարները դեմ էին նահանգային սահմանաբաժանմանը: Այդ կարևորագույն հիմնահարցի մեջ նա առաջնությունը թողնում էր

³¹⁸ Տե՛ս Հայոց ազգային համախորհրդակցությունը, Փաստաթղթեր ու նյութեր, ԲՀԱ, թիվ 1-2, Երևան, 1992, էջ 59-60:

տնտեսական գործոնին ու դրանից հետո միայն դնում էթնիկական և վերջում՝ վարչական նպատակահարմարությունների հարցը: Ավելին, նա գտնում էր, որ եթե երեք պայմանները հնարավոր չէ հաշտեցնել, ապա «վարչական հարմարությունները պետք է զոհել տնտեսականին և էթնիկականին»³¹⁹:

Համախորհրդակցության Սահմանաբաժանման սեկցիայի նախագահ Ք. Վերմիշյանը գտնում էր, որ հարցն անհապաղ լուծում է պահանջում, ուստի և դեմ էր այն Սահմանադիր ժողովի ապավիճությանը թողնելուն: Նախագծի հեղինակներից դաշնակցական Ավ. Շահխաթունյանը դեմ արտահայտվելով կանտոնալ համակարգին, գտնում էր, որ միևնույն հարաբերություններն ավելի հեշտ է լուծել մեծ վարչական միությունների մեջ, քան մանր: Սոցիալ-դեմոկրատ մենչևիկ Ար. Երզնկյանը, քննադատելով ՀՀԴ «թիկունքային» քաղաքականությունը, ըստ որի «հայերն իրենց համար ստեղծելով ազգային մեծամասնություն, նույն սահմաններում ազգային փոքրամասնություն էին ստեղծում հարևանների համար», համոզված էր, որ մեկ կամ երեք նահանգ առաջարկելով, հայկական կողմը փորձում էր գծել քաղաքական և ոչ վարչական սահմաններ, ինչի համար էլ հանդիպում էր վրաց-թաթարական հակազդեցությանը: Ար. Երզնկյանի ելույթում հիշարժան է հատկապես Բաքվի և Թիֆլիսի խնդրի արծարծումը, ինչը նա ուղղակիորեն կապում էր սահմանաբաժանման կանտոնալ համակարգի հետ: Քանի որ առաջարկված նախագիծը պատկանում էր Դաշնակցություն կուսակցությանը, ուստի և նրա հարցումն ուղղվում է վերջինիս խմբակցությանը. «Ձեր լուծյամբ ասում եք, թե Բաքուն թողնում ենք թուրքերին, իսկ Թիֆլիսը՝ Վրաստանին, — նշում էր Ար. Երզնկյանը, — ո՞ւմ անունից եք այդ պահանջը դուք դնում, ո՞ր հայ ժողովուրդն է Ձեզ այդ իրավունքը տվել: Դեմոկրատիան չի կարող հանդուրժել, որ Բաքուն և Թիֆլիսը լինեն այս կամ այն ազգի, նրանք պիտի լինեն միջազգային, իսկ այդ անել կարող եք, եթե կանգնեք կանտոնալ տեսակետի վրա»³²⁰:

Ի վերջո, Հայոց ազգային համախորհրդակցության նիստը բանաձև չի ընդունում, բավարարվում է «հաշտեցնող բանաձև» կայացնելու վերաբերյալ հանձնաժողով ձևավորելու որոշմամբ³²¹:

Վերջապես, 1917 թ. հոկտեմբերի 14-15-ը Ա. Զխենկելիի նախագահությամբ և Ն. Ժորդանիայի ու Ե. Գեգեչկորիի մասնակցությամբ կայացավ Օզակոմի ևս մեկ ընդլայնված խորհրդակցություն, որտեղ հայերի կողմից առաջարկված սահմանային փոփոխությունները մերժվեցին՝

³¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 60-61:

³²⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 63-64:

³²¹ Տե՛ս Արև, Բաքու, 1917, 2 նոյեմբերի, թիվ 232:

հիմք ընդունելով հայերի և մահմեդականների միջև եղած անհանդուրժողականության պատճառաբանությունը: Ավ. Շահխաթունյանի արտահայտությամբ՝ վերաբաժանման հարցում «հայկական», «կուսակցական» նախագծի դեմ սկսվեց վրաց-մահմեդական կոմպանիան, այս անգամ որպես վարչական վերաբաժանման դեմ արհեստականորեն ստեղծված երկարաժամկետ զենք³²²:

Օզակոմը որոշել էր առաջարկել կենտրոնական կառավարությանը հրատարակել հռչակագիր ողջ Անդրկովկասում զենստվո մտցնելու մասին. պայմանով, որ զենստվո ներդրվի անմիջապես այն նահանգներում և շրջաններում, որոնք սահմանաբաժանումների հարցում վեճ չունեն, իսկ որտեղ առկա են տարածայնություններ, անհրաժեշտ էր սահմանաբաժանում անցկացնել և Մոր միայն զենստվո հաստատել:

Այս առաջարկը չիրականացավ բուշևիկյան հեղաշրջման պատճառով, ուստի և Անդրկովկասյան կոմիսարիատը ներքին գործերի նախարարության գծով կոմիսար Ա. Զխենկելիին հանձնարարեց հրավիրել հատուկ խորհրդակցություն և տալ վերջնական կարծիք: Խորհրդակցությունը տեղի ունեցավ նոյեմբերի 24-ին, հիվանդացած Ա. Զխենկելիին փոխարինում էր պարենավորման կոմիսար ս.-դ. մենչևիկ Գ. Տեր-Ղազարյանը: Մասնակցում էին 17 հոգի. յուրաքանչյուր ազգից՝ հինգուկուս մերկայացուցիչ և երկուական՝ ռուսներից: Երկարատև վիճաբանություններից հետո խորհրդակցությանը ներկայացվեցին չորս բանաձևեր՝ 1. Գ. Խատիսյանի, 2. Վեշապելիի, 3. Ֆ. Խան — Խոյսկիի և 4. Գ. Առաքելյանի: Գ. Խատիսյանը հայտարարեց, որ միանում է Գ. Առաքելյանի նախագծին, ուստի մնաց երեք բանաձև³²³:

Վրացական բանաձևն առաջարկում էր իրագործել նախկին Օզակոմի որոշումը, այսինքն՝ ըստ ազգային խորհուրդների կարծիքների մեկ ամիս հատկացնել սահմանաբաժանումների համար: Մահմեդական նախագիծը կրկնում էր նույնը՝ բացառելով մեկ ամսվա ժամկետը և առաջարկում էր անմիջապես զենստվո հաստատել անվիճելի տարածքներում, որտեղ սահմանաբաժանումը կկատարվեր տեղացի թաթար, հայ և վրացի բնակչության համաձայնությամբ: Պարզ է, որ «անվիճելի» տարածքներ ասելով՝ նկատի էին առավել Արևելյան Անդրկովկասի այն շրջանները, որտեղ գերակշռում էր մահմեդական բնակչությունը, մասնավորապես Ելիզավետպոլի նահանգը: Գ. Առաքելյանի (ՀԺԿ) հեղինակած բանաձևը Կոմիսարիատին առաջարկում էր անմիջապես լուծել սահմանաբաժանման մասին վիճելի հարցը և ապա զենստվո մտցնել

³²² Տե՛ս Ավ. Շահխաթունյան, նշված աշխատությունը, էջ 124:

³²³ Տե՛ս Սշակ, 1917, 26 նոյեմբերի, թիվ 253:

Անդրկովկասի բոլոր շրջաններում՝ հենվելով 1917 թ. հոկտեմբերի 15-ի Օգակոմի խորհրդակցության որոշումների վրա: Սկզբում քվեարկության դրվեց Գ. Առաքելյանի բանաձևը, որը ստացավ 12 քվեարկողների 6 կողմ և 6 դեմ ձայները: Վեչապելիի բանաձևը ստացավ 5 ձայն՝ ընդդեմ 7-ի, Ֆ. Խան-Խոյսկիի բանաձևը՝ 3 ձայն՝ ընդդեմ 9-ի, հետևաբար ներկայացված ոչ մի բանաձև մեծամասնություն չստացավ (համեմատական մեծամասնություն ստացավ Գ. Առաքելյանի բանաձևը): Փաստորեն, վրացական և թաթարական նախագծերը ձախողվեցին, ուստի և գործի դրվեց պարզունակ, բայց վերջին մեկ տարվա ընթացքում քաղաքական – կուսակցական պայքարի մեջ փորձված ու թրծված մեթոդը, այսինքն՝ կիրառվեց վրաց-թաթարական հակահայկական դաշինքը. մահմեդական ներկայացուցիչները հետ վերցրին իրենց բանաձևը և խնդրեցին նորից քվեարկել վրաց ներկայացուցչի՝ իրենց համար ձեռնտու բանաձևը: Այն քվեարկվեց և այժմ ստացավ 7 ձայն՝ ընդդեմ 4-ի և 1 ձեռնպահի:

Այդպես որոշվեց դիմել Անդրկովկասյան կոմիսարիատին՝ զենստվո մտցնել Անդրկովկասի էթնիկ-տարածքային «անվիճելի» շրջաններում, իսկ վիճելի տարածքներում մեկ ամիս հատկացնել սահմանաբաժանման համար³²⁴: Վարչական վերաբաժանումների շուրջ ծավալվեց նոր վիճաբանություն, որի արդյունքում Ֆինանսների և Խնամատարության կոմիսարներ Խ. Կարճիկյանը և Գ. Օհանջանյանը հայտարարեցին, որ իրենք որպես ԶԳԴ ներկայացուցիչներ ձեռնպահ են մնում Ձեմստվոյի հռչակագրի քվեարկությունից³²⁵:

Այսպիսով, 1917 թ. նոյեմբերի 24-ի խորհրդակցությունը որոշում է. 1. հատուկ ղեկրետով ողջ Անդրկովկասի վրա անմիջապես տարածել զենստվոյական ինքնակառավարում, 2. հոկտեմբերի 15-ի զենստվոյային խորհրդակցության ճանաչած Անդրկովկասի անվիճելի շրջաններում անմիջապես մտցնել զենստվոյային հաստատություններ (դեմ քվեարկեց միայն Դ. Դոնսկոյը), 3. ղեկրետի ուժի մեջ մտնելուց հետո՝ մեկ ամսվա ընթացքում, Անդրկովկասյան կոմիսարիատն իրականացնելու է վիճելի նահանգների, գավառների (օկրուգ), վարչական սահմանների վերաբաժանում՝ այս խնդրի շուրջ նախապես պահանջելով հայկական, վրացական, մահմեդական ազգային խորհուրդների կարծիքը (այս կետին դեմ քվեարկեցին Մ. Ջաֆարովը, Դ. Դոնսկոյը, Խ.-բ. Խաս-Մամեդովը, ձեռընպահ մնացին՝ Խ. Կարճիկյանը, Գ. Օհանջանյանը և Խ.-բ. Մելիք-Ասլանովը), 4. առաջարկել ազգային խորհուրդներին՝ հանձնաժողով ձևավորել (3-ական յուրաքանչյուրից)՝ ճանաչված, վիճելի նահանգներում և գա-

վառներում վարչական սահմանաբաժանումների մասին նախագիծ մշակելու նպատակով³²⁶:

1916-1917 թթ. ընթացքում ռուսաստանյան երկու վարչակարգերի նախածեռնությամբ քննարկվող և աջակցություն ստացող Անդրկովկասի վարչական սահմանաբանման և տեղական սահմանափակ ինքնակառավարման մարմինների հիմնահարցերի վերաբերյալ հայկական նախագիծը, որը ներկայացվում էր ԶԳԴ կուսակցության կողմից պարտություն կրեց բոլշևիկյան հեղաշրջումից հետո, Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ղեկավարության ազգային քաղաքականության հետևանքով: Օգակոմը, որը ղեկավարվում էր Պետրոգրադից, զենստվոյական խորհրդակցություններում փորձում էր ազգային հավասարակշռություն պահպանել երկրամասում՝ առավելություն չտալով ազգային այս կամ այն ուժին, կուսակցություններին: Անգամ մեծապետական կենտրոնական իշխանության բացակայությունը և Ռուսաստանի ռազմա-քաղաքական լծակների ժամանակավոր բացակայությունն Անդրկովկասի նոր կառավարության մեջ օբյեկտիվորեն ջրի երես հանեցին վրացական հեզեմոնիզմի և երկրամասի մահմեդականների հետ հակահայկական դաշինքի գործունը, որն էլ նոր իրադրության մեջ, առանց կենտրոնի վերահսկողության, տապալեց հայկական նախագիծը: Դա առայժմ ղեկարատիվ հաղթանակ էր, որը նոր թափ ու զարգացում ստացավ 1918 թ. թուրքական արշավանքով՝ ներառելով իր մեջ թե Անդրկովկասի ազգային-տարածքային խնդիրները և թե Հայկական հարցը:

Այս առումով պատմական քննություն չի բռնում Դ. Անանունի եզրակացությունը ԶԳԴ սահմանաբաժանման ծրագրի պարտության վերաբերյալ: Նախ մշեմք, որ հայկական քաղաքական դաշտի հակառակ բեռնում կանգնած ս.-դ. հայկական բանվորական կազմակերպության՝ սպեցիֆիկների տեսաբան և կուսակցության առաջնորդներից Դ. Անանունը, որը բազմիցս էր անխնա քննադատել ԶԳԴ գործունեության բոլոր ոլորտները, սահմանաբաժանման ծրագիրը համարում էր համահայկական «շոշափելիորեն մշակված նյութ»: Նա շեշտում էր հատկապես այն հանգամանքը, որ այդ ծրագիրը հրապարակ էր հանվել հայկական բոլոր կուսակցությունների համաձայնությամբ և ընդունվել Պետրոգրադի ժամանակավոր կառավարության կողմից³²⁷: Դ. Անանունը միաժամանակ համարում էր հայկական սոցիալ-դեմոկրատիայի և հարևան ազգերի գլխավոր առարկությանը, թե ԶԳԴ սահմանաբաժանման ծրագիրը նախօրոք պետք է քննարկելին Անդրկովկասի բոլոր շահագրգիռ կողմերը և նոր

³²⁴ Տե՛ս Աշակ, 1917, 26 նոյեմբերի:

³²⁵ Տե՛ս ЦГИА Грузии ф. 1, оп. 2, д. 12, л. 37.

³²⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

³²⁷ Տե՛ս Դ. Անանուն, նշված աշխատությունը, էջ 616:

միայն առաջարկվելը Պետրոգրադին³²⁸։ Ժամանակավոր կառավարության, Օզակոմի բոլոր վերոհիշյալ զեմստվոյական խորհրդակցությունների մթնոլորտն ու ուղղվածությունը հակառակն էր հիմնավորում։ Եթե անգամ ընդունենք, որ ԶԳԴ մարտավարական և քաղաքական էթիկայի սխալ էր թույլ տվել, միևնույն է, այդ ծրագիրը չէր ընդունվելու, առավել ևս անդրկովկասյան քննարկումներում։ Դրա լավագույն ապացույցը Կոմիսարիատի կողմից զեմստվոյի հռչակագրի ընդունումն էր։ Որպեսզի լիովին պարզ դառնա հայկական նախագծի հանդեպ վրացա-մահմեդական դիմադրության պատճառը, ներկայացնենք Դաշնակցության շրջանային ժողովում 1917 թ. հոկտեմբերին առաջարկվող վարչական սահմանաբաժանումների փոփոխման և զեմստվո մտցնելու մասին լրամշակված, տարբերակը։ Կուսակցության շրջանային ժողովը, լսելով այդ հարցի առնչությամբ Արևելյան բյուրոյի կատարած աշխատանքների մասին, որոշում է՝ 1. մինչև Սահմանադիր ժողովը անհապաղ պահանջել եռաստիճան զեմստվոյի ինքնավարություն, 2. զեմստվո մտցնելու նախնական պայման է վարչական սահմանների փոփոխությունը, որով պետք է ստեղծվեին թաթարական և վրացական մեծամասնությամբ զեմստվային տարածքներ, 3. նախագծի համաձայն՝ հայկական մեծամասնության վայրը կազմում է մեկ նահանգ, որն ընդգրկում էր՝ ա. Երևանի նահանգը, բ. Գանձակի նահանգի հարավ-արևմտյան մասը (Ղազախ և Գանձակ գավառների հարավային մասերը, Ջևանշիր և Շուշի գավառների արևմտյան մասերը, Կարեազի մոյի (Ջեբրայիլ) գավառի հյուսիսային մասը և Ջանգեզուրի գավառը՝ առանց մի քանի թաթարական գյուղական համայնքների, որոնք միացվում էին նախկին նահանգի՝ Ելիզավետպոլի թաթարական մասին), գ. Ախալքալաքի գավառը, որին միանում են Ծալկայի հայկական մասը և Գորի գավառի երկու դրկից գյուղերը՝ Ղըզլ-Քիլիսա և Մուլիթ, դ. Բորչալուի գավառի Լոռի, Ալավերդի գավառները և Բորչալուի գավառակի հայկական մասը, ե. Կարսի շրջանի երկու՝ Կարսի և Կաղզվանի գավառները։ Կարսի շրջանի մյուս երկու գավառները՝ Օլթի և Արդահանի, ինչպես և Թիֆլիսի նահանգի Ախալքալաքի գավառի և նրա մասերի, այլև Ծալկայի հունական բաժնի ապագան որոշելու է միմիայն այդ շրջանների բնակչությունը։ Շրջանային ժողովը Արևելյան Բյուրոյին իրավունք էր տալիս տեխնիկական բարդությունների դեպքում ժամանակավորապես համաձայնվել մեկի փոխարեն երեք նահանգ կազմելու գաղափարին՝ Գանձակի, Երևանի և Ալեքսանդրապոլի։ Հավանություն էր տրվում նաև հայկական զեմստվային նահանգի ներքին գավառական

³²⁸ Տե՛ս նույն տեղում։

բաժանումներին³²⁹։ Թեև նախագիծն ակնհայտորեն ուներ թերություններ և հակասություններ, մասնավորապես, այդ մեկ հայկական նահանգի մեջ Անդրկովկասի ողջ հայ բնակչության ընդգրկման առումով, այնուամենայնիվ, այս տեսքով անգամ չէր կարող գոհացնել վրացական և մահմեդական ազգային կազմակերպություններին։

Վերադառնալով Անդրկովկասյան կոմիսարիատի զեմստվոյի վերաբերյալ հռչակագրին, որտեղ հստակ անջրպետ էր դրվում «վիճելի» և «անվիճելի» տարածքների միջև։ Դեկրետի ծանոթագրությունը պարզաբանում էր, որ վարչական սահմանների առումով անվիճելի են ճանաչվում Բաքվի, Քութայիսի և Սևծովյան նահանգները, Բաթումի, Դաղստանի շրջանները, Սուխումի, Ջաբաթալայի օկրուգները, Թիֆլիսի նահանգի Թիֆլիսի, Սղնախի, Թելավիի, Թիոնթի, Դուշեթի, Գորիի, Ախալքալաքի գավառները, Ելիզավետպոլի նահանգի Արեշի և Նուխիի գավառները և Կարսի շրջանի Արդահանի և Օլթիի օկրուգները։ Վիճելի էին համարվում Երևանի նահանգը, Ելիզավետպոլի նահանգի Կարսի, Շուշիի, Ջանգեզուրի և Կարյազի մոյի գավառները, Կարսի շրջանի Կարսի և Կաղզվանի գավառները և Թիֆլիսի նահանգի Ախալքալաքի և Բորչալուի գավառները³³⁰։ Ավելացնենք, որ դեկրետի հեղինակը ներքին գործերի կոմիսար Ա. Չխենկելին էր, իսկ ապագա Վրաստանն էլ համարվում էր «համատարած վրացական բնակչությամբ շրջան»³³¹։ Փաստորեն անվիճելի տարածքներ էին ամրագրվում այսպես կոչված «վրացական» և մահմեդական գերակշիռ բնակչություն ունեցող շրջանները, իսկ բուն հայկական և մահմեդականների հետ համատեղ բնակչություն ունեցող գավառները դիտվում էին որպես վիճելի։ Դաշնակցություն կուսակցությունը նույնպես ամորոշության փուլ էր ապրում։ Եթե կուսակցության Երևանի օրգան «Ջանգ» թերթը «ի սրտե ողջունում» էր Անդրկովկասի կոմիսարիատի քայլը՝ վաղուց սպասված զեմստվոն, մի վերապահումով, որ «սահմանների տեսակետից «վիճելի» ճանաչված նահանգները դեռ մի ամիս ևս պետք է սպասեն զեմստույական հիմնարկություններին»³³², ապա Բաքվի ԶԳԴ մարմին «Արևը» հռչակագիրը որակում էր որպես հանցավոր քայլ։ «Ո՞րն է կարևոր։ Դեկրետը մի ամսով շուտ յայտարարելը, թե կովկասեան աշխատաւորութեան եւ ժողովուրդների համերաշխութիւնը» - ահազանգում էր թերթը³³³։

³²⁹ Տե՛ս Շարժում, 1917, 29 հոկտեմբերի, թիվ 22։

³³⁰ Տե՛ս Молот, 1917, 28 ноября.

³³¹ Տե՛ս Г.М. Туманов, նշված աշխատությունը, էջ 4։

³³² Տե՛ս Ջանգ, 1917, 1 դեկտեմբերի, թիվ 8։

³³³ Տե՛ս Արև, 1917, 12 դեկտեմբերի, թիվ 253։

Հոչակագրի ընդունումից հետո Կոմիսարիատը ձեռնամուխ է լինում Անդրկովկասում զենստվոյական ինքնակառավարման ներդրման գործընթացի երկրորդ փուլի կազմակերպմանը:

Այդ նպատակով նոյեմբերի 30-ին ՆԳ գծով Կոմիսարիատի կողմից ձևավորվում է հատուկ գերատեսչական հանձնաժողով՝ Ն. Կելարևի նախագահությամբ: Հանձնաժողովի կազմում էին Գ. Մենդելեևը, Վ. Սոկոլովը, իշխան Ապակիձեն, Կ. Ջափարիձեն, Շրամչենկոն և Խոշտարիան: Հանձնաժողովի հիմնական նպատակն էր զենստվային հաստատությունները համակարգող կանոնադրության մշակումը: 1917 թ. դեկտեմբերի 2-ից սկսված խորհրդակցությունն իր թվով 13 նիստերն ավարտեց 1918 թ. հունվարի 14-ին³³⁴, որի արդյունքում համառուսաստանյան զենստվոյական շարժման և ժամանակավոր կառավարության գաղափարական և կազմակերպական հենքի վրա ստեղծվեց «Անդրկովկասի զենստվային հաստատությունների ժամանակավոր կանոնադրությունը»³³⁵:

Ձենստվոյական շարժման հենք ասելով՝ նկատի ունենք զենստվոյական գործի նշանավոր մասնագետներ, պրոֆեսոր Ավինովին, ռուսական զենստվոյի պատմաբան Բ. Վեսելովսկիին, առաջին դումայական Դ. Պրոտոպոպովին և այլոց: Ժամանակավոր կառավարության համապատասխան հանձնաժողովի աշխատանքներին ակտիվ մասնակցություն է ունեցել նաև այնպիսի փորձառու զենստվոյական, ինչպիսին էր ժամանակավոր կառավարության առաջին նախագահ, իշխան Գ. Լվովը: Ա. Կերենսկիի կառավարության կանոնադրությունը 1864 և 1890 թթ. օրենքներից տարբերվում էր նախ և առաջ իր ժողովրդավարական բնույթով, այն ցենզային չէր և հիմքում դրվում էր ձայնատուների ընտրությունների մասնակցությունը՝ առանց սեռի, դավանանքի, ազգության, 20 տարին լրացած քաղաքացիների համար³³⁶:

Այն ընդունվեց 1918 թ. հունվարի 25-ին՝ Ն. Կելարևի կողմից ներկայացված կանոնադրության նախագծի քննարկումից հետո³³⁷: Նշենք, որ ժամանակավոր կառավարությունը մինչև զենստվոյների վերաբերյալ նոր կանոնադրության հրատարակումը, ընդունել էր մի շարք օրենքներ՝ 1917 թ. մայիսի 21-ին, հունիսի 9-ին, 17-ին, հուլիսի 26-ին, սեպտեմբերի 21-ին³³⁸:

³³⁴ Տե՛ս Временное положение о земских учреждениях в Закавказье, Тифлис, 1918.

³³⁵ Տե՛ս ԱԳԱ Գրուզի, ֆ. 1, օպ. 2, ձ. 7, լ. 59,

³³⁶ Տե՛ս Գ.Մ. Туманов, նշված աշխատությունը, էջ 6:

³³⁷ Տե՛ս ԱԳԱ Գրուզի, նույն տեղում, ք. 89:

³³⁸ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 93:

Ն. Կելարևի նախագծի քննարկման ժամանակ՝ 1918 թ. հունվարի 6-ին, տարածայնություններ առաջացան 9-րդ կետի շուրջ, որը վերաբերում էր Բաքվի քաղաքազլխին ենթարկվող շրջանի (նավթահանքեր) տարածքային տարանջատմանը՝ գավառի և քաղաքի սահմանի միջև: Խ. Կարճիկյանը և այլոք (այդ տեսակետն էր պաշտպանում նաև Ստ. Շահունյանը) կողմ էին նավթահանքերի միացմանը քաղաքին և այդ հարցում հենվում էին Օգակովի որոշման վրա: Իսկ ըստ Ա. Չխենկելիի, Մ. Ջաֆարովի, Մամեդովի՝ նավթահանքերի շրջանն անհրաժեշտ է միացնել Բաքվի գավառին³³⁹: Նրանք փաստորեն պաշտպանում էին մահմեդականների շահերը՝ դրանով իսկ փորձելով հերթական, առայժմ մեկուսացնող հարվածը հասցնել Բաքվի հայ նավթարդյունաբերողներին, քաղաքի և գավառի հայությանը:

Վրաց-քաթարական համագործակցության մի հաղթանակ էլ գրանցվում է նույն օրն «Անդրկովկասում հաշտարար դատավորների համագումարների ժամանակացույցի» վերաբերյալ նախագծի քննարկման ժամանակ: Արևելյան Անդրկովկասի մահանգներում այդ հարցի բարձրացման շրջանակներում, Գ. Խատիսյանը հայտարարում էր, որ հաշտարար հաստատությունների բաշխումն այդ նախանգների հայ բնակչության թվի համաչափության տեսանկյունից արդարացի չի լուծված, ուստի միջնորդում էր գավառները բաշխել ըստ իր կազմած վարչական բաժանման նախագծի: Գ. Խատիսյանին անփոքապես առարկում է արդարադատության կոմիսար Շ. Ալեքսեև-Մեսիճևը՝ պնդելով, որ այդպիսով կօրինականացվի ապագա սահմանաբաժանման հայկական տարբերակը: Զվեարկությամբ մերժվում է նաև Խ. Կարճիկյանի առաջարկը՝ վիճելի մահանգներում մինչև սահմանաբաժանումը պահպանել գավառների գոյությունն ունեցող բաշխումը: Այս առումով զարմանալի գավառների գոյությունն ունեցող բաշխումը, որը, որպես փոխզիջում, չէր, որ ընդունվում է Ա. Չխենկելիի ուղղումը, որը, որպես փոխզիջում, առաջարկում էր, որպեսզի հաշտարար շրջանները վերաբաժանվեն արդարադատությանը, որը հասցում էր երկրամասի վարչական սահմանաբաժանման հետաձգմանը³⁴¹:

Դաշնակցության առաջին մեծ հիասթափությունը Կոմիսարիատից երկար սպասեցնել չափեց: ՀՀԴ-ն, չգիտես ինչից զարմացած, կարծես չէր եղել 1916-1917 թթ. զենստվոյական խորհրդակցություններում իշխող և հաղթող վրաց-մահմեդական քաղաքականությունը, հիմա էլ ահազանգում էր հայ դեմոկրատիայի անունից թե «ուր ամիս շարունակ ձգձգելուց

³³⁹ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 89:

³⁴⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

³⁴¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 12, ք. 62-70:

հետո (նկատի ունեն փետրվարյան հեղափոխության փուլը – Վ. Մ.), զեմստուօ է տրուում վրացական ու թաթարական նահանգներին, իսկ հայկական վայրերին մեծահոգաբար խորհուրդ են տալիս սպասել: Կոմիսարիատի այս քայլը հայ դեմոկրատիան չի կարող չնկատել իբրև մի ծանր անպատվութիւն ուղղուած իր հասցեին»³⁴²:

Հարկ ենք համարում հիմնական գծերով ներկայացնել ժամանակավոր կանոնադրությունը, քանի որ, չնայած գիտական գրականության մեջ բազմաթիվ հիշատակումներին, այնուամենայնիվ հայ պատմագրությունն այն պատշաճ չի ներկայացրել: Կանոնադրությունը հնարավորություն էր ընձեռում ամբողջական պատկերացում կազմելու տեղական ինքնակառավարման մարմինների մասին, մանավանդ որ դրանք, ինչպես տեսանք, անմիջական առնչություն ունեն վարչական սահմանափակումների կարևորագույն և հակասական խնդիրների հետ: «Անդրկովկասում զեմստվոյական հաստատությունների ժամանակավոր կանոնադրությունը» բաղկացած էր երկու գլուխներից: Առաջին գլխի «ընդհանուր դրույթներ» բաժնում ասվում էր՝ 1. Նահանգային (շրջանային), գավառային (օկրուգային) և վոլոստային (գյուղական համայնական) զեմստվոյին հաստատությունները համապատասխանաբար տնօրինում են տեղական կառավարման և տնտեսության, ինչպես և հատուկ օրենքներով նրանց հանձնարարված գործերը: Ձեմստվոյական կառավարման վարչության իրավասությունը տարածվում է նահանգի սահմաններում գտնվող և առանձին շրջանների (Ջաքաթալա և Սուխում) հողերի և տիրույթների և այդ սահմաններում ապրող բոլոր անձանց վրա. 2. զեմստվոյին հաստատությունների իրավասությանն են վերաբերվում՝ ա) տեղական, զեմստվոյին դրամական և բնամթերային պարհակների տնօրինում, բ) զեմստվոյների կնապիտալների և այլ միջոցների տնօրինում, գ) պարենի և առաջին անհրաժեշտության մթերքների պակասի և թանկության վերացում, կարիքավոր բնակչությանը նպաստների հատկացում, հացի պաշարների, խանութների, տնօրինում, աջակցություն սպառողական ընկերությունների ստեղծմանը, դ) զեմստվոյների կազմում եղած ճանապարհների և ճանապարհային կառույցների սարքին վիճակում պահելը, ե) զեմստվոյական փոստի և հեռախոսակապի կազմակերպում և ֆինանսավորում, զ) ջրային ուղիների վրա շոգեմակերի և հաղորդակցության այլ միջոցների կազմակերպում և ֆինանսավորում, է) զեմստվոյների ունեցվածքի փոխադարձ ապահովագրման գործի վարում, ը) զեմստվոյական առողջապահական և բարեգործական հաստա-

տությունների վարում, թ) ժողովրդական առողջապահության միջոցների կիրառում, ժ) հրդեհները կանխող միջոցառումների կիրառում, ի) ժողովրդական կրթության զարգացում, տարրական դպրոցների կազմակերպում և ֆինանսավորում, լ) բնակչության տնտեսական բարեկեցության ավելացման ուղղությամբ միջոցառումների իրականացում, խ) ջրային ռեսուրսների և գործերի ղեկավարում, ծ) անասնաբուժական և անասնաբուժա-հստիկանական միջոցառումներ, կ) փոքր վարկերի, վարկային և խնայողական դրամարկղային ընկերությունների, փոքր վարկերի դրամարկղերի, գյուղական բանկերի և այլ կոոպերացիաների ձևավորում, հ) բնակչությանը իրավաբանական օգնության իրականացում, ձ) աշխատանքի պաշտպանություն, բանվորական-հասարակական արհեստանոցների, աշխատանքի բիրժաների, օթևանատների, միջնորդական գրասենյակների կազմակերպում, ղ) վիճակագրական հետազոտությունների անցկացում, ճ) գաղթականների տեղավորման հոգածություն, մ) անձնական, հասարակական անվտանգության կարգի, միլիցիայի ղեկավարման վերաբերյալ օրենքով հաստատված միջոցների ընդունում, յ) զեմստվոյների վրա դրված զինվորական և քաղաքացիական կառավարման կարիքների բավարարում, Յ. Թիֆլիսում, Բաքվում զեմստվոյական գործերի կառավարումը դրվում է հասարակական վարչությունների վրա, քաղաքային դումաներն օգտվում են հատուկ իրավունքներից, կրում են գավառային զեմստվոյական ժողովների, իսկ քաղաքային վարչությունները՝ գավառային զեմստվոյական վարչությունների պարտականությունները: Թիֆլիսի և Բաքվի գավառները Բաքվի քաղաքագլխի շրջանի հետ մեկտեղ, որոնք չեն մտնում Բաքու քաղաքի սահմանների մեջ, ունեն, ի տարբերություն Թիֆլիսի ու Բաքվի, հատուկ գավառային զեմստվոյական ժողովներ և վարչություններ: Երկրորդ գլուխը վերաբերում էր զեմստվոյական հաստատությունների կազմին, վարչությունների շրջանակին իշխանության սահմաններին, գործունեության կարգին: Ձեմստվոյին ժողովները ձևավորվում էին զեմստվոյական ձայնատուներից, երեք տարի ժամկետով՝ մինչև 1920 թ. հունվարի 1-ը³⁴³:

Այսպիսով, նոր կանոնադրությամբ նկատելիորեն ընդլայնվում էր զեմստվոյական հաստատությունների իրավասությունը: Հատուկ կանոնների հիման վրա նրանց տրվում էր իրար միջև պայմանագրեր կնքելու, միություններ ձևավորելու, համագումարներ իրավիրելու իրավունք: Ժամանակավոր կանոնադրությանը կից տրվում էր «Նահանգային, գավառային զեմստվոյական ժողովների ձայնավորների թվի ցուցակը, որի մեջ ընդգրկվեցին Վրաստանի մեջ մտնող գավառները, բացի Բորչալուից:

³⁴² Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 29 նոյեմբերի, թիվ 255:

³⁴³ Տե՛ս ԱՊՊԱ Грузии, ф. 1, оп. 2, д. 7. лл. 101-110:

վերջնականապես չներգրավվեցին վիճելի համարվող Երևանի նահանգը, Ելիզավետպոլի նահանգից՝ Նուխին և Արեշը: Ինչ վերաբերում էր Թիֆլիսին, ապա նա գավառային զենստվոյի կարգավիճակից անցավ հատուկ վարչական միավորի կարգավիճակին:

Ի լրացումն զենստվոյական կանոնադրության՝ հրապարակվում են նաև «Անդրկովկասում զենստվոյական հաստատությունների ժամանակավոր կանոնադրության գործարկման կանոնները» և «Ձայնատուների ընտրության իրականացման մասին հրահանգը», որոնցով պետք է ղեկավարվեին նահանգային և գավառային գործադիր կոմիտեները: Ձայնատուների ընտրությունների համակարգը համամասնական էր, իսկ նրանց համար մշակված կանոնները կրկնում էին Անդրկովկասում քաղաքային ղուժանների և Սահմանադիր ժողովի ընտրությունների համար նախատեսված կանոնները³⁴⁴: Գ. Թումանովի կարծիքով՝ ցուցակներով ընտրություններն ավելի նպատակահարմար էին, երբ դրանք կիրառվում էին քաղաքական հաստատությունների համար, ինչպիսիք էին Սահմանադիր ժողովը, Պետական Դուման և այլն: Դրանք տարբեր քաղաքական կուսակցություններին հնարավորություն էին տալիս այդ հաստատություններում իրենց ներկայացուցիչներն ունենալ և այդպես ազդել հասարակական-քաղաքական գործընթացների վրա: Բայց այնտեղ, որտեղ արժեքավոր էր ոչ թե թեկնածուի պատկանելիությունն այս կամ այն կուսակցությանը, այլ նրա քաջատեղյակությունը տեղական կյանքին, անցուդարձին, աշխատունակությունը, նախապատվությունը տրվում է ոչ թե քաղաքական կուսակցությունների ներկայացուցիչներին, այլ անհատ թեկնածուներին: Այս պարագայում արդեն ցուցակներով ընտրությունները կորցնում էին իրենց նշանակությունը և վնասում էին գործին³⁴⁵: Այդ հանգամանքն առավել արդիական էր Անդրկովկասի քաղաքական իրականության մեջ, որը հազեցած էր սուր կուսակցական պայքարով: Դա առավելապես վերաբերում էր վոլոստային (գավառակ) ընտրություններին, որը ամենից նվազ քաղաքականացված և բացառապես վարչատնտեսական օղակ էր, ուստի և նրա շուրջ տարվող քաղաքական ագիտացիան կարող էր բացասական դեր խաղալ: Դուրս է գալիս, որ զենստվոների խնդրում կարևորագույն հիմնահարցը այդ ժողովրդավարական մարմինները քաղաքականացումից զերծ պահելն էր, ինչը երկրամասի հասարակական-քաղաքական կյանքի բազմաբնույթ հակասությունների, ազգային, կրոնական հարցերի սրության պայմաններում չէր հաջողվում: Անդրկովկասյան երեք պետությունների առաջացումից հետո անգամ այդ արատավոր միտումը չհաղթահարեցին ազգային, անկախ հանրապետությունների վարչակարգերը: Քիչ թե շատ աչքի ընկնող քաղաքական գործիչները չէին գնում զենստվո՝ գերադասելով աշխատել խորհրդա-

րաններում, նախարարություններում, ամենաքիչը՝ նահանգային զենստվոյում և այլ կենտրոնական հաստատություններում: Վոլոստային զենստվո էին մտնում «երկրորդ կարգի» կուսակցական գործիչները և այդպես դուրս էին մղում պրակտիկ, աշխատող մարդկանց, որոնք խիստ անհրաժեշտ էին զենստվոյական գործի համար: Սիս թե ինչու գերադասելի էր ընտրությունների համամասնական ձևը, որը հնարավորություն կտար փոքրամասնության ներկայացուցիչներին մտնելու զենստվո, ուստի և կընտրվեին ոչ թե կուսակցական ցուցակներից, այլ անհատական հատկանիշներ ունեցող աչքի ընկած մարդիկ: Ինչ վերաբերում է Դայաստանի Դանրապետության զենստվոյական քաղաքականությանը, ապա 1918 թ. ամռան-աշնան ամիսներին Դայաստանում և տարածաշրջանում դարձյալ բարդ իրավիճակ էր. զենստվոները չէին հասարակության ուշադրության կենտրոնում, ուստի և որոշվեց հենվել ժամանակավոր կառավարությունից ընդօրինակված Կոմիսարիատի կանոնադրության վրա և զենստվոյին հաստատություններ բացել Էջմիածնի, Սուրմալուի, Նոր-Բայազետի, Ղարաքիլիսայի, Ալեքսանդրապոլի, Դիլիջանի և Երևանի գավառներում: Երևանն ու Ալեքսանդրապոլը համարվեցին առաջին և ինքնուրույն միավորներ³⁴⁶: Որպես ուշագրավ փաստ, անհրաժեշտ ենք համարում ներկայացնել հետևյալը: 1918 թ. հունվարի 21-ին (փետրվարի 2) Ախալքալաքի Գործադիր կոմիտեն որոշում է. «աչքի առաջ ունենալով հայ ազգաբնակչության 76% կազմը, նրա աշխարհագրական, ազգագրական և տնտեսական պայմանները, վարչական հարաբերություններ միացնել զաւառը Ալեքսանդրապոլի գաւառին (ապագա նահանգին) և մտցնել զենստւօ, Անդրկովկասի մյուս վայրերի հետ միասին»³⁴⁷:

Ամփոփելով կարելի է եզրակացնել հետևյալը.

1. Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ընդունած հռչակագիրն ու «Անդրկովկասյան զենստվոյական հաստատությունների ժամանակավոր կանոնադրությունը» առաջընթաց էր երկրամասի հասարակական-քաղաքական կյանքի տարբեր բնագավառների դեմոկրատացման գործընթացում: Այն էական ձեռքբերում կարելի է համարել նաև այն առումով, որ եվրոպական Ռուսաստանի ներքին նահանգների համեմատ, որտեղ զենստվոյին հաստատությունները ոչ լիարժեք, բայց գործել են վերջին հիսուն տարիների ընթացքում, այդպիսիք վերջապես մուտք գործեցին նաև Անդրկովկաս:

2. Սիսամանակ, պետք է հաշվի առնել, որ Ռուսաստանում 19-րդ դարի կեսերից սկիզբ առած զենստվոյին շարժումը, փաստորեն, Անդրկովկասում լուծում էր ստանում բոլշևիկյան հեղաշրջումից հետո: Այլ խոսքով՝ կայսրության փլուզման և դաշնային ժողովրդավարական

³⁴⁴ Տե՛ս Բ.Մ. Туманов, նշված աշխատությունը, էջ 6:

³⁴⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 6-7:

³⁴⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 404, ց. 1, գ. 44, ք. 5-6:

³⁴⁷ Տե՛ս Հորիզոն, 1918, 24 հունվարի, թիվ 16:

հանրապետության կայացման միջև ընկած անցումային ժամանակահատվածում, երբ նախկին կայսրության ազգային շրջաններն, օբյեկտիվորեն անջրպետվելով բուլշևիզմից, մի կողմից արագացնում էին անջատողական, ազգային անկախությունների ձեռք բերման գործընթացը, մյուս կողմից, իհարկե զենստվոյական շարժումը՝ որպես ժողովրդավարական գործընթաց, (հնչապես օրինակ, համապատասխան հռչակագրի ընդունում Անդրկովկասում), համարում էին խորհրդային իշխանության դեմ պայքարի պասիվ ձև, հակադրվում էին ժողովուրդի կառավարությանը:

3. Եթե զենստվոյական հաստատությունների ներդրումը Ռուսաստանի նահանգներում զուտ սոցիալ-տնտեսական, հասարակական խնդիրներ էր հետապնդում, ապա Անդրկովկասի ազգային բազմաշերտ միջավայրում, զենստվոյական քաղաքականությունն ի դեմս Կոմիսարիատի դիրքորոշման, առավելապես վերածվում էր երկրամասի վարչական սահմանաբաժանումների, այլ խոսքով՝ ազգային տարանջատման հիմնահարցի և երկրամասի իշխանության վրաց-մահմեդական ղեկավարության բացահայտ հակահայկական քաղաքականության պատճառով սկիզբ էր դնում ազգամիջյան գործնական հակամարտությանը:

4. Հայկական քաղաքական կուսակցությունները, մասնավորապես վարչական սահմանաբաժանումների նախաձեռնող ՀԳԴ-ը, ցավոք հավատացած էին, որ խնդիրը վերջապես լուծում կստանա Անդրկովկասի հայության համար, բայց բուլշևիկյան հեղաշրջումից հետո, փաստորեն, առաջին անգամ հայկական հասարակական-քաղաքական ուժերը, տվյալ դեպքում Կոմիսարիատի հայ պաշտոնյաները գործնականում ականատես եղան վրաց-մահմեդական հարձակողական մարտավարությանը: Անկախ իրադարձությունների զարգացումից, երկրամասի վրացական և թաթարական շրջաններում մտցվեց զենստվո, իսկ հայկական տարածքները համարվեցին վիճելի. զենստվո չմտցվեց: Հայկական և հայաբնակ շրջանները «վիճելի» հորջորջելն ավելի սրեց Անդրկովկասի ազգամիջյան հակամարտությունները, միջազգային դիվանագիտության ասպարեզում և Հայկական հարցի քննարկումներում շրջանառության մեջ դրեց արատավոր «վիճելի տարածքներ» հասկացությունը՝ հայ ժողովրդի համար ծանր և ճակատագրական հետևանքներ ունենալով 1918-1921 թվականներին և ի դեմս Արցախյան հիմնահարցի շարունակվում է առ այսօր:

2.4. ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԿՈՄԻՍԱՐԻԱՏԻ ՈԱԶՄԱ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՌՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՋԴԵՑԻԿ ՀԱՅՎԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ

Անդրկովկասյան կառավարության գործունեության առանձին ոլորտ է ընդգրկում ռազմա-քաղաքական և դիվանագիտական բնագավառը:

Այն իր առաջնային նշանակությամբ և հրատապությամբ զերակայուն էր սոցիալ-տնտեսական, հասարակական կյանքի հիմնահարցերի նկատմամբ և չնայած այս ոլորտներում Կոմիսարիատի ընդունած որոշումների և օրենքների բազմազանությանն ու առատությանը, միևնույն է, երկրամասի համար կարևորագույն հիմնախնդիրները շարունակում էին մնալ ռազմաճակատի պաշտպանության, քաղաքական կողմնորոշման, ռազմա-քաղաքական նոր դաշնակիցներ ձեռք բերելու և այլ հարցեր:

Մինչ բարձրացվող հիմնահարցերին անդրադառնալով, հարկ ենք համարում կանգ առնել Կոմիսարիատի նախագահ և միաժամանակ արտաքին հարաբերությունների նախարարության գծով կոմիսար Ե. Գեգեչկորիի գործունեությանը նվիրված տեղեկանք-հաշվետվությանը: Այնտեղ, մյուս գերատեսչությունների գործունեությանը զուգահեռ, արտացոլվում էր աշխատանքային երկու ամիսների՝ 1917 թ. նոյեմբերի 15–1918 թ. հունվարի 15-ը ընկած ժամանակահատվածի ընթացքում կատարած աշխատանքների զլխավոր բանագավառների հիմնական համապատկերը:

Նախ, Կոմիսարիատի կազմավորման սկզբում նպատակահարմար համարվեց արտաքին հարաբերությունների բնագավառի ղեկավարումը հանձնարարել Անդրկովկասյան կոմիսարիատի նախագահին՝ չառանձնացնելով այն որպես Հատուկ կոմիսարություն³⁴⁸: Դա պատահական և ինքնաբերական որոշում չէր. հաշվի առնելով տվյալ գերատեսչությանը պատկանող եղած և զարգացում ակնկալող գործընթացների հույժ կարևորությունը, վրացական մենշևիկները արագ, առանց հապաղման այդ հարցը լուծեցին իրենց օգտին: Ուշագրավ է, որ Ե. Գեգեչկորիի թեկնածության հարցը քննարկման անգամ չարժանացավ, հատկապես ՀԳԴ կողմից, կարծես այդպես էլ պետք է լիներ: Պատճառը՝ միասնական համերաշխ ընտանիքում՝ Կովկասում համատեղ գործելու «լուսավոր տեսլականն էր»:

Ըստ փաստաթղթի հեղինակ և արտաքին հարաբերությունների կոմիսարության քարտուղար Մ. Թումանովի կարծիքի՝ դա բացատրվում էր

³⁴⁸ Տե՛ս ԱԳՊԱ Գրչուի, ֆ. 1, օր. 2, ձ. 12, լ. 55:

Կոմիսարիատի ժամանակավոր բնույթով ելնելով նրանից, որ Անդրկովկասը որպես Ռուսաստանյան պետության բաղկացուցիչ մաս չունի ինքնուրույն արտաքին քաղաքականություն³⁴⁹։ Անցնելով առաջ, նշենք, որ այս հարցում Կոմիսարիատի խոսքն ու գործը բացարձակապես չէին համապատասխանում, ինչը դրսևորվեց զինադադարի և Թուրքիայի հետ անջատ հաշտություն կնքելու գործընթացում։

Հավատարիմ մնալով հաշվետվության մեջ բարձրացվող հարցերի հաջորդականությանը, համառոտ անդրադառնանք յուրաքանչյուրին։

Կոմիսարիատի գործունեության առաջին իսկ օրերից բարձրացավ Պարսկաստանում ռուսաստանյան դիվանագիտական առաքելության հետ կապերի հաստատման խնդիրը, որը ժողովրդական կոմիսարների իշխանությունը չճանաչելու հետևանքով հայտնվել էր լիակատար մեկուսացման մեջ։ Առաքելության հետ նոր համաձայնության կնքումը դիտվում էր անհրաժեշտ նախապայման՝ հաշվի առնելով հրատապ բազմաթիվ հարցերի անհետաձգելիությունը։ Պարսկաստանում գործող դեսպանորդ էտտերը, զիտակցելով առաքելության և Անդրկովկասյան կոմիսարիատի միջև մշտական կապի անհրաժեշտությունը, իր նախաձեռնությամբ Թիֆլիս է գործուղում առաքելության առաջին քարտուղար Դ. Մինորսկիին։ Նրան հանձնարարվում է տեղեկություններ փոխանցել պարսկական գործերի մասին և հասնել համաձայնության՝ Անդրկովկասյան ժամանակավոր կառավարական մարմնի և Պարսկաստանում ռուսաստանյան ներկայացուցչության միջև³⁵⁰։ Ե. Գեգեչկորիի և Դ. Մինորսկիի միջև կայանում է հետևյալ համաձայնությունը. 1) Անդրկովկասյան կոմիսարիատը Թեհրանի ռուսական դիվանագիտական առաքելությանը ցույց կտա համակողմանի աջակցություն՝ պայմանով, որ վերջինս չճանաչի «ժողովրդական կոմիսարների» իշխանությունը, 2) բոլոր հյուպատոսական ներկայացուցիչները, ովքեր չեն ճանաչի այդ իշխանությունը, կարող են վստահ լինել Կոմիսարիատի լիարժեք աջակցության վրա, 3) դիվանագիտական առաքելությունը պետք է տեղյակ պահի Կոմիսարիատին իր դիվանագիտական բոլոր քայլերի մասին, 4) այս ժամանակավոր համաձայնության մասին պետք է իրազեկվի պարսկական կառավարությունը։ Միաժամանակ Կոմիսարիատը, ելնելով Թիֆլիսում պարսկական զլխավոր հյուպատոսի ներկայության անհրաժեշտությունից, նպատակահարմար չէր համարում այդ հյուպատոսի նշանակման հետագա ձգձգումը և հայտնում էր Պարսկական կառավարությանը, որ որպես զլխավոր հյուպատոս ճանաչում է Շերիֆ էդ-Ղոուլեին, որի հաստատումը Ռուսաստանյան հանրապետության կողմից հետաձգվել էր «ժողովրդական կոմիսարների» կողմից իշխանությունը զավթելու պատճառով։ Այդ նույն ժամանակ, կովկասյան հյուպատոս Վիլհելմբրանդտը, որի գործու-

նեությունը բազմաթիվ դժգոհություններ էր առաջացրել, Կոմիսարիատի կողմից հետ կանչվեց։ Տվյալ պահին Կոմիսարիատը հաստատել էր գործնական գրագրություն։ Բացի ընթացիկ հարցերից, անդրկովկասյան իշխանությանը մեծապես մտահոգում էր իրանական Ատրպատականից ռուսական զորքերի դուրսբերման հետ կապված հարցերի խումբը և ինչպես մշվում էր «նահանգի գոտում պարսկական բնակչության շահերի ապահովումը»³⁵¹։ Ակնհայտ է, որ հետ քաշվող ռուսական զորամասերի և գրավված տարածքներում բնակվող մասնավորապես, հայ ազգաբնակչության ճակատագիրը ամենևին չէր հետաքրքրում հաշվետվության հեղինակ Մ. Թումանովին ու այդպիսով նաև Ե. Գեգեչկորիին ու Կոմիսարիատի վրաց-թաթարական ղեկավարությանը։

Վերջում մշվում էր, որ Կոմիսարիատի նախագահի միջոցով ստացվում են նաև Ռուսաստանում ձևավորված ինքնիշխան պետական միավորումների մասին տեղեկությունները³⁵²։ Կոմիսարիատի բացահայտ հակախորհրդային քաղաքականության մասին է վկայում նաև այն փաստը, որ երկրամասային իշխանությունը չէր ճանաչում ժողկոմխորհի նշանակած Ռուսաստանի հյուպատոս Բրավինին։ Նրան չէր ճանաչում նաև Պարսկաստանի ռուսական գաղութը, որից ելնելով Կոմիսարիատը միջոցներ էր ձեռնարկել՝ արգելելու վերջինիս մուտքը Թեհրան³⁵³։

Այսպիսով, կարելի է հետևություն անել, որ հաշվետու ժամանակահատվածում, Կոմիսարիատի արտաքին հարաբերությունների գծով կոմիսարության գործունեությունը սկսեռվել էր երկու գերակա ուղղությունների՝ Իրանի և հակախորհրդային պետական կազմավորումների վրա, որոնց հետ ձևավորվող հարաբերությունները մեկ զլխավոր նպատակ էին հետապնդում՝ դրանց աջակցությամբ ամրապնդել հակաբոլշևիկյան ճամբարը ու այդպիսով նաև ամրացնել Կոմիսարիատի իշխանությունը։

Այն, որ հաշվետվության մեջ խոսք անգամ չկար Անտանտի պետությունների մասին, վկայում է Թուրքիային որպես զլխավոր դաշնակից ընտրելու Կոմիսարիատի քաղաքականության մասին։

1917 թ. նոյեմբերից, թե՛ ժամանակագրական առումով և թե՛ համառուսաստանյան հիմնահարցերի թելադրանքով, Կոմիսարիատը ներգրավվեց Հարավ-արևելյան միության հետ բանակցությունների ասպարեզ։

Փոխհարաբերությունների հաստատման նախաձեռնությունը պատկանում էր արդեն կազմավորված հակախորհրդային պետական միավորմանը, որը հակաբոլշևիկյան պայքարի միասնական ճամբարում որպես միավորված ռազմա-քաղաքական նոր դաշնակից, տեսնում էր իր անմիջական հարևանին՝ Խորհրդային իշխանությունը չճանաչած Անդր-

³⁴⁹ Տե՛ս նույն տեղում։

³⁵⁰ Տե՛ս ԱՊԻԱ Грузин, ф. 1, оп. 2, д. 12, л. 55։

³⁵¹ Տե՛ս նույն տեղում։

³⁵² Տե՛ս նույն տեղում։

³⁵³ Տե՛ս Հորիզոն, 1918, 3 հունվարի, թիվ 1։

կովկասյան կոմիսարիատին: Կարևորում ենք գեներալ Ա. Դենիկինի գնահատականն այս հարցում «Իր մտահոգանամբ և քաղաքական նշանակությանը առավել ծանրակշիռ էր ներկայանում 1917 թ. սեպտեմբերի վերջին ձևավորված Զարավ-Արևելյան միությունը: Ստեղծվելով Կուբանի նախածեռնությանը, այդ միավորումը պետք է երեք կազակական շրջաններ - Դոնը, Կուբանը և Թերեքը, «լեռնցի ու տափաստանային ազատ ժողովուրդներին», որոնց մեջ հասկանում ենք Զյուսիսային Կովկասի լեռնականներին: Գետազայում նախատեսվում էր միության կազմի մեջ ընդգրկել Ուրալի (Յախի), Աստրախանի, բանակները և, հնարավոր է Անդրկովկասը...»:

Միության գաղափարը, սակայն, պրակտիկ իրագործում չգտավ: Սեպտեմբերի վերջին ստեղծվեց Զարավ-Արևելյան միության Միացյալ կառավարությունը՝ Վ. Խառլամովի գլխավորությամբ, ձևական մի կառավարություն՝ ոչ միայն այդ դժվարին ժամանակ (1917 թ. վերջ - 1918 թ. սկիզբ) իրադարձությունների վրա որևիցե ազդեցություն չունենալով, այլև Զարավի բնակչության համար պարզապես աննկատ անցնելով: Անիշխանությունը, մարզային կառավարությունների անգործությունը, դրամական միջոցների, զինուժի բացակայությունը և գլխավորը՝ ժողովրդական զանգվածների աջակցության բացակայությունը, զրկեցին կազակական մտավորականության այս նախածեռնությունն ամեն տեսակ իրական նշանակությունից»³⁵⁴:

«Известия мусульманского комитета» թերթը քննելով Եկատերինոդարի խորհրդակցության որոշումը՝ Զյուսիսային Կովկասում Զարավ-արևելյան դաշնակցության կազմակերպման մասին, գրում էր, որ այն օգտակար է երկու տեսանկյունից՝ «1. այդ ինքնուրույն միավորները, ինչպես բարձր լեռները, կպաշտպանեն մեզ անարխիայի փոթորիկներից, որոնք փչում են հիմա Ռուսաստանում, 2. կպաշտպանեն հակահեղափոխությունից, որը կարող է ավարտվել պրոլետարիատի դիկտատուրայով: Այժմ, Անդրկովկասի ազգություններին այդ ահարկու ուրվականից կպաշտպանի հզոր կենդանի պատը՝ կազմված ազատասեր լեռնցի արծիվներից»³⁵⁵:

Նոյեմբերի 20-ին (դեկտեմբերի 3) Կոմիսարիատի հերթական նիստը քննարկում է ռազմա-ծովային նախարարության գծով կոմիսար Դ. Դոնսկոյի զեկուցումը՝ Կուբանի միացյալ կառավարության նախագահի տեղակալի հեռագրի կապակցությամբ: Զակախորհրդային կառավարությունը ցանկություն էր հայտնում, Անդրկովկասի ներկայացուցիչների հետ համատեղ, քննարկել տնտեսական, ֆինանսական, քաղաքական և

ազգային հիմնահարցերը: Որոշվում է նոյեմբերի 27-ին (դեկտեմբերի 10) Թիֆլիսում հրավիրել խորհրդակցություն, որտեղ ներկայացված կլինեն Կուբանի, Թերեքի կազակային զորքի, Զյուսիսային Կովկասի լեռնցիների միացյալ կառավարությունները³⁵⁶: Խորհրդակցությունն ըստ երևույթին չի կայանում, բայց դրա փոխարեն նոյեմբերի 29-ին (դեկտեմբերի 12) Կոմիսարիատի նիստը քննարկման է ներկայացնում Զյուսիսային Կովկասի կառավարությունների հետ Անդրկովկասի կոմիսարիատի փոխհարաբերության հաստատման հարցը: Նախկին Օզակոմի նախագահ, կադետ Վ. Խառլամովի* զեկույցից պարզվում է, որ Զարավ-արևելյան միության կազմի մեջ մտնում են Դոնի, Կուբանի, Թերեքի, Աստրախանի, Օրենբուրգի և Ուրալի կազակային զորքերը, Աստրախանի կալմիկական ազգությունը, Դաղստանի բոլոր ազգությունները, Թերեքի և Կուբանի բոլոր լեռնցիները, Թերեքի տափաստանային ցեղերը: Սպասվում էր նաև, որ միությանը կմիանան Ստավրոպոլի նահանգի տափաստանային ազգությունները: Զամագործակցության հիմքում դրվում էր 1917 թ. հոկտեմբերի 20-ին (նոյեմբերի 2) կնքված միութենական պայմանագիրը³⁵⁷, որը ինչպես գեներալ Լ. Կոռնիլովի միապետական խռովության, այնպես էլ՝ ակտիվացող բոլշևիզմի դեմ ստորագրված ռազմա-քաղաքական դաշինք էր և, հիմնականում, ուղղված էր երկրի տարածքային ամբողջականության պահպանմանը:

Այսպես, Դոնի Բանակային կառավարության նոյեմբերի 11-ի (24) նիստում Վ. Խառլամովը առաջարկում էր վերահսկողություն սահմանել քարածխի պաշարների բաշխման և վաճառքի վրա: Դա փաստացի նշանակում էր Դոնից քարածխի արտահանման արգելք, այլ խոսքով՝ տնտեսական պատժամիջոցներ խորհրդային կառավարության դեմ: Այս կապակցությամբ Թիֆլիսում ԱՄՆ հյուպատոս Ֆ. Սմիթի պետղեպարտամենտին հղված նոյեմբերի 28-ի (դեկտեմբերի 11) հաղորդագրությունը հայտնում էր, որ Զարավ-արևելյան միությունը՝ բոլշևիկների դեմ ուժերի միավորման նպատակով, բանակցություններ է վարում նաև Ուրալի կազակների, ուկրաինական կենտրոնական Ռադայի, 1-ին լեհական լեգիո-

³⁵⁶ Տե՛ս ԱԳԻԱ Գրուզի, ֆ. 1, օր. 2, ձ. 116, լ. 28:

* Վ. Խառլամովը կազակ սպայի ընտանիքից էր, նոյեմբերի սկզբից Դոնի բանակային կառավարության կողմից ստեղծված տնտեսական խորհրդի նախագահն էր, 1918 թվից՝ Դոնի շրջանի նախագահ: Իր գործունեության մեջ կողմնորոշվում էր դեպի Ա. Դենիկինը:

³⁵⁷ Տե՛ս ԱԳԻԱ Գրուզի, նույն տեղում, թ. 53:

³⁵⁴ А.И. Деникин, Очерки русской смуты, М., 1991, с. 96.

³⁵⁵ Տե՛ս С. Беленький и А. Манвелов, նշված աշխատություն, էջ 175-176:

ներների կորպուսի հրամանատար, գեներալ Յու. Դովբոր-Մուսնիցկիի, «Սիբիրի հետ»³⁵⁸:

Չարավ-արևելյան միության նպատակներն էին՝ 1. Ռուսաստանյան դեմոկրատական դաշնային հանրապետության շտապ հիմնումը, ճանաչվում են նրա առանձին նահանգների կողմից միության բոլոր անդամները, 2. այլ ժողովուրդների և շրջանների աջակցությունը, որոնց նպատակը ևս դաշնային հիմքի վրա Ռուսաստանյան պետության կառուցումն է, 3. դեմոկրատական ամուր իշխանության հաստատումը: Ռուսաստանյան պետության ամբողջականության պահպանման, տրոհված մասերի հավաքման ճանապարհով՝ նրա հզորությունը վերականգնելու նպատակով, Միությունն անհրաժեշտ է համարում առանձին պետական միավորների ստեղծումը, որոնք ամրացնելով ծայրագավառները, կամրապնդեն և կենտրոնը: Չարավ-արևելյան միությունը չի հետապնդում անջատողականության գաղափարներ, միութենական կառավարությունների անջատում պետական ամբողջից, հավասարապես չունենալով նաև միապետության վերականգնման նպատակներ:

Միությունը նպատակ է դնում՝ պայքարել արտաքին թշնամու դեմ և պատվավոր դաշինք կնքել, պաշտպանել ներքին կարգը, խաղաղությունը, որպես ինքնապահպանման հիմքեր:

Միության առանձին անդամներին տրամադրվում է ներքին կառավարման լիակատար անկախություն: Միությունը նպատակ ունի համաձայնություն հաստատել Ուկրաինայի, Անդրկովկասի, Սիբիրի հետ, բայց որպես մոտակա հարևան առաջնությունը տալիս է Անդրկովկասին:

Բանվորական և զինվորական պատգամավորների խորհուրդները շարունակելու են գործել, բայց ոչ որպես իշխանության կամ էլ հեղափոխական վերահսկողության մարմիններ, այլ որպես հասարակական կազմակերպություններ:

Չարավ-արևելյան միության կազմի մեջ մտնող առանձին կառավարությունների փոխադարձ համաձայնագիրը հավերժ չէ, նրա հատուկ նպատակն է՝ պայքար մղել ավերածության, անարխիայի դեմ և Ռուսաստանյան պետության հզորության վերականգնման համար:

Չամառուսաստանյան հանրապետական կառավարման կարգի հաստատման հետ մեկտեղ, Չարավ-արևելյան միությունը մտնում է Ռուսաստանյան հանրապետության կազմի մեջ, բայց ոչ իր այժմյան կառույցի տեսքով, այլ որպես՝ առանձին կանտոն³⁵⁹:

³⁵⁸ Стен Политические деятели России, 1917, Биографический словарь, Москва 1993, с. 333.

³⁵⁹ Стен նույն տեղում, թ. 53:

Կոմիսարիատի նախագահ Ե. Գեգեչկորին գտնում էր, որ թեև երկու կառավարությունների միջև առկա են համաձայնության գալու բոլոր օբյեկտիվ պայմանները, սակայն դեռևս վաղ էր համարում քննարկել հնարավոր համաձայնության ձևերի հարցը, մասնավորապես որ օրակարգում թերեքի և Կուբանի կառավարությունների հետ մի քանի կարևոր հարցերի շուրջ համաձայնության գալու խնդիր է շոշափվել: Կարծիք հայտնվեց նաև, որ իրենց մեծամասնության մեջ կազակները չունեն սոցիալիստական տրամադրություններ և, միաժամանակ, մոնարխիստներ չեն: Մասնավորապես, Ա. Կալեդինը կասկածից դուրս էր հակահեղափոխությանը պատկանելու հարցում: «Դո՞նից նա չի հեռացել, - ասվում էր միստում, - չի ճնշել ոչ մի շարժում, Կոռնիլովի օգտին ագիտացիա չի վարել»³⁶⁰:

Կոմիսարիատի նույնքերի 30-ի (դեկտեմբերի 13) միստում, լսելով Չարավ-արևելյան միության հետ միավորվելու հարցը, Ե. Գեգեչկորին հայտարարեց է, որ ելնելով ներկա քաղաքական իրավիճակից, Չարավ-արևելյան միությանն Անդրկովկասի անդամակցության խնդիրն առաջնություն է բացասաբար: Նա միաժամանակ նշում էր, որ Անդրկովկասի նպատակներն ընդհանուր առմամբ համընկնում են Չարավ-արևելյան միության հարցադրումների հետ: Գլխավոր նպատակը՝ նորաստեղծ ինքնուրույն պետական կազմավորումների հետ միավորման ճանապարհով Ռուսաստանյան պետության հզորության վերականգնումը, ընդունելի էր: Արդարացված էր նաև Միության առանձին միավորների ներքին ղեկավարման հարցերում լիակատար ինքնավարության պայմանը: Սակայն, ըստ Ե. Գեգեչկորիի, ընդհանուր քաղաքական պայմանները, թեև ժամանակավորապես, բայց միևնույն է, իշխում են և Անդրկովկասում, ուստի առանձին հարցերի շուրջ համաձայնությունը համարվում էր անհետաձգելի և անհրաժեշտ, սակայն առանց Միության կազմում Անդրկովկասի փաստացի ներգրավման³⁶¹:

Այս տեսանկյունից սակայն բոլորովին ուրիշ նախապայմանների առկայության շեշտադրմամբ է հանդես գալիս Ա. Չխենկելին: Նա բարձրացնում էր վրացական ազգային շրջանակների գլխավոր մտահոգությունը՝ երկրամասում Կովկասյան բանակի զորամասերի ոչ ցանկալի ներկայության խնդիրը: «Անդրկովկասի թիկունքում կանգնած է հսկայական, կենսիլիոնանոց բանակը, - նշում էր նա, - որը բուլշևիզմի գաղափարներով վարակված, ոչ այնքան բարեկամաբար է տրամադրված Անդրկովկասին»³⁶²: Երկրամասի Մյուս ժողովուրդների ազգային շահերի իրավունքն ու պատասխանատվությունն իր և վրացական մենշևիզմի լիազորությունը դարձնելով՝ Ա. Չխենկելին այդ ուժի մեջ էր տեսնում երկրամա-

³⁶⁰ Стен նույն տեղում:

³⁶¹ Стен նույն տեղում:

³⁶² Стен նույն տեղում, թ. 59:

սում իշխանության այլընտրանքի, Կոմիսարիատի գոյության հարցը: Նա գտնում էր, որ ազգային զորամասերը կազմակերպված չեն, իրական ուժ չեն ներկայացնում, որի վրա կարող է հենվել երկրամասի իշխանությունը³⁶³: Այս հարցում ևս արհեստական հավասարության նշան էր դրվում այն դեպքում, երբ վրացական զործիջներին հայտնի էր, որ հայկական ազգային զորամասերը բավարար կազմակերպված են և որ օրակարգի հարցը Հայկական կորպուսի ստեղծման ավարտական փուլն էր: Ավելին, ազգային զորամասերի կազմավորման գործընթացի նկատմամբ Անդրկովկասի բուլշևիկյան ղեկավարների բացասական վերաբերմունքը Ա. Չխենկելին հմտորեն վերաձևում էր երկրամասի ժողովուրդների նկատմամբ ռուս ազգի, ռուսական տարրի թշնամական պահվածքի որակավորմանը, մեկ անգամ ևս հիմնավորելով Ռուսաստանից անջատման արդարացիությունը:

Ասվածի լավագույն ապացույցներից է այն հանգամանքը, որ մենշևիկյան առաջնորդներից մեկն այդ հարցում մեղադրանք էր ներկայացնում Կովկասյան բանակի սպաներին, գիտակից գինվորներին, որոնք ներկայացնում էին ս. -դ. և էսեռական կուսակցությունները և ածանցյալ ձևով խոչընդոտում էին ազգային զորամասերի ձևավորումը:

Ա. Չխենկելին պարզապես չէր ուզում ընդունել, որ բացի բուլշևիկյանի վտանգից և Անդրկովկասում խորհրդային կարգեր հաստատելու վախից, ռուսական այդ զորամասերի ներկայությունը նաև ռուսաստանյան միասնական պետության ամբողջության պահպանման գրավական էր՝ լինելով դա ժողովրդավարության կամ բուլշևիկյան դրոշի ներքո: Այդ նկատի ուներ գեներալ Ա. Դենիկինը, նշելով, որ «Արտաքինից ամեն ինչ բարեհաջող էր թվում Կիևը, Նովոչերկասկը, Եկատերինոդարը, Թիֆլիսը խոսում էին համադաշնության և կենտրոնական կառավարության կողմից կազմի մասին: Բայց գործնականում այլ պատկեր էր ստացվում... Թիֆլիսը պահանջ էր ներկայացնում Կովկասյան ռազմաճակատի համապետական ահռելի միջոցների վրա»³⁶⁴: Հարավ-արևելյան միության հետ դաշինքի հիմքում նա դնում էր Անդրկովկասի տարբեր ազգերի միջև նախնական համաձայնության սկզբունքը, կանխավ հասկացնելով, որ վրացական կողմը դեմ էր այդ միությանը, քանի որ այն դարձյալ վերադարձ էր կանխորոշում՝ դեպի միասնական համառուսական ընտանիք:

Հ. Օհանջանյանը միանալով է Ա. Չխենկելիի գնահատականներին նշում էր, որ Հարավ-արևելյան միության հետ համաձայնությունը լայն արձագանք է գտել հայկական դեմոկրատիայի շրջանում: Նա առանձ-

նացնում էր պարենային և բանակի զորացրման հարցերի շուրջ համաձայնության, նույնիսկ միության ստեղծման խնդիրը³⁶⁵:

Երկրամասի մի փոքր անկյունում՝ Սուխումի օկրուգում արխագները ցանկություն էին հայտնում վրացի բնակչության հետ միասին անդամագրվել Հարավ-արևելյան միությանը³⁶⁶: 1918 թ. հունվարի 4-ին (17) Անդրկովկասյան կոմիսարիատը Եկատերինոդարից հրավեր է ստանում՝ Ռոստովում հունվարի 25-ին (փետրվարի 7) հրավիրվող համագումարին մասնակցելու կապակցությամբ: Համագումարում պետք է քննարկվեին Հարավ-արևելյան միության և Անդրկովկասի քաղաքական, տնտեսական և ֆինանսական միավորման հետ կապված հարցերը³⁶⁷:

Այսպիսով, հոկտեմբերյան հեղաշրջումից անմիջապես հետո, 1917 թ. նոյեմբեր – 1918 թ. հունվար ժամանակահատվածում հակախորհրդային այլ պետական կազմավորումների շարքում, Հարավ-արևելյան միությունը հանդես եկավ միասնական հակաբուլշևիկյան դաշինքի ձևավորման նախաձեռնությամբ և համապատասխան առաջարկով դիմեց Անդրկովկասյան կոմիսարիատին:

Այդ համագործակցության գործընթացը դարձավ «միացյալ, անբաժան Ռուսաստան» կարգախոսի և նրա հետևորդների հավատարմության ու հետևողականության ստուգման կարևորագույն փորձաքարը: Սկզբից նեթ ի հայտ եկավ վրացական մենշևիկյան և ՀՀԴ միջև ընթացող առայժմ ոչ բացահայտ անհամաձայնությունը:

Թեև ընդհանուր հակառակորդի՝ բուլշևիկյան դեմ պայքարում վրացական դիրքորոշումը ենթադրում էր հակախորհրդային հզոր խմբավորման հետ համաձայնության կայացում, սակայն ազգային-տարածքային տարանջատման առաջնային խնդիրը բնեռային հակասություն էր առաջացնում միավորման հարցում, այն էլ հակառուսական տրամադրությունների պարագայում: Ռուսական, պետականամետ ռազմա-քաղաքական ուժերի հետ կայուն դաշինքի ստեղծումը առավելապես բխում էր հայ իրականության շահերից, քանի որ, նախ՝ բացահայտ չէր բարձրացվում ազգային ինքնիշխանության մերժման խնդիրը, ապա և Արևմտյան Հայաստանում դեռ կանգնած Կովկասյան բանակի զորամասերի ներկայությունը երաշխավորվում էր նաև ռուսաստանյան կենտրոնամետ ուժերի միջոցով Հայկական հարցի բարենպաստ լուծումը: Այլ կերպ ասած, հայությանը ձեռնտու էր ռուսական ներկայությունը Անդրկովկասում և զրավյալ Արևմտյան Հայաստանում՝ անգամ բուլշևիկյան տեսքով, իսկ վրաց-թաթարական դաշինքի համար այդ ներկայությունը զխավոր խո-

³⁶³ Տե՛ս ЦГИА Грузии, ф. 1, оп. 2, д. 116, л. 59:

³⁶⁴ А.И. Деникин, նշված աշխ., էջ 86:

³⁶⁵ Տե՛ս ЦГИА Грузии, նույն տեղում:

³⁶⁶ Տե՛ս Республика, 1917, 2 ноября, N 96:

³⁶⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 30, 11 մաս, ք. 154-158:

ընդդռնում էր Ռուսաստանից հեռանալու և նոր դաշնակիցների աջակցությամբ՝ անկախության ու այդպես նաև տարածքային ձեռքբերումների ճանապարհին: Այս մարտավարությունը ՀՀԴ կողմից դրսևորվեց երկու անգամ 1918 թ. մարտին և սեպտեմբերին, երբ ուշացած փորձ արվեց Ստ. Շահումյանի և հայանպաստ Բաքվի կոմունայի ուժերով իրականացնելու հեռահար ազգային ծրագիրը:

Այժմ սակայն, Ղաշնակցության գերակշիռ և ազդեցիկ զանգվածը ենթարկվում էր վրացական մենշևիկների որդեգրած քաղաքական ուղուն:

***

Հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո Անդրկովկասի կյանքի բոլոր բնագավառները պտտվում էին Կովկասյան ռազմաճակատի տարաբնույթ հիմնահարցերի շուրջ: Սկիզբ էր դրվում բարդ, իրադարձություններով հագեցած մի գործընթացի, որն ընդգրկում էր Երզնկայի զինադարից մինչև Բաթումի հաշտության պայմանագրի փուլը:

Ռուսաստանից անջատ գործելու առաջին գործնական քայլը տեղի ունեցավ Կոմիսարիատի ձևավորումից և հայտարարության հրապարակումից երկու օր անց: Կովկասյան ռազմաճակատի թուրքական հրամանատարությունը նոյեմբերի 17-ին (30) հանդես էր եկել զինադարի առաջարկությամբ՝ «հանուն մարդասիրության եղբայրասպան պատերազմին վերջ տալու նպատակով»³⁶⁸:

Ձինադարը Թուրքիային անհրաժեշտ էր՝ Իրանում, Միջագետքում և Պաղեստինում վերջինիս բանակների ծանր դրության պատճառով: Բացի այդ, Կովկասյան ռազմաճակատի ուղղությամբ թուրքական բանակը չունեւ բավարար ուժեր՝ դեպի Կովկաս արշավանք կազմակերպելու համար, ուստի և ուժերի կենտրոնացման համար կենսական ժամանակ էր շահում:

Ձինադարի մասին հայտարարությամբ Անդրկովկասյան կոմիսարիատի նոյեմբերի 21-ի (դեկտեմբերի 4) նիստում հանդես եկավ ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատար, գեներալ Մ. Պրժեմլալսկին, հայտնելով, որ կովկասյան ռազմաճակատի թուրքական բանակի հրամանատար Ֆերիք – Վեհիք Մահմեդ փաշայից ստացվել է զինադարի կնքման վերաբերյալ նամակ-առաջարկություն: Նիստը նախագահում էին Ե. Գեգեչկորին և Ա. Զխենկելին, ներկա էին Շ. Ալեքսեն-Մեսխիևը, Մ. Զաֆարովը, Դ. Դոնսկոյը, Խ. Կարճիկյանը, Խ. Բ. Սելիք-Ասլանովը,

Հ. Օհանջանյանը, Գ. Տեր-Ղազարյանը և ռազմաճակատի շտաբի պետ, գեներալ-մայոր Ե. Լեբեդինսկին³⁶⁹:

Ավելի վաղ՝ նոյեմբերի 10-ին (23), գեներալ Ե. Լեբեդինսկին Կովկասյան բանակի հրամանատարներին՝ Դուխոնինի հեռագրի հիման վրա, փոխանցում էր համաձայնության երկրների ռազմական առաքելությունների՝ բողոքը՝ Ռուսաստանի կողմից անջատ հաշտություն կնքելու դեմ: «Պատիվ ունենք հայտնելու, - հայտարարում էին նրանք, - որ խախտվում է 1914 թ. սեպտեմբերի 23 (5)-ի պայմանագիրը, որով համաձայնության տեղությունները, այդ թվում և Ռուսաստանը, հանդիսավոր կերպով հայտարարել էին՝ չկնքել միմյանցից անջատ զինադար, չդադարացնել ռազմական գործողությունները»³⁷⁰:

Որոշվեց՝ 1) նկատի ունենալով Ռուսաստանում միասնական, կենտրոնական և բոլորի կողմից ճանաչված կառավարության բացակայությունը և այն, որ Գերագույն գլխավոր հրամանատարի շտաբը վերացված է քաղաքացիական պատերազմի հետևանքով, ինչպես նաև հաշվի առնելով Ռուսաստանի ընդհանուր քաղաքական իրադրությունը՝ Կոմիսարիատն ընդունում է, որ պետք է ընդառաջ գնալ թուրքական հրամանատարության առաջարկին և առաջարկել նրան անհապաղ դադարեցնել ռազմական գործողություններն ամբողջ Կովկասյան ռազմաճակատում՝ պայման ընդունելով, որ թուրքական կողմը չիրականացնի ոչ մի ռազմավարական վերախմբավորում, որոնք կվտանգեն Միջագետքի Անգլիական բանակին, 2) Գեներալ Մ. Պրժեմլալսկիի միջոցով այդ մասին տեղյակ պահել թուրքական բանակի և անգլիացիների Միջագետքի բանակի հրամանատարներին, 3) կոչով դիմել բանակին և Կովկասի բնակչությանը՝ բացատրելով կատարվող իրադարձությունների իմաստը և ցուցաբերել դրանց նկատմամբ հանգիստ և գիտակից վերաբերմունք, 4) ընդունված որոշման մասին տեղեկացնել Թիֆլիսում գտնվող դաշնակից և բարեկամական չեզոք տերությունների հյուպատոսներին³⁷¹:

Նույն օրը, Կոմիսարիատի վճիռը քննարկում է բ.գ.գ. պատգամավորների խորհրդի երկրամասային կենտրոնի արտակարգ նիստը, որը Ն. Ժորդանիայի նախագահությամբ հավանություն է տալիս զինադարի որոշմանը: Ե. Գեգեչկորին տեղեկացնում էր, որ Կոմիսարիատը միաձայն քվեարկել է այդ առաջարկի օգտին և զգուշորեն հարցնում էր կենտրոնի կարծիքը՝ այն առումով, որ եթե վերջինս հավանություն չտա,

³⁶⁹ Տե՛ս ԱՂԻԱ Գրչուս, ֆ. 1, օղ. 2, ձ. 12, լ. 30.

³⁷⁰ Ստորագրել էին՝ Բրիտանիայի, Ռումինիայի, Իտալիայի, Ճապոնիայի, Ֆրանսիայի, Սերբիայի, ԱՄՆ-ի ռազմական առաքելությունների ղեկավարները:

³⁷¹ Տե՛ս Բեվոլյուցիա 1917 ց. в исторических документах, сс. 185-186, 193-194.

³⁷¹ Տե՛ս նույն տեղում:

³⁶⁸ Տե՛ս С. Т. Аркомед, Материалы по истории отпадения Закавказья от России, Тифлис, 1923, с. 13.

ապա Կոմիսարիատը վայր կղմի իր լիազորությունները³⁷²: Ցուցադրվող ժողովրդավարական խաբկանքի ենթատեսուտում, շեշտելով նաև ազգերի ներկայացուցիչների ակտիվ մասնակցության հանգամանքը՝ պարզապես անցկացվում էր հաղթած որոշումը և երկրամասային իշխանության մի մարմնի ղեկավար վրաց մենշևիկ Ե. Գեգեչկորին ստանում էր մյուսի՝ Ն. Ժորդանիայի հավանությունը: Հաջորդ օրը՝ նոյեմբերի 22-ին (դեկտեմբերի 5) Կովկասյան բանակի հրամանատարությունը էրզրում՝ թուրքական բանակի հրամանատարին է ուղարկում զինադադարի վերաբերյալ պատասխանը: Այստեղ ավելացվում էր միայն այն, որպեսզի թուրքական և ռուսական բանակների ներկայացուցիչներից ձևավորվի հանձնաժողով, որը կմշակի զինադադարի ընդունելի պայմանները³⁷³: Նույն օրը, գեներալ Մ. Պրժևալսկին և Ե. Լեբեդինսկին ստորագրեցին ևս երկու փաստաթղթեր: Առաջինում՝ Անգլիական Միջագետքի բանակի Բաղդադում գտնվող հրամանատարին ուղղված հեռագրում մեր ուշադրությունը գրավեց այն, որ Մ. Պրժևալսկին որպես զինվորական գործիչ, իր գործընկերոջը՝ Անդրկովկասյան կոմիսարիատը ներկայացնում էր որպես «Անդրկովկասի ժամանակավոր կառավարություն», դրանով հուսադրելով նրան ռազմաճակատում ռուսական կովկասյան դեռևս դաշնակից բանակի ներկայության հարցում³⁷⁴:

Երկրորդ փաստաթղթի մեջ՝ «Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ուղերձը բանակին և Կովկասի ազգաբնակչությանը»³⁷⁵, առկա են բացահայտ հակասական հիմնադրույթներ: Ելակետ ընդունելով այն սկզբունքը, որ զինադադարի ընթացքում կիրավորվի Համառուսաստանյան Սահմանադիր ժողովը, որը և կմշակի հաշտության պայմանները, Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ղեկավարությունը ընդգծում էր այն հանգամանքը, որ, վերցնելով իշխանությունն իր ձեռքը, նա խոստացել էր, թե «կովկասյան բանակը ոչ մի ավելորդ օր չի կռվի և կպահպանի Ռուսաստանյան ռազմաճակատի հետ միասնությունը»: «Պատերազմն է ծնել հեղափոխությունը, - ասվում էր կոչում, - մեծ հեղափոխությունն էլ կվերացնի պատերազմը»³⁷⁶: Հակասությունը նախ նրանում է, որ երկրամասի «ղեկնորատական» կառավարությունը տվյալ դեպքում հանդես էր գալիս բոլշևիկյան կարգախոսով, այլապես ի՞նչ է նշանակում «չկռվել ոչ մի օր», երբ՝ Ռուսաստանյան ղեկնորատական ժամանակավոր կառավարության կարգախոսն էր. «Պատերազմ մինչև հաղթական ավարտը», որն

ինքնին նաև Կոմիսարիատի կողմից բոլշևիզմի դեմ պայքարի գլխավոր միջոց ու երաշխիք էր դիտարկվում: Թիֆլիսի կադետների առաջնորդ Ի. Սեմյոնովը և կուսակցության «Народная свобода» թերթը գտնում էին, որ Անդրկովկասի կոմիսարիատն իրագործում էր «Լենինի և Տրոցկու ծրագիրը»: Հաշտությունը համարելով դավաճանություն, թերթը գրում էր. «Ինչո՞ւ բոլշևիկներն իրենք կատարեն այդ սև գործը, քանի դեռ Ռուսաստանի հանձնարարությամբ նրանց փոխարեն այդ դավաճանությունը կարող են անել մենշևիկները, էսեռներն ու դաշնակցականները»³⁷⁷:

Այս տեսակետը կիսում էր նաև «Հայաստան» թերթը: «Կովկասեան կոմիսարիատը, - գրում էր թերթը, - որ ամեն կերպ կաշխատի առաջն առնել պոլշևիկական շարժումի մը և կամ բոլորովին չենթարկուիլ Լենինի կառավարութեան, այսու ամենայնիւ իր յայտարարութիւններով, և մասնաւորապէս վերջերս զինադադար և հաշտութեան խնդիրներու վերաբերմամբ կարծես ոչ մէկ տարբերութիւն ունի պոլշևիկներու տեսակէտներէն: Զինադադարի խնդիրն մէջ Կովկասեան կոմիսարիաթը, Բեթրոկրատի ժող. կոմիսարներու կառավարութենէն աւելի փութփութութիւն մը ցոյց տուաւ Կովկասեան ֆրոնտի վրայ»³⁷⁸: «Կովկասեան Զոմիսարիաթը թէպէտև չենթարկուեցաւ պոլշևիկներուն, - գրում էր թերթը 1918 թ., - բայց բաժնեց անոնց շատ մը գաղափարներն ու գործունէութիւնը»³⁷⁹:

Երկրորդ, Կոմիսարիատի ղեկավարությունը չէր ուզում ընդունել, որ Կովկասյան բանակի զորամասերի գերակշիռ մասը 1917 թ. դեկտեմբերին արդեն բոլշևիկացել և սկսել էր դասալքել ռազմաճակատը: Հարց է առաջանում, խաղաղություն և հող ստացող զինվորը ինչպես պետք է վերջ տար պատերազմին, եթե ոչ՝ անջատ բոլշևիկյան հաշտությամբ: Երրորդ, թերևս անբացատրելի է Կոմիսարիատի հարցադրումն այն մասին, որ Կովկասյան բանակը համառուսաստանյան ռազմաճակատի հետ միշտ կպահպանի միասնություն: Քաղաքացիական պատերազմի պայմաններում, այդ ո՞ր ռազմաճակատի կամ ո՞ր բանակի մասին էր խոսքը գնում, մի՞թե դարձյալ Կովկասյան բանակի բոլշևիկացող զորամասերի, որոնք վերադառնում էին Ռուսաստան՝ համալրելու Կարմիր բանակի շարքերը:

Եվ վերջապես, ինչո՞վ է հիմնավորված Կոմիսարիատի ղեկավարության կազմում դաշնակցական կոմիսարների անվերապահ համաձայնությունն այս հարցում: Ռազմաճակատը, որտեղ այլևս «ոչ մի կռիվ չէր լինելու», ընդգրկում էր Արևմտյան Հայաստանի մեծ մասը, իսկ սկսված

³⁷² Ст'у Документы и материалы..., с. 12-13.

³⁷³ Ст'у նույն տեղում, էջ 13:

³⁷⁴ Ст'у նույն տեղում, էջ 14:

³⁷⁵ Ст'у Республика, 1917, 23 ноября, N 113:

³⁷⁶ ЦГИА Грузии, ф. 1, оп. 2, д. 12, л. 31.

³⁷⁷ Ст'у Народная свобода, Тифлис, 1917, 23 ноября.

³⁷⁸ Ст'у Հայաստան, 1917, 12 դեկտեմբերի, թիվ 173:

³⁷⁹ Նույն տեղում, 1918, 1 հունվարի, թիվ 1:

Բրեստ-Լիտովսկի բանակցությունները ոչ մի հայանպաստ որոշում հեռանկարում չէին ուրվագծում:

Դաշնակցական Ար. Ջամալյանը պարտավորական դիրքերից պատասխանում և հիմնավորում էր ասվածը. «Թուրքերի առաջարկը լուրջ քաղաքական մտավախություն էր պատճառում հայ ժողովրդին, որը զգում էր թշնամու հետ առանձին հարաբերությունների մեջ մտնելու վտանգը: Սակայն Անդրկովկասի կոմիսարիատը որոշեց զինադադար կնքել և մենք համակերպվեցինք նրան, այն միտումով, թե անհրաժեշտ է հարևան ժողովուրդների հետ ընթանալ»³⁸⁰: «Հարևան ժողովուրդների հետ ընթանալը» վրացական ազգային գործիչները յուրովի էին մեկնաբանում:

Նոյեմբերի 28-ին (դեկտեմբերի 10) «Սաքարթվելո» լրագիրը երկյուղ էր հայտնում, թե չլինի թե Թուրքիայի հետ վերջնական հաշտութիւն կնքելիս «անտեսել Թուրքիայի հետ դարերից ի վեր մնացած հին Վրաստանի մի մասի հարցը. Վրաստանի այդ մասը գտնուում է այժմեան Տրապիզոնի վիլայեթում»: Կարևորելով հողվածի բոլոր հարցադրումները, հարկ ենք համարում այն ամբողջությամբ ներկայացնել. «Միջազգային իրաւունքի տեսակետից Անդրկովկասում միմիայն Վրաստանն ունի իրաւունք Թուրքիայի հետ հաշտութեան բանակցութիւններ սկսելու, քանի որ Ռուսաստանի կառաւարութեան լուծելուց հետոյ՝ 1783 թվի դաշնագրութեան համաձայն, Վրաստանը նորից ձեռք է բերում իր անկախ, սոււերէն գոյութիւնը»: Գուցէ այսօրւա արտաքին ոյժերի դրութիւնը մեզ պարտաւորեցնում է դարձել հին օրիենտացիայի կողմը մնալու, բայց *մենք պետք է աշխատենք, որ Վրաստանի հարցն էլ Հայաստանի ու Բելգիայի հարցի նման միջազգային դառնայ*:

Պատերազմող պետութիւններն ինչպէս հեղափոխութիւնից առաջ, այնպէս էլ նրանից հետոյ իրենց բանակցութիւնների ընթացքում ոչ մի կերպ չէին արտասանում Վրաստանի անունը: Նույնիսկ Ստոկհոլմի անպատասխանատու սոցիալիստական մանիֆէստում Կովկասեան ազգերից միայն հայերն էին հիշուում: Եթե սոցիալիստներին հարցնենք, մեր անունը նրա համար չի հիշուում, որ իբր թե Վրաստանը պատերազմի ասպարէզ չի եղել՝ դա ճիշտ չէ: Մի՞թե ռուսական Վրաստանի մահմեդականներով բնակեցված մասը պատերազմի ասպարէզ չդարձավ, մի՞թե նա չավերվեց ռուսական կազակների և թուրք բոլշևիկների ձեռքով: Սակայն Վրաստանը միայն Ռուսաստանի հողի վրա չի գտնուում, որ հաշտութեան ժամանակ մոռանան նրան որպէս պատերազմի ասպարէզից դուրս գտնուողի: Թուրքիայի հետ հաշտութիւն կապելիս պետք է վճռի մասե

նրա ռուսական գործերի բախտը և այդ մասում բացի Հայաստանից, գտնուում է մասե Վրաստանը, այսինքն՝ Տրապիզոնի վիլայեթի արեւմտեան սանջակները՝ ճանէթը, Թորթումն ու Սպէրը: Այդ բանը հասկացել էին նույնիսկ Միլյուկօւն ու Տէրեչչենկոն, որի պատճառով նրանք նվաճւած Թուրքիայի համար երկու տեսակ վարչութիւն հիմնեցին, Տրապիզոնի վիլայեթը Հայաստանից բաժանեցին»³⁸¹: Հենց միջազգային իրավունքի տեսանկյունից նման անհիմն և թույլ հարցապնդումները կարելի է հերքել նրանով, որ Փարիզի վեհաժողովում և Սևրի պայմանագրով Տրապիզոնի վիլայեթի տարածքի մեծ մասը ներառվեց անկախ Հայաստանի կազմի մեջ: Այստեղ, իհարկէ, մեկ անգամ ևս անհարկի դրսևորվում է վրաց ազգայնականների հակահայկական, իսկ Ստոկհոլմի պարագայում՝ Դաշնակցության դեմ ունեցած խանդն ու անթաքույց ատելությունը: Բացի այդ, ավելի պարզ է դառնում, որ վրացի գործիչները Թուրքիայի հետ զինադադարի ու հաշտության միջոցով որդեգրում էին նոր ռազմաքաղաքական կողմնորոշում, որն անպայման ուղղվելու էր Ռուսաստանի ու դեռևս նրա ռազմական դաշնակցի՝ հայության դեմ:

Ձինադադարի առաջարկության ընդունման մասին լուրը կոմիսար Խ. Կարճիկյանը հայտնում է Երևանի նահանգային գործադիր կոմիտեի նախագահ Ս. Թորոսյանին. «Հուտով կը որոշւեն զինադադարի պայմանները. կարող է որոշւել երկրի բախտը. անհրաժեշտ է շուտափոք, բայց և պատասխանատու որոշումներ ընդունել. անհրաժեշտ է ներկայութիւնը բիւրօյի բոլոր անդամների, բոլոր պատասխանատու ընկերների և կենտրոնականի ներկայացուցիչների՝ արտակարգ կոնֆերանսի համար»: Ուղիղ հեռագրակապով նրան պատասխանում են Դրոն, Արամը, Ս. Թորոսյանը, վստահեցնելով, որ «սահմանները յամենայն դէպս ի վնաս մեզ չեն փոփոխվի»³⁸²:

«Ձանգ» թերթի նույն համարի խմբագրականը մերժում էր այս վատեսական հեռանկարը. «Այժմ որտե՞ղ պետք է մնայ խելագար բոլշևիկների «ազգերի ինքնորոշման» սկզբունքը... Ի՞նչ հայրենիքի վերականգնում, երբ ինքը՝ հսկայ Ռուսաստանը գերի է գնում Գերմանիա»³⁸³:

Փաստորեն Անդրկովկասի կոմիսարիատը ռազմաճակատի հրամանատարության հետ միասին իրականացնում էր բոլշևիկների նախաձեռնությամբ՝ գերմանական խմբավորման հետ զինադադարի և անջատ բանակցությունների գործընթացը, այն պարզապէս տարածելով Կովկասյան ռազմաճակատի վրա և հարմարեցնելով երկրամասի ռազմա-

³⁸⁰ Հայրենիք, Բոստոն, 1923, թիվ 3, էջ 124:

³⁸¹ Հորիզոն, 1917, 28 նոյեմբերի, թիվ 254:

³⁸² Տես Ձանգ, 1917, 26 նոյեմբերի, թիվ 6:

³⁸³ Տես նույն տեղում:

քաղաքական իրադրությանը «Պարտված Ռուսաստանը Պետրոգրադի ժողովուրդի և Անդրկովկասեան կոմիսարիատի անուաններով դիմեց պատերազմող պետութիւններին,- գրում էր «Վան - Տոսպը»,- եռամսեայ զինադադարի առաջարկով»³⁸⁴:

Այս առումով, մեր պատմագրության կողմից անտեսվել է մի շատ կարևոր հանգամանք, ինչը որոշակիորեն պարզաբանում է մտցնում Կոմիսարիատի և նրա մենշևիկյան ղեկավարության ինքնակամ և անհեռատես ռազմավարության ընտրության հարցում:

Խնդիրը այն է, որ նոյեմբերի 23-ին (դեկտեմբերի 6) Կոմիսարիատի նիստը քննում է դաշնակից պետությունների հյուպատոսների հրատարակած բողոքը: Այնտեղ զայրույթ էր հայտնվում այն մասին, որ առանց դաշնակից կառավարությունների իրազեկության, Կովկասյան ռազմաճակատում թուրքական բանակի հետ զինադադարի պայմաններ են մշակվում: Ջավեշտալի է, բայց Կոմիսարիատի նիստը որոշում է այդ բողոքն «ընդունել ի գիտություն»³⁸⁵:

Ազդեցիկ հայկական քաղաքական կուսակցություններն ու հոսանքները զինադադարի և հաշտության առաջարկի վերաբերյալ անմիջապես հայտնեցին իրենց ոչ միանշանակ վերաբերմունքը:

Թիֆլիսում գումարվում է ԳԳԴ արտակարգ խորհրդակցություն: «Այդ առթև Տփղիս են մեկնել,- գրում էր «Հորիզոն»-ը, Բյուրոյի բոլոր անդամները՝ Արամ, Դրօ, Ռուբեն, Վահան, Նան Մարտ. Հարությունյանը իբրև Երեւանի ԿԿ-ի ներկայացուցիչ»³⁸⁶: Քննարկումների նյութերը մեզ չի հաջողվել հայտնաբերել, սակայն Դաշնակցության մամուլի բազմաթիվ հրապարակումները վկայում են, որ կուսակցությունը, նրա ղեկավարությունը հիմնականում տարածայնություններ չունեին Կոմիսարիատի և նրա դաշնակցական կոմիսարների որոշումների հետ, լիովին համակերպվել էին անջատ հաշտության մասին բոլշևիկյան մարտավարությանը:

«Բոլշևիկների ապստամբութիւնը ակներև դարձրեց միանգամայն,- գրում էր «Աշխատանքի դրոշակ»-ը,- որ երկիրը այլևս կուել չի կարող, որ հաշտութիւնը, ոչ միայն պետութեան ստիպողական պահանջն է, այլ և նրա գոյութեան իսկ պայմանը»³⁸⁷: Միաժամանակ, զինադադարի ստորագրումից հետո, առկա է նաև ԳԳԴ մի վճռական հատվածի, տվյալ դեպքում «Հորիզոնի» մոտեցումը, որը կատարվածից հետո միայն ահազանգում էր, թե «Վէրին աստիճանի խանգարած մտքի տէր պէտք է լինել այս

³⁸⁴ Վան-Տոսպ, 1917, 3 դեկտեմբերի, թիվ 43:
³⁸⁵ Տե՛ս ԱԳԻԱ Գրչուի, ֆ. 1, օր. 2, Կ. 12, Լ. 32.
³⁸⁶ Եւոյն տեղում:
³⁸⁷ Տե՛ս Ջանգ, 1917, 26 նոյեմբերի, թիվ 6:

բանը չնկատելու համար և, դժբախտաբար, մենք այդ չենք նկատում, կամ աւելի ճիշտ թուլամորթորեն փակում ենք մէր աչքերը զալիք ահաւոր վտանգի առջեւ: Մէր հեղափոխական կազմակերպութիւնները կլանւած են ներքին ցաւերով: Մէր ազգային հաստատութիւնները անծնատուր են եղած համեմատաբար երկրորդ հերթին լուծուելիք հարցերով»³⁸⁸ (ընդգծումը մերն է - Վ. Մ.):

«Գալիք ահավոր վտանգ» ասելով ԳԳԴ գործիչները նկատի ունեին թուրքական անխուսափելի արշավանքը:

Բրեստ-Լիտովսկի բանակցություններից նրանց հայտնի էր դարձել, որ թուրքերը, որպես հաշտության պայման պահանջելու են նաև Կարսը, Ալեքսանդրապոլը, Արդահանը: Ցավալի է, բայց Դաշնակցությունը դեռ վստահ էր այն հարցում, որ Ռուսաստանը չի համաձայնվի. «Անհաւանական չէ, որ էնվեր-թալեթեան կառաւարութիւնը առաջ քաշի այսպիսի պայման և որովհետեւ պարզ է, որ Ռուսաստանը չի կարող համաձայնուել, ուստի կռուի առիթը պատրաստ կը լինի»³⁸⁹: Ստացվում է, որ Բրեստի բոլշևիկյան քաղաքականությունը դաշնակցության համար դեռևս լիովին պարզ չէր, չմայած զուգահեռ և շատ նպատակամղված տարվում էր հայկական գործի գորակոչի աշխատանքը:

Այս առումով հարկ ենք համարում կանգ առնել մի փաստաթղթի վրա, որը որոշակի լույս է սփռում ստեղծված կացությանը:

1917 թ. դեկտեմբերի 23-ին (1918 թ. հունվարի 5) Կովկասյան ռազմաճակատի գործերի գլխավոր հրամանատար, ինֆանտերիայի (հետևակազոր) գեներալ Մ. Պրժևալսկիի և շտաբի պետ, գեներալ-մայոր Ե. Լեբեդինսկիի ստորագրություններով, Կոմիսարիատի նախագահ Ե. Գեգեչկորին ստանում է գրություն, որտեղ, մասնավորապես ասվում էր հետևյալը: Տեղեկացվում էր, որ իրեն ենթակա բանակային կառույցներում վերջին ժամանակները ռազմական կոմիսարից, երկրամասային խորհրդից, այլ խորհրդներից, կոմիտեներից և անձանցից ստացվող հրամաններն ու կարգադրությունները հակասում են միմյանց և ավելի են կազմալուծում բանակը: Խնդիրը չկարգավորելու դեպքում, գլխավոր հրամանատարը հայտնում էր, որ կիրառվի իր պատասխանատու պաշտոնից³⁹⁰: Դեկտեմբերի 3-ին (15) կոչով հանդես է գալիս Մ. Պրժևալսկին. «Մի՞թե չեք հասկանում, որ ճակատը թողնելով և դիրքերը դատարկելով Ռուսաստանը մատնում եք նրա թշնամիներին և արյունալի սոսկումների եք դատապարտում գրաւած վայրերի քրիստոնեայ ազգաբնակչութեանը, որ հոյսօւ ու երախտագիտութեամբ էր նայում ռուս գործերին, որոնք հաղթական արշաւում էին նրանց դարաւոր ստրկութիւ-

³⁸⁸ Հորիզոն, 1917, 12 դեկտեմբերի, թիվ 260:

³⁸⁹ Եւոյն տեղում:

³⁹⁰ Տե՛ս ԱԳԻԱ Գրչուի, ֆ. 1, օր. 2, Կ. 84, Լ. 26:

նից ազատագրելու համար: *Պուք, որ քարոզում եք ժողովուրդների ազատ ինքնորոշման նշանաբանը, մի՞թե ինքնեղո ցեխի մեջ պիտի կոխարտեք այդ նշանաբանը և փոխանակ ապահուելու այդ ազգաբնակչության իսկապես ազատ ինքնորոշումը՝ նորից նրան պիտի դատապարտեք սարսափելի ստրկության»* (ընդգծումը մերն է - Վ. Ա.):

Կովկասյան ռազմաճակատի կազակային զորաջոկատների վաշտությունը՝ նախագահ Դոբրինսկի ղեկավարությամբ, 1918 թ. հունվարի 3-ին (16) քննարկելով Անդրկովկասյան կոմիսարիատին արված հաշտության մասին թուրքիայի առաջարկությունը, ընդունեց բանաձև: Վերջինս հենվում էր ք. գ. գ. և կազակային պատգամավորների համառուսաստանյան համագումարի որոշման վրա: Այն հաստատում և հավանություն էր տալիս Խորհրդային իշխանության բոլոր քայլերին ու հայտարարումներին, որոնք ուղղված էին «ընդհանուր ղեկավարատակա հաշտություն» ձեռք բերելուն³⁹¹: Բանաձևում ասվում էր՝ 1) նկատի ունենալով, որ հաշտություն կնքելու իրավունքը պատկանում էր Սահմանադիր ժողովին և, որ այն պետք է կնքվի համառուսաստանյան մասշտաբով, Կովկասյան ռազմաճակատի կազակային վարչությունը բողոքում է Անդրկովկասի կողմից անջատ հաշտություն կնքելու դեմ, 2) եթե որևէ պատճառով Սահմանադիր ժողովը չբացվի և անջատ հաշտության հարցը իրականություն դառնա, վարչությունը հայտնում է, որ առանց կազակների մասնակցության այդ հաշտությունը չի կարող ստորագրվել, քանի որ կազակները «այս պատերազմի ամբողջ ընթացքում թափում էին իրենց արյունը Կովկասեան ճակատում և լինելով Կովկասի բնակիչներ, Կովկասեան ֆրոնտում հաշտութիւն կնքելու գործում ու պայմաններում պակաս չափով չեն շահագրգռած նոյն ճակատում կռուղ ուրիշ ժողովուրդներից»³⁹²: Բանաձևի մասին տեղեկացվելու էր երկրամասի և բանակի ղեկավար մարմիններին, Կուբանի և Թերեքի կազակական զորքերին:

Անդրկովկասյան կոմիսարիատի անջատ հաշտության կնքման նկատմամբ արմատական ընդդիմադիր կեցվածք որդեգրեց Հայ ժողովրդական կուսակցությունը: Պա բացատրվում է ոչ միայն և ոչ այնքան երկրամասային իշխանության կազմում կուսակցությունը չընդգրկելու և Պաշակցության հանդեպ ունեցած փոխադարձ անհանդուրժողականության մեկնակետով, որքան տվյալ պահին առավել կշռադատված, սթափ և համազգային շահով մտահոգվելու հանգամանքով: Նոյեմբերի վերջից «Մշակ»-ը հեղեղվում է բախտորոշ վճիռը քննարկող և վերլուծող հոդվածներով: Այդ շարքում առանձնանում է թերթի խմբագիր և ՀԺԿ գաղափարախոս Զ. Առաքելյանի «Ինչ է լինելու Հայաստանի ապագան»

³⁹¹ Տե՛ս Հորիզոն, 1918, 7 փետրվարի, թիվ 28:

³⁹² Տե՛ս Աշխատավոր, 1918, 14 հունվարի, թիվ 6:

հողվածաշարը³⁹³: Ի դեմս հեղինակի ՀԺԿ հարցադրումները հանգում էին հետևյալին:

Հայ ժողովրդական կուսակցությունը լիովին նույնացնում էր բոլշևիկյան կառավարության և Կոմիսարիատի անջատ հաշտության վերաբերյալ մարտավարությունը, իսկապես չհասկանալով և չհավատալով քաղաքական հակադիր բեռներում կանգնած կառավարությունների և կուսակցությունների գործելակերպի նմանությունը: «Երևի դա ևս որոշ տակտիկա է,- գրում էր նա,- չը ճանաչել պաշտօնապես, de jure, բոլշևիկների իշխանութիւնը, բայց իրողապես, de facto, իրագործել նրանց ծրագիրները»³⁹⁴: Հայ ժողովրդի երկու հատվածների համար անջատ հաշտությունը միանշանակ դիտվում էր որպես հայ ազգի, Հայաստան հասկացության և Հայկական հարցի կործանում:

Որպես հավանական մոտակա հետևանքներ էին դիտարկվում Կովկասյան ռազմաճակատի մերկացման գործընթացի վերջնական ավարտը՝ դրա հետևանքով թուրքական անխուսափելի արշավանքը, 40 հազար զինված քրդերի աջակցությունն այդ հարցում, այն, որ «հաշտություն առանց անեքսիայի և ռազմատուգանքների» կարգախոսը ենթադրելու էր Արևմտյան Հայաստանի վերադարձ թուրքիային և որ «ազգերի ինքնորոշման իրավունքի» բոլշևիկյան պայմանը օգտակար է լինելու ոչ թե հայաթափված Արևմտյան Հայաստանի հայ բնակչության, այլ այնտեղ մնացած թուրքերի և քրդերի համար, որ ցեղասպանության արդյունքում մեծամասնություն են կազմել³⁹⁵:

Այնուհետև, չունենալով բավարար քանակությամբ ազգային զորամասեր, հայությունը ի վիճակի չէր լինելու նաև կազմակերպել ու իրականացնել շուրջ 400 հազար արևմտահայ գաղթականների տուն վերադարձի խնդիրը³⁹⁶:

ՀԺԿ առանձնահատուկ կերպով կարևորում էր այն հանգամանքը, որ անջատ հաշտությամբ, որին փաստորեն Կոմիսարիատի կազմում մասնակցում էին նաև հայերը՝ հայկական տարրը դեմ էր գնում դաշնակիցների ռազմավարությանը: Թեև դեռ չէր հրապարակվել «Թուրքահայաստանի մասին» բոլշևիկյան հրովարտակը, սակայն միանգամայն պարզ է դառնում, որ ՀԺԿ Հայկական հարցի լուծումը կապում էր միմիայն դաշնակիցների աջակցության հետ, ուստի և այս քայլը հիմնավորապես որակում էր դավաճանություն: Նկատի ունենալով, որ հողագրավումների փոխարեն արևմտահայությանը տրվելու է ինքնորոշման իրա-

³⁹³ Տե՛ս Մշակ, 1917, 25, 26, նոյեմբերի, թիվ 252, 253:

³⁹⁴ Նույն տեղում, 2 դեկտեմբերի, թիվ 257:

³⁹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, 25 նոյեմբերի, թիվ 252:

³⁹⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

վումք, «Զինադադարը» հողվածում Դ. Առաքելյանը համոզված պնդում էր, որ «Թուրքիան միշտ հնարատրություն կը գտնի խուսափել դրա իրագործումից»³⁹⁷: Կուսակցությունն իրավացի էր նաև այն հարցում, որ Կոմիսարիատի կազմում անջատ հաշտությանը հավանություն տվող երեք հայազգի անդամները, որոնք դաշնակիցների աջքում ընկալվում են որպես հայ և ոչ կուսակցական, լիազորված չէին հայ ժողովրդի կողմից, երեք կոմիսարները (2 դաշնակցական և մեկ ս.-դ.) չէին արտահայտում հայ ժողովրդի շահերը: Դ. Առաքելյանը նորից հիշեցնում էր ԶԺԿ-ի առաջարկած «35-ի ժողովի», այսինքն՝ Ազգային ժողովի հրավիրման անհրաժեշտությունը³⁹⁸: «Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի Բելգիայի, Ամերիկայի աջքում մենք հայերս նկատվում ենք նոյնպիսի դաւաճաններ, որպիսին նրանք այսուհետև համարելու են ռուսներին, որոնք միջազգային դաշնագիրը ձգեցին «աղբի գամբիւղը», - գրում էր Դ. Առաքելյանը»³⁹⁹:

Այս վերլուծական եզրահանգումներում, որոնց մեծ մասը ցավոք, իրականություն դարձան, բյուրեղանում և վեր է հառնում ողջ հետհոկտեմբերյան քաղաքական զարգացումների, այժմ էլ՝ հաշտության հիմնահարցի շուրջ ձևավորվող գլխավոր հակասությունը: Դա այն էր, որ Անդրկովկասյան կոմիսարիատի՝ որպես իրեն երկրամասային միացյալ կառավարություն հռչակած մարմնի քաղաքականությունը չէր կարող բխել այն ներկայացնող չորս ազգի շահերից: Այժմ միանգամայն ակնհայտ էր դառնում, որ վրաց-թաթարական ամրապնդվող դաշինքը բացահայտ պայքար էր հայտարարում ռուս-հայկական շարունակվող համազորակցությանը, Կոմիսարիատի գերակշռող և ազդեցիկ վրաց-թաթարական մեծամասնությունը Թուրքիայի հետ մերձեցնելով անկախ կուսակցական պատկանելիությունից հակառուսական պայքարի սկիզբ էր հռչակում, մինչդեռ դաշնակցական կոմիսարներին իրենց գործընկերների հետ կապում էր առավելապես մերկապարանոց հակաբուլշևիզմը և ոչ ավելին: Կոմիսարիատի հռչակած առաջին հայացքից նույն հակաբուլշևիզմը միևնույն ձևով ու բովանդակությամբ չէր ծառայելու վրացիներին, հայերին, մահմեդականներին: Այս նրբությունն էին որսացել երկուստեք՝ թուրքական ռազմա-քաղաքական գործիչներն ու Կոմիսարիատում տոն տվող վրացական մենշևիզմը: Բացահայտ էր, որ վրացիներն ու թաթարները Թուրքիայի միջոցով փորձում էին լուծել տարածքային և ազգային ինքնիշխանության խնդիրներ և այդ ասպարեզում, ի տարբերություն հայերի, կորցնելու մեծ բան չունեին, «մի հարվածով Բեռլինի դաշնագիր չէին ոչնչացնում», Արևմտյան Հայաստան չէին կորցնում, հակա-

ռակը՝ հայության հաշվին և Թուրքիայի հետ նոր ձեռքբեումներ էին ակնկալում:

Այս իմաստով, ԶԺԿ գլխավոր եզրահանգումն ուղղվում էր ի դեմս Կոմիսարիատի հայ անդամների, մասնավորապես, Դաշնակցության դեմ: Կուսակցությունը ներողամտություն էր ցուցաբերում ս.-դ. մենշևիկ Գ. Տեր-Ղազարյանի նկատմամբ, արդարացնում էր նրա վարքագիծը, որը բխում էր Հայկական հարցի հանդեպ մենշևիկյան կուսակցության որդեգրած հայեցակարգի ծրագրային մեկնակետից: Հայկական ցեղասպանության իրողության շրջանակներում Դաշնակցության վարքագիծը որակվում էր որպես դավաճանություն⁴⁰⁰: Դ. Առաքելյանը գիտակցում էր, իհարկե, որ երբ Խորհրդային կառավարությունը և ռուսական հրամանատարությունը կամենում են անջատ հաշտություն կնքել, «հայերը ոչինչ անել չէին կարող և ոչ ոք հայության կարծիքը կամ հավանությունը չէր հարցնում»: «Բայց թող սեպարատ հաշտության կնքեն առանց մեզ, - գրում էր հեղինակը, - մեր մասնակցությունը այդտեղ չը պետք է լինի»⁴⁰¹: Դ. Առաքելյանն իր կուսակցության տեսանկյունից ընթերցողին էր ներկայացնում պատերազմի փուլում ՀՀԴ որդեգրած քաղաքականության և այժմ տարվող միանգամայն հակադիր վարքագծի հակասությունը: «Չունենալով երաշխիքներ և ապահովություն, - Դաշնակցությանը կշտամբում էր Դ. Առաքելյանը, - Կոմիսարիատի դաշնակցական հայ անդամները չը պետք է ստորագրեին: Նրանք արդեն մի անգամ խաբվեցին Վօրօնցով-Դաշկովից, երբ առանց ունենալու դրական երաշխիք՝ հավատացին նրա խոստումներին, թե Հայաստանին կը տրվի ինքնավարություն, և կազմելով կամատրական խմբեր՝ ենթարկեցին Թուրքիայի հայությանը պատմութեան մեջ անօրինակ աղետների, զոն է այս անգամ պետք է խրատվին և յախտն քայլ չանեն: Երբ Ռուսաստանը այնպիսի դրութեան մեջ է գտնվում, որ անկարող է այլևս օգնել մեզ, զոն է մենք չը պետք է թշնամացնեինք Անգլիան, Ֆրանսիան մեզ հետ, որոնք դեռ ապագայում շատ պետք կարող են զալ մեզ»⁴⁰²:

Նա պահանջում էր նաև այն հարցում, որ եթե Կոմիսարիատի անդամների ստորագրությունը անհատական բնույթ է կրում, ապա այդ մասին ՀՀԴ պետք է հանդես գար հայտարարությամբ⁴⁰³: Ի պաշտպանություն ասվածի, ԶԺԿ ղեկավարներից մեկը՝ Դ. Առաքելյանը, վկայակոչում էր, օրերին բացված Հայկական Չինվորական միության համագումարի (կանդուդառնանք առանձին բաժնում - Վ. Մ.) ընդունած գլխավոր որո-

³⁹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, 2 դեկտեմբերի, թիվ 257:

³⁹⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

³⁹⁹ Նույն տեղում:

⁴⁰⁰ Տե՛ս Մշակ, 1917, 26 նոյեմբերի, թիվ 253:

⁴⁰¹ Նույն տեղում:

⁴⁰² Նույն տեղում:

⁴⁰³ Տե՛ս նույն տեղում:

շումը, ըստ որի Կոմիսարիատից պահանջվում էր, որպեսզի հաշտության պայմաններից մեկը լինի Արևմտյան Հայաստանի լիակատար ինքնորոշումը, թուրքական լծից նրա լիակատար ազատագրումը⁴⁰⁴:

«Ձիմադադարը եւ մեր երկիրը» հոդվածում այդ գլխավոր տագնապով էր մտահոգված նաև «Վան-Տոսպ»-ը: «Վերջապես կատարեց այն, որից մենք սարսափում էինք, – գրում էր շաբաթաթերթը, – մեր քննութեան նիւթը այն է թե ինչպէս պիտի անդրադառնայ Ռուսաստանի անջատ հաշտութեան փաստը մեր հայրենիքի՝ Հայաստանի ճակատագրի վրայ... թիրքական մի փաշայի առաջարկին հաւանութիւն էր տրուում եւ որի տակ ստորագրել էին նաև Կոմիսարիատի դաշնակցական անդամները: Անհասկանալի է մեզ դաշնակցութեան ներկայացուցիչների ստորագրութիւնը յիշեալ թուրքի վրայ»⁴⁰⁵:

Այս ամենը պատմական զուգահեռների տեղիք է տալիս: Ինչպես 1917 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին, այնպես էլ մեր օրերում Հայաստանի և հայության առջև դրվում է նույն խնդիրը, իհարկե, ժամանակաշրջանին բնորոշ առանձնահատկություններով հանդերձ: Խոսքը հայթուրքական հարաբերությունների և որ ավելի կարևոր է՝ մեծ ընտրության հիմնահարցին է առնչվում: 1917 թ. իրականության մեջ, անհամեմատ բարդ և բախտորոշ պատմական իրադրության պայմաններում, հայ իրականության ազդեցիկ քաղաքական կուսակցությունը՝ Դաշնակցությունը, իհարկե երկյուղելով ու տագնապելով, բայց և հակաբոլշևիկյան ալիքի վրա վճռականորեն ընտրեց Թուրքիայի հետ մերձեցման ճանապարհով և հարևանների աճող ոչ բարեհաճ վերաբերմունքի միջավայրում՝ ազգային գլխավոր խնդիրները լուծելու ճանապարհը, նաև անկախության հիմնահարցը: Շարունակվող պատերազմի պայմաններում անորոշ մի տարածքի վրա պետություն վերագտնելու գաղափարը, փաստորեն գերակայեց բազմաթիվ ոչ պակաս համազգային կենսական նշանակություն ունեցող հիմնահարցերի վրա, մանավանդ, որ այդ մեծ գործընթացի նախածեռնությունն ամենևին հայ ազգային-դեմոկրատական կուսակցությանը չէր պատկանում: Մեկ դար անց, ՀՀԴ դեմ է իր ընտրած ուղենիշին, որն ի դեպ, սկիզբ էր առել 1907 թվականին, ի դեմս ՀՀԴ - երիտթուրքեր համագործակցությանը:

Ձիմադադարի բանակցությունները սկսվեցին 1917 թ. դեկտեմբերի 2-ին (15) Երզնկայում: Ձևավորվում է գիմադադարի պայմանների մշակման հանձնաժողով, որը ռուսական բանակի կողմից նախագահում էր Կովկասյան ռազմաճակատի շտաբի պետ, գեներալ-մայոր Ե. Վիշինսկին:

Վերջինիս նախապես տրամադրվում են գլխավոր հրամանատար, գեներալ-մայոր Ե. Լեբեդինսկիի և Անդրկովկասյան կոմիսարիատի հավանությանն արժանացած համապատասխան հրահանգները, որոնք էլ կազմում են գիմադադարի պայմանագրի հիմքը: Տասներեք կետերից բաղկացած ցուցումների ռազմական և ռազմավարական նախապայմանների շարքում, մեզ հետաքրքրեց 4-րդ կետը. այնտեղ նշվում էր, որ պատերազմի իրավունքով զբաղեցրած տարածքում պետք է պահպանվեին ռուսական քաղաքացիական վարչակարգը ներկայացնող անձանց իրավունքները, այնպես ինչպես դա իրականացվում էր մինչև գիմադադարի ստորագրումը⁴⁰⁶: Դա նշանակում էր, որ առայժմ, ինչպես համառուսաստանյան, այնպես էլ Կովկասյան ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատարությունը՝ զնալով Թուրքիայի և Գերմանիայի հետ գիմադադարի քայլին, լիառույս էր, որ ռուսական բանակի կողմից գրավված տարածքները, այդ թվում և Արևմտյան Հայաստանը կմնան Ռուսաստանի կազմում:

1917 թ. նոյեմբերին ՀՀԴ-ը շարունակում էր Սահմանադիր ժողովին ներկայացնել Փետրվարյան հեղափոխությանը իր որդեգրած սկզբունքը՝ «Դաշնակցութիւնը պահանջում է հաշտութիւն առանց անէքսիայի և կոնտրիբուցիայի»⁴⁰⁷: Դարձյալ ժամանակի սուր հարցն է բարձրանում, թե այդ ո՞ր պետության մասին էր խոսք գնում: Եթե Խորհրդային Ռուսաստանի՝ ուրեմն կուսակցության մոտեցումը հաստատվում է: Պարզ էր նաև այն, որ Կովկասյան բանակի բարձր հրամանատարությունը անվերապահորեն ենթարկվում էր Պետրոգրադի և Ն. Կոիլենկոյի հրամաններին, ինչը անհասկանալի խառնաշփոթ էր առաջացնում ոչ միայն կուսակցությունների, այլև իրենց՝ բանակի ղեկավարության միջավայրում: Բացառություն էր Երևանի ՀՀԴ «Աշխատանք» թերթի վերաբերմունքը: Արամ Մանուկյանի շուրջ համախմբված գործիչները, մեծամասամբ ՀՀԴ անդամներ լինելով, այնուամենայնիվ վերկուսակցական, համազգային դիրքորոշում էին որդեգրել և իրենց հայացքներում ու մարտավարության մեջ կայուն ու հետևողական էին մինչև վերջ:

«Աշխատանքին» զայրացրել էր հատկապես «Возраждение» թերթում թաթար Ախիևի հոդվածը, որտեղ, մասնավորապես, ասվում էր, թե «շարունակել պատերազմն անկարող ենք, քանի որ այլևս չունինք ո՛չ դրամ, ո՛չ զօրաբանակ, ո՛չ կարգապահութիւն, ո՛չ ոգևորութիւն, ո՛չ ևս պատերազմի նպատակ: Որոշ նպատակ ունին միայն հայեր՝ որոնք կուզեն խլել Թուրքիայէն անոր Հայաստան կոչուած երկիրը, որու համար հազիւ թէ միւս ազգերը ջերմօրեն պաշտպանեն այդ պահանջը՝ ինչպէս

⁴⁰⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴⁰⁵ Տե՛ս Վան-Տոսպ, 1917, 3 դեկտեմբերի, թիվ 43:

⁴⁰⁶ Տե՛ս Документы и материалы..., с. 16-18:

⁴⁰⁷ Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 12 նոյեմբերի, թիվ 242:

հայերը այդ իսկ պատճառով, վրացիները չեն երթար թուրքերու դեմ պատերազմելու, քանի որ Թուրքիան անմիջապես չի սպառնար Վրաստանին. ռուսները իրենք կը հեռանան ռազմաճակատէն, իսկ մուսուլմանները չեն պատերազմեր թուրքերու դեմ, իրենց համար խորթ զաղափարի և նպատակի, այսինքն Չայաստանի ազատութեան համար»⁴⁰⁸.

«Աշխատանքը» ընդվզում էր միաժամանակ մի քանի հիմնահարցերի դեմ, որոնք իր ժամանակին արդեն՝ Չայոց պատմության և Ցեղասպանության կեղծարարության հիմքերն էին կառուցում: Խմբագրականի հեղինակին հունից համել էր Ախլիսի խորհուրդը հայերին՝ լինել շրջափակ, սուր չճոճել թուրքերի դեմ, որոհետև դա աղետավոր հետևանքներ կունենա, ինչպես եղավ հազարավոր հայերի համար, որոնք «այդ նպատակով պատերազմեցան և զտան յափտեմական գերեզման»⁴⁰⁹.

Արվում էր եզրակացություն, որ Անդրկովկասյան կոմիսարիատի վրացի և թաթար անդամները նման մարտավարությամբ էլ պետք է բանակցեն թուրքերի հետ և այն էլ այնպիսի մի փուլում, երբ «ultra - կոսմոպոլիտ» բուլշևիկները դեկրետ են հռչակում Արևմտյան Չայաստանի մասին: Թեկուզ և հողվածով, բայց հարված էր հասցվում կոմիսարիատի քաղաքականությանը՝ հակահայկական կեցվածքին: «Թուրքիայէն գրաստած այդ վայրերը՝ ռուս և հայ զինուորի արհմտով ձեռք բերուած են, - գրում էր թերթը, - իսկ հաշտութիւն կնքելը՝ ամենակին Կովկասին վերաբերեալ խնդիր մը չէ, այլ ամբողջ պետութեան. ատկէ զատ, Չայկական հարցը ոչ միայն ռուս պետութեան կարգադրութենէն կըսպասէ իր լուծումը, այլ բովանդակ եւրոպական պետութիւններէն»⁴¹⁰: «Աշխատանքի» համախոհները վճռականապես դեմ էին անջատ հաշտությանը, մասնավորապես, երբ այն կնքվելու էր «հայաստանցիների հաշվին»:

Հասկանալի է, որ «Աշխատանքը» ինչ-որ տեղ խնայում էր կոմիսարիատի հայ անդամներին, իր կուսակիցներին, որոնք այս հարցում անօգնական և անհասկանալի վիճակում էին հայտնվել, բայց և աջակցություն էին ստանում Ազգային խորհրդի և ՀՀԴ ղեկավար մարմինների կողմից:

Ցավոք, Թիֆլիսից հրահանգներ ստանալու միտումը շարունակվեց մինչև անկախությունների հռչակումը՝ թե՛ Երզրումի անկման պահին, թե՛ Տրապիզոնի բանակցություններում, թե՛ Կարսի համձեման ժամանակ և անգամ անկախություն հայտարարելիս: Ցավալի էր նաև այն, որ Պաշտակցություն կուսակցության այս թևը չէր տոն տալիս և ուղղորդում երկրամասի քաղաքաան զարգացումներին, պատերազմի և հաշտության

կենսական հիմնահարցերի առթիվ լուծումների և որոշումների կայացմանը:

Ձինադադարը ստորագրվեց դեկտեմբերի 5-ին (18): Նրա լրիվ անվանումն է «Պայմանագիր զինադադարի մասին՝ ռազմական գործողությունների թուրք-կովկասյան թատերաբեմում գործող ռուսական և թուրքական բանակների միջև՝ դեմարկացիոն գծերի և դրանց սխեմաների հաստատման վերաբերյալ»⁴¹¹: Դեկտեմբերի 7-ին (20) գեներալ-մայոր Ե. Վիշինսկին Կովկասյան ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատարին է ներկայացնում զինադադարի պայմանագրի բնօրինակ փաստաթղթերը այդ թվում՝ պայմանագրի ռուսերեն և թուրքերեն տեքստերը, դեմարկացիոն գծերի մասին ակտը և սխեման⁴¹²: Ավելացնենք, որ գեներալ Օդիշելիձեն ցանկալի էր համարում դեմարկացիոն գծերի փոխարեն չեզոք գոտի հաստատել⁴¹³:

Երզնկայի զինադադարի պայմանագիրը բաղկացած էր երկու բաժիններից, որոնցից առաջինը՝ 14 կետից: Ռուսական Կովկասյան բանակի կողմից այն ստորագրեցին Կովկասյան բանակի շտաբի պետ, գեներալ-մայոր Ե. Վիշինսկին, Ելիզավետպոլյան 158-րդ գնդի հրամանատարը, զինվոր Ա. Սմիրնովը (ս.-դ.), դաշնակցական Արշ. Ջամալյանը և պրիվատ-դոցենտ Վ. Թևաթյան (ս.-դ.), թուրքական բանակի կողմից՝ 3-րդ բանակի շտաբի պետ գնդապետ Մ. Յուներ Լյուքֆի Բեյը և շտաբի կապի բաժնի պետը: Ներկայացուցչական նման անհամամասնությունը վկայում էր, որ ռուսական կողմը, այդ թվում և Անդրկովկասյան կոմիսարիատը ավելի շահագրգռված էին զինադադարի ստորագրմամբ, մի հանգամանք, որն օբյեկտիվորեն բխում էր և թելադրվում խորհրդային կառավարության կողմից:

Չմանրամասնելով զինադադարի բոլոր պայմանները, առանձնացնենք դրանցից մի քանիսը, որոնք ուղղակիորեն առնչվում են ոչ միայն ռազմական, այլև ապագա քաղաքական իրադարձությունների զարգացման հետ:

Այն ստորագրվում էր երկու կողմերի համար պատվավոր դաշինքի հասնելու նպատակով: Պայմանագիրը երկկողմանիորեն պարտադիր էր, խախտող կողմը 14 օր առաջ պետք է տեղեկացներ ռազմական գործողությունների վերսկսման մասին: Հայտնի է, որ այս կետը կոպտորեն խախտվեց թուրքական կողմից: Մարտական գործողությունները դադար

⁴⁰⁸ Աշխատանք, 1918, 3 փետրվարի, թիվ 75:

⁴⁰⁹ Նույն տեղում:

⁴¹⁰ Նույն տեղում:

⁴¹¹ ЦГИА Грузии, ф. 1876, оп. 1, д. 1, л. 1.

⁴¹² Տե՛ս նույն տեղում, ք. նաև՝ ֆ. 34/с. д. 1, лл. 7-9:

⁴¹³ Տե՛ս РГВИА, ф. 2100, оп. 1, д. 32, ք. 5:

րեցվում էին Սև ծովից մինչև Վանա լճի հարավային ափն ընկած թատերաբեմում տեղակայված գործերի միջև, ինչպես նաև Կովկասյան – Պարսկական ճակատում և Սև ծովի վրա⁴¹⁴: Դեկտեմբերի 13-ին (26) գերագույն գլխավոր հրամանատար Ն. Կռիլենկոն Կովկասյան ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատար Ե. Լեբեդինսկիին հեռագրում էր Պարսկաստանից գործերի դուրս բերման մանրամասների մասին⁴¹⁵: Կողմերը պարտավորվում էին չիրականացնել օպերատիվ ռազմավարական բնույթի ոչ մի տեղաշարժ, վերախմբավորում, հատկապես պահեստագործի առաքում Միջագետք-Սիրիական ռազմաճակատ: Առանձին. 11-րդ կետով «թուրքական հրամանատարությունը պարտավորվում էր ձեռնարկել ամեն ջանք, որպեսզի ստիպի քրդերին ճշտորեն կատարել պայմանագրի կետերը: Քրդերի թշնամական գործողությունների դեպքում ռուսական զորքերն իրենց դեմարկացիոն գոտում նրանց հետ կվարվեն ինչպես իշխանությունը չճանաչող ավազակների»⁴¹⁶: Անհրաժեշտ ենք համարում կանգ առնել երկու կարևոր մանրամասների վրա, որոնք մեկ անգամ ևս բացահայտում են Կոմիսարիատի վրացական ղեկավարության և վրաց-թաթարական հակահայկական դաշինքի գործնական վերաբերմունքը հայկական խնդիրների նկատմամբ:

Դեռ նոյեմբերի 26-ին (դեկտեմբերի 9) Կոմիսարիատի նիստում Ե. Գեգեչկորին զինադադարի հանձնաժողովի անդամներին ներկայացնում էր ռուսական հրամանատարության կողմից արված պարտադիր առաջարկների նախագիծը: Վիճահարույց 13-րդ՝ քրդերի մասին հոդվածը լրացվում է ևս. Կարճիկյանի առաջարկությամբ՝ այն մասին, որ «ռուսական զորքերի վրա քրդական զինված խոշոր ջոկատների հարձակման դեպքում զինադադարը համարվում է խախտված և ռազմական գործողությունները վերսկսվում են»⁴¹⁷: Այստեղ կարևորն այն է, որ Կոմիսարիատի վրացի նախագահը, համոզված լինելով, որ հանձնաժողովի անդամները կպնդեն ևս. Կարճիկյանի առաջարկի վրա, ծախսողում է այն և, չարաշահելով նախագահի դիրքը, անցկացնում է բանաձև, ըստ որի այդ կետին չի տրվում պարտադիր բնույթ⁴¹⁸:

Առավել կարևոր է նույն նիստում մերժված երկրորդ կետը. լսվում է Արևմտյան Հայաստանի գեներալ-կոմիսարի հաղորդումն այն մասին, որպեսզի գեներալ-կոմիսարիատի ներկայացուցիչ կապիտան Անֆիլովը խորհրդակցական ծայնի իրավունքով ընդգրկվի զինադադարի կնքման

հանձնաժողովի կազմում: Երկարատև վիճաբանություններից հետո, մեծամասնությունը՝ 5 հոգի, քվեարկում է 4-ի դեմ, և հարցը մերժվում է: Դրա փոխարեն հանձնաժողովում ընդգրկվում է ռազմապատմական բաժնի գնդապետ Էսաձեմ⁴¹⁹:

Եզրակացությունը միանշանակ է, երզնկայի զինադադարի կնքման գործընթացի ժամանակ արդեն պարզ էր, որ վրաց-թաթարական դաշինքը ամեն գնով թուրքիային է նվիրելու Արևմտյան Հայաստանը, ինչը հիմնավորվում է նաև Կովկասյան բանակի հանդեպ ցուցաբերած հետևողական, թշնամական դիրքորոշմամբ: Մեզ համար առավելապես կարևորվում է այն միտումը, որ ի դեմս Կոմիսարիատի հայ անդամների, նախ՝ դրսևորվում էր բացահայտ հակահայկական քաղաքականություն և որ ավելի կարևոր է, այդ քաղաքականության դեմ ոչ մի գործնական քայլ չէր ձեռնարկվում, դասեր չէին քաղվում և շարունակվում էր նույն պարտավորական մարտավարությունը՝ այն էլ ներքին քաղաքական անհաշտ հակասությունների պայմաններում:

Չգիտես ինչու, հայ ս.-դ. մենչևիկների գաղափարախոս-առաջնորդներից Գևորգ Ղարաջյանը (Արկոմեդ) հանդգնած էր, որ թուրքիայի յուրաքանչյուր ռազմավարական քայլ, որը թելադրվում էր Գերմանիայի կողմից, չհասկացվեց «վրացական սոցիալ-դեմոկրատ կարճատես, գերմանոֆիլ, չխենկելիատիպ գործիչների»⁴²⁰ կողմից: Իրականում, ամեն ինչ այլ կերպ էր ընթանում. հայ մենչևիկները չէին հասկացել և յուրացրել այն, ինչը վաղուց իր քաղաքական սպառազինության օրակարգն էր ընդգրկել վրացական մենչևիկները, որն առաջնորդվում էր ոչ թե սոցիալ-դեմոկրատիայի, այլ գուտ վրաց ազգի կենսական շահերով:

Չինադադարի պայմանագրի երկրորդ բաժինը նվիրված էր սահմանվող դեմարկացիոն գծին, որը մեր կարծիքով՝ անհրաժեշտ և օգտակար սկզբնաղբյուր էր հանդիսանում հիմնահարցի մասնագետների, հատկապես քարտեզագիրների համար: Բոլոր նշված աշխարհագրական տեղանուններն ու անվանումները, սահմանագծի կետերը համարվում էին պայմանավորվող կողմերի կողմից գրադեցված, բացառությամբ Սուլուխի կամրջից, որը երկու կողմին էր բաժանում:

Երզնկայի զինադադարը մեծ հիմնահարցի նախերգանքն էր միայն: Դրան անմիջապես հետևում է թուրքիայի և Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ու ռազմաճակատի հրամանատարության միջև բանակցությունների գործընթացը: 1918 թ. հունվարի առաջին կեսին երկուստեք շարունակվող հաղորդագրություններն ու քննարկումները վկայում

⁴¹⁴ Տե՛ս Документы и материалы..., с. 19-21:

⁴¹⁵ Տե՛ս РГВИА, ф. 2100, оп. 1, д. 32, л. 5:

⁴¹⁶ Документы и материалы..., էջ 21.

⁴¹⁷ ЦГИА Грузии, ф. 1, оп. 2, д. 12, л. 42:

⁴¹⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴²⁰ Տե՛ս С. Т. Аркомед, նշված աշխատությունը, էջ 13:

են, որ պատերազմում հակառակորդներ, իսկ այժմ՝ Կոմիսարիատի անկախության հռչակումից ու դրանով իսկ խորհրդային Ռուսաստանը չճանաչող երկրամասի իշխանությունների և հարևան Թուրքիայի միջև սկսվում են բուլղոսի նոր որակի հարաբերություններ:

1918 թ. հունվարի 1-ին (13), Կովկասյան ռազմաճակատի թուրքական զորքերի հրամանատար Ֆերիկ-Վեհիբ-Սեհմեդ փաշայի կողմից Կովկասյան բանակի նորանշանակ հրամանատար, գեներալ-լեյտենանտ Օդիշելիձեին՝ հասցեագրված նամակում առաջին անգամ թուրքական հրամանատարությունը բարձրացնում է Անդրկովկասի քաղաքական կարգավիճակի ճշգրտման խնդիրը⁴²¹: Միջնորդավորված հարցումներով, գեներալ Վեհիբ Սեհմեդը գլխավոր հրամանատարի պաշտոնակատար ենվեր փաշայի համար նրբորեն փորձում էր պարզել, թե ի՞նչ է նշանակում Երզնկայի զինադադարի ստորագրման ժամանակ կիրառված «Անդրկովկասյան անկախ կառավարություն» հասկացությունը, քանի որ ի դեմս գեներալ Ե. Վիշինսկիի, Կովկասյան բանակի հրամանատարությունն այդ կառավարության անունից էր սկսել բանակցությունների գործընթացը և ի՞նչ ճանապարհով էր հնարավոր վերականգնել հարաբերություններն այդ կառավարության հետ: Ենվեր փաշայի առաջարկով «Կովկասյան անկախ կառավարության» մայրաքաղաք՝ Թիֆլիս է գործուղվում պատգամավորական հանձնաժողով՝ երկու կողմերի միջև խաղաղ հարաբերություններ հաստատելու և այդ ուղղությամբ առաջարկներ մշակելու նպատակով⁴²²:

Հունվարի 4-ին (17) թ. գ. գ. երկրամասային կենտրոնի միստը Ն. Ժորդանիայի նախագահությանը լսում է Ե. Գեգեչկորիի հաղորդումն այդ հարցի կապակցությամբ և ընդունում է նախնական որոշում:

Լրամշակված տարբերակը հաստատվում է հաջորդ օրը՝ Անդրկովկասյան կոմիսարիատի միստում: Ուշագրավ է, որ այդ միստը զուգահեռաբար է Սահմանադիր ժողովի բացմանը՝ հունվարի 5-ին (18), ինչը որոշակի ազդեցություն է թողնում նաև ընդունված բանաձևի վրա: Ակնարկվում էր նաև ԱՄՆ-ի նախագահ Վ. Վիլսոնի կողմից հունվարի 8-ին (21) արտասանված ճառը՝ համընդհանուր հաշտության հաստատման մասին: Կոմիսարիատի միստը (նախագահ Ա. Չխենկելի) լսում է թուրքական գլխավոր հրամանատարության և կառավարության կողմից արված հաշտության առաջարկի հարցը և ընդունում պատասխանի նախա-

զիծ⁴²³: Երկրամասային կենտրոնի բանաձևում ասվում էր՝ «1) ցանկանալով հաշտություն կնքել Ռուսաստանյան դեմոկրատիայի համար ընդունելի հիմքի վրա, անհրաժեշտ ենք համարում Ձեզ տեղեկացնել, որ մենք հանդիսանում ենք ռուսաստանյան հանրապետության բաղկացուցիչ մասը, հաշտության մասին բանակցություններին կարող ենք մասնակցել՝ ստանալով միայն նոր բացված Սահմանադիր ժողովի համապատասխան լիազորությունները: Մեր պատգամավորները, որոնք մեկնում են մասնակցելու Սահմանադիր ժողովին, մեր կողմից լիազորվում են առաջին հերթին բարձրացնել Ձեր կողմից արված հաշտության առաջարկը, որի պատասխանը դուք անհապաղ կստանաք»: 2) Միաժամանակ, երկրամասային կենտրոնն առաջարկում է Անդրկովկասյան կոմիսարիատին՝ բանակցություններ վարել Ռուսաստանի բոլոր կառավարությունների՝ ընդհուպ մինչև ժողովրդական կոմիսարների հետ: Որոշվում է հարցը հանել օրակարգից. հրավիրել Կոմիսարիատին կից խորհրդակցություն, որտեղ հրավիրել՝ 1) ազգային խորհուրդների ներկայացուցիչներին (մեկական մարդ), 2) երկրամասային կենտրոնի նախագահությանը, 3) ազգամիջյան զինվորական խորհրդի ներկայացուցիչին, 4) ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատարին, 5) բանակի շտաբի պետին: Նիստի օր նշանակել հունվարի 9-ը (22)»⁴²⁴:

1918 թ. հունվարի 5-ին (18) բոլշևիկները Պետրոգրադում ցրեցին Սահմանադիր ժողովը՝ իրականացնելով կրկնակի հեղաշրջում և բացահայտելով կուսակցության ու ժողկոմխորհի իրական ռազմավարությունը:

Նույն օրը, Անդրկովկասյան կոմիսարիատի միստը քննեց այդ բեկումնային իրադարձության հարցը: Դ. Դոնսկոյը բոլշևիկների քայլը հիմնավորում էր նրանով, որ «նրանց ամեն գնով անհրաժեշտ էր հաշտություն, որը ձեռնտու է գերմանական իմպերալիզմին»⁴²⁵: Եթե անգամ Դ. Դոնսկոյի, որպես զինվորական գործչի եզրահանգումը կիսատ էր հնչում, միևնույն է, նրա դիտարկումը տեղին է, քանի որ քաղաքական տեսանկյունից բոլշևիկների գործարքը գերմանացիների հետ լիովին արդարացվում էր՝ իշխանությունն ամեն գնով պահելու համատեքստում: Դեպքերը ոչ լիարժեք կերպով գնահատելը բխում էր նրանից, որ ըստ Էսեռ Դ. Դոնսկոյի «Սահմանադիր ժողովը չէր կարող Գերմանիայի պահանջով անհապաղ հաշտություն կնքել, ուստի և ցրվեց»⁴²⁶, այսինքն՝

* 1918 թ. հունվարի 15-ին (28) միստում Կովկասյան բանակի գլխավոր հրամանատար է հիշատակվում Ե. Լեբեդինսկին:

⁴²¹ Տե՛ս ԱԳԱ Գրուզի, ֆ. 1, օպ. 2, ձ. 12, լ. 3.

⁴²² Տե՛ս Документы и материалы..., с. 24-25:

⁴²³ Տե՛ս ԱԳԱ Գրուզի, ֆ. 1, օպ. 2, ձ. 12, լ. 9:

⁴²⁴ Документы и материалы..., с. 26-27:

⁴²⁵ ԱԳԱ Գրուզի, ֆ. 1818, օպ. 2, ձ. 141, լ. 11.

⁴²⁶ Նույն տեղում, լ. 11 օձ.

պատասխանատվությունը դրվում էր երկրի գլխավոր ներկայացուցչական մարմնի վրա: Գ. Դոնսկոյը առաջարկում էր բողոքել բոլշևիկների գործողությունների դեմ, բացահայտել նրանց իրական դեմքը, Սահմանադիր ժողովի կազմն ուժեղացնելու նպատակով անգամ՝ Պետրոգրադ ուղարկել Անդրկովկասից և այլ շրջաններից ընտրված պատգամավորներին: Եթե այդ դեպքում էլ Սահմանադիր ժողովը ցրվի, ապա նրա կարծիքով անհրաժեշտ էր այն հավաքել մեկ այլ, ավելի անվտանգ վայրում:

Քննարկումների արդյունքում արվեց սպասվող հետևությունը – երկրամասն ամրապնդելու նպատակով անհրաժեշտ է հրավիրել տեղական Սեյմ՝ բաղկացած Սահմանադիր ժողովի անդամներից⁴²⁷: Ի հայտ եկան երկու մոտեցումներ. մի մասը գտնում էր, որ ծայրագավառներն ամրապնդելով միայն կարելի է թուլացնել, մեկուսացնել բոլշևիկներին և հրավիրել Սահմանադիր ժողովը, իսկ մյուսները նշում էին այն հանգամանքը, որ մինչև ազգային ծայրագավառները կամրանան, բոլշևիկներն իրենց ռոճով հաշվեհարկար կտեսնեն թե՛ կենտրոնի, թե՛ շրջանների հետ, իսկ տեղական սեյմերի հրավիրումը կնպաստի նրան, որ Սահմանադիր ժողովը երբեք չի հրավիրվի⁴²⁸: Երկրորդ մոտեցումն անվիճելիորեն ճիշտ էր և ելնում էր նախ և առաջ բոլշևիզմի դեմ միասնական պայքարի ելակետից, ինչը լիովին անտեսվում էր վրացական մենշևիկների կողմից:

Կոմիսարիատի նիստը բավարարվում է նրանով, որ որոշում է կոչով դիմել Անդրկովկասի բնակչությանը և Կովկասյան բանակի զինվորներին՝ բոլշևիկների բռնի ակտը դատապարտելու բովանդակությամբ: Առերես գայրույթի տակ թաքցված էր բաղձալի նպատակը և Սահմանադիր ժողովի ցրումը՝ զոհն վրացական քաղաքական վերնախավի համար դարձավ այն սպասված վերջնակետը, որը կարդարացներ Ռուսաստանից անջատվելու ռազմավարությունը:

1918 թ. հունվարի 12-ին (25) թ. գ. պ. երկրամասային կենտրոնը Սահմանադիր ժողովը ցրելու վերաբերյալ ընդունեց որոշում, որտեղ մասնավորապես ասվում էր. «Սահմանադիր ժողովի ցրումը կտրեց այն վերջին թելը, որը կարող էր միավորել ամբողջ Ռուսաստանը և համառուսաստանյան հեղափոխական դեմոկրատիան: Սահմանադիր ժողովի համար պայքարը-պայքար է Ռուսաստանի միասնության և հեղափոխության հաղթանակի համար: Սահմանադիր ժողովի ցրումը Անդրկովկասը կրկին տրամադրեց իր սեփական ուժերին: Երկրամասի կենսական շահերը պահանջում են մոտակայում հրավիրել Անդրկովկասից Սահմանա-

դիր ժողովի համար ընտրված պատգամավորների ժողով, որն էլ կստեղծի ուժեղ և հեղինակավոր իշխանություն»⁴²⁹:

Անդրկովկասի անկախացման ճանապարհին Երզնկայի զինադադարը դարձավ առաջին գլխավոր ջրբաժանը, երբ Կոմիսարիատն իր որդեգրած անկախացման և այդպիսով նաև՝ թուրքիայի հետ մերձենալու նախաշեմին իրեն ավելի բաց դրսևորեց, սկսեց գործել առավել համարձակ: Պաշտոնական փաստաթղթերի մեջ միանգամից մուտք գործեց «Կովկասի անկախ կառավարություն» ձևակերպումը, որը նախ՝ շեշտում էր Ռուսաստանից վերջնականապես հեռանալու առաջնահերթ հարցադրումը, ապա և Անդրկովկասը Կովկաս կոչելով հետապնդվում էր պանթուրքիզմի դեռևս չիրականացված ծրագիրը՝ հակառուսական դաշինքի մեջ ներառնելով նաև Գյուլիստային Կովկասի մահմեդականներին: Միայն Վեհիբ փաշայի նամակում այդ նոր ձևակերպումը կրկնվում էր հինգ անգամ: Ժամանակին դա նկատել էր նաև Ալ. Խատիսյանը, նա գրում էր. «Տաճիկների համար անկախ Կուկաս մը բաղձալի պատմել ընդ էր թուրքիոյ և Ռուսիոյ միջև: Թիֆլիսի մէջ այդ բանը զգացին, բայց դեռ ոչ ոք չէր ուզեր բացահայտորէն խոսել Ռասիայէն անջատելու մասին: Հասնեմայն դեպս, ուշադրութեան արժանի է, որ անկախութեան գաղափարը և այդ գաղափարի հրահրումը եկավ թուրքիայէն»⁴³⁰: Ալ. Խատիսյանի եզրահանգումը մեկ անգամ ևս հիմնավորում է Կոմիսարիատի կազմում հայազգի կոմիսարիների կայացրած լուռ համաձայնությունը՝ Ռուսաստանից անջատվելու և թուրքիայի հետ մերձենալու վերաբերյալ: Նախորդ շարադրանքում մեր կողմից բերված փաստարկները հիմնավորում են սակայն այն մոտեցումը, որ վերոհիշյալ գործընթացը սկսվել է ոչ թե թուրքիայի, այլ վրացական մենշևիզմի նախաձեռնությամբ՝ բոլշևիկյան հեղաշրջման արդյունքում:

Թուրքական առաջարկին զուգահեռ Սահմանադիր ժողովի ցրումն արագացրեց միայն և վճռականություն հաղորդեց ռազմա-քաղաքական նոր դաշնակցի ընտրության գործընթացին, ինչը վրացական մենշևիզմի համար սպասված, անգամ փորձարկված գաղափար էր (նկատի ունենք վրաց-թուրքական 1914 թ. գաղտնի համաձայնագիրը, որը պատերազմի նախօրեին ուղղվում էր Ռուսաստանի դեմ – Վ. Մ.):

Միաժամանակ, Բրեստ-լիտվսկի բանակցությունների ուղղվածության համատեքստում, թուրքիան ուժեղացնում էր ճնշումը Անդրկովկասյան կոմիսարիատի վրա, պահանջելով կնքել հաշտության անջատ պայմանագիր:

⁴²⁹ Документы и материалы..., էջ 27-28:

⁴³⁰ Ա. Խատիսյան, Հայաստանի հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, Բեյրութ, 1968 էջ 30:

⁴²⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴²⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

Անդրկովկասյան կոմիսարիատի հունվարի 14-ի (27) և 15-ի (28) նիստերն ամբողջապես նվիրվեցին թուրքիայի հետ հաշտության խնդրին և արտացոլում էին Սահմանադիր ժողովի ցրումից հետո այդ գործընթացի արագացման տրամադրությունները: Հունվարի 14-ին (27) նախագահ Ե. Գեգեչկորին մեղավոր զգալով «Կոմիսարիատի երկար լռելու համար», որը կարող էր թուրքերի կողմից որպես մերժում ընկալվել, առաջարկում էր պատասխանն այնպես ձևակերպել, որտեղ երևա, որ անդրկովկասյան կառավարությունը թուրքական առաջարկի շուրջ բանակցում է հարևան ժողովուրդների, Ռուսաստանյան հանրապետության ինքնավար կառավարությունների հետ, ուստի մինչև դրանց ավարտը որոշակի պատասխան չի կարող տալ: Առավել համարձակ Ա. Չխենկելին առաջարկում էր կոնկրետացնել պատասխանը և նշել, որ «ա) Անդրկովկասը հանդիսանում է հաշտության կողմնակից, բ) բանակցել հարևանների հետ, որոնք նույնպես մեծապես շահագրգռված են հաշտությամբ և գ) հաստատել վերջնական որոշակի պատասխանի երեքօրյա ժամկետ»⁴³¹: Որոշվում է թուրքիային պատասխանել այս երկու առաջարկների ոգով և հունվարի 29-ին այդ նպատակով Թիֆլիս հրավիրել Հարավ-Արևելյան միության և Ուկրաինայի պատգամավորներին⁴³²: Սակայն շտապողականությունն այնքան գերիշխող էր, որ հաջորդ օրը Կոմիսարիատի նիստ հրավիրվեց՝ քննելու թուրքական առաջարկի և հաշտության հարցը:

Հունվարի 15-ի (28) նիստին մասնակցում էին ազգային խորհուրդների և երկրամասային կենտրոնի ներկայացուցիչները, Կոմիսարիատի ընդլայնված կազմը: Եթե նախորդ օրը Կովկասյան բանակը ներկայացնում էր գեներալ Մդիվանին, ապա այժմ՝ զլխավոր հրամանատար Ե. Լեբեդինսկին, Ռուսական ազգային խորհուրդը ներկայացնում էր Ս. Ջավալիչին, հայկականը՝ Ս. Պապաջանյանն ու Տ. Բեկզադյանը, վրացականը՝ Գ. Վեշապելին, երկրամասային կենտրոնը՝ Ն. Ժորդանիան: Բացի այդ, հայ գործիչներից ներկա էին Ար. Երզնկյանը, Կ. Ղազարյանը, Կ. Տեր-Հարությունյանը, ինչպես նաև կոմիսարներ Խ. Կարծիկյանն ու Գ. Տեր-Ղազարյանը, Դ. Օհանջանյանի բացակայության պատճառը չենք կարողացել պարզել: Ե. Գեգեչկորիի բացման խոսքը պարզում է, որ հրավիրվող ինքնավար հակախորհրդային կառավարությունների որոշակիացման հարցում, Կոմիսարիատի ներսում ձևավորվել են երկու հակադիր թևեր: Մի կողմը գտնում էր, որ բանակցություններին որպես մերժակա հարևաններ կարող են մասնակցել միայն Կուբանի և Թերեք-Ղաղըս-

տանյան կառավարությունները, մյուս խումբը կարծում էր, որ պետք է հրավիրել նաև Ուկրաինայի կենտրոնական Ռադայի և Հարավ-արևելյան միության ներկայացուցիչներին: Առաջինը ելնում էր նրանից, որ պետք է հաշվի առնել իրական ուժերը, այսինքն, եթե թուրքիայի հետ նոր ընդհարում տեղի ունենա, ապա պատերազմին կմասնակցեն հարևանները՝ Կուբանը, Թերեքը և Դաղստանը: Այս տեսակետի հակառակորդներն էլ ելնում էին նրանից, որ Հյուսիսային Կովկասը Հարավ-արևելյան միության ընդամենը մի մասն է կազմում և հաշտության խնդրի նման լուրջ հարցի կապակցությամբ անջատ գործել չի կարող ուստի և, պետք է համաձայնվել ամբողջ Հարավ-արևելյան միության հետ⁴³³:

Ըստ ելույթների հաջորդականության, որը մեր կարծիքով այս հարցում ևս որոշակի դեր ունի, Ուկրաինայի և Հարավ-արևելյան միության հետ համաձայնության կողմնակիցներ են հանդես գալիս Ն. Ժորդանիան, Գ. Տեր-Ղազարյանը, Մ. Պապաջանյանը, Ս. Ջավալիչինը, Տ. Բեկզադյանը, Խ.-բ. Մելիք-Ասլանովը, Ե. Լեբեդինսկին, Շ. Ալեքսև-Մեսխիևը, Խ. Կարծիկյանը:

Միջանկյալ դիրք է գրավում միայն ռազմական նախարարության գծով կոմիսար Դ. Դոնսկոյին փոխարինած Վ. Գորեչիան, որը գտնում էր, որ կոմիսարատն ի վիճակի չէ համաձայնության գալ բոլոր համառուսաստանյան կառավարությունների հետ, ուստի և թուրքիայի հետ հաշտությունն ինքնուրույն պետք է կնքի⁴³⁴:

Խ. Կարծիկյանի և Ս. Ջավալիչինի վեճի առարկան վերաբերում էր նրան, որ պատասխանի հարցում պետք էր հենվել Սահմանադիր ժողովի՝ որպես ամբողջ Ռուսաստանի լիիրավ պահանջատիրոջ վրա: Խ. Կարծիկյանը տարակուսանք էր հայտնում ընդհանրապես Սահմանադիր ժողովի գոյության ու նրա հետագա գործունեության հարցում: Գ. Տեր-Ղազարյանը համոզված էր, որ Ուկրաինայի հետ համաձայնվելով, հաշտությունը կընդունի և ամբողջ Ռուսաստանը: Ելնելով այն հանգամանքից, որ Սահմանադիր ժողովը ակտ էր հրապարակել Դաշնային հանրապետության ստեղծման մասին, Ս. Պապաջանյանն առաջարկում էր շեշտել, որ Անդրկովկասն անկախ չէ, այլ ինքնավար: Դաշնակիցների ընտրության հարցում հաղթում է Ս. Պապաջանյանի հարցադրումը, որին միանում են նաև Ս. Ջավալիչինը և Տ. Բեկզադյանը: Նրանք Մ. Պապաջանյանին պաշտպանում էին այն հարցում, որ թե՛ կայուն հաշտության և թե՛ պատերազմի դեպքում անհրաժեշտ է միաժամանակ ինչպես Ուկրաինայի, այնպես էլ Հարավ-արևելյան միության, և նույնիսկ խորհրդային կառավա-

⁴³¹ ЦГИА Грузии, ф. 1, оп. 2, д. 7, л. 33, նաև: Кавказское Слово, 1918, 17 января, N 12:

⁴³² Տե՛ս նույն տեղում:

⁴³³ ЦГИА Грузии, ф. 1818, оп. 2, д. 18, лл. 37-40:

⁴³⁴ Документы и материалы..., էջ 33:

րության ներգրավումը: Ի դեմս Շ. Ալեքսեն-Մեսխիևի, բուլղարացիների հետ համագործակցությանը դեմ էին արտահայտվում դարձյալ վրացական գործիչները⁴³⁵:

Եվ վերջապես, միայն Յուսիսային Կովկասի հետ համատեղ գործողությունների մասին որպես հակադիր մեկնակետի նախաձեռնող հանդես է գալիս Ա. Չխենկելին: Նա իր տեսակետը հիմնավորում էր հետևյալ կերպ. «Ուկրաինային չարժե հրավիրել, քանի որ վերջինս ինքնուրույն բանակցում է Գերմանիայի և Թուրքիայի հետ: Մեզ համար կարևոր է ծանրության կենտրոնը թողնել Անդրկովկասում: Բացի այդ, Չարավ-արևելյան միությունը ֆիկցիա է. այսպես՝ Թերեքի կառավարությունը, ելնելով մարտավարական նկատառումներից, իրեն բուլղարացի է հռչակել: Լեոնցիների կառավարությունը աջակցություն է ստանում Դոնից: Կուբանում իրավիճակն անորոշ է: Կովկասյան ռազմաճակատում պատասխանատու են մեր՝ կովկասյան ժողովուրդները և եթե տեղական ազգերը միավորվեին, գործն այսքան վատ չէր լինի: Դժբախտությունն այն է, որ մենք միավորված չենք»⁴³⁶: Ա. Չխենկելիի տեսակետը երբեք չէր հենց միայն այն պատճառով, որ առաջարկում էր ելնել իրական դրությունից, բայց ցավ էր հայտնում, որ երկրամասի ժողովուրդները միավորված չեն: Նա շատ լավ գիտեր, որ միավորում, այն էլ Թուրքիայի դեմ, չի լինի: Մեր կարծիքով, Ա. Չխենկելին վրացական մենշևիզմի ազգային ուղղվածության արմատական դիրքորոշումն էր ներկայացնում, առավել վճռական էր Ռուսաստանից անջատվելու և Թուրքիայի հետ անջատ հաշտություն կնքելու հարցում:

Այս պռունկով անհրաժեշտ ենք համարում ներկայացնել, դեռ նոյեմբերի 30-ին (դեկտեմբերի 12) Կոմիսարիատում Թերեքի միացյալ կառավարության ներկայացուցիչ Վ. Աբրամովի հայտնած տեսակետը՝ զինադադարի պայմանների վերաբերյալ: Նա գտնում էր, որ Կոմիսարիատի կողմից հավանության արժանացած զինադադարի 13 կետերի դեմ Թերեքի կառավարությունը չի առարկի, սակայն ակտիվ կբողոքի անջատ հաշտության կնքման դեմ⁴³⁷: Այստեղ կարևոր է առավելապես ոչ թե Ա. Չխենկելիի ճշտումը Թերեքի կառավարության բուլղարացի դիրքորոշման հարցում, այլ այն, որ այդ պետական կազմավորումը ռուսական պետականության, միացյալ պետության կողմանկիցն էր և չէր հանդուրժի երբեք Կովկասի անջատումը Ռուսաստանից՝ լինել այն բուլղարացի, թե ոչ: Այս հանգամանքն էր մտահոգում Ա. Չխենկելիին, ինչը, իհարկե, խանգարելու էր Թուրքիայի հետ անջատ հաշտության մարտավարությանը: Ի դեպ, հունվարի 6-ին (19) Կոմիսարիատի նիստը լսում է Ա. Կան-

տեմիրովին ուղղված վրացական կազմում տեղի ունեցած իրադարձությունների մասին Թերեք-Ղաղստանյան կառավարության անդամ Կապլանովի զեկույցը: Խոսքը վերաբերում էր քաղաքացիական պատերազմի դրսևորումներին և Կոմիսարիատը որոշում է աջակցել նրանց դրամով, զենքով և փամփուռներով⁴³⁸:

Ա. Չխենկելիին բավական հիմնավոր հակահարված է տալիս ի. Կարճիկյանը: Ըստ նրա՝ քանի դեռ չէր պարզվել, որ Կովկասյան ռազմաճակատում անդրկովկասյան իշխանությունները զինադադար կնքում են այդ մասին ընդհանուր պայմանագրի հիման վրա, ուստի այն չէր կարող ստորագրվել հենց միայն Սևծովյան հիմնահարցի պատճառով: Նա իրավացի էր, որ «թուրքերին պատասխանել ուկրաինացիների փոխարեն մենք չենք կարող և գործել առանց նրանց անհմաստ է»⁴³⁹: Ա. Չխենկելիի առաջարկը միաձայն մերժվում է և որոշվում է Թիֆլիս խորհրդակցությանը հրավիրել Ուկրաինայի և Չարավ-արևելյան միության ներկայացուցիչներին⁴⁴⁰:

Հիմնականում այս ոգով կազմված պատասխանն էլ ուղարկվում է Վեհիք փաշային: «Անդրկովկասյան իշխանությունը, — ասվում էր այնտեղ, խնդրում է Ձեզ ընդունել Օտոմանյան բանակի գլխավոր հրամանատարի հետ մեր ունեցած լիակատար համերաշխության հավաստիքը՝ նրա հունամիստական ձգտումներում առ այն, որ շուտափույթ վերականգնվեն փոխադարձ խաղաղ երանելի հարաբերությունները երկու կողմերի միջև»⁴⁴¹: Անդրկովկասյան կոմիսարիատի պատասխանի, ինչպես նաև փետրվարի 1-ին (13) Թիֆլիսում հրավիրվող խորհրդակցության մասին Ե. Գեգեչկորին նույն օրը հեռագրում է նաև Ուկրաինական կենտրոնական Ռադայի և Չարավ-արևելյան միության նախագահներին⁴⁴², իսկ հունվարի 17-ին (30) նաև՝ Կովկասում արտասահմանյան տերությունների հյուպատոսական ներկայացուցչության ավագ իտալացի հյուպատոս Լորենցո Վալերիին⁴⁴³:

Հունվարի 18-ին (31) Եկատերինոդարից ստացվում է Չարավ-արևելյան միության փոխնախագահ Սակարենկոյի հեռագիրը, որտեղ հայտնվում էր, որ հիմնահարցի մասին տեղյակ է պահվել Դոնի, Կուբանի, Թերեքի, Ղաղստանյան, Աստրախանի, Ուրալի և Օրենբուրգի կառավարություններին, որ Կուբանն արդեն իսկ դրական է արտահայտվել: Արտահայտելով իր կարծիքը, Սակարենկոն գտնում էր, որ հաղորդակցութե-

⁴³⁵ Տե՛ս ԱГИА Грузии, ֆ. 1818, օր. 2, ժ. 12, լ. 37-39.

⁴³⁶ Նույն տեղում, թ. 39.

⁴³⁷ Տե՛ս նույն տեղում, ժ. 116, լ. 59.

⁴³⁸ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 1, օր. 2, ժ. 12, լ. 11:

⁴³⁹ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 1818, ց. 2, զ. 12, թ. 39:

⁴⁴⁰ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 40:

⁴⁴¹ Документы и материалы..., с. 36.

⁴⁴² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 36-37:

⁴⁴³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 37-40:

յան ուղիներում տիրող անարխիայի պատճառով, փետրվարի 1–ի (13) ժամկետը անիրականանալի է⁴⁴⁴:

Այսպիսով, Անդրկովկասյան կոմիսարիատը երկրամասային կենտրոնի և Կովկասյան բանակի հրամանատարության հետ համատեղ, հավանություն տալով ենվեր և Վեիբ փաշաների կողմից բարձրացված հաշտության առաջարկին, եզրափակեցին հետհոկտեմբերյան վայրիվերումների փուլը, թուրքիայի հետ մերձենալով՝ գործով ապացուցեցին, որ երկրամասը Ռուսաստանի մաս չէ այլևս, իսկ Սահմանադիր ժողովի ցրումից հետո օբյեկտիվորեն վերածվեցին դաշնակիցների:

«Ռուսներին չեն սիրում վրացիք, թուրքերը, դաղստանցիք, լեհերը,– 1917 թ. գրում էր Ավ. Իսահակյանը,– միայն մենք, և դա մեր թշվառության պատճառը եղավ, մեր դժբախտության պատճառը: Մեր սիրո համար սկսեցին մեզ ատել և վնասել ռուսատյացները, մեր քաղաքակառույցները հակառակ եղավ նրանց քաղաքակառույցները»⁴⁴⁵:

Ժամանակի օրհասական վտանգի տագնապն ենք կարողում Բաքվից՝ Ջապել Եսայանի կողմից (դեկտեմբերի 8–ին) Արշակ Չոպանյանին ուղղված նամակում. «Թերեւս մինչև իմ նամակի տեղ հասնելը, դաշնակիցները պաշտոնապես խզած ըլլան Ռուսիայի հետ և մենք անգամ մը ևս գտնվինք թշնամի երկրի մէջ: Հաղորդակցութիւնը Կովկասի և Ռուսաստանի հետ խզված է արդեն: Կովկասը մինչև այժմ աւելի հանդարտ է և ապահով մեկ օրէն մյուսը ամեն ինչ կարող է փոխել. ուղղակի հրաբուխի վրա ենք. այսպիսի դրութեան մէջ մեր հայ ժողովրդի, մասնավորապէս, թրքահայ ժողովրդի վիճակը այնքան ճգնաժամային է, որ մարդ կկորսնցնէ իր անհատական անապահուութեան զգացումը: Թերեւս այդ է պատճառը, որ ես շատ պաղարյուն եմ և հակառակ մեր հավաքական անել դրութեան հույս չեմ կորսնցուցած, որ որեւէ անսպասելի բանով մը պիտի փրկվենք»⁴⁴⁶:

Ուզանա-քաղաքական սրընթաց գործընթացների զավեշտը և հակասությունն այն է, որ թուրքիայի հետ մերձեցումը ընթանում էր Գերմանիայի հետ ժողկոմխորհի սկսած անջատ բանակցությունների համատեքստում: Փաստորեն, Անդրկովկասյան կոմիսարիատը երկրամասում և Կովկասյան ռազմաճակատում որդեգրելով բոլշևիկյան կառավարության ռազմավարությունը, ևս մի անջատ դաշինքի էր գնում այդ նույն Գերմանիայի դաշնակից թուրքիայի հետ, բայց ոչ թե Գերմանիայի նման

բոլշևիկներին երաշխիքներ տալու, այլ վերջինիս իշխանությունը չճանաչելու ճանապարհով:

Բոլշևիկյան հեղաշրջումից հետո Անդրկովկասի կառավարության գործունեության առանձին ոլորտ է ընդգրկում նրա ռազմա-քաղաքական և դիվանագիտական բնագավառը:

Կոմիսարիատի արտաքին հարաբերությունների նախարարության գծով կոմիսարիատի գործունեությունը սկսեցվել էր երկու զերակա ուղղությունների՝ Իրանի և հակախորհրդային պետական կազմավորումների վրա, որոնց հետ ձևավորվող հարաբերությունների տրամաբանությունը մեկ գլխավոր նպատակ էր հետապնդում՝ դրանց աջակցությամբ ամրապնդել հակաբոլշևիկյան ճամբարը, այդպիսով ամրացնել նաև Կոմիսարիատի իշխանությունը:

1917 թ. նոյեմբերից Կոմիսարիատը ներգրավվեց Հարավ-Արևելյան միության հետ բանակցությունների ասպարեզը:

2.5. ՎՐԱՅ – ԹԱԹԱՐԱԿԱՆ ՀԱԿԱՌՈՒՄԱԿԱՆ ԽՈՌՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԵՐԿԱԹՈՒՂՈՒ ՇՐՋԱՆՈՒՄ ԵՎ ՀԱՅՎԱԿԱՆ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ (1917 Թ. ՆՈՅԵՄԲԵՐ – 1918 Թ. ՄԱՐՏ)

1917 թ. նոյեմբերի վերջից Կովկասյան ռազմաճակատի ռուսական զորամասերի զանգվածային նահանջի պայմաններում՝ այդ զորամասերը հանդիպեցին հետևողական ու նպատակային խոչընդոտների, մի կողմից՝ Անդրկովկասյան կոմիսարիատի վրաց-թաթարական ղեկավար մեծամասնության, զ. ք. պատգամավորների խորհրդի երկրամասային հակաբոլշևիկյան կենտրոնի, իսկ մյուս կողմից՝ Մուսավաթի գլխավորությամբ ղեկավարվող Սահմեդական ազգային կոմիտեի հակառուսական գործողությունների հետևանքով: Այդ զորամասերը փոխադրող էշելմեները կանգնեցվում էին Անդրկովկասյան երկաթուղու Բաքու-Թիֆլիս տեղամասի գլխավոր հանգույցներում, արձանագրվում էին գեներալ բռնագրավման և զինվորների զանգվածային կոտորածների փաստեր:

Եթե թուրքական հրամանատարության գործակալները, մահմեդական խռովությունների սանձազերծմամբ հետապնդում էին ռուսական, նաև թիկունքային ու նահանջող զորամասերի լիակատար կազմալուծման միջոցով՝ նոր լայնամասշտաբ արշավանքի կազմակերպումը, ապա Կոմիսարիատն ու երկրամասային հեղափոխական կազմակերպությունը այդ ճանապարհով աշխատում էին կանխել Բաքվի խորհրդի ու բոլշևի-

⁴⁴⁴ Տե՛ս նույն տեղում էջ 40:

⁴⁴⁵ Ավետիք Իսահակյան, Հայկական հարց, Երևան, 2005, էջ 76:

⁴⁴⁶ Տե՛ս Ե. Չարենցի անվ. գրականության և արվեստի թանգարան (ԳԱԹ), 1-ին բաժին, Ար. Չոպանյանի, ֆ., թղթ. 1777:

կացած զորամասերի համաձայնեցված գործողություններով իրականացվող իշխանության գրավման ծրագիրը:

Կովկասի թաթար-մահմեդականների ազգային ինքնագիտակցության առաջացման վճռական շրջադարձը սկսվել էր Փետրվարյան հեղափոխությամբ: «Բալթիկի ավերից մինչև Արաքս և Դրինից մինչև հեռավոր Սիբիր տարածուղ մոտ 20 միլիոնանոց մահմեդականությունը սկսում է շարժել», - գրում էր 1918 թ. առաջին համարում «Հորիզոնը»⁴⁴⁷: Ստեղծվում է կուսակցությունների ու կազմակերպությունների համակարգող՝ Մահմեդական հասարակական կազմակերպությունների խորհուրդը՝ Ա. Թոփչիբաշևի և Մ. Չաչինսկիի գլխավորությամբ⁴⁴⁸: Թաթարական ազգայնականության տակ սկզբնական փուլում հասկացվում էր թյուրքիզմը, պանիսլամիզմը: Գաղափարական այդ հենքն էին կրում Մուսավաթը (Հավասարություն), Ապակենտրոնացման թյուրքական կուսակցությունը՝ ֆեդերալիստներ և Անկախ դեմոկրատների խումբը (Ա. Թոփչիբաշև, Ֆ. Խան-Խոյսկի):

Սոցիալիստական-բուլշևիկյան հոսանքը ներկայացնում էին Ն. Նարիմանովի գլխավորած «Հունմեթը» (Եռանդ) և Պարսկաստանից ներգաղթած գործիչների (Ա. Ղաֆարզադե, Բ. Աղազադե) հիմնած «Ադալաթ» կուսակցությունները: Հոգևորական-կալվածատիրական խավերը ներկայացնում էր 1917 թ. սեպտեմբերին Բաքվի «Մահմեդականները Ռուսաստանում» և Ելիզավետպոլի «Իսլամի միություն» կազմակերպությունների միաձուլմամբ ստեղծված՝ Ռուսաստանի մահմեդականների «Իթիհադ» (Միություն) կուսակցությունը, որը մերժում էր թյուրքիզմը, չէր ընդունում ադրբեջանականության գաղափարը: Կովկասի թաթարների ազգային շարժման՝ այլ խոսքով երկրամասի պանթյուրքիզմի կետրոնն իրավամբ պետք է համարել Ելիզավետպոլը (Գանձակ), որտեղ իշխանությունն ամբողջությամբ գտնվում էր մահմեդական կազմակերպությունների ձեռքին: Այստեղ Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո կազմակերպվեց ֆեդերալիստների կուսակցությունը՝ Ն.-բ. Ուսուբբեկովի ղեկավարությամբ: Նրանք առաջինն էին թերևս, որ կուսակցության ծրագրում հիշատակում էին «Ադրբեջան» բառը⁴⁴⁹: Այդ իմաստով ամենամպաստավոր օջախը դիտվում էր Ելիզավետպոլի նահանգը և նրա թաթարական բնակչության դժգոհությունը, որտեղից լայնորեն տարածվեց այդ շարժման ալիքը: Նախ Ելիզավետպոլի ողջ նահանգը տարվեց զինվելու

տեմդով, ինչը սկսվել էր դեռ 1917 թ. ամռանից: Ազգային զորամասերի ձևավորման առաջնային փուլում արդեն տեղ էին գտնում բազմաթիվ զինված ընդհարումներ՝ մի կողմից՝ մահմեդականների, մյուս կողմից՝ ռուսական և հայկական զորամասերի միջև: Ավազակությունները, տարաբնույթ հարձակումները, թալանն ու բռնությունները Ելիզավետպոլի նահանգում սկզբում բացահայտ ազգային նկարագիր չէին կրում և խորացող ազգամիջյան հարաբերությունները դեռևս զարգանում էին փոխադարձ անվստահության և օտարացման մթնոլորտում: Առանձնանում էր Նուխիի շրջանը, որտեղ սկզբում հակառուսական, ապա և հակահայկական շարժումները, բռնությունները 1917 թ. աշնանը վերածվեցին ջարդերի: Արդյունքում ռուսական բնակչությունն ամբողջությամբ հեռացավ Հյուսիսային Կովկաս:

1917 թ. նոյեմբերի 18-ին (դեկտեմբերի 1) Ելիզավետպոլում առաջին անգամ բռնկվեցին խոշոր անկարգություններ: Մինչ այդ ևս, նկատվել էին առանձին խժոժություններ և բռնության փաստեր, որոնք բացատրվում էին Թիֆլիսի ազգամիջյան ռազմական խորհրդի որոշումներով, ըստ որի երկաթուղային կայարաններում տեղակայված ռուսական զորամասերի զենքն ու զինամթերքը պետք է անցներ մահմեդական զորամասերի ձեռքը⁴⁵⁰:

Նոյեմբերի 27-ին (դեկտեմբերի 10) Կոմիսարիատը հատուկ քննարկման առարկա է դարձնում երկրամասային նոր իշխանության և Անդրկովկասի կենտրոնական մահմեդական կոմիտեի միջև փոխհարաբերությունների հաստատման հարցը: Ձեկուցումով հանդես եկող կոմիտեի նախագահ Ա.-բ. Թոփչիբաշևը պահանջում էր՝ մահմեդականներին հնարավորություն տալ ձևավորելու ազգային զորամասեր: Այս նիստում է որոշվում նաև ազգայնացնել 219-րդ հետևակային, պահեստային գունդը, այն չարաբաստիկ գունդը, որի գործողություններն ավելի ուշ հրամցվում էր որպես Ելիզավետպոլի իրադարձությունների պատճառ:

Թաթար գործիչների ելույթներից հետո, որոնք բոլորն էլ ընդգծում էին մահմեդականների կյանքում Իսլամի վճռորոշ դերը, Ե. Գեզեկորին հավաստիացնում էր, որ երկրամասի բնակչության սոցիալական բնույթի հարցերի քննարկումները միշտ կանցնեն Մահմեդական կոմիտեի հետ միասին ու համաձայնեցված⁴⁵¹: Ավելի ուշ, դեկտեմբերի 29-ին (1918 թ. հունվարի 11) Ա. Չխենկելին Կոմիսարիատի նիստում շահագրգռված կերպով հայտնում էր, որ մահմեդական կազմակերպությունները բողոքում են, որ հայկական զորամասերը մտել են Կարսի ամրոցը, բացա-

⁴⁴⁷ Տե՛ս Հորիզոն, 1918, 3 հունվարի, թիվ 1:

⁴⁴⁸ Տե՛ս Ա. Балаев, Азербайджанское национально-демократическое движение в 1917-1920 гг., Баку, 1980, с. 5:

⁴⁴⁹ Տե՛ս Դ. Կոյազյան, Ադրբեջանական դեմոկրատական հանրապետության կովկասյան քաղաքականությունը 1918-1920 թթ., Երևան, 2008, էջ 7-9:

⁴⁵⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 26, թ. 21:

⁴⁵¹ Տե՛ս ԱԳՊԱ Գրուզի, ֆ. 1, օպ. 2, ժ. 7, և. 44.

դժգոհ են այդ փաստից և ամեն գնով պայքարելու են, որպեսզի հայերը չամրանան Կարսում⁴⁵²։

Ալզբում մահմեդական մտավորականները կարողանում են կանխել և տեղայնացնել Ելիզավետպոլի մեծ աղետը, սակայն հետագայում, երբ դրանք հետևողական ու համակարգված բնույթ են ստանում, բռնությունների ակիբը այլևս հնարավոր չի լինում կանգնեցնել։ «Ավագակային բանդաները թալանել են Ելիզավետպոլի հարևան բնակավայրերը,- գրում էր «Каспий» թերթը,- Ելիզավետպոլից մինչև Եվլախ բոլոր կայարանները թալանված են։ Ելիզավետպոլում ջախջախված են զորանոցները, պարենային խանութները, պահեստները։ «Վայրենի դիվիզիան», որը տեղակայված է Ելիզավետպոլում, ոչ մի միջոց չի ձեռնարկել թալանն ու ավագակայությունները կանխելու ուղղությամբ»⁴⁵³։ Դեկտեմբերի 19-ին (հունվարի) Գանձակից հեռախոսով Թիֆլիս էին հայտնում. «Ժամը 13⁰⁰-ին կայարանը շրջապատեց 10.000 թուրքերից կազմված մի բանակ. երկաթուղային 7-րդ վաշտը ցրվել է, կան շատ սպանվածներ ու վիրավորներ, զինվորներ, երկաթուղու ծառայողներ, թալանված է պարենավորման պահեստը։ Գանձակի և Շամխորի միջև երկաթուղագիծը քանդված է։ Թիվ 22 գնացքի բոլոր արժեքավոր ապրանքները հափշտակված են, շուկայի խանութներն ու մասնավոր բնակարանները թալանված և այժմ այրվում են՝ սպառնալով պետական շենքերին։ *Չաջորդ օրն եկավ վրացական զնդի մի էշելոն, 93 հոգի, որոնցից միայն 35-ը հրացան ունեին*. Գանձակում սկսվել է սով, որին հետևելու են ջարդեր և խռովություններ»⁴⁵⁴։

«Սա արդեն աւագակութիւն չէ,- գրում էր «Յորիզոնի» խմբագրականը,- ոչ էլ աւերիչ բնագոյներով օժտուած ու սանձարձակ խուժանի տարերային մի շարժում։ Այստեղ երեւում է կազմակերպած մի ծրագիր։ Գերմանիայի միլիտարիստական իմպերալիզմի իդեոլոգ Բերհարդն իր հանրածանոթ գրքի մէջ ասում է, որ թշնամուն հաղթելու համար անհրաժեշտ է նախ և առաջ կազմաւուծել նրա թիկունքը՝ առաջ բերել ժողովրդական հուզումներ, քանդել կանուրջներ, երկաթուղիներ։ Բնաւ տարօրինակ չէ, ուրե՛մն և այն ենթադրութիւնը, որ տաճիկ գործակալները աշխատում են պղտորել դյուրավառ մասսայի մտքերը եւ խրախուսելով աւագակային շարժումները՝ դրանք ծառայեցնել իրենց օգտին»⁴⁵⁵։ Չաջորդ օրը, Բաքվի բ. գ. պատգամավորների խորհրդի գործադիր կոմիտեի և ռազմա-հեղափոխական կոմիտեի համատեղ խորհրդակցությունը, կուսակցությունների ներկայացուցիչները քննարկում են Ելիզավետպոլի դեպքերը։ Չնայած, որ Թիֆլիսից հաղորդվում էր, թե դրանք թալանի

նպատակով կազմակերպված ավագակային հարձակումներ են, սակայն խորհրդակցությունը փաստում է վերջինիս ազգամիջյան բախման բնույթը⁴⁵⁶։ Իր հերթին, Բաքվի ռազմա-հեղափոխական կոմիտեն, լսելով երկրամասային կենտրոնի հաղորդագրությունը՝ մինչև Ելիզավետպոլ կայարանը երկաթուղու պաշտպանության վերաբերյալ, ինչպես նաև զինվորների հաղորդումները դեկտեմբերի 19-ի (հունվարի 2) իրողությունների մասին, որոշում է ուժեղացնել Բալաջարի կայարանի պաշտպանությունը, զենք հատկացնել ռազմա-ժողովրդական պահակազորին, ինչպես նաև կազմակերպել պատգամավորական գնացք՝ կազմված կուսակցությունների ազգային կազմակերպությունների ներկայացուցիչներից, որը զինված ջոկատի հսկողությամբ կվերահսկեր Բաքվից-Ելիզավետպոլ ճանապարհը։ Դեկտեմբերի 21-ին (հունվարի 3) Բաքվում ձևավորվում է Կարմիր գվարդիան, վերակազմավորվում է միլիցիան, ուժեղացվում է կայազորը, պատճառը՝ Ելիզավետպոլի ընդհարումներն էին⁴⁵⁷։

Դեկտեմբերի 22-ին (հունվարի 4) Անդրկովկասյան կոմիսարիատի նիստում Ե. Գեգեչկորին առաջարկում է կազմակերպել Կոմիսարիատի հատուկ պատվիրակություն, որի կազմում բացի մահմեդական-թաթար անդամներից առաջարկվում էր ներգրավել «չեզոք» դեմք։ Այդ մասին Ելիզավետպոլից հեռագրով հայտնում էին նահանգային կոմիսար Ա. Զիաթխանովը, փոխբաղաքազուկսը և երկրամասային պատվիրակության նախագահը։ Որոշվում է չեզոք ներկայացուցիչ հաստատել Ա. Չխենկելիին⁴⁵⁸։ Դա չէր բխում վերջինիս զբաղեցրած ներքին գործերի կոմիսարի պաշտոնից, թեև այդ քայլով ևս մեկ անգամ ընդգծվում էր իրադարձությունների քրեական և ոչ թե ազգամիջյան բախումների վտանգավոր իրողությունը։ Ամենևին պատահական չէր, որ մի քանի օր անց ռազմա-ծովային կոմիսարի պաշտոնում Դ. Դոնսկոյին փոխարինում է ևս մի վրացի՝ Վ. Գորեչիան։ Մահմեդական-թաթարական, բեկական վերնախավը, ինչպես և Կոմիսարիատի թաթար պաշտոնյաները գործնականում այսպես փորձում էին իրականացնել նախ հայկական տարրի թուլացման, ոչնչացման, ապա նաև Բաքվի խորհրդային իշխանության դեմ ակտիվացող վրաց-թաթարական համագործակցությունը։ Որոշվում է, որ Անդրկովկասի կոմիսարիատի բոլոր իրավունքները կրող պատվիրակության կազմում պետք է ներգրավվեն հիմնականում մամեդական կոմիսարներ՝ Մ. Ջաֆարովը, Խ.-բ. Խաս-Մամեդովը, Ֆ.-Խ. Խան-Խոյսկին, վրացիներից՝ Վ. Գորեչիան և Ա. Չխենկելին։ Պատվիրակության հետ Ելիզավետպոլ պետք է ուղարկվեր գեներալ Շիխլինսկին, որին տրամադր-

⁴⁵² Տե՛ս ԱԳԱ Գրուզի, փ. 1818, օր. 2, ժ. 141, լ. 304.

⁴⁵³ Տե՛ս С. Беленький и А. Манвелов, նշված աշխատությունը, էջ 234:

⁴⁵⁴ Տե՛ս Յորիզոն, 1917, 22 դեկտեմբերի, թիվ 269:

⁴⁵⁵ Տե՛ս նույն տեղում, 24 դեկտեմբերի, թիվ 271:

⁴⁵⁶ Տե՛ս С. Беленький и А. Манвелов, նշված աշխատությունը, էջ 235:

⁴⁵⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 236-237:

⁴⁵⁸ Տե՛ս ԱԳԱ Գրուզի, փ. 1818, օր. 2, ժ. 141, լ. 292.

վում էր 1000 հրացան, և որի հատկացման համար Դ. Դոնսկոյից պահանջվում էր իրականացնել բոլոր հնարավոր միջոցները: Քաղաքական զարգացումների և դրանց հակահայկական ուղղվածության առումով խորհրդանշական է նաև այն փաստը, որ նույն միստում՝ Դ. Դոնսկոյի զեկուցման հիման վրա, ընդունվում է դեկրետ՝ «Մահմեդական կորպուսի ստեղծման մասին»: Կորպուսի հրամանատար է նշանակվում նույն Շիխլինսկին⁴⁵⁹: Հատկանշական է, որ ժամանակավոր կառավարության կողմից հետևողականորեն ձգձգվող գործընթացը, երբ հայկական և վրացական ազգային զորամասերին զուգահեռ՝ չէր խրախուսվում մահմեդական զնդերի ձևավորումը, իրականություն դարձավ բոլշևիկյան հեղաշրջումից հետո, չնայած այն հանգամանքին, որ մահմեդական ազգային զորամասերի գլխավոր թիրախը հենց բոլշևիկյան Բաքուն էր և Կովկասյան բանակի նահանաջող բոլշևիկացած զորամասերը:

Կոմիսարիատը Ելիզավետպոլում տեղակայված բոլոր զորամասերին հրամայում էր մինչև պատվիրակության ժամանումը մնալ տեղում⁴⁶⁰: Ելիզավետպոլում պատվիրակությունը հանդիպեց թաթարական «վայրենի դիվիզիայի» պետ, ազգությամբ վրացի գնդապետ իշխան Լևան Մադալովին և մահմեդականների այլ ներկայացուցիչների, որոնք համատեղ ժողով անցկացրին: Լ. Մադալովը հայտարարեց, որ եթե «մահմեդականները համոզված լինեին բանակի խաղաղ անցման հարցում, ապա նրանց կթողնեին զինված շարունակել ճանապարհը»⁴⁶¹: Ա.-բ. Սաֆիքյուրդսկին ավելի անկեղծ էր իր արտահայտություններում: Նա ներկաներին հիշեցնում էր, որ պատերազմի ողջ ընթացքում ռուսական բանակը ծաղրում էր մահմեդականներին՝ «հաճախ կրակելով մահմեդականների փափախներին»⁴⁶²: Սպանդը և զենքի հավիշտակումը թաթար ղեկավարները հիմնավորում էին հետևյալ կերպ. քանի որ մահմեդականներն իրավունք են ստացել ունենալ իրենց բանակը՝ Մահմեդական կորպուսը, ուստի և, նրանք պետք է և զենք ունենան: «Մահմեդականները մեղավոր չեն, - ասում էր Ա.-բ. Սաֆիքյուրդսկին, - որ ստիպված բռնի կերպով են հայթայթում զենքը, քանի որ Կոմիսարիատը չի իրականացնում իր պարտականությունները: Այն ժամանակ, երբ մեր փոքր եղբայրները՝ հայերն ու վրացիները զինված են, ավագ եղբայրը՝ անդրկովկասյան մահմեդականները զենք չունեն»⁴⁶³: Ավանդական, փորձված թուրքական շանտաժը՝ ի դեմս Ա.-բ. Սաֆիքյուրդսկիի, տվյալ դեպքում լիովին բացահայտում

էր Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ուղղակի մեղսակցությունը և որ ավելի կարևոր է՝ երկդիմի ու վտանգավոր քաղաքականությունը: Վերջինս հոխորտում էր, թե թաթարները լիովին իրավունք ունեն զինաթափել էշելունները, քանի որ ունեն Ն. Ժորդանիայի ստորագրությունը կրող երկրամասային կենտրոնի հեռագիրը, որն «առաջարկում էր Մահմեդական կորպուսի սպառազինման նպատակով օգտվել անցնող և զինաթափվող էշելունների զենքից»⁴⁶⁴: Նորահայտ փաստաթուղթը մանրամասնում է մինչև այսօր անհայտ դրվագներ և պարզում ոչ միայն Կոմիսարիատի, այլև վերակազմավորված բ.գ.պ. խորհրդի երկրամասային կենտրոնի հանցավոր վարքագիծը, որին տեղյակ չէր անգամ Ելիզավետպոլի պատվիրակության անդամ, կապիտան Ստրելկովսկին: Արդարացի համարելով Մահմեդական կորպուսի սպառազինման երևույթը, նա, որպես զենքի բաշխման հանձնաժողովի նախագահ, իր պատրաստականությունն էր հայտնում, որպեսզի կորպուսը զենք ստանա: Միաժամանակ չէր համաձայնվում էշելունների զինաթափման փաստի հետ, քանի որ Կոմիսարիատի կողմից Ելիզավետպոլ էր ուղարկվել՝ դրանց ազատ անցումն ապահովելու նպատակով: «Եթե կա այդպիսի հեռագիր, - գայրաճում էր Ստրելկովսկին, - ապա ես Կոմիսարիատի գործողությունները կանվանեմ ստորություն», քանի որ իրեն տալով հանձնարարականներ, Կոմիսարիատը պարտավոր էր իր պաշտոնյային տեղյակ պահել այդ որոշման մասին: Ինչևէ, նա մահմեդականների կորպուսին խոստանում էր հրետանային մարտկոց և եթե Կոմիսարիատը չհամաձայնվեր, ապա նա նույնիսկ պատրաստ էր հրաժարվել: Ոգևորված Մ.-բ. Ռուստամբեկովն էլ, օգտվելով նման վերաբերմունքից, ավելացնում էր, թե մահմեդականները պատրաստ են զիջումների գնալ, ռուս զինվորներին թողնելով հրացանների կեսը, վերցնելով մյուս կեսը, ինչպես նաև ողջ հրետանին և զնդացիները⁴⁶⁵: Չինվոր - ներկայացուցիչները, ի պատասխան զինաթափման պահանջի, բացառեցին դա, քանի որ վստահ չէին իրենց անվտանգության հարցում: Ընդգծվեց նաև, որ երեքօրյա մարտերը զայրացրել էին էշելունների զինվորներին և նրանք առանց կռվի չեն հանձնվի և զենք չեն տա⁴⁶⁶:

1918 թ. հունվարի 19-ին (փետրվարի 1) բ.գ.պ. խորհուրդների երկրամասային կենտրոնի միացյալ նիստում էշելունների զինաթափման հե-

⁴⁵⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴⁶⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴⁶¹ ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 28, ք. 9:

⁴⁶² Նույն տեղում:

⁴⁶³ Նույն տեղում:

⁴⁶⁴ Նույն տեղում:

⁴⁶⁵ Մուստաֆա-բեկ-Ռուստամբեկով - Նուխիի, Արեշի և այլ հայաբնակ շրջանների 1918-1920 թթ. հայկական կոտորածների գլխավոր կազմակերպիչներից մեկը:

⁴⁶⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 28, ք. 9:

⁴⁶⁶ Տե՛ս Հայերի կոտորածները Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգներում 1918-1920 թթ. Երևան, 2003, էջ 15:

ռագրի վերաբերյալ բացատրություններ տվեց Ն. Ժորդանիան: Նա նշում էր, որ «էշելոնների կողմից գեներ թողնելու վերաբերյալ» երկրամասային կենտրոնի որոշումը հաղորդվել էր սովորական հասցեով՝ բոլոր բ. և գ. խորհուրդներին: Ելիզավետպոլը նոր ցուցակում չէր հիշատակվում, քանի որ դեկտեմբերից այնտեղ չէր գործում խորհուրդը, բայց սխալմամբ, ըստ հին ցուցակի, շրջաբերական հեռագիրը հասել էր նաև այնտեղ: Տեղի մահմեդական կոմիտեն, որը ոչ մի շփում չուներ երկրամասային կենտրոնի հետ, «հանկարծ ստանալով վերջինիս հեռագիրը այնքան զարմացավ, որ անհապաղ, դեռ մինչև էշելոնների հետ կապված պատմությունը՝ հարցում արեց Հաղորդակցության ուղիների կոմիսար Խ.-բ. Մելիք-Ասլանովին և ստանալով պատասխան, որ հեռագիրը հավանաբար սխալմամբ է հայտնվել մահմեդական ազգային կոմիտեում, այդ բացատրությունը հաղորդեց Ելիզավետպոլ: Օգտվելով հեռագրից, մահմեդական կոմիտեն իրականացրեց հանցագործություն, որի համար պատասխան կտա: Մինչ հեռագրական կապի ընդհատումը երկրամասային կենտրոնի մախազահությունը անընդմեջ բանակցություններ էր վարում Աբխազավայի, մահմեդական կորպուսի պետ Մաղալովի, Բաքվի խորհրդի և էշելոնների ղեկավարության հետ՝ տալով զինաթափում չիրականացնելու հրամաններ: Մաղալովն ու Աբխազավան գործել են ինքնակամ»⁴⁶⁷: Եթե անգամ փորձենք հավատալ Ն. Ժորդանիային, ապա հարց է առաջանում, թե՞ հետագա՝ Շամխորի, Հաջիկարուլի և մյուս կայարաններում իրականացված արյունոտ ոճիրը ինչու է չկանխվեց, մի՞թե դարձյալ սխալ հեռագիր էր ուղարկվել:

«Кавказское Слово» թերթն այս առթիվ նշում էր. «հեղինակավոր աղբյուրները մեզ հայտնել են, որ էշելոնների զինաթափման որոշումը կայացվել է երկրամասային կենտրոնի կողմից, որը ռազմածովային մախարարության գծով կոմիսար Վ. Գոբեչիային հանձնարարել էր այն ի կատար ածել: Այդ նպատակով կոմիսարը հրավիրել էր ազգամիջյան զինվորական խորհուրդ, որի նիստին ներկա են եղել Կովկասյան ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատարը և ռազմական օկրուգի պետը»⁴⁶⁸: Թերթը Աբխազավայի գործողությունները ևս որակում էր ինքնակամ և բացահայտում, որ Շամխոր ժամանած 4 էշելոնների զինվորները հանրահավաք են կազմակերպել և որոշել չենթարկվել զինաթափման հրամանին, վնասազերծել երկրամասային կենտրոնի զրահագնացքը, իսկ Աբխազավային գնդակահարել: Տեղեկանալով որոշման մասին, շտաբ ռոտմիստր Աբխազավան իրականացնում է երկաթգծի մի հատվածի

⁴⁶⁷ Н.Н. Жордания, За два года, Мюльн տեղում, էջ 61-62:

⁴⁶⁸ Кавказское Слово, 1918, 19 ноября, N 14.

կազմաքանդումը և անհետանում: Դրանից հետո նա դիմում է թաթարական գնդի հրամանատար Լ. Մաղալովի օգնությանը: Անհասկանալի է թերթի հաղորդագրության այն հատվածքը, ըստ որի, երբ Թիֆլիսում ստացվում է էշելոնների զինաթափման մասին լուրը, կոմիսար Վ. Գոբեչիան և ռազմական օկրուգի պետը շտապ հրաման են ուղարկում աղեն սպանված Աբխազավային, հետո էլ Մաղալովին՝ գործընթացը դադարեցնելու վերաբերյալ: Այլ խոսքով, թերթը փորձում էր ամեն գնով պաշտպանել ազգամիջյան զինվորական խորհրդին, նրա վրացական ղեկավարությանը և ամփոփում էր. թե «ահա այսպիսին է իրադարձությունների իրական ընթացքը»⁴⁶⁹:

Դեկտեմբերի 29-ին (հունվարի 11) Կոմիսարիատը լսում է արտակարգ լիազորություններով օժտված Ա. Զխենկելի զեկուցումը Ելիզավետպոլյան իրադարձությունների մասին: Նա «անկարգությունների» պատճառ և սկիզբ համարում էր 219-րդ պահեստային գնդի զնաթափումը: Պարզվում է, որ այդ զնաթափումն իսկապես իրականացվել էր Թիֆլիսից ստացված «հակասական հրամանների» պարագայում, երբ չգիտես ինչու այդ զնաթափումը սկսում են իրականացնել հարևան գյուղերից կայարան ներխուժած զինված թաթարական ջոկատները: Ա. Զխենկելին, ինչպես և սպասվում էր, հերթական անգամ ժխտում էր իրադարձությունների ազգային ենթաշերտը, չնայած որ միանգամայն ակնհայտ էր վայրագությունների առայժմ հակառուսական ուղղվածությունը: «Չեզոք» մախազահ Ա. Զխենկելին զայրույթ էր հայտնում, որ «թաթարների նկատմամբ մի քանի ինքնադատաստան է իրականացվել» և դա այն դեպքում, երբ մահանգի գյուղերում բնաջնջվում էր ռուսական բնակչությունը: Նա եզրակացնում էր նաև, որ այդ իրադարձությունների մեջ պատվիրակությունը համակարգում չի նկատել և որ գլխավոր պատճառը «վայրագություններ իրականացնող էշելոնների» դեմ առաջացած վրեժն էր⁴⁷⁰: Ամբողջ հարցը նրանում էր, որ մահանջող զինվորների զայրույթը և անգամ անարխիկ ելույթները պատասխան էին Կոմիսարիատի վրացի և թաթար կոմիսարների իրականացրած առայժմ ոչ բացահայտ գործողություններին, որոնց իրենց զագաթնակետին հասան Շամխորի ղեկավարի առթիվ: Մի կողմից, պատվիրակությունը հերքում էր ջարդերի դեպքերի առթիվ: Մյուս կողմից, փաստում, որ Ելիզավետպոլի քաղաքային դուռնան դիտողի դերում էր հայտնվել և քաղաքում իշխանությունն ամբողջովին անցել էր մահմեդական մասում՝ 3 հոգուց բաղկացած հեղափոխական կոմիտեին, իսկ հայկական մասում՝ 5 հոգուց կազմված քաղաքացիական կոմիտեին: Ա. Զխենկելին առաջարկում էր հետևանքները վերացնելու նպատակով ստեղծել Արտակարգ քննիչ հանձնաժողով, ամուր հեղափոխական իշխանություն, հասարակական անվտանգ

⁴⁶⁹ Լույն տեղում:

⁴⁷⁰ Տե՛ս ԱԳԱ Գրուզի, ֆ. 1818, օր. 2, Ժ. 141, Լ.Լ. 304-305.

գության կոմիտե և այլ միջոցառումների համակարգ: Կարծես իմիջայլոց, ձևավորվում է 300 թաթարներից բաղկացած «հատուկ միլիցիայի» գորաջուկատ՝ գեներալ Շիխլինսկիի վերահսկողության տակ⁴⁷¹: Այլ խոսքով, հեղափոխական-դեմոկրատական կարգի ֆրագեոլոգիայի և ամբոխավարության քողի տակ հմտորեն թաքցվում էր բուն նպատակը, իրականությունը և ավելին՝ զուգահեռ իրականացվում էր թիֆլիսից եկող Ն. Ժորդանիայի, Ն. Ռամիշվիլիի, Ե. Գեգեչկորիի և թաթար կոմիսարների հրահանգը՝ ամեն գնով զինաթափել ռուսական զորամասերը, հափշտակել զենքն ու զինամթերքը, որը ոչ միայն լրացնելու էր վրացական ու թաթարական ազգային զորամասերի պահանջները, այլև գլխավորապես կանխելու էր Բաքվի աջակցության գործընթացը, ինչը առավելապես հայնպատ մարտավարություն էր դիտվում: Այդ զինվորները բուլշևիկ էին թե ոչ, միևնույն է՝ նրանք վրացական և թաթարական գործիչների կողմից ընկալվում էին որպես Արևմտյան Հայաստանից նահանջող, թուրքերին հաղթած հայերի դաշնակիցներ, ուստի և նրանք չէին թաքցնում իրենց ոչ միայն քաղաքական, հակառուսական, այլև, առավելապես ազգային ատելությունը:

Այլ՝ Ստավրոպոլսկին, «Անդրկովկասը հոկտեմբերից հետո» աշխատության մեջ, Կովկասի մահմեդականության շահերի արտահայտիչ «Սուսավաթ» կուսակցությունը որակում էր որպես խոշոր հողատերերի (խաներ, բեկեր, աղալարներ) ներկայացուցիչների կուսակցություն: Նրանց գլխավոր նպատակը ողջ Կովկասի մահմեդական գյուղացիության և բանվորության նկատմամբ գերիշխանության հաստատումն էր՝ պանթուրքիզմի գաղափարախոսության ներքո, խալիֆ-սուլթանի գլխավորությամբ⁴⁷²:

Անվանի գեներալ Ա. Կուլեբյակինը լրացնում էր, որ «Սուսավաթը» իր քաղաքական դրոշի վրա սոցիալիստական կարգախոսներ էր գետեղում այնքանով, որքանով դրանք կարող էին նպաստել Կովկասի այլ ազգերի միջավայրում հեղափոխության (Փետրվարյան – Վ. Ս.) բոլոր նվաճումները մահմեդականների համար կիրառելի դարձնելու գործին: Սուսավաթը հետևողականորեն ձգտում էր տարանջատել մահմեդականներին քրիստոնյաներից: Շամխորի դեպքերից հետո մասնավորապես, երբ թուրքերը հունվարի 30-ին, խախտելով զինադադարը, վերսկսեցին հարձակումը, թաթարները դադարեցին թաքցնել նախկին զգուշավոր մարտավարությունը և իրենց ուժերը լարեցին մեկ նպատակի հասնելու հա-

մար, այն է՝ զինել անդրկովկասյան բոլոր մահմեդականներին և պայքար հայտարարել քրիստոնյաների դեմ⁴⁷³:

Խնդիրն ամբողջության մեջ պատկերացնելու, առավել ևս Շամխորի սպանդի պատճառները լուսաբանելու նպատակով, անհրաժեշտ է ներկայացնել երկրամասում, մասնավորապես Կովկասյան բանակի հետ առնչվող նոր զարգացումները:

Կովկասյան բանակի երկրամասային երկրորդ համագումարից հետո (Թիֆլիս, 1917 դեկտեմբերի 10-23) նորընտիր երկրամասային խորհուրդը, Ստ. Շահումյանի հեղինակությամբ, ընդունեց կոչ, որը վերաբերում էր ճակատից բանակի զորամասերի կազմակերպված ետ քաշվելու գործընթացին, այն հեռանկարով, որ կանխվի ռազմաճակատի լիակատար մերկացումը⁴⁷⁴: «Համադանի խումբը»՝ պարսկական ռազմաբեմի զորամասերը էնգելիով, Կասպից ծովով պետք է շարժվեր դեպի Պետրոպոլսկ նավահանգիստը, իսկ ծովային տրանսպորտը չբավարարելու դեպքում՝ նաև Բաքվի վրայով: Ռազմաճակատի մնացած հատվածներից անցումը պետք է իրականացվեր Սարիղամիշի, Շահթախտի, Ջուլֆայի վրայով դեպի հյուսիս: Բանակի արժեքավոր տեխնիկան, զույքը պետք է պահպանվեր, հասցվեր Բաթում, Սարիղամիշ, Երևան և Բաքու: Պահպանելով իրենց անմիջական զենքը, զորամասերը պետք է տանեին նաև պահեստի զենքը, որպեսզի Նովոռոսիյսկում և Բաքվում հանձնեին բուլշևիկյան կենտրոններին: Այդ նպատակով խորհուրդ էր տրվում գրավել ողջ կովկասյան եկաթուղին և շարժվել իրարից ոչ մեծ տարածությունների վրա: Սպասվում էին, իհարկե, նաև էշելոնների վրա հարձակման դեպքեր: Պարտություն կրելով բանակային երկրորդ համագումարում, էսեռներն ու մենշևիկները ձեռնամուխ եղան չեղյալ հայտարարելու համագումարի բուլշևիկյան որոշումները և երկրամասային խորհրդում մեծամասնությունը վերականգնելու գործին: Նրանց ջանքերով, օրինակ, ոչ Ստ. Շահումյանի վերոհիշյալ կոչում, ոչ էլ որևէ այլ փաստաթղթում չէր հիշատակվում ժողկոմխորհին պաշտպանելու մասին: Գլխավոր մտահոգությունն իշխանության հարցն էր:

Ասվածը լիարժեք կերպով հիմնավորում էր Ե. Գեգեչկորիի խոսքը՝ արտասանված երկրամասային կենտրոնի միացյալ նիստում, 1918 թ. հունվարի վերջին. «Եթե դուք, բուլշևիկներ, զինւած ոյժ եք բերում Սարիղամիշից, որ մեր դէմ պատերազմ մղեք, այն ժամանակ մենք չենք կարող ընդհանուր լեզու ունենալ»⁴⁷⁵: Հասկանալի է, որ նույն դիրքորոշումն

⁴⁷¹ Տե՛ս ЦГИА Грузии, ф. 1818, оп. 2, д. 141, л. 304-305:

⁴⁷² Տե՛ս Ал. Ставрокский, Закавказье после октября, Москва-Ленинград, 1925, с. 7:

⁴⁷³ Տե՛ս Հայերի կոտորածները Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգներում 1918-1920 թթ., էջ 16:

⁴⁷⁴ Տե՛ս Ստ. Շահումյան, ԵԼԺ, էջ 77-81:

⁴⁷⁵ Հորիզոն, 1918, 24 հունվարի, թիվ 16:

ուներին նաև նիստի մասնակից մյուս վրացի մենչևիկները, մասնավորապես Ն. Ժորդանիան, Վ. Ջուղեիկն և այլոք: «Բանակի համագումարը մեծ ոճիր գործեց, որ որոշեց գեներ թողնել զօրքի ձեռքին,- գտնում էր Ջուղեիկն,- պետք է փրկել դրութիւնը, քանի ուշ չէ»⁴⁷⁶:

Բավական արդիական ու մտահոգիչ էին հնչում Մուսավաթի ներկայացուցչի խոսքերը. «Ամենքդ էլ ինտերնացիոնալի անունից եք խօսում, այն ինչ Ռուսաստանում չկայ և չի լինի ինտերնացիոնալիզմ»: Զեռացող դաշնակից՝ այժմ բուլշևիկ ռուս զինվորներին՝ ազգային զորամասերը զինելու նպատակով զինաթափելու և դրա դեմ խորհրդանշական վիճաբանությամբ հանդես են գալիս նաև հայազգի զեկուցողներ՝ բուլշևիկ Ջարգարյանը և դաշնակցական Մ. Արզումանյանը⁴⁷⁷:

Այլ կերպ ասած, քաղաքական պայքարի, իսկ հայերի պարագայում՝ Դայրենիքի պաշտպանության համար գեներ էր հարկավոր և Կռիլովի հայտնի առակի հերոսների նման, յուրաքանչյուր ազգային, քաղաքական ուժ իր կողմն էր ձգում սայլը՝ իր շահն առաջ տանում: Մահմեդական-թաթարներին ձեռնտու էր Գանձակի մոտ՝ գյուղացիական խռովությունների կենտրոնում զինաթափել ռուս զինվորներին՝ կալվածատեր-բեկերի դեմ ուղղված տարերային ընդվզումը ճնշելու, Բաքվի օտար խորհրդային իշխանության և հայ բնակչության դեմ պայքարելու համար, վրաց մենչևիկներին այդ նույն գեներն անհրաժեշտ էր առավելապես Թիֆլիսը խորհրդայնացման իրական հեռանկարից զերծ պահելու համար, Դաշնակցությունն էլ առաջնությունը տալով ստեղծված կացության անմիջական, երևացող կողմին, ռազմաճակատը պաշտպանելու նպատակով նպատակահարմար էր համարում գեները առգրավել և դրանով զինել ազգային զորամասերը և այս արդարացված հարցում հակադրվում էր Ստ. Շահումյանի բուլշևիզմին: Ինչ վերաբերում է ռուս զինվորներին, ապա նրանք շտապում էին տուն, արդեն բուլշևիկյան Ռուսաստան: Ռուսաստանից անջատվելը, նոր իշխանությունը չճանաչելու հանգամանքը, Կոմիսարիատի փաստացի հակառուսական գործողությունները, Ելիզավետպոլի ու Շամխորի սպանող պատասխան համարժեք արձագանք էին ստանում, ինչն էլ փորձում էր օգտագործել Ստ. Շահումյանը և բուլշևիկացած զորամասերի աջակցությամբ տապալել Կոմիսարիատի վրաց – մենչևիկյան իշխանությունը:

Դեկտեմբերի 27-ին (հունվարի 9) մենչևիկների նիստում լսվեց այդ էսեռ Դ. Մերխսեյովի զեկուցումը բանակի երկրամասային կենտրոնի պառակտման մասին և հավանություն տրվեց ամբողջ ապարատի և միջոց-

ների բռնագրավմանը: Նշվեց, որ «իրենք թույլ չեն տա իշխանության բռնագրավում, որ երկրամասի քաղաքական կյանքի ընդհանուր ղեկավարությունը պետք է գտնվի երկրամասային կենտրոնի ձեռքում, իսկ բանակի խորհուրդը պետք է զբաղվի բացառապես նեղ - պրոֆեսիոնալ հարցերով»⁴⁷⁸: Գովանավորվելով մենչևիկյան կենտրոնի կողմից, դրանով կարծես թե ապահովվելով օրինականությունը, բանակի երկրամասային խորհրդի փոքրամասնությունը, փաստորեն բուլշևիկյան մեթոդներով զավթեց խորհրդի կենտրոնական ապարատը և իրեն հռչակեց բանակային խորհուրդ՝ մենչևիկ Սմիռնովի նախագահությամբ: Այդ ուժերը համարձակ էին գործում, որովհետև բուլշևիկյան զորամասերը Թիֆլիսից նախապես հեռացվել էին: Նոր խորհրդի առաջնահերթ գործը դարձավ ռուսական զորամասերի զինաթափումը: Թեև դա հաղթանակ էր բուլշևիզմի նկատմամբ, սակայն տվյալ հիմնահարցի շուրջ և ստեղծված իրավիճակում ամենևին չէր բխում հայկական բնակչության և ազգային ուժերի շահերից, քանի որ հափշտակվող գեներն ու զինամթերքը բաժին էր հասնում զխավորապես մահմեդական ու, ապա նաև վրացական զորամասերին: Զինաթափումն իրականացվում էր ազգային զնդերի մասնակցությամբ, մի բան, ինչը առանց այն էլ լարված ազգամիջյան հարաբերությունների պայմաններում, սադրիչ քաղաքականություն էր:

Ինչ վերաբերում է ռազմաճակատից հեռացող զորամասերը Թիֆլիսից հեռու պահելու մարտավարությանը, ապա դա ուղղակիորեն նպատակ ուներ կանխել Ստ. Շահումյանի ծրագրի իրականացումը, այն է՝ գրավել Թիֆլիսը, տապալել Կոմիսարիատի իշխանությունը և Դաշնակցության աջակցությամբ ամրապնդել հայկական տարրի ապահովությունն ու նաև Կովկասի խորհրդայնացման ճանապարհով՝ Դայկական հարցի լուծումը: Այս առանցքային հիմնահարցին մենք կանդրադառնանք առանձն, ավելի հանգամանալի:

Ազգամիջյան զինվորական խորհուրդը, որի իրավասության մեջ էր մտնում ազգային զորամասերի կազմակերպման և մատակարարման գործը, Ելիզավետպոլ ուղարկեց զրահապատ զնացք՝ ռազմաճակատից վերադարձող զինվորների գեները բռնագրավելու և այն վրացական կորպուսին հանձնելու նպատակով: Քանի որ զինվորները հրաժարվեցին զինաթափվել, զրահազնացքի պարտիզանական ջոկատի վրացի հրամանատար, շտաբի կոմիսար Աբխազավան, հենվելով Թիֆլիսից ստացված հայտնի հեռագրի բովանդակության վրա, դիմեց մահմեդականների զնդին և մահմեդական բնակչությանը՝ աջակցություն ստանալու ակնկալիքով: Դա դարձավ էշելոնների վրա հարձակվելու ազդանշանը: Ջավել-

⁴⁷⁶ Նույն տեղում:

⁴⁷⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴⁷⁸ С.Е. Сеф, նշված աշխատությունը, էջ 359:

տալի է, բայց այդ վրացի հրամանատարը առաջիններից մեկը սպանվեց, երբ ուշացած փորձում էր կանխել հարձակումը⁴⁷⁹։

1918 թ. հունվարի 8-12-ին Ելիզավետպոլի և Շամխորի մոտ տեղի ունեցավ ռուս զինվորների զարհուրելի սպանո, որին զոհ դարձան ու վիրավորվեցին մոտ 2000 անգեն զինվորներ։ Գրավվեց 15.000 հրացան, 20 հրանոթ և 70 զնդացիր։ Ողջ մնացած զինվորները փախան Բաքու։ Հարձակումներ տեղի ունեցան նաև Աղստաֆա, Դոլլար, Ջուլֆա, Եվլախ, Խաչմաս, Ալաբաշլի և այլ կայարաններում։ Ջարդերի ամօքյական դեկավարները մահմեդական ազգային կոմիտեի անդամներն էին՝ Ա. Ջիաբխանովը, Ա.-բ. Սաֆիբյուրդսկին, իշխան Լ. Մաղալովը, Մ.-բ. Ռուստամբեկովը (Խ.-բ. Խաս-Մամեդովի տեղակալը) և այլոք, որոնք (Խ.-բ. Ռաֆիբեկովը, Ն.-բ. Ռուսթբեկովը, Ա.-բ. Խաս-Մամեդովը (կոմիսարի եղբայրը – Վ.Մ.), գնդապետ Էֆենդիևը, ռոտմիստր Ուլուբիևը) 1905-1907 թթ. հայկական կոտորածների ակտիվ մասնակիցներ էին նաև⁴⁸⁰։

Էշելոնի ներկայացուցիչ Չելովը վկայում էր. «Մենք ցանկանում էինք անցնել Բաթումով, քանի որ այնտեղ մեզ ոչ մի վտանգ չէր սպառնում, բայց Թիֆլիսում մեզ հավատացրին, որ մենք բարեհաջող կերպով կանցնենք նաև Ելիզավետպոլով, ուղեկցելու համար մեզ տալով զրահամեքենա, բայց մենք այդ զրահամեքենային չէինք վստահում (խոսքը Աբխազավայի զրահագնացքի մասին է - Վ. Մ.)։ Մեզ կարող էին ուղարկել այլ ճանապարհով, բայց չգիտես ինչու ուղարկեցին Ելիզավետպոլով։ Ելիզավետպոլում ամեն բան նախապես կազմակերպված էր եղել։ Այնտեղ վաղուց էին խոսակցություններ գնում էշելոնները զինաթափելու մասին։ Հարկավոր է պատասխանատվության ենթարկել Անդրկովկասի կոմիսարիատին»⁴⁸¹։

Կոմիսարիատի հունվարի 9-ի (22) նիստում նախագահ Ա. Չխենկելին առաջարկում էր փոխել օրակարգը և անհապաղ քննակել Ելիզավետպոլի, Աղստաֆայի դեպքերը։ Տեղի է ունենում հիմնահարցի պատճառների և էության նոր բովանդակության որոնումների ուղղությամբ կտրուկ շրջադարձ։ Այդ համատեքստում, որքան էլ որ տարօրինակ է, սկսում է քննարկվել անդրկովկասյան իշխանության և դրա անկատարության խնդիրը։

Բանավեճը սկսում է Ե. Գեգեչկորին, հայտարարելով, որ «գործի (նկատի ունի Ելիզավետպոլի և մյուս կայարանների մահմեդական խռովությունները) – Վ.Մ.) անբավարար կազմակերպման գլխավոր պատճառը

ոչ բազմիշխանությունն է»։ Նրա կարծիքով, Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ձևավորումից հետո, երկրամասային իշխանության և այլ կազմակերպությունների միջև եղած հարաբերությունները մնացել են նույն վիճակում, ինչպես Օզակոմի ժամանակ էր։ «Մեզ պաշտպանում էին ինչպես կապիտան կախվածի պարանը», - գտնում էր Կոմիսարիատի նախագահը⁴⁸²։

Ուզմա-ծովային նախարարության գծով կոմիսար Վ. Գոբեչխան բացելով խաղաքարտերը նշում էր, որ մինչ Ազգամիջյան ռազմական խորհուրդը մրցում է երկրամասային խորհրդի հետ, միևնույն է իրարության տեղը Թիֆլիսի գործադիր կոմիտեն է⁴⁸³։ «Իշխանությունների հավասարակշռություն չկա, - գտնում էր Ն. Ժորդանիան, - ստացվում է անարխիա և անիշխանություն։ Պետք է վերանայել իշխանության կառուցվածքը։ Ազգամիջյան ռազմական խորհուրդը վերածվում է երկրորդ կառավարության»⁴⁸⁴։

Դեռևս Շամխորի ջարդերի օրը վրացական մենչևիկների քառյակը խաղարկում էր կատարյալ ֆարս։ Ն. Ժորդանիան քննադատում ու մեղադրում էր իրենց իսկ կողմից ստեղծված կառույցը, որն այդ պահին իրականացնում էր ռուս զինվորների զինաթափումն ու կոտորածը և որի նախագահն էր քառյակի երրորդ դեմքը՝ Ն. Ռամիշվիլին։ Այս պարագայում առավել անկեղծ և իրական են հնչում Մ. Ջաֆարովի խոսքերը, որը պահանջում էր «расчленивать казнь», որպեսզի իրենց իսկ ստեղծած իրավիճակից դուրս գան հանձնաժողովի երեք անդամները՝ Ն. Ռամիշվիլին, Վ. Գոբեչխան և Ա. Չխենկելին։ Անգամ այն բանից հետո, երբ Ա. Չխենկելին փորձում է պաշտպանել հանցակից Ն. Ռամիշվիլին, միևնույն է, ընդունվում է Մ. Ջաֆարովի և Խ.-բ. Մելիք-Ասլանովի առաջարկը⁴⁸⁵։ Դա ուղղակի վկայությունն ու ապացույցն է այն բանի, որ նախ թաթար կոմիսարները ընդունում էին, թե ինչպիսի ծուղակի մեջ են իրենք հայտնվել, ապա և այն, որ հնչում է ուղիղ և բացահայտ մեղադրանք Ելիզավետպոլի և Շամխորի դեպքերի մեղսակիցների՝ մենչևիկ առաջնորդների հասցեին։ Ավելացնենք, որ միստի սկզբում Ն. Ռամիշվիլին առաջարկում էր զինաթափել Ցարսկի Կալոդեցից շարժվող զորամասը և զենքը տրամադրել վրացական կորպուսին⁴⁸⁶։

⁴⁸² Տե՛ս ԱԳՊԱ Գրչուր, ֆ. 1, օր. 2, ժ. 12, լ. 22.

⁴⁸³ Տե՛ս նույն տեղում։

⁴⁸⁴ Տե՛ս նույն տեղում։

⁴⁸⁵ Տե՛ս նույն տեղում։

⁴⁸⁶ Տե՛ս նույն տեղում։

⁴⁷⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 26, թ. 21։

⁴⁸⁰ Տե՛ս Ստ. Շահումյան, նույն տեղում, էջ 113-114, նաև՝ Հորիզոն, 1918, 22

հունվարի, թիվ 15։

⁴⁸¹ Տե՛ս Ստ. Շահումյան, ԵԼԺ, հ. 4, էջ 148-149։

Փաստորեն ստացվում էր, որ Ելիզավետպոլի, Շամխորի արյունոտ նախճիրը հունվարի 9-ին իշխանության հարցի հետ կապելը՝ միստի մասնակիցներին բերում էր այն հետևությունը, որ անկատար, թույլ իշխանության պատճառով է, որ լիարժեք ու նպատակային չի իրականացվել ռուսական էշելոնների զինաթափումը, և ընդհանրապես, ամառխալի լիկվիդացիան:

Յունվարի 14-ին (27) Ելիզավետպոլի գավառային կոմիսար Մալխազովը, հենվելով Ղազախի երկաթուղային կոմիսար Շիխլինսկիի հեռագրի վրա, հաղորդում էր, որ Աղստաֆա կայարանը, Ղազախ քաղաքը և Ելիզավետիմո գյուղը վտանգված են: «Երեկ, էշելոնների հեռանալուց հետո, - հայտնում էր նա, - հազարի հասնող զինված ամբոխը ներխուժեց կայարան և ավան, սկսեց թալանել: Երբ Աղստաֆայում սկսվեցին անկարգություններ, Ղազախում զինված հրոսակները ազատեցին բոլոր բանտարկյալներին, ավերեցին միլիցիոներական ուղեկալը, թալանեցին տարածքը: Ղազախի քաղաքացիներից կազմակերպվել է պահակազոր, բայց քաղաքի անվտանգության երաշխիքներ չկան: Անհրաժեշտ է Ղազախ ուղարկել 3-4 հարյուր հեծյալների զորաջոկատ, 4 հրանոթ. տեղական իշխանությունները միանգամայն անօգնական վիճակում են»⁴⁸⁷:

Ելիզավետպոլի և Շամխորի իրադատությունների վրա նոր լույս է սփռում և մի շարք եական մանրամասներ պարզում Կոմիսարիատի հունվարի 14-ի (27) միստը⁴⁸⁸: Անդրկովկասյան կառավարությունը լսում էր օդաչու, պորուչիկ Տեր-Մարտիրոսյանի զեկույցը, որը Կոմիսարիատի հանձնարարությամբ թռիչք էր իրականացրել Ելիզավետպոլի և շրջակայքի վրա և այժմ ներկայացնում էր իր անմիջական տպավորություններն ու դիտարկումները: Քանի որ փաստաթուղթն առաջին անգամ է դրվում շրջանառության մեջ, հարկ ենք համարում հանգամանորեն կանգ առնել այդ միստի քննարկումների վրա: Նախ մշենք, որ Կոմիսարիատի թաթար նախարարները հիմնականում բացակայում էին (ներկա էին Խ.-բ. Մելիք-Ասլանովը և Ս.-բ. Յաջինսկին), Ֆ. Խան-Խոյսկին, Խ.-բ. Խաս-Մամեդովը, Մ. Ջաֆարովը այդ օրերին իրադարձությունների կիզակետում էին:

Տեր-Մարտիրոսյանը նկարագրում էր, որ Աղստաֆայի մոտ կանգնած էին 3 էշելոններ, իսկ մինչև Շամխոր կայարանն ընկած երկաթուղուն կից բնակավայրերը բռնկված էին հրդեհով, բոլոր կայարաններում երևում էին վագոնների բեկորներ⁴⁸⁹: Նա փաստում էր նաև, որ աերոպլանի վրա կրակելու հետևանքով ինքը հարկադրաբար վայրէջք է կատարել

ոչ թե Ելիզավետպոլի մահմեդական թաղամասում, ինչպես նախատեսված էր, այլ Քանջինկա գետի ափին: Սպանված շտաբ-ռոտմիստր Աբխազավայի ջոկատի պրապորշչիկից նա տեղեկանում է, որ ինչպես կոմիսար Մալխազովը, այնպես էլ թաթարական գնդի գնդապետ Լ. Մաղալովը ստացել էին էշելոնները զինաթափելու վերաբերյալ Ազգամիջյան խորհրդի հրամանները: Այստեղից է պարզվում նաև, որ հայկական ազգային զորամասերին այդպիսի կարգադրություն չի էլ արվել: Երբ լարվածությունը հասնում է իր գագաթնակետին, թե՛ վե՛ճ է առաջանում՝ մի կողմից Մաղալովի, էֆենդիևի և մյուս կողմից՝ Աբխազավայի միջև: Վերջինս հրաժարվում էր առանց Կոմիսարիատի հրահանգի միջոցներ ձեռնարկել՝ զինաթափելու ուղղությամբ: Վերջապես բոլորը գնում են միջադեպը հարթելու: Սակայն «վայրի դիվիզիայի» սպաներից մեկը լեռնային հրանոթից կրակ է բացում զրահագնացքի վրա և մարտը սկսվում է: Սպիտակ դրոշով վագոնից ելած Աբխազավան տեղում գնդակահարվում է: Սպանվում են 1050 զինվորներ, կային և մեծ քանակությամբ անհետ կորածներ⁴⁹⁰:

Չափազանց ուշագրավ է Տեր-Մարտիրոսյանի տեղեկատվությունն այն մասին, որ այդ օրերին Ելիզավետպոլում էին գտնվում Կովկասի արտակարգ կոմիսար Ստ. Շահումյանը և Բաքվի բ. և գ. խորհրդի պատվիրակությունը, որոնք իրենց վրա էին վերցրել երկաթուղու երկայնքով ընդհարումների վերացումն ու խաղաղության վերահաստատման գործը: Յունվարի 12-ին նրանք ժամանում են Ելիզավետպոլի կայարան, սակայն գազազած և զինված մահմեդական ամբոխը առևանգված շոգեքարշի օգնությամբ պատվիրակության անդամներին վայր է գցում գնացքից: Յետագա մոտակա տեղեկություններ՝ ըստ Տեր-Մարտիրոսյանի, Ստ. Շահումյանի մասին հայտնի չեն այլևս⁴⁹¹:

Մինչ Կոմիսարիատի հունվարի 14-ի միստին վերադառնալը, անդրադառնանք Բաքվի պատգամավորության խնդրին:

ՀՀԴ Բաքվի «Արև» թերթը շարունակաբար իր երկու համարներում ավելի չեզոք դիրքերից էր փորձում լուսաբանել այդ պատգամավորության առաքելությունը: Պարզվում է, որ պատգամավորությունը նպատակ ուներ այցելել ոչ միայն Քանձակ, այլև Թիֆլիս, ինչը մտնում էր Ստ. Շահումյանի հեռահար ծրագրերի մեջ⁴⁹²: Խումբը Յաջի-Կաբուլում, Քյուրդամիրում, Եվլախում, Ջազալի քանդված կայարաններում հանդիպումներ, ժողովներ է անցկացնում թաթար բնակչության հետ, փորձում պարզել գավառի կարիքները, բացատրել երկաթուղու կարևորությունը: Մահ-

⁴⁸⁷ Տե՛ս Кавказское Слово, 1918, 17 января, N 12.

⁴⁸⁸ Տե՛ս ЦГИА Грузии, ф. 1818, оп. 2, д. 12, л.л. 30-32:

⁴⁸⁹ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 30:

⁴⁹⁰ Տե՛ս ЦГИА Грузии, ф. 1818, оп. 2, д. 141, л. 305 об.

Ըստ «Արև» թերթի նրանք Բաքվից դուրս են եկել հունվարի 16-ին, Քանձակ են հասել հունվարի 18-ին:

⁴⁹¹ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 31:

⁴⁹² Տե՛ս Արև, 1918, 30 հունվարի, թիվ 22:

մեղական ազգային կոմիտեի նախագահ Ն.-բ. Ուսուրբեկովն իր հերթին փաստում էր, որ հայկական ազգային խորհուրդը մերժել էր էշելոնների զինաթափման որոշումը և որ 12 հազար հրացաններից և ոչ մեկը չի անցել թաթարական կոմիտեի ձեռքը, իբր այն ամբողջությամբ առևանգել է ամբոխը, որին «հիմա ինքը՝ կոմիտեն չի կարողանում սանձահարել»: «Շամխորի և Դուլարի միջև այդ ուժերը յարձակեցին զինուորների վրայ և ստեղծեցին արեան բաղնիք», - վկայում էր թաթար առաջնորդը⁴⁹³: Թիֆլիսում պատգամավորությունը հանդիպում է Անդրկովկասյան կոմիսարիատի անդամների հետ: «Արև»-ի վկայությամբ, նախ պարզվում է, որ «Կոմիսարիատն իր ամբողջ կազմով դեռ գոյություն ունի և որ Կոմիսարիատը մասնակցություն չի ունեցել և հրաման չի տվել զինաթափել էշելոնները Քանձակում»⁴⁹⁴: Հունվարի 20-ի երեկոյան երկրամասային կենտրոնի նիստը քննում է նաև Ելիզավետպոլի դեպքերը, լսում Վ. Գորեչիայի «թեթևամիտ զեկուցումը»: Նման որակման պատճառն այն էր, որ այդքանից հետո ռազմա-ծովային կոմիսարը վրացական մենշևիզմի քաղաքականության պատճառ էր համարում այն, որ «մի զինուոր քաշեց թնդանոթի բանալին և արձակած ռումբը փշրեց զրահապատ գնացքը. այդ պատահական դեպքն էր, որ պատճառ դարձաւ արիւնահեղուքեան»⁴⁹⁵:

Ի դեպ, առանձնապես չէր տարբերվում նաև Ե. Փեգեկորիի արձագանքը, որը Կոմիսարիատի կարգադրությամբ կազմակերպել էր «Գերագույն քննիչ հանձնաժողով», որը պետք է գտներ հեղինակներին ու հանձներ նրանց ռազմա-հեղափոխական դատարանին: Ինչպես հայտնի է, արված գործից հետո կարելի էր ստեղծել նաև հանձնաժողով, որը «գտնելու էր» հայտնի հեռագրի հեղինակ Ն. Ժորդանիան: Ն. Ժորդանիան, իհարկե, զայրանում է, նեղացած դիրք բռնում, թե «ես երկու գիշեր հերթապահ եմ եղել հեռախօսի մոտ, շարունակ ցուցումներ տալով թուրքաց ազգային կոմիտեին: Քանձակի հետ հեռագրական կապը կտրելուց յետոյ, ես օդանաւ ուղարկեցի՝ նախատեսելով արիւնահեղուքիւնը, բայց դժբախտաբար, ուշ էր արդէն»⁴⁹⁶: Պատգամավորների հարցին, թե ինչու՞ է Ն. Ժորդանիան չի օգտվել բ. և գ. խորհրդի հեռագրական հասցեից (Совден) և չէ՞ր իմանում արդյոք, որ Քանձակի բ. և գ. խորհուրդը դադարել է գոյություն ունենալ դեռ դեկտեմբերի 19-ից, նա պատասխանեց, որ իրենք առհասարակ հեռագրեր ուղարկել են «ճակատի և թիկունքի բոլոր խորհուրդներին» հասցեով և, որովհետև «ճակատում մենք խորհուրդներ

չունենք, ես այդ երկու խօսքը (ճակատ և թիկունք) փոխեցի Անդրկովկաս բառով»⁴⁹⁷: Դրանով Ն. Ժորդանիան մեկ անգամ ևս փորձում էր արդարանալ, կարծես թե տվյալ պահին, կարևորն այն էր, թե ով էր հեռագրերի հեղինակը՝ Ն. Ժորդանիան կամ Վ. Գորեչիան:

Ժողովը փակվում է, որովհետև որոշվում է Ելիզավետպոլի դեպքերի շուրջ վիճաբանություն չսկսել, սպասել գերագույն քննիչ հանձնաժողովի որոշմանը: Բաքվի պատգամավորությունը այդպիսով զրկվում է իր կարծիքը հայտնելու հնարավորությունից, իր առաքելությունը սպառված է համարում և գրավոր դիմում է երկրամասային կենտրոնին՝ առաջարկելով. 1) ժամանակավորապես դադարեցնել էշելոնների փոխադրությունը, 2) հրաժարվել բռնի զինաթափումից, 3) միջոցներ ձեռնարկել կարգավորելու երկաթուղային հաղորդակցությունը և այլն: Հունվարի 22-ին (փետրվարի 4) պատգամավորությունը վերադարձավ Բաքու: Տարօրինակ էր նաև Դաշնակցության թերթի եզրահանգումը. «Ստացած ընդհանուր տպաւորութիւնն այն է, որ շնորհիւ ձեռք առած միջոցների, թէ՛ Կոմիսարիատի, թէ՛ թուրք ազգային կոմիտեների և թէ՛ մեր պատգամավորութեան կողմից, ստեղծած դրութիւնը կը հարթի և կը կանոնաւորի երթեւեկութիւնը Թիֆլիս-Բագու»⁴⁹⁸:

Վերադառնալով Կոմիսարիատի նիստին:

Չնայած իր զեկուցման մեջ Տեր-Մարտիրոսյանը հայտնել էր, որ հայ և թաթար բնակչության միջավայրում նկատվում են թշնամական հարաբերություններ, միևնույն է Ն.-բ. Մելիք-Ասլանովը հարցնում էր, թե տեղի ունեցել են արդյո՞ք ազգամիջյան ընդհարումներ: Նպատակը պարզ էր, հիմնավորել, որ Ելիզավետպոլի ու Շամխորի դեպքերը մասնավորապես ուղղված են եղել բոլշևիզմի դեմ: Պորուչիկը պատասխանում է, որ «անվիճելիորեն սրվել են հարաբերությունները, ամեն օր կան սպանվածներ և վիրավորներ»⁴⁹⁹: Բոլշևիկների գործոնը ակտիվացնելուն էր ուղղված նաև Վ. Գորեչիայի հարցը՝ արդյո՞ք կային լուրեր այն մասին, թե անբուլալանը բռնությունների համար է ուղարկված: Ա. Չխենկելին զգուշորեն և ներքին տազնապով հետաքրքրվում էր, թե Շամխորի սպանոթի կապակցությամբ ինչ լուրեր են տարածվել բնակչությանը հրահրողների մասին: Հնչում է պատասխան, որ դրանք են գնդապետ Մադալովը, Էֆենդիևը, երեք հոգի մահմեդական ազգային կոմիտեից, շատերը մեղադրում են Աբխազավային:

Ե. Փեգեկորին ընթերցում է Կոմիսարիատի պատվիրակության անդամ վերոհիշյալ կապիտան Ստրելկովսկիի հարցապնդումները. «Պահանջում են հետաքննություն, պահանջում են զինաթափման դադարե-

⁴⁹³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴⁹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, 31 հունվարի, թիվ 23:

⁴⁹⁵ Նույն տեղում:

⁴⁹⁶ Արև, 1918, 31 հունվարի, թիվ 23:

⁴⁹⁷ Նույն տեղում

⁴⁹⁸ Արև, 1918, նույն տեղում:

⁴⁹⁹ Տե՛ս ԱԳՊԱ Грузии, փ. 1818, օր. 2, ժ. 12, լ. 31.

ցում, պահանջում են կատարել պարտավորությունները և մահմեդականների կորպուսին տրամադրել լեռնային հրետանային մարտկոցը և խնդրում են հնարավորության դեպքում 3-4 օր էլեկտրոնները չուղարկել Բաքու»⁵⁰⁰:

Նիստին ներկա գեներալ Մդիվանին հրապարակում է ք. գ. պ. խորհրդի պատվիրակության (հավանաբար Բաքվի – Վ. Մ.) անդամ, պորուչիկ Կրուպենկոյի հունվարի 13-ի գրությունը, որտեղ նշվում էր, որ պատվիրակությունը մարտերով է հասել Ելիզավետպոլի, բաց են թողնվել 7 էլեկտրոններ, ինչպես նաև քաղաքի կայազորի պետի հաղորդագրությունից հայտնի է դառնում, որ քաղաքում տիրում է անարխիա, հայերի և թաթարների միջև առկա է փոխհրաձգություն: Հիշատակվում է փաստ, երբ 50 հոգուց բաղկացած հայ զինվորների ջոկատը, որը թաթար պատվիրակների ուղեկցությամբ շարժվում էր կայարանից, հրաձգության է ենթարկվել և կրել զոհեր⁵⁰¹:

Խ.-ք. Սելիք-Ասլանովի զեկուցից պարզ է դառնում, որ նիստի օրը, հունվարի 14-ին երկաթուղու գործունեությունը վերականգնվել էր, որ Ելիզավետպոլ է ժամանել Ն. Ռամիշվիլիի և Մ. Ջաֆարովի զխավորած պատվիրակությունը և որ Ղազախում կայացել էր Անդրկովկասյան երկաթուղիների կոմիտեների և երկրամասային խորհրդի ներկայացուցիչների խորհրդակցություն: Ե. Գեգեչկորիի վկայությամբ՝ հարաբերական խաղաղության հաստատման մասին էր փաստում նաև Ար. Երզնկյանի և Ելիզավետպոլի նահանգային կոմիսարներից՝ Մալխազովի միջև կայացած ուղիղ հեռախոսագրույցը⁵⁰²:

Որոշվում է կազմել զեկուցագիր և այդ գործը հանձնարարել ռազմածովային նախարարության գծով կոմիսար Վ. Գոբեչիային և գեներալ Մդիվանիին: Խ.-ք. Սելիք-Ասլանովը խնդրում էր, որպեսզի որոշում կայացվի այն մասին, որ Ելիզավետպոլի կոմիսարիատի պատվիրակությունն ուժեղացվի հայկական ազգային կոմիտեի անդամներով:

Կոմիսարիատի նիստը որոշում է կոմիսարներ Մ. Ջաֆարովին և Խ.-ք. Խաս-Մամեդովին նշանակել որպես հատուկ լիազորներ՝ Ելիզավետպոլում և նահանգում ընդհարումները դադարեցնելու, խաղաղություն հաստատելու նպատակով, ինչպես նաև նրանց պատվիրակությունը ևս համալրել այս՝ անգամ Հայոց ազգային խորհրդի անդամներով⁵⁰³:

Այդ հարցի կապակցությամբ Կոմիսարիատի նախագահի վերջին զեկույցը լսվեց 1918 թ. փետրվարի 5-ին (18), երբ հայտնի դարձավ, որ

16 էլեկտրոններ անցել են Եվլախը: Ե. Գեգեչկորիի արտահայտությամբ «միջադեպը հարթված էր»: Նախագահի վրա էր դրվում նաև հավաքական ջոկատի և նոր հաշտարար պատվիրակության (Մ. Պապաջանյան, Խ.-ք. Խաս-Մամեդով, Ար. Ջամալյան) անվտանգ մեկնումը և գործունեության ապահովության երաշխիքները⁵⁰⁴: Վստահաբար կարող ենք հիմնավորել, որ սպառնացող վտանգը շուտափույթ կանխված տեսնելու է. Գեգեչկորիի և մյուս առաջին դեմքերի կանխատեսումը վաղաժամ էր: Փետրվարի 18-ին անգամ, Ելիզավետպոլից Կոմիսարիատին հեռագրում էին, որ «առավոտյան ժամը 10-ից մինչև երեկոյան 18-ը էլեկտրոնները մարտերով են անցնում Ելիզավետպոլ կայարանով, ծառայողները թաքնվել են կայարանի քարե շենքի ետևում, սպանվել են մեքենավարի օգնական Պերեգրուդովը, ծանր վիրավորված է տոմսավաճառ Երիստովը, ուղևորների սրահն ու հարևան կառույցները այրվում են: Խուճապն ու լարվածությունը հասել է գագաթնակետին»⁵⁰⁵: Նույն օրը, Հասարակական անվտանգության կոմիտեի նախագահ Խ.-ք. Խաս-Մամեդովը խնդրում էր Կոմիսարիատից, այլևս էլեկտրոններ բաց չթողնել և Թիֆլիս վերադարձող գրահապատ մեքենան շտապ ետ ուղարկել. «դրա հետ միասին ուղարկեք պահակազոր, փամփուշտներ, հրացաններ և շաքար, ինձ համար մեքենա և խոստացված գումարը»⁵⁰⁶:

Հանընդհանուր տագնապի և իշխանությանը սպառնացող վտանգի մասին էր վկայում Կոմիսարիատի հունվարի 31-ի (փետրվարի 13) որոշումը, որով նախագահ Ե. Գեգեչկորիին տրվում էին Թիֆլիսի, Անդրկովկասի, ինչպես նաև երկրամասում գտնվող բոլոր զինված ուժերի վրա վերահսկելու լիազորություններ՝ փաստորեն դիկտատորի պարտականություններ⁵⁰⁷:

Եվս մեկ մասնավոր փաստ խոսում է այն մասին, որ Թիֆլիսի կառավարությունը սարսափով էր սպասում էլեկտրոններին, որոնց անձնակազմը, բացի բոլշևիկներին հարելուց, արդեն վրեժով էր լցվել իշխանությունների հանդեպ: Հունվարի 31-ին (փետրվարի 13) Թիֆլիսի քաղաքային դումայի նախագահ Ա. Լոմտատիձեն ընդառաջ է գնում քաղաքին մոտեցող էլեկտրոններին՝ 300 վերստի վրա՝ (300 կմ-ից ավել – Վ. Մ.), զինվորների հետ զրուցելու նպատակով: Հանրահավաքում նա փոխազգինվետ առաջարկ է անում, այն է՝ քաղաքային ինքնավարությունը զինվորների տեղաբաշխման և պարենային կարիքները կլուծի, դրա փոխարեն խնդրելով քաղաքում հեղափոխական կարգի պահպանում և բնա-

⁵⁰⁰ Նույն տեղում, թ. 31 շրջ.:

⁵⁰¹ Տե՛ս ԱГИА Грузии, ֆ. 1818, օպ. 2, Ժ. 12, Լ. 31-32:

⁵⁰² Տե՛ս նույն տեղում:

⁵⁰³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵⁰⁴ Տե՛ս ԱГИА Грузии, ֆ. 1, օպ. 2, Ժ. 7, Լ. 78:

⁵⁰⁵ Տե՛ս Кавказское Слово, 1918, 21 февраля, N 41:

⁵⁰⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵⁰⁷ Տե՛ս նույն տեղում, 2 февраля, N 26:

կիչների հանդեպ խաղաղ վերաբերմունք: Ձիմվորական կոմիտեն Ա. Լոմ-տատիձեին հայտարարում է, որ «զինվորները խաղաղ բնակչության հանդեպ ոչինչ չունեն, բայց անհրաժեշտ են համարում Անդրկովկասյան կոմիսարիատի իշխանության տապալումը»⁵⁰⁸:

Լսելով Թիֆլիս-Բաքու երկաթուղու իրավիճակի մասին, Կոմիսարիատի նիստը որոշեց նաև խստորեն արգելել ոչ միայն էշելոնների, այլև առանձին զինվորների զինաթափումը երկաթուղու ամբողջ երկայնքով: Միաժամանակ շեշտվում էր, որ հեռացող զորամասերն ու զինվորները կարող են կամավոր հանձնել զենքը նոր ձևավորվող ազգային զնդե-րին⁵⁰⁹:

Ինչպես տեսնում ենք, երկամսյա իրադարձություններից հետո էլ, Կոմիսարիատի ղեկավարությունը շարունակում էր իր նախանշած քաղաքականությունը: Թեկուզ միայն այս որոշումը վկայում է և հաստատում, որ Կովկասյան բանակի զինվորների զինաթափումն ու արյունոտ ջարդերը հրահանգվել և ուղղորդվել են Կոմիսարիատի վրաց-մենչևկի-յան ղեկավարության, մասնավորապես, Ն. Ժորդանիայի, Ե. Գեգեչկորիի, Ա. Զխենկելիի, Վ. Գոբեչիայի, Շ. Ալեքսեն-Մեսխիևի կողմից, թաթար և հայ անդամների լուռ համաձայնությամբ:

Ելիզավետպոլի իրադարձությունները լուսաբանելիս, մեր կարծիքով անպայման պետք է հաշվի առնել նահանգում տիրող սոցիալ-տնտեսական անմխիթար իրավիճակը, ինչը բուլշևիկյան հեղաշրջման ու անիշխանության խորացման պայմաններում մահմեդական բնակչությանը ոտքի հանեց միաժամանակ ռուսների ու նրանց հետ նույնացվող բուլշևիկ զինվորների դեմ:

Վերոհիշյալ պորուչիկ Տեր-Մարտիրոսյանի, օրինակ, անվստահությունը փարատելուց ինտո մոտենում էին տեղի թաթարական պատվիրակությունները և հայտնում նահանգում իշխանության, հացի, կերոսինի բացակայության, կայարանից քաղաքի կտրվածության մասին⁵¹⁰: 1918 թ. հունվարին, երկրամասային կենտրոնի միացյալ նիստում Ստրելկովսկին Գանձակի դեպքերը ուղղակիորեն կապում էր թաթար գյուղացիության ազդարային շարժումների հետ, որոնց գլխավոր հարվածը սկզբում ուղղված էր ռուս ազգաբնակչության դեմ: Նախ՝ մահմեդականները պահանջում են, որ ռուսները հեռանան իրենց բնակավայրերից. սկզբում այդպես էլ ընթանում էր վերաբնակեցումը, ռուսները վաճառում էին իրենց կայքն ու գույքը և խաղաղ հեռանում: «Բայց յետոյ արդեն թուր-

քերը նրանց քշում էին, թալանում ունեցածքը, գրաւում հողերը,- վկայում է զեկուցողը,- շարժումն իր հետեւանքներով տարածեց աստիճանաբար նաև թուրք հողատերերի-բեգերի վրայ, աւելի անիշխանական բնոյթ ստացաւ, ալան-թալանի փոխելով: Վրայ են հասնում էշելոնների հետ կապւած դէպքերը»⁵¹¹:

Այդ օրերին Բաքվում ստացվում է Ստ. Շահումյանի խմբագրությամբ Թիֆլիսում հրատարակվող «Տեղեկատուն» (ժողովրդական կոմիսարների կովկասյան պաշտոնական լրագիր – Վ. Մ.) ըստ որի՝ հունվարի 1-ից Ղազախի գավառից սկսվել էր ազդարային շարժում և տարածվել Գանձակի նահանգի մյուս շրջաններում⁵¹²: Չի կարելի անտեսել այն էական հանգամանքը, որ 1917 թ. վերջին և 1918 թ. սկզբին Ելիզավետպոլի նահանգում, այդ նույն խորհրդային իշխանության հռչակած հողի դեկրետի ազդեցությամբ՝ թաթարական միջավայրում բռնկվում էին զանգվածային գյուղացիական շարժումներ, արձանագրվում էին խաների ու բեկերի, նրանց ընտանիքների բազմաթիվ կտորածների, հողի բռնագրավումների փաստեր⁵¹³: 1918 թ. հունվարի 4-6-ի ընթացքում, Ելիզավետպոլի նահանգի, Ղազախի գավառի տասնյակ թաթարաբնակ գյուղերի զինված գյուղացիներ անխնա հաշվեհարդար տեսան 4-րդ տեղամասի շուրջ 30 կալվածատերերի, մասնավորապես, Ջյուլգադարովների, Կարաբեկովների, Շամխոսկիների հետ: Նրանցից շատերը սպանվեցին, կալվածքները հրկիզվեցին, թալանվեցին: Ելիզավետպոլի կոմիսարի հունվարի 21-ի հաղորդագրությունը հայտնում էր, որ Կարաբեկովների ընտանիքից սպանվել է 21 մարդ: Ջյուլգադարովների հետ հաշվեհարդարին մասնակցում էին 500 զինված գյուղացիներ: «Բարձրացել է ազդարային շարժումը,- Անդրկովկասյան կոմիսարիատին տազնապով հայտնում էր Թաուզի կալվածատեր Իսկենդերբեկովը,- մորթվել են Ջյուլգադարովների, Կարաբեկովների ընտանիքերը, մնացածը շրջապատված են, պաշտպանություն ենք խնդրում»⁵¹⁴: Ու քանի որ նահանգի խոշոր կալվածատերերից շատերը նաև անդրկովկասյան կառավարության անդամներ էին՝ «սոցիալիստական» բեկեր ու խաներ, ուստի և հեռացող ռուսական զորամասերի նկատմամբ հրահրվող բռնությունները և ազգային զնդերի ստեղծման գործընթացը ինչ-որ չափով շեղում էին գյուղացիությանը՝ սոցիալ-տնտեսական կենսական խնդիրների բարձրացու-

⁵¹¹ Հորիզոն, 1918, 24 հունվարի, թիվ 16:

⁵¹² Տե՛ս Արև, 1918, 4 փետրվարի, թիվ 27:

⁵¹³ Տե՛ս Я. Ратгаузер, Революция и гражданская война в Баку, ч. I, 1917-1918 гг., Баку 1927, էջ 124-125:

⁵¹⁴ Տե՛ս М.С. Искендеров, նշված աշխատությունը, էջ 184-186:

⁵⁰⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵⁰⁹ Տե՛ս ԱԳՊԱ Գրուզի, ֆ. 1818, օր. 2, ձ. 12, լ. 34:

⁵¹⁰ Տե՛ս ԱԳՊԱ Գրուզի, նույն տեղում, ք. 30:

մից: Նպատակներից մեկն էլ ադրբեջանական խանութային հոշակելն էր: Որքան էլ Կոմիսարիատը և Թիֆլիսի երկրամասային կենտրոնը թաքցնեին իրականությունը, հատկապես, ազգամիջյան ընդհարումների և բացահայտ հակահայկական քաղաքականության դրսևորումները, միևնույն է, փաստերը վկայում են անհերքելի: Միայն 1917 թ. դեկտեմբերի վերջին լիովին ավերվեցին Նուխի գավառի 11 հայկական գյուղեր: «Յունվարի 9-12 դեպքերի օրերին,- գրում էր ակամատես Ստ. Շահումյանը,- Ելիզավետպոլի ամբողջ հայ բնակչությունը, Շուշիի, Ղազախի և այլ գավառների հայ գյուղացիությունն ապրում էին կոտորածի սպասումի մղձավանջային օրեր: Յունվարի 10-ին Ելիզավետպոլում մուսուլմանները հանձնել են սպանված հայերի 13 դիակ: 12-ին նորից հարձակումներ են եղել հայերի վրա, որի հետևանքով մի քանի տասնյակ սպանվածներ են եղել»⁵¹⁵: Մահմեդական բնակչության ազրեսիվ վարքագիծը հարկադրեց հայ բնակչության մի մասին (ոչ բանակին – Վ.Ս.) ներքաշվել այդ ընդհարումների մեջ: Բուլշևիկների կողմից ղեկավարվող ռազմական գործողություններում մահմեդականները տվեցին 3000, հայերն ու ռուսները՝ 1200 զոհ: Չեզոք կողմի վկայությամբ, գիտակից հայերն ամեն կերպ խուսափելով ընդհարումները ազգամիջյան ջարդերի ոլորտ ներքաշելու հեռանկարից՝ փորձում էին կանխել աղետը:

Եղել են դեպքեր, երբ հայը դատաստան էր տեսնում հայրենակցի հետ՝ թաքար սպանելու համար, գերի թաթարներին ռուս զինվորների վիրավորանքներից պաշտպանում էին հայ զինվորները: Նշանավոր թաթար գործիչ Թադիկի վկայությամբ, այդ օրերին հայերն իրենց տներում պատսպարելով փրկել էին շուրջ 14.000 թաթար-մահմեդականների, «որոնք ավելի ուշ, թուրքերի և թաթարների կողմից Բաքուն գրավելու ժամանակ, (1918 թ. սեպտեմբեր – Վ. Ս.) չհիշեցին պարտքը իրենց փրկիչների հանդեպ, չուզեցին պաշտպանել նրանց»⁵¹⁶:

1917 թ. դեկտեմբերի կեսերից մահմեդական խռովությունների, ավազակային հարձակումների ալիքը հասնում է Ախալցխա՝ ևս մի երկաթուղային կարևոր հանգույցի ու հայ-թաթարական համատեղ բնակչության շրջանի: Թալանից մինչև ազգամիջյան բախումների վերածված շարժման առիթ է հանդիսանում Կովկասյան բանակի 116-րդ զորագնդի հեռանալու՝ արդեն հիշատակված հանգամանքը, որի բուլշևիկացած զորամասերը՝ Կովկասում տեղակայված այլ զորամասերի նման, նպատակ ունեին տապալել Անդրկովկասյան կոմիսարիատը: Որպես պատճառ հանդես է գալիս նաև Ախալցխայի կայազորի սեփականության խնդիրը,

որը կռվախնձոր էր դարձել գավառի թաթարական բնակչության և վրացական զորամասերի միջև: Այդ ամենին ավելանում էր նաև Կոմիսարիատի անվճռականությունը, ինչը ավելի էր բարդացնում իրավիճակը և փաստորեն չկանխելով դրանք, նպաստում էր, որպեսզի անարխիկ ելույթները վերածվեն ազգամիջյան բախումների:

«Ահա երկու ամիս է մեր կեանքը աննօրմալ կերպարանք է ընդունել,- գրում էր ՅՅԴ Ախալցխայի մարմին «Շարժում» թերթը,- և այդ խուլ կռիւը քաղաքի ու գիւղի մէջ քանի գնում անելի ու անելի սպառնալի է դառնում: Գրեթէ օր չի անցնում, որ այս կամ այն գիւղից թալանի, խուզարկութան, ձերբակալութան լուրեր չը գան: Թուրք ազգաբնակչութիւնը որպէս թե իր արդար պահանջներին բաւարարութիւն չտանալու պատճառով, հայ կամ վրացի գիւղերից է վրէժխնդիր լինում... Ախալցխայի լարւածութիւնը անհանգստացնում է նաև հարևան գաւառները: Ախալքալակից հայ և թուրք պատգամաւորներ են եկել մեր հարաբերութիւններում միջամտելու, որպեսզի գալիք փորձանքի առաջն առնեն»⁵¹⁷:

Յունվարի 12-ին (25) Ախալցխայում կայանում է միջկուսակցական ժողով, որին մասնակցում էին նաև ք. գ. և գ. պ. խորհուրդների ներկայացուցիչները: Ժողովի նախագահ է ընտրվում քաղաքագլուխ Ջ. Ջորյանը: Նա իր գոհունակությունն էր հայտնում քաղաքի և գավառի թաթարական պատվիրակության խաղաղասիրական առաջարկների առթիվ և կոչ անում՝ ընդառաջ գնալ դրանց: Ձինվոր Ալվարյանը գտնում էր, որ նման գեղեցիկ խոստումներ բազմիցս են հնչել, բայց միշտ շարունակվել են թալանն ու սպանությունները, ուստի առաջարկում էր վերջնագիր՝ ներկայացնել: Լ. Փիրալյանի կարծիքով վերջին խռովության պատճառը հողային հարցն է եղել, որտեղ վճռորոշ բացասական դեր են խաղացել կալվածատեր-բեկերը⁵¹⁸: «Բեկերը թուրք մասայի ազգայնական բնագղները գրգռելով յօգուտ իրենց, նրանց ոտքի են կանգնեցրել և աշխատում են իրենց վաղեմի երազներն իրականացնել և մեր շրջանները միացնել Օսմանեան պետութեանը»⁵¹⁹: Ամփոփելով արված առաջարկները, Ջ. Ջորյանը եզրակացնում էր, որ թեև Բորժոմից, Քութաիսից, Ախալքալակից ու Ալեքսանդրապոլից սպասվում են օժանդակ ռազմական ուժեր, սակայն խնդիրը պահանջում է խաղաղ լուծում, ինչի մասին վերջինս ստացել էր նաև Ա. Չխենկելիի ցուցումը:

Ժողովը որոշեց նաև ընտրել ազգամիջյան մարմին, նրան լիազորելով լայն իրավունքներով⁵²⁰:

⁵¹⁷ Շարժում, 1918, 18 փետրվարի, թիվ 13:

⁵¹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, 14 հունվարի, թիվ 3:

⁵¹⁹ Նույն տեղում:

⁵²⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵¹⁵ Ստ. Շահումյան, նույն տեղում, էջ 116-117:

⁵¹⁶ Տե՛ս ՅԱԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 26, թ.թ. 22-23:

Անդրկովկասյան երկաթուղու խոշոր հանգույցների, Ելիզավետպոլի, Շամխորի իրադարձություններին անդրադարձան կուսակցությունները:

Սոցիալիստ-հեղափոխականների կուսակցության Ալեքսանդրապոլի կազմակերպության «Լույս» թերթը «Շամխոր» հոդվածում գրում էր. «Դառնության ու անարգանքի անուն է այս անունը. անհեռատեսություները, սխալը, թե պրոպկացիան կարողացավ սարքել Շամխորի սպանդանոցը»: Թիֆլիսի էսեռական կուսակցության «Знамя труда» թերթը հաստատում էր վրացական մենշևիկների կողմից «գործը կոծկելու» փորձերը և պահանջում հրապարակային քննության ենթարկել երկրամասային կենտրոնի պատասխանատվության հարցը⁵²¹: Էսեռների շրջանային կոմիտեի պահանջը պաշտպանում էր նաև Դաշնակցության մեծ մասը: Ելնելով ռուս զինվորների որպես ռազմավարական դաշնակցի ելակետից, «չորս տարի հյուսիսի մեր ընկերների» սպանող կուսակցությունը որակում էր «Անդրկովկասյան կոմիսարիատի հանցանք»⁵²²:

Միանգամայն հիմնավոր ենք համարում էսեռների դիրքորոշումը, երբ Շամխորի դեպքերը դիտարկվում էին որպես «Կովկասյան բանակի դեմ ուղղված քաղաքական միջոց»⁵²³: Բացի այն, որ եզրահանգումը հենվում էր Կոմիսարիատի և երկրամասային կենտրոնի վրացական մենշևիկների մեծամասնության վարած հետևողական հակառուսական քաղաքականության երկամսյա վերլուծության վրա, էսեռական ռուսամետ կողմնորոշումը հիմնավորվում է առավելապես նրանով, որ կազմակերպված սպանող ուղղված էր այժմ բոլշևիկյան զորամասերի դեմ: Փաստորեն այս արմատական հարցում էսեռների և Կովկասի բոլշևիկների, մասնավորապես, Ստ. Շահումյանի մոտեցումները համընկնում էին և միմյանց փոխլրացնում: Էսեռները ևս Շամխորի դեպքերը կապում էին երկրամասում իշխանության հարցի հետ, ավելի կոնկրետ՝ Սարիղամիշի բոլշևիկյան զինվորական-հեղափոխական կոմիտեի կողմից Անդրկովկասյան կոմիսարիատին ներկայացված վերջնագրի հետ: Չայտնի է, որ Կոմիսարիատի տապալման և Անդրկովկասը խորհրդայնացնելու ծրագիրը պաշտպանում էր հենց Ստ. Շահումյանը: Միաժամանակ Կովկասի էսեռներն էլ մոռանում էին, թե անտեսում, որ իրենց կուսակիցները՝ Դ. Դոնսկոյը, Վ. Գորեչիան եթե ոչ նախաձեռնող, սակայն զինաթափման հարցում նախապատրաստված համերաշխ աշխատանք էին տարել մենշևիկների հետ:

Չնայած բևեռային տարածայնություններին, Դաշնակցությունը ևս, ռուսական զորամասերը զինաթափելու հարցում համերաշխ էր Ստ. Շահումյանի հետ, սակայն ոչ երբեք բոլշևիկյան կուսակցության քաղաքականության հարցում, որի հետևանքն էր ռազմաճակատի քայքայումն ու Կովկասյան բանակի բոլշևիկացումն ու դասալքումը:

1918 թ. փետրվարի 8-ի (21) համարում Բաքվի ԴԴԴ մարմին «Արև» թերթն անգամ հրապարակում է Ստ. Շահումյանի կոչը, որտեղ քննադատության էին ենթարկվում ազգային խորհուրդները, ազգային զորամասերը և կոչ էր արվում Կովկասում ստեղծել խորհրդային իշխանություն⁵²⁴: Մի կողմ դնելով կուսակցական տարածայնությունները, տվյալ քաղաքական փուլում դրսևորվող անեզր անհանդուրժողականությունը, հայկական ազգային կուսակցությունը, փաստորեն, լուր ընդունում էր Կոմիսարիատի հանցանքը, Ստ. Շահումյանի մերկացումները Շամխորի և Ելիզավետպոլի կապակցությամբ: Արևմտյան Չայաստանը պաշտպանող ռուս զինվորի հարցում ռազմաճակատը դրսևորում էր ցավոք ոչ հարատև ու կայուն համերաշխություն: Դաշնակցությունը չէր կարող չընդունել Ստ. Շահումյանի հարցադրումը, թե «Անդրկովկասն իրավունք ունի ստանալու այդ զենքի մի մասը ճակատը պաշտպանելու համար, բայց այդ զենքը կարող է տրվել միմիայն կենտրոնական կառավարության համաձայնությամբ և պիտի ընկնի ոչ թե ազգային խորհուրդների ձեռքը, ինչպես է օրինակ, Գանձակի բեկական մուսուլման ազգային կոմիտեն, կամ նրանց ղեկավարութեան տակ գտնուող ավագակային հրոսակախմբերի ձեռքը»⁵²⁵:

Կովկասյան բանակի զորամասերը զինաթափելու կարևորագույն քաղաքականացված հարցում Դաշնակցությունը նույնիսկ 1918 թ. ապրիլին միասնական մոտեցում չէր ձևավորվել: Եթե 1917 թ. վերջին և 1918 թ. հունվար-փետրվար ամիսներին Կովկասյան ռազմաճակատի կազմալուծման և «Թուրքահայաստանի մասին» հրովարտակի ասպարեզ գալու հակասական, սպասեցնող պայմաններում, Դաշնակցությունը չէր կարողանում կողմնորոշվել, խուսափում էր վճռական գործողություններից, հատկապես Կոմիսարիատի հարցում, ապա 1918 թ. գարնանը, երբ թուրքերը գրավելով Արևմտյան Չայաստանը մտան Կարս, կուսակցության ղեկավարության մի մասը, մարտին, բոլշևիկների հետ նախ փորձեց պաշտպանել Բաքուն, ապա և Ալեքսանդրապոլի խորհրդակցության ժամանակ փորձ արեց ետ բերել կորցրածի գոնե մի չնչին մասը:

⁵²¹ Տե՛ս Ս. Գ. Մելիքյան, նշված աշխատությունը, էջ 116:

⁵²² Տե՛ս Արև, 1918, 21 հունվարի, թիվ 15:

⁵²³ Տե՛ս Աշխատավոր, 1918, 2 փետրվարի, թիվ 14:

⁵²⁴ Տե՛ս Արև, 1918, 8 փետրվարի, թիվ 30:

⁵²⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

Այսպես, Պարսկաստանում գտնվող ռուսական էքսպեդիցիոն կորպուսի զինվորների վերջին ջոկատները 1918 թ. ապրիլի սկզբներին պետք է անցնեին Դավալու (Արարատ) - Ալեքսանդրապոլ գծով: Սեյմի ԶԶԴ անդամները Ալեքսանդրապոլի խորհրդակցության ժամանակ բարձրացնում են ռուս զինվորների զինաթափ անելու պահանջը: Որոշվում է Ալեքսանդրապոլից դեպի Անի երկաթգծի մի հատվածում ռելսերը հանել և փակել էլեկտրոնների առաջընթացի հնարավորությունը: Այդ մասին Ալ. Խատիսյանը խորհրդակցության մասնակիցների ներկայությամբ տեղեկացնում է Անդրամիկին, խնդրելով, որ վերջինս հայտնի իր կարծիքը: Անդրամիկը հավատարիմ իր հետևողական ռուսական կողմնորոշմանը, զայրույթով դեմ է արտահայտվում, նշելով, որ «հոն է մեր դարաւոր թշնամին (նկատի ունի Թուրքիան - Վ. Ս.), զայն զինաթափ ըրեք: Թաթարները Գանձակի առաջ տուն դարձող ռուս զինուորները կտորրեցին, մնացածն էլ դուք կուզեք լրացնել, քանի մը հրացաններու փոխարեն: Ռուսիան մեզ հսկա ռազմամթերք թողուց, մենք պետք չունինք քանի մը հատ հրացաններու ... (նկատի ունի էրզրումի անկումը - Վ. Ս.) երանի թե հոս եկած չըլլայի և չլսեի այս տխուր որոշումը»⁵²⁶:

Նույն իրադարձությունների մեջ այլ ենթատեքստ էր փորձում տեսնել «Մշակը», ի դեմս խմբագիր Զ. Առաքելյանի: «Պետք է փարենք պետական քաղաքականութեան» հողվածում ռուսական էլեկտրոնների զինաթափումը և զինվորների սպանող նա նույնացնում էր Անդրկովկասում «ազգային կառավարությունների» ստեղծման ծրագրի հետ: Ազգային խորհուրդներին, որոնց նա միմիայն ներքին կառավարական իրավասություն էր թողնում, Զ. Առաքելյանը հակադրում էր «համապետական ուժեղ կառավարության» գաղափարը: Դայ ժողովրդին սպառնացող վտանգի պայմաններում «տեղին չէ մտածել ազգային կառավարութեան մասին», - նշում էր հեղինակը⁵²⁷:

Դայ ժողովրդական կուսակցության ղեկավար անդամը ևս համոզված էր, որ «Թիֆլիս-Գանձակ-Եվլախ գծի վրա, երբ թուրքերի և վրացիների ձեռքով զինաթափ արվեցին ռուս էլեկտրոնները պետք է այլևս համոզեն մեզ, որ ազգային կառավարութիւնների ծրագիրը գոնէ այժմ անտեղի է ... ռուս էլեկտրոնները զինաթափ անելու ծրագիրը արտադրեց աղետալի հետևանք. հիմն դրեց մի սոսկալի կատաստրոֆայի: Այդ անօգուտ զոհերը վրէժխնդրութիւն են գոռալու սպանվածների մերձաւորների կողմից, և մենք գտնվում ենք աւելի արիւնահեղ դեպքերի տերրօրի ներ-

քոյ»⁵²⁸: Ինչպես տեսնում ենք, Դաշնակցության հանդեպ անզիջում կուսակցությունը, այս հարցում չգիտես ինչու չէր մեղադրում դաշնակցական գործիչներին: Կռահելով այդ դեպքերի հակահայկական ուղղվածությունը, Զ. Առաքելյանը միաժամանակ հակասության մեջ էր հայտնվում, երբ առաջարկում էր Անդրկովկասում ստեղծել «ընդհանուր, համապետական, ուժեղ կառավարութիւն» ինչն էլ՝ հարկադրում էր «փարվել պետական քաղաքականության»:

Նույն «Մշակը», փետրվարի 1-ի (14) «Ազգային խորհրդի ուշադրությունը» հոդվածում, գրում էր բոլորովին հակառակը՝ այժմ էլ սոցիալիստներից պաշտպանելով, ազգային խորհուրդները, մասնավորապես ազգամիջյան զինվորական խորհրդին, որի կազմի մեջ էր ներառվել նաև ԶԺԿ անդամ Ս. Պապաջանյանը (նաև՝ Ս. Արզումանյան (ԶԴԴ) և Ս. Փիրունյան (Ս.-ո. - մենշևիկ): Դաշնակցական Ս. Արզումանյանը Ս. Պապաջանյանի փաստն ուռնացնելով, երկրամասային կենտրոնում հայտարարել էր, թե «իշխանութիւնը պետք է պատկանի միայն յեղափոխական կենտրոններին, ազգային խորհուրդները հակայեղափոխական են և նրանց պետք է ցրել»: «Մշակն» արդարացիորեն վրդովվում էր, թե ինչու է Ս. Արզումանյանն այդպես արտահայտվում, երբ Դայոց ազգային խորհրդի մեծամասնությունը կազմում էր Դաշնակցություն կուսակցությունը, ուստի և Ազգային խորհրդից բացատրություն էր պահանջում⁵²⁹:

Շամխորի դեպքերը, մահմեդական շարունակվող խռովությունները ոչ միայն Արևելյան Անդրկովկասում, այլև Երևանի նահանգում ահագնացող անիշխանությունը, հայության այս հատվածին մղում էին համախմբվածության, կազմակերպման նոր աստիճանի:

Այս նպատակն էր հետապնդում նաև փետրվարի 18-ին Բաքվում կայացած Գանձակի նահանգի և Բաքվի նահանգի երկու գավառների՝ Շամախիի և Գյոքչայի բաքվաբնակ հայերի գավառական կոմիտեների ընդհանուր ժողովը⁵³⁰: Դավաքի նպատակների մասին պարզաբանումներ էր տալիս Գանձակի նահանգի բաքվաբնակ հայերի նախկին գործադիր կոմիտեի նախագահ Սարգիս Արարատյանը: Փետրվարյան հեղափոխությամբ առաջադրված ժողովրդավարական ազգային մարմինը, հայության առջև ծառայած դժվարին մարտահրավերների առկայության պայմաններում, վերակազմության կարիք էր զգում: Բաքվի ազգային խորհրդի առաջարկով՝ Գանձակի նահանգի գավառական ներկայացուցիչների փետրվարի 4-ի առաջին կազմակերպչական ժողովում որոշվել էր վերակազմել նախկին խորհրդի կազմը և նրա մեջ մտցնել Բաքվի երկու այլ գավառների՝ Շամախիի և Գյոքչայի հայության ներկայացուցիչ-

⁵²⁶ ՀԱԱ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 213, թթ. 26-27:

⁵²⁷ Մշակ, 1918, 21 հունվարի, թիվ 14:

⁵²⁸ Նույն տեղում:

⁵²⁹ Տե՛ս Մշակ, 1918, 1 փետրվարի, թիվ 23:

⁵³⁰ Տե՛ս Արև, 1918, 22 փետրվարի, թիվ 41:

ներին: Այդ նպատակով կատարվել էին ընտրություններ և ներկա ժողովում արդեն մասնակցում էին տաս գավառների պատգամավորները: Եվ քանի որ նոր խորհուրդը սահմանափակվում էր ոչ միայն Գանձակի նահանգով, ներառում էր այլ առհասարակ, Արևելյան Անդրկովկասի հայաբնակ վայրերը, ուստի և Ս. Արարատյանն առաջարկում էր նոր խորհուրդն անվանել «Արևելյան Անդրկովկասի բաքվաբնակ հայերի խորհուրդ»⁵³¹: Նա լուծարված էր համարում նախկին կազմակերպության գործադիր կոմիտեն և կոչ անում ձևավորել նորը: Կազմակերպության շարժառիթների մասին զեկուցում է նաև նախկին խորհրդի նախագահ, անվանի հասարակական-քաղաքական գործիչ, էսեռ Լևոն Աթաբեկյանը⁵³²:

Այնուհետև, ժողովի նախագահ է ընտրվում Դավիթ Տեր-Դանիելյանը (Դ. Անանուն), առաջադրելով մի շարք կազմակերպական խնդիրներ: Մինչ այդ խնդիրների քննարկումը, ժողովը ցանկություն է հայտնում լսել գավառից ժամանած ներկայացուցիչների զեկուցումները: Խոսք է վերցնում Շուշիի քաղաքագլուխ Գ. Սելիք – Շահնագարյանը և նշում, որ Ղարաբաղի հայերի և թուրքերի բարիդրացիական հարաբերությունները «ոչ մի կերպ չեն խախտել»: Նա ընդգծում էր, որ «Շուշի-Եվլախ խճուղու խժոժութիւնները մի շարք չարագործ բանդաների գործն են և երբէք ժողովրդական բնոյթ չեն կրում», Շուշիի վրայով տուն վերադարձող ռուս զինվորներին անհրաժեշտ դրամական օգնություն էր ցույց տրվել, սակայն նրանց զինաթափ են արել Բարդա կայարանում⁵³³: Վերակազմված գործադիր կոմիտեի կազմը հաջորդ նիստերին համալրվում է տեղակալներով և գանձապահով: Երկու փոխնախագահներ են ընտրվում Ալ. Պարոնյանը և Ար. Առաքելյանը, գանձապահ՝ Դ. Տեր-Առաքելյանը: Ձևավորվում են նաև աշխատանքային խմբեր, (ֆինանսական, ներքին կազմակերպչական), ինչպես նաև հինգ հոգուց բաղկացած ազգամիջյան հարաբերությունների սեկցիան: Նրա անմիջական պարտականությունն էր՝ սերտ հարաբերությունների պահպանումը տեղում գործող մահմեդական կազմակերպության հետ: Չէր բացառվում նաև պարենային հարցում վերջինիս կողմից ակնկալվող աջակցությունը: Քանի որ Արևելյան Անդրկովկասի բաքվաբնակ հայերի կազմակերպության Գործադիր կոմիտեի նախագահը սպեցիֆիկ Դ. Անանունն էր, ապա, նրա մարտավարությունից ելնելով, կայացվում է որոշում, ըստ որի՝ բանվորությանը կոչ էր արվում մեծապես աջակցել գավառական ազգային հայրենակցական կոմիտեներին՝ նրանց ֆինանսական միջոցները «լայն հայրենակցական հիմքի վրա դնելու» նպատակով: Ծախսերի և տուրքի չափը որոշելու

⁵³¹ Տե՛ս նույն տեղում:
⁵³² Տե՛ս Արև, 1918, 22 փետրվարի, թիվ 41:
⁵³³ Տե՛ս նույն տեղում:

հարցում, գավառային կոմիտեներին տրվում էին ազատ գործելու հնարավորություններ⁵³⁴:

Ամփոփելով, եզրակացնում ենք, որ Ելիզավետպոլի մահմեդական գյուղացիական խռովությունները, ապա և Բաքվից միջև Թիֆլիս երկաթուղային հանգույցների մոտ կատարված ոճրագործությունները առավել մեծ ու համապարփակ հիմնահարցի՝ երկրամասում իշխանության խնդրի բաղկացուցիչներից են:

Կովկասյան ռազմաճակատից հեռացող ռուսական զորամասերի զենքն ու զինամթերքը Անդրկովկասյան կոմիսարիատին և գ. ու բ. պատգամավորական խորհրդի երկրամասային՝ էսեռա-մենշևիկյան հակաբոլշևիկյան կենտրոնին նախ և առաջ անհրաժեշտ էին Բաքվի խորհրդային իշխանության դեմ պայքարելու համար: Թեև վրացական մենշևիկներ և Ն. ժորդանիան զորամասերի զինաթափումը հիմնավորում էին ելնելով զարմանը սպասվող թուրքական արշավանքին դիմագրավելու և այդ նպատակով՝ ազգային զորամասերը զինելու նկատառումներից, սակայն առաջնայինը մնում էր Կոմիսարիատի իշխանության պահպանման ու այդպիսով նաև բոլշևիզմի դեմ պայքարը: Անցնելով առաջ նշենք, որ 1918 թ. զարմանը վրացական զորքը դիմադրություն գրեթե ցույց չտվեց այդ թուրքական արշավանքին, իսկ հայկական զորամասերը, որոնք Շամխորի մոտ չէին զնդակահարում ռուս զինվորներին ու առևանգում զենքը, միայնակ իրականացրին ռազմաճակատի պաշտպանության գործը:

Ելիզավետպոլում ու Շամխորը, փաստորեն դարձավ 1917 թ. նոյեմբերից սկսված իշխանության համար մղվող լարված, առայժմ ժողովրդավարական պայքարի վայրագ հանգուցալուծումներից մեկը, երբ զենքի համար պայքարը վերաճեց քաղաքական և ազգամիջյան բացահայտ առճակատման: Սկիզբ դրվեց մի գործընթացի, որն ավարտվեց միայն 1918 թ. սեպտեմբերին՝ թուրքերի կողմից Բաքուն գրավելուց հետո: Շամխորի սպանդից հետո է, որ Ստ. Շահունյանը զաղտնի անցնում է Թիֆլիս և առաջին անգամ փորձում Դաշնակցության զորամասերի աջակցությամբ համատեղ իրականացնել իր ծրագիրը՝ Կոմիսարիատի տապալումը:

Վերը շարադրված իրադարձությունների զարգացումը անհերքելիորեն ապացուցում է, որ Ելիզավետպոլի և Շամխորի արյունոտ դեպքերի գլխավոր մեղսակիցները վրացական մենշևիզմի առաջնորդներն էին և մահմեդական ազգային կոմիտեն, այսինքն՝ Անդրկովկասի կոմիսար

⁵³⁴ Տե՛ս Արև, 1918, 6 մարտի, թիվ 48:

րիատուն իշխանությունը զավթած վրաց-մահմեդական ազնվականական-խանական մեծամասնությունը: Այդ իբր «արդարացված», բայց հանցավոր գործն իրականացնում էին ոչ թե «ավազակները», այլ մահմեդական բնակչության հսկայական զինված ամբոխը, որոնց ղեկավարում էր մահմեդական ազգային կոմիտեն և որոնք վստահ էին, որ այդ ամենը կատարվում է անդրկովկասյան իշխանությունների հրամանով: Այս առումով տեղին է Ստ. Շահումյանի հարցադրումը. «այդ ի՞նչ «բռնի» զինաթափում էր, ինչո՞ւ էր այն կատարվում ոչ թե Թիֆլիսում, այլ Աղստաֆայում ու Ելիզավետպոլի նահանգում, և ինչո՞ւ էր «բռնի» զինաթափության համար Թիֆլիսից զրահապատ գնացք գնում»⁵³⁵:

Այսօր, Ստ. Շահումյանին կարող ենք պատասխանել. որպեսզի մահմեդական-թաթարների ձեռքով և աջակցությամբ իրականացվեր այն դժվարին գործը, ինչը վրացիները չէին կարող իրագործել՝ Թիֆլիսից հեռու պահեին և շեղեին բուլղարացած Կովկասյան բանակի զորամասերի նահանջի ուղին, որպեսզի թույլ չտային Կոմիսարիատի տապալում և վերջապես՝ պահպանեին ձեռք բերած հեզեմոնիան երկրամասում: Եվ եթե Ստ. Շահումյանը տարակուսանք էր հայտնում Դաշնակցության կապակցությամբ, որի կոմիսարներն այդ նույն իշխանության անդամներն էին, ապա մեզ համար գոնե պարզ է այն հանգամանքը, որ միասնական, «սոցիալիստական» կոչվող կառավարության կազմում հայ ազգային-դեմոկրատական կուսակցությունը և գոնե նրա ղեկավար մեծամասնությունը՝ հակաբուլղարական անթաքույց անհանդուրժողականության ալիքի վրա՝ օբյեկտիվորեն աջակցում էր վրաց-մահմեդական խմբավորմանը, էապես թուլացնելով ազգային շահի պաշտպանության գործը:

2.6. ԹԻՖԼԻՍԻ ԳՐԱՎՄԱՆ ՍՏ. ՇԱՀՈՄՅԱՆԻ ԾՐԱԳԻՐԸ ԵՎ ԿՈՄԻՍԱՐԻԱՏԻ ՔԱՂԱՔԱՎԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

1917-1921 թթ. Անդրկովկասի քաղաքական պատմության, Արևմտյան Հայաստանի հիմնահարցի, ազգամիջյան հարաբերությունների, անկախ ազգային պետությունների տարածքային բազմաշերտ խնդիրների հանգույցն ուղղակիորեն կապվում է 1917-1918 թթ. ընթացքում երկրամասում ծավալվող իշխանության համար պայքարի հիմնահարցի հետ:

Այդ խնդրի կիզակետում են Խորհրդային իշխանության այլընտրանքային մարտահրավերի և այդ գաղափարն ու ռազմավարությունը

կրող Ստ. Շահումյանի, Ռոստոմի, Արամի, Անդրանիկի, Հ. Զավրիյանի, Հ. Բազրատունու և այլոց համաձայնեցված գործունեությունը:

Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ստեղծման պահից բուլղարների կողմից իշխանության գրավման հարցը Թիֆլիսում դարձավ, ինչպես կովկասյան երկրամասային կենտրոնի, այնպես՝ էլ Բաքվի խորհրդի առաջնահերթ խնդիրը: Այդ գործընթացի առաջին փուլում 1917 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին հիմնահարցն առավելապես բարձրացվում էր «հակահեղափոխության դեմ» բուլղարների հաղթանակի համատեքստում: 1918 թ. հունվար-մարտ ժամանակահատվածում, երբ որոշակի դարձավ երկրամասային իշխանության վրաց-թաթարական մեծամասնության կողմից հայությանն ու ՀՀԴ-ը մեկուսացնելու միտումը, ի դեմս Ստ. Շահումյանի՝ Բաքվի իշխանության մյուս հայ գործիչների և նրանց տրամադրության տակ եղած ռազմական ուժի հետ համագործակցությունը ձեռք բերեց թեև ժամանակավոր, բայց ազգային նկարագիր:

Սկզբում Կոմիսարիատի գործողությունները արդարացված էին. ամեն ինչ արվում էր, որպեսզի Թիֆլիսում չեզոքացվի բուլղարների ազդեցությունը: Դրան կարելի էր հասնել, եթե քաղաքից հեռացվեին բուլղարական զորամասերը, վերահսկողություն հաստատվեր Արսենալի (Ձինապահեստ) վրա և վերացվեր բուլղարների կազմակերպությունը: Առաջին հարցի կապակցությամբ հետևյալ իրավիճակն էր ստեղծվել: Երբ Թիֆլիս ժամանեց Կարսյան զունդը, այն անմիջապես բուլղարական ազիտացիան հասցրեց Կոմիսարիատի տապալմանն ուղղված կոչերի մակարդակի: Գունդը մնաց քաղաքում, իր ներկայացուցիչներին հիմնականում, ուղարկեց ազգային զորամասեր՝ նրանց աջակցությունը ստանալու կամ գոնե չխոչընդոտելու հանձնարարականներով⁵³⁶: Թիֆլիսի բ. և գ. պ. խորհրդի դեկտեմբերի 4-ի (17) նիստում և ժողովանիան հայտարարում էր, թե նոյեմբերի 23-ին (դեկտեմբերի 6) երկրամասային կոմիտեի բուլղար լիազորներից մեկի կողմից հեռագիր է ուղարկվել Պետրոգրադ՝ իշխանության գրավման բովանդակությամբ: Խոսքը Վ. Լենինին ուղղված Ստ. Շահումյանի երկու՝ նոյեմբերի 23-ի և 25-ի հեռագրերի մասին էր: Նախ՝ Ստ. Շահումյանը Թիֆլիսի կոմիտեի անդամ-լիազոր չէր, ապա և, ոչ անհայտ մարդ Կովկասում, որպեսզի նրա անունը չտրվեր խորհրդի նիստում: Աղավաղվում էր նաև հեռագրի օրը ու դրա հետ կապված բովանդակությունը: «Մենք կարող ենք բանակի օգնությամբ ստիպել կոմիսարիատին՝ ճանաչել ժողովրդական կոմիսարների իշխանությունը: Խնդրում ենք անհապաղ հայտնել, թե ինչպես վարվել»,- հայտնում էր Ստ. Շահումյանը առաջին հեռագրում: Երկրորդում նա ընդգծում էր այն հանգամանքը, որ Կովկասյան բանակի զորամասերը Կոմիսարիատի գործողությունը դիտում են որպես անջատում Ռուսաստանից, ուստի և

⁵³⁵ Ստ. Շահումյան, նույն տեղում, էջ 111:

⁵³⁶ Տե՛ս Կ.Ն. Жордания, За два года, стр. 58.

կրկնում էր գլխավոր հարցադրումը. «Ձորքերի և Բաքվի սովետի վրա հենվելով կարելի է տեղական իշխանությանը հարկադրել ճանաչելու ձեր իշխանությունը»⁵³⁷: Ստ. Շահումյանն այդպես էլ Վ. Լենինից հստակ պատասխան և աջակցություն չստացավ: Այս հարցի պարզաբանման հարցում մեզ ինչ-որ չափով օգնում է հենց Ն. Ժորդանիան, որը Թիֆլիսի խորհրդի վերոհիշյալ նիստում հավելում էր. «երկրորդ հեռագրում ասվում էր, թե ապարտի մոտ սպասում ենք պատասխանի»⁵³⁸: Ավելացնենք, որ պատասխան, և կենսական աջակցության Ստ. Շահումյանը չստացավ նաև 1918 թ. օգոստոս-սեպտեմբեր շրջանում, որի հետևանքով տապալվեց Բաքվի կոմունան:

Չհավատալով բոլշևիկների երկրամասային կոմիտեի մեծամասնության հավաստիացումներին, թե վերջիններս զինված ելույթի մտադրություն չունեն, որ նախընտրությունը տրվում էր ինչպես Բաքվում խաղաղ ճանապարհով իշխանության գրավմանը, Կոմիսարիատը Ն. Ժորդանիայի և մյուս մենշևիկ առաջնորդների գլխավորությամբ, մինևույն է, տազնապ էր ահազանգում: «Երբ մենք իմացանք այդ հեռագրերի մասին, ասում էր Ն. Ժորդանիան, - պարզ դարձավ, որ Թիֆլիսում պատրաստվում է զինված ելույթ»⁵³⁹:

Նոյեմբերի 26-ին (դեկտեմբերի 9) մենշևիկների երկրամասային և Թիֆլիսի Գործադիր կոմիտեի բյուրոն կանխարգելիչ միջոցներ ձեռնարկեց, կազմակերպվեց կարմիր գվարդիան: Նոյեմբերի 25-ին (դեկտեմբերի 8) հրավիրվեց մենշևիկյան երկրամասային և Թիֆլիսի կոմիտեի արտահերթ նիստ, որտեղ քննարկվեց բոլշևիկյան ագիտացիայի հետ կապված արտակարգ իրավիճակի ստեղծման հարցը և որոշվեց ներդնել բոլոր միջոցները՝ քաղաքացիական պատերազմից խուսափելու նպատակով: Հաջորդ օրը հրավիրվեց բ. գ. և գ. պագամավորների խորհրդի, երկրամասային կենտրոնի և Թիֆլիսի բ. գ. պատգամավորների խորհրդի միացյալ արտակարգ նիստ. նոյեմբերի 28-ին (դեկտեմբերի 12) Թիֆլիսը հայտարարվեց ռազմական դրության մեջ⁵⁴⁰:

Սա իշխանությունը պահելուն ուղղված առաջին քայլն էր:

Նույն երեկոյան Կարսյան զնդին հայտարարվեց, որ նա պետք է անհապաղ հեռանա Գյուլիստային Կովկաս, որն էլ իրականացվեց նոյեմբերի 27-ի լույս 28-ի գիշերը, քանի որ բոլշևիկյան գունդը զգաց Գործադիր կոմիտեի վճռակաճությունը⁵⁴¹: Դա մենշևիկների առաջին հաղթանա-

կան էր և իշխանությունը պահելուն միտված երկրորդ ձեռնարկը: Հաջորդը՝ Թիֆլիսի Արսենալի գրավման հարցն էր: Անդրկովկասյան կոմիսարիատին և Թիֆլիսի քաղաքային դումային լրջորեն անհանգստացնում էր երկրամասի քաղաքական կենտրոնի գլխավոր զինապահեստի խնդիրը, որի բոլշևիկյան ղեկավարությունը չէր ենթարկվում իշխանություններին և զենք չէր տրամադրում Կոմիսարիատին: Վտանգն առավել իրական է դառնում, երբ ռազմաճակատից սկսում են վերադառնալ բոլշևիկացած զորամասերը: Իշխանությանը ենթակա զորամասերը զինելու նպատակով Գործադիր կոմիտեն զենք է պահանջում և այդ առթիվ գրավոր հրահանգ ուղարկում Արսենալի հրետանային պահեստին: Գործադիր կոմիտեն, իհարկե, զիտեր, որ Արսենալը հսկում են բոլշևիկ-զինվորները, որոնք չեն համաձայնվի հրամանի հետ. դա առիթ էր՝ արդարացնելու հետագա գործողությունները:

Ինչպես և սպասվում էր, Արսենալի պաշտպանները հրաժարվում են հանձնել զենքը: Մենշևիկյան գվարդիան գիշերը հարձակվում և գրավում է հրետանային պահեստը: Դեկտեմբերի 4-ի (17) հայտնի նիստում Ն. Ժորդանիան հայտնում էր, որ նոյեմբերի 28-ին Գործադիր կոմիտեն Արսենալից պահանջել էր 2000 հրացան և ստացել էր մերժում⁵⁴²: Արսենալը գրավելու նպատակով մենշևիկյան կենտրոնը շտապ կարգով ձևավորում է հավաքական ջոկատ՝ կազմված «Կարմիր գվարդիայից», վրացական, հայկական և 218-րդ գնդերի զինվորներից: Նոյեմբերի 30-ին (դեկտեմբերի 13) բոլշևիկյան 218-րդ գնդի 4-րդ գումարտակի շուրջ 150 զինվորներ հակահարձակում են իրականացնում, սակայն չստանալով լուրջ աջակցություն՝ վերադառնում են իրենց զորանոցները: Իրադարձությունների նախաձեռնող Ն. Ժորդանիան այդ ամենից եզրակացնում էր, որ «Գործադիր կոմիտեի ջոկատը այդպիսով գնում էր խորհրդային իշխանության դեմ, որ հռչակվել էր Թիֆլիսում»⁵⁴³: Բոլշևիկյան երկրամասային կենտրոնը հերթական պարտությունը կրեց: Նույն օրը մենշևիկները Թիֆլիսում ավերեցին «Кавказский рабочий», «Бердзозла» և «Бавори крив» թերթերի խմբագրությունները, ձերբակալեցին աշխատակիցներին⁵⁴⁴: 218-րդ գունդը հեռացվեց քաղաքից՝ Տրապիզոն-Էրզրում ուղղությամբ:

Մեկ անգամ ևս վերադառնալով դեկտեմբերի 4-ի նիստին, նշենք, որ Ն. Ժորդանիան այդտեղ մտադրվել էր վերջնականապես վարկաբեկել Ստ. Շահումյանին: Իր ձեռքում թափահարելով Վ. Լենինին ուղղված

⁵³⁷ Ստ. Շահումյան, հ. 4, էջ 45, 47:

⁵³⁸ Н.Н. Жордания, За два года, стр. 59.

⁵³⁹ Նույն տեղում:

⁵⁴⁰ Ст'ю Известия совета рабочих и солдатских депутатов гор. Тифлиса, Тифлис, 1917, N 198.

⁵⁴¹ Ст'ю Н.Н. Жордания, За два года, стр. 59.

⁵⁴² Ст'ю նույն տեղում, էջ 59-60:

⁵⁴³ Նույն տեղում:

⁵⁴⁴ Ст'ю А.Н. Сургуладзе, Закавказье в борьбе за победу социалистической революции, Тбилиси, 1971, стр. 82:

հայտնի հեռագրերը, նա Մ. Պրժևալսկիի, ամերիկյան հյուպատոս Սմիթի, ազգային զորամասերի ղեկավարների և այլոց ներկայությամբ՝ բուլշևիկներից, մասնավորապես, Ստ. Շահումյանին մեղադրում էր «ղավադրության», «բռնապարտիզմի» մեջ: Նիստում հանդես եկած Ստ. Շահումյանը չժխտելով, որ, իրոք, հիշյալ հեռագրերի հեղինակը ինքն է. միաժամանակ, այն արժեքավոր բացահայտումն է անում, որ Թիֆլիսում գտնված «խոշոր» և «լավ զինված» զորական միավորումների ներկայացուցիչները այդ օրերին բուլշևիկյան երկրամասային կոմիտեին առաջարկում էին «երկու օրում ցրել ամբողջ Կոմիսարիատը»⁵⁴⁵:

Բուլշևիկների մտադրությունը պարզ էր, սակայն միայն Արսենալի դեպքերը վկայում են, որ նախահարձակ են եղել հակաբուլշևիկյան ուժերը, հատկապես վրացական մենշևիկները, որոնք համակարգված և նպատակային գործողություններով փաստորեն, կարողացան կանխել Թիֆլիսի գրավման առաջին փորձը:

Ինչ վերաբերում էր բուլշևիկներին, ապա Արսենալի գրավման կամ հանձնման խնդրում առկա են երկու մոտեցումներ՝ ա) այն, որ բուլշևիկների երկրամասային և Թիֆլիսի կոմիտեները սխալ են թույլ տվել, ըստ որի իշխանության գրավումն Անդրկովկասում, մասնավորապես Թիֆլիսում, հնարավոր էր իրագործել խաղաղ ճանապարհով, ինչպես Բաքվում և բ) ելնելով նրանից, որ Անդրկովկասում իշխանության գրավման առաջին փուլը շարունակվում էր մինչև ղեկտեմբեր՝ մինչև Արսենալի գրավումը և 1918 թ. փետրվարին՝ բուլշևիկյան ցույցի գնդակոծումը Ալեքսանդրյան այգում, հետևաբար՝ Արսենալը համեմատաբար հեշտ հանձնելու փաստը պետք է բացատրել ոչ թե բուլշևիկների ղեկավար խմբի մի մասի մարտավարական սխալներով, այլ այդ ժամանակ երկրամասում առկա մի շարք օբյեկտիվ հանգամանքներով⁵⁴⁶: Կարևորում ենք նաև Ստ. Շահումյանի նոյեմբերի 23-ի և 25-ի հարցումները Թիֆլիսում զինված ելույթի անհրաժեշտության մասին: Ինչո՞ւ են Կովկասի թիվ 1 բուլշևիկի հարցման պատճառները: Խնդիրն այն տարածայնությունների մեջ է, որը խորանում էր երկրամասային ու Թիֆլիսի բուլշևիկյան կոմիտեներում, երբ հնարավոր չէր տեղում լուծել զինված ելույթի հարցը, ուստի և Շահումյանը դիմում էր Վ. Լենինի միջամտությանը: Թիֆլիսում չստանալով ղեկավար բուլշևիկների մեծամասնության աջակցությունը, Ստ. Շահումյանը, որը հենց նոյեմբերի 23-ին էր ելիզավետպոլից հասել Թիֆլիս, աշխատում էր իրագործել զինված ապստամբության իր ծրագիրը: Հիմնախարցի գիտակ Գ. Մելիքյանի կարծիքով, Ստ. Շահումյանի հարցումները

չէին լինի, եթե Թիֆլիսում բուլշևիկների ղեկավար խմբի մեծամասնությունը պաշտպաներ զինված ելույթի անհրաժեշտությունը: Եթե դա մարտավարական քայլ լիներ, ապա վճռական պահին պետք է ոտքի հանվեին կայազորն ու բուլշևիկամետ բանվորները և թույլ չտրվեր գրավելու Արսենալը⁵⁴⁷:

Թիֆլիսի բուլշևիկների «սխալները» այլ հիմնավորում էլ ունեն. այստեղ մեկ անգամ ևս դրսևորվում է ազգային գործոնի դերը: Բուլշևիկյան կուսակցության նման միակուռ կառույցն անգամ ճեղքեր էր տալիս Անդրկովկասում: Ոչ միայն վրացի մենշևիկներն էին ազգայնական, այլև վրացի բուլշևիկները: Ստ. Շահումյանի գլխավորությամբ և Կովկասյան բանակի, հիմնականում ռուս զինվորների աջակցությամբ Թիֆլիսի գրավումը դիտվում էր որպես հակավրացական քայլ, առավելապես ոչ այնքան բուլշևիկների, այլ նախ և առաջ հայկական գործոնի հաղթանակ: Թիֆլիսն ուներ Բաքվի փորձը և ճիշտ ժամանակին կարողացավ կանխել պարտությունը: Փաստորեն, Ստ. Շահումյանի դեմ պայքարում և իշխանության գրավման առաջին փուլում վրացական մենշևիկներն ու բուլշևիկները հանդես եկան համատեղ: Ստացվում է, որ վրացական ազգայնականությունն այս պատմական փուլում հաղթեց հայկական ազգայնականությանը: Միտումնավոր կերպով, իհարկե, չօգտագործվեց նաև Կովկասյան բանակի բուլշևիկացող զորամասերի վճռական դերակատարությունը և նվիրվածությունը Անդրկովկասում իշխանության գրավման գործին:

Թիֆլիսի Արսենալի գրավումը մենշևիկների կողմից գնահատվեց որպես էական ձեռքբերում, քաղաքական հաղթանակ: Ա. Չխենկելին ուրախ լուրը տարածեց երկրամասում. այն ստացավ նաև երևանի պարետ Ա. Շախաբունին. «Տփլիսում խաղաղ է, եռանդուն միջոցներ են ձեռք առնած, երկրային Կենտրոնը Կոմիսարիատի համաձայնությամբ իշխանութիւնը իր ձեռքն է վերցրել: Ձինուրական դրութիւն է յայտարարւած: Քաղաքը դատարկում ենք կասկածելի և անհանգիստ տարրերից: Բուլշևիկների դուրս գալը (եւլույթը – Վ.Ս.) այս անգամ կարելի է համարել վիժած»⁵⁴⁸:

1917 թ. նոյեմբերի վերջից Թիֆլիսի իշխանության դեմ պայքարի կենտրոն դարձավ նաև Սարիղամիշը, որտեղ ի հաշիվ Կովկասյան ռազմաճակատից թիկունք վերադարձող զորամասերի, գնալով ավելի ու ավելի մեծ թվով բուլշևիկացած զորքեր էին կենտրոնանում:

Սկիզբը դրվեց նոյեմբերի 24-ին (ղեկտեմբերի 7), երբ Սարիղամիշի շրջանի գյուղացիական (զինվորների) պատգամավորների խորհրդի

⁵⁴⁵ Стен И. Дубинский – Мухадзе, Шаумян, Москва, 1965, стр. 277:

⁵⁴⁶ Стен С.Е. Сеф, նշված աշխատությունը, էջ 337:

⁵⁴⁷ Стен С. Ս. Մելիքյան, նշվ. աշխ., էջ 428:

⁵⁴⁸ Չանգ, 1917, 1 դեկտեմբերի, թիվ 7:

ընդհանուր ժողովում քննարկման դրված Կոմիսարիատի նկատմամբ խորհրդի վերաբերմունքի հարցում՝ հավանության արժանացավ ժողկոմ-խորհի իշխանությունը ճանաչող բոլշևիկյան բանաձևը⁵⁴⁹:

Սարիղամիշի զինվորների պահանջների մեջ առանձնանում էր այն կետը, ըստ որի մինչև իշխանության վերջնական ամրապնդումը անընդունելի էր համարվում բանակի ցրումը: Այդ բանաձևի հայամետ ուղղվածությունը նրանում էր, որ այդպիսով հնարավոր էր դառնում թեկուզ և բոլշևիկացած բանակի մի մասը պահել Անդրկովկասում, նախ՝ ռազմա-ճակատը չդատարկելու, թուրքական արշավանքին դիմակայելու և, երկրորդ, Կոմիսարիատի դեմ պայքարելու նպատակով: Բացի Սարիղամիշից, Անդրկովկասյան կառավարության դեմ էին արտահայտվում նաև Ալեքսանդրապոլի, Կարսի, Կաղզվանի և այլ շրջանների զինվորները: Թիֆլիսի իրադարձություններին զուգահեռ, դրանց նախօրեին, Էրզրումում ևս կանխվեց բոլշևիկների հաղթանակը: Նոյեմբերի 19-ին (դեկտեմբերի 2) տեղի ունեցավ Էրզրումի կայազորի զորամասերի ներկայացուցիչների, կուսակցությունների, բանակային կոմիտեի ներկայացուցիչների արտակարգ միստ, որն ընդունեց հակաբոլշևիկյան որոշում. խորհրդակցությունը անթույլատրելի համարեց զինված ելույթը⁵⁵⁰:

Ուժերի հարաբերակցության տեսակետից Էրզրումից ավելի նպասավոր վիճակ հօգուտ բոլշևիկների չէր կարելի ենթադրել, սակայն չունենալով դարձյալ կենտրոնից եկող վճռական գործողությունների վերաբերյալ ցուցում, տեղական բոլշևիկները վարանեցին, Պետրոգրադի, Մոսկվայի համեմատ անվճռականություն, առավել ևս, որ արդյունքում Թիֆլիսում մի քանի օր հետո դրության փաստական տերը դարձան մենշևիկները:

Ռազմաճակատում այդ «անվճռականությունը» կարելի է բացատրել նրանով, որ թեկուզ զանգվածային բոլշևիկացման պայմաններում, այնուամենայնիվ առկա էր համապետական շահի, տվյալ դեպքում՝ հսկայական տարածքներ գրաված Կովկասյան բանակի պահպանման ու ռազմաճակատի պաշտպանության գործոնը: Ռուսական բարձր հրահամատարության համար զոնե՝ դա առայժմ հասկանալի, առաջնային և մոտակա խնդիր էր և գերակայում էր՝ երկրամասում իշխանության գրավման հարցի նկատմամբ: Այլ խոսքով, ռազմաճակատային գործոնն ազդում էր անզան զինվորական զանգվածների վրա, որոշակի կարգապահություն էր պահպանում:

Ասվածի լավագույն վկայություններից պետք է համարել Կովկասյան գործող բանակի 1-ին՝ Էրզրումի համագումարը⁵⁵¹: Այն ընթացավ նոյեմբերի 27- դեկտեմբերի 2-ը՝ բանակի երկրամասային խորհրդի և բանակային կոմիտեի նախաձեռնությամբ: Այդ մարմիններում գերակշռում էին էսեռները: Դեռ նոյեմբերի կեսերին, երբ երկրամասային խորհրդում քննարկվում էր Կովկասյան բանակի 2-րդ և ճակատային բանակի 1-ին համագումարների հրավիրման հարցը՝ խորհրդի էսեռա-մենշևիկյան մեծամասնությունը հիմնավորում էր համագումարը շտապ հրավիրելու անհրաժեշտությունը: Նրանց գլխավոր փաստարկն այն էր, որ համագումարի հրավիրումը ձգձգելը կհասցնի նրան, որ բանակն ավելի ու ավելի «կվարակվի բոլշևիզմով»⁵⁵²: Վճռական դեր էր խաղում նաև այն հանգամանքը, որ հակառակ ճակատային բանակի կամքի, էսեռներն ու մենշևիկները մեծամասնություն էին կազմում ոչ միայն երկրամասային խորհրդում ու բանակային կոմիտեում, այլև տեղական խորհուրդների ու կոմիտեների մեծ մասում: Համագումարի պատգամավորների մեծամասնությունն ընտրվել էր ոչ թե անմիջականորեն զինվորների, այլ այդ խորհուրդների ու կոմիտեների կողմից: Միաժամանակ, ուշագրավ է, որ էսեռա-մենշևիկյան մեծամասնությունը չկարողացավ մերժել բոլշևիկների կողմից Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ստեղծումը ու դրանով Ռուսաստանից անջատվելը դատապարտող բանաձևը, ինչը ասվածի ուղղակի հիմնավորումն է: Համագումարը պետք է քննարկեր բազմաթիվ հարցեր, ընտրեր նոր բանակային կոմիտե, սակայն Թիֆլիսում դեկտեմբերի 10-ին Կովկասյան բանակի 2-րդ համագումարի բացման պատճառով Էրզրումի համագումարը հասցրեց միայն լսել ընթացիկ քաղաքական իրադրության խնդիրը: Համագումարում էսեռներն ու մենշևիկները ստիպված համաձայնվեցին՝ բոլշևիկացած զորամասերին անհապաղ թույլատրել շարժվելու թիկունք, մինչև Ալեքսանդրապոլի ռազմական շրջանը: Օբյեկտիվորեն ստացվում էր, որ առավել «հեղափոխականորեն» տրամադրված զինվորներին այլևս ոչինչ չէր մնում անել, բացի խորհրդայնացված Ռուսաստանի ռազմա-քաղաքական ուժերին միանալու կոնկրետ գործողություններից:

Իրադարձություններն առավել արմատական բնույթ կրեցին Արիղամիշում: Այստեղ դեկտեմբերի 5-ին (18) կայացավ կայազորի պատգամավորական ժողովը, որտեղ պետք է ընտրվեին Կովկասյան բանակի 2-րդ համագումարի պատգամավորները: Ըստ Սարիղամիշի կայազորի

⁵⁴⁹ Стен Кавказский рабочий, 1917, 3 դեկտեմբերի, թիվ 215:

⁵⁵⁰ Стен РГВИА, ф. 2168, г. 1, қ. 485, р. 112:

⁵⁵¹ Стен հանգամանորեն, Հ. Ս. Մելիքյան, նշվ. աշխ., էջ 468-486:

⁵⁵² Стен С.Е. Сеф, Революция 1917 г. в Закавказье, стр. 345-347:

անձնակազմի քանակի, պետք է ընտրվեին 5 պատգամավորներ: Դրանք ընտրվում են ընդունված ուղերձի ոգով, այն է՝ պատգամավորական ժողովը 11 կետից բաղկացած ուղերձում աջակցում էր ժողկոմխորհի իշխանությանը, պահանջում էր Թիֆլիսում ձևավորել Զամառուսաստանյան ժողկոմխորհի ներկայացուցչություն, Կովկասյան բանակի գլխավոր հրամանատարի ենթարկում գերագույն ժողովրդական գլխավոր հրամանատարին և ըստ այդմ էլ ընտրում բոլշևիկ ու ծախս էսեռ պատգամավորներ⁵⁵³:

Անդրկովկասում իշխանության խնդիրը արմատական լուծում պետք է ստանար Կովկասյան բանակի 2-րդ համագումարում:

ՈՍԴԲ(բ)Կ Կովկասյան երկրամասային կոմիտեն նոյեմբերի 30-ին (դեկտեմբերի 13) ռազմաճակատի և թիկունքի զինվորների առջև դնում էր գլխավոր՝ իշխանության հիմնահարցը⁵⁵⁴: Պատահական չէր նաև համագումարի հրավիրումը դեկտեմբերի 10-ին նշանակելու հանգամանքը: Կովկասյան ազգային իշխանությունը հստակ գիտակցելով բանակի տրամադրությունները, ընտրում էր ժամկետ, երբ իշխանության կայացման, բանակի ժողովրդավարական բարեփոխումների միջոցով հնարավոր կդառնար իշխանությանը լիակատար տիրապետելը և երբ համագումարն «անցանկալի» հետևանքներ կունենար՝ նրան հակադրեր կազմակերպված պետական ապարատ և իշխանություն:

Կովկասյան բանակի 2-րդ համագումարը տեղի ունեցավ Թիֆլիսում, 1917 թ. դեկտեմբերի 10-23-ին: «Այն հրավիրվեց և աշխատեց արտակարգ ծանր հրավիճակում,- գրում էր «Молот» թերթը,- երբ ամբողջ բանակը շարժման և ցնցումների մեջ էր»⁵⁵⁵:

Համագումարի 350 պատգամավորներից 160-ը բոլշևիկ էին, 100-ը՝ էսեռ, 30-ը՝ մենշևիկ, 15-ը՝ ծախս էսեռ, այնուհետև, ըստ ծայրերի մեծամասնության հաջորդում էին ուկրաինացիները, կազակական խումբը, Դաշնակցությունը և անկուսակցականների մի փոքր խումբ⁵⁵⁶: Համագումարին մենք կանդաղառնանք իշխանության հարցի քննարկումների և ընդունած բանաձևի կապակցությամբ: Անդրկովկասի կառավարությունը չափազանց կարևորում էր բանակային համագումարը, որպես երկրամա-

սում իշխանության խնդրի ջրբաժան: Պատահական չէր, որ բոլշևիզմին վճռական հարված հասցնելու նպատակով, «Կովկասի «պրեմիերը»՝ Գեգեչկորին, մոռացել էր Անդրկովկասի կառավարական իր շահ տ դժվար պարտականությունները և առավոտից մինչև երեկո, 13 օրվա ընթացքում, առանց բացակայելու նստում էր համագումարում»⁵⁵⁷: Ստ. Շահումյանի վկայությամբ, երբ ինքը համագումարում քննադատում էր «մենշևիկների վրացական մացիոնալիզմը, Գեգեչկորին սկսեց բղավել «պրովոկացիայի» մասին, ռուս զինվորներին վրաց ժողովրդի դեմ զրգռելու և այլնի մասին»⁵⁵⁸: Պարզ է, որ Կոմիսարիատը պետք է պայքարեր բոլշևիզմի դեմ և մեր խնդիրն այստեղ հակառակը հիմնավորելը չէ, բայց միայն այս մասնավոր կշտամբանքն անգամ վկայում է Ստ. Շահումյանի կողմից վրացական մենշևիզմի, որպես երկրամասում գերակշռող ազգային ուժի դեմ անզիջում պայքարի մասին:

Ուշագրավ է, որ քննադատելով Կոմիսարիատը և պահանջելով նրա վերացումը, բոլշևիկ Ստ. Շահումյանը խոսքը չէր ուղղում ոչ հայ և ոչ էլ մահմեդական կոմիսարների դեմ: Կովկասում որպես բոլշևիզմին ընդիմադիր լուրջ քաղաքական ուժ նա տեսնում էր վրացական մենշևիզմը: Դեկտեմբերի 23-ին, համագումարին նվիրված հաղորդման մեջ, Ե. Գեգեչկորիի միջոցով Ստ. Շահումյանի քննադատությամբ հանդես եկավ «Հորիզոնը»: Ե. Գեգեչկորին Ստ. Շահումյանին մեղադրում էր ռուս-վրացական թշնամանք սանձազերծելու մեջ: «Շահումեանի կողք,- ասում էր նա,- պոզոմային է և կարելի է համեմատել 1905 թվի կոչի հետ, երբ զինվորներին գրգռում էին վրացիների դեմ, ասելով, թե ուզում են անջատել Ռուսաստանից: Շահումեանի նպատակն է զրգռել ռուս զինվորներին վրաց ժողովրդի դեմ և նրա ամառոթութունը չափ չունի, երբ ասում է, թե Վրաստանը ուզում է անջատել»⁵⁵⁹: Ավելացնենք, որ բանակային 2-րդ համագումարում Ստ. Շահումյանի քննադատությամբ հանդես էր եկել դաշնակցական Մ. Արզումանյանը:

Ե. Գեգեչկորիի վերաբերմունքը պարզ էր, ակնհայտ էր նաև վերջինիս սարսափը Վրաստանի անկախացման ժրագրի մերկացումից: Տարօրինակ էր այն, որ «Հորիզոնը» շուրջ երկու ամիս հետևողականորեն հրապարակում էր վրացական թերթերի հոդվածները, գրում էր Վրաստանի անջատման մասին, և վերջապես վարչական սահմանաբաժանումների ու զեմստվոների հարցի քննարկումների ժամանակ իր մաշկի վրա էր զգացել վրացական դիրքորոշման արմատականությունը: Սակայն

⁵⁵³ Տե՛ս Борьба за победу советской власти в Грузии, Документы и материалы, (1917-1921 гг.), Тбилиси, 1958, стр. 163-166.

⁵⁵⁴ Տե՛ս Военно-революционные комитеты действующей армии, Москва, 1977, стр. 566-568:

^{*} Տե՛ս հանգամանորեն, Հ. Ս. Մելիքյան, նշվ. աշխ., էջ 486-542:

⁵⁵⁵ Молот, 1917, 31 декабря, N 64.

⁵⁵⁶ Տե՛ս Ստ. Շահումյան, հ. 4, էջ 67:

⁵⁵⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 67-68:

⁵⁵⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 68:

⁵⁵⁹ Հորիզոն, 1917, 23 դեկտեմբերի, թիվ 270:

բուլշևիզմի դեմ պայքարի սովորական դարձած ալիքի վրա, ցավոք Մ. Արզումանյանի ելույթը դրվում էր Ե. Գեգեչկորիի բացահայտ հակահայկական ճառի նույն հարթության վրա և այդ տեսանկյունից էր քննադատվում Ստ. Շահումյանի դիրքորոշումը: Փաստորեն, անտեսվում էր վրացական մենշևիզմի բացահայտ հակահայկական ազգային քաղաքականությունը, միայն թե «համերաշխ» Կոմիսարիատի կազմում դատապարտվեր բուլշևիզմը, որի վտանգը տվյալ պահին միգրացիոն շոշափելի չէր և կարելի համեմատել վրաց-թաթարական դաշինքի վտանգի հետ:

«Չորիզոնի» նույն համարում զետեղված էր «Վրաստանի արմատական-դեմոկրատական գյուղացիական կուսակցության» օրգան «Չվեցնի Ռեսպուբլիկա» (Մեր հանրապետությունը) լրագրի նյութը: Նշվում էր, որ «Վրաստանը շրջապատուած է մահմեդական երկրներով, դրանք են՝ Պարսկաստանը, Թուրքիան, Ղրիմը, չեչենների, չերքեզների և լեզգիների երկրները» և այդ հանգամանքից դրդված եզրակացվում էր, որ «Վրաստանը պէտք է մերժէ ռուսական օրինատացիան և ամուր կապ հաստատի Կովկասի մահմեդականների ու իր դրացիների հետ: Այժմեան մահմեդականները հմերի սման չեն, որովհետեւ ժամանակը մեղմացրել է դրանց բարքերը»⁵⁶⁰:

Առանձնացնելով Կովկասի թաթար-մահմեդականներին, վրացական այս կուսակցությունը ևս, Կովկասի մահմեդականների հետ դաշնակցելու նպատակ էր առաջադրում, նախ՝ անջատվել Ռուսաստանից, քանի որ «Վրաստանի ձեռքը այնքան երկար չէ, որ այդ երկրների վրայով հասնի մինչև ռուսները»⁵⁶¹, ապա և «դրացի» կոչվող, բայց անունը չտրվող հայերի դեմ հանդես գա թաթարների հետ համատեղ: Ստ. Շահումյանի մոտ լրջագույն տագնապ էր առաջացնում այն համագամանքը, որ հեղափոխական – սոցիալիստական կուսակցություններից ձևավորված Կոմիսարիադ «փքվում էր նրանով, թե նա «սովետական» իշխանություն է հանդիսանում»⁵⁶²: Նա նկատի ուներ խորհուրդներում էսեռների և մենշևիկների մեծամասնության գործոնը, ինչը բանակային, ինչպես և երկրամասի բանվորական պատգամավորական խորհրդի համագումարների ընդունած բանաձևերում արմատապես փոխվեց՝ հօգուտ ձախ էսեռների ու բուլշևիկների: Ստ. Շահումյանի կուսակցական մոտեցումը միանշանակ էր. «Կոմիսարիատը տեղին կը լինէր, եթե նա ճանաչեր ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը»⁵⁶³: Նման վստահությունը բխում էր համագումարում ձախ էսեռների ու բուլշևիկների ազդեցությունից: Ընթացիկ քաղաքական իրադրության հարցի մասին ընդունվեց նրանց բա-

⁵⁶⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵⁶¹ Նույն տեղում:

⁵⁶² Տե՛ս Ստ. Շահումյան, հ. 4, էջ 70:

⁵⁶³ Տե՛ս Հորիզոն, 1917, 24 դեկտեմբերի, թիվ 271:

նաձևը, որը մերժում էր Կոմիսարիատի իշխանությունը և ճանաչում ժողովրդի իշխանությունը: Դեկտեմբերի 21-ին (1918 թ. հունվարի 3) այդ բանաձևի ընդունումով փաստորեն, համագումարը երկրամասում հռչակեց խորհրդային իշխանություն: Ընտրվեց 100 հոգուց բաղկացած երկրամասային նոր խորհուրդ՝ հայազգի բուլշևիկ Գ. Ղորղանյանի (Կորգանով) նախագահությամբ: Իշխանության համար մղվող խաղաղ, բայց անգիջում պայքարի մասին է վկայում ծայրերի հարաբերակցությունը. խորհուրդը ներկայացնում էին 52 բուլշևիկներ ու ձախ էսեռներ և 48 հակաբուլշևիկյան ներկայացուցիչներ: Դեկտեմբերի 28-ին (հունվարի 10) Բանակային խորհուրդն ընտրեց Գործադիր մարմին՝ Ռազմա-հեղափոխական կոմիտե, դարձյալ Գ. Ղորղանյանի գլխավորությամբ: Զաղաքական հեմարան ունենալու նպատակով ՌԿԿ-ն գործելու էր Բաքվում⁵⁶⁴: Միաժամանակ, հայտնի է, որ Կոմիսարիատը ձեռնամուխ էր եղել նախահրձակ գործողությունների, և, մասնավորապես, Թիֆլիսում: Ինչպես այժմ, այնպես էլ 1918 թ. հունվար-փետրվարին, հատկապես Սարիղամիշի գործառնների ակտիվացման շրջանում, վրացի մենշևիկներին նկատելիորեն անհանգստացնում էր Թիֆլիսում Ստ. Շահումյանի ներկայությունը: Երբ համագումարում քննարկվեց Գյուսիսային Կովկասում տիրող դրության հարցը և բուլշևիկների առաջարկով որոշվեց այնտեղ ուղարկել արտակարգ լիազորություններով օժտված պատվիրակություն, ուշագրավ է, որ մենշևիկներն ու էսեռները պնդեցին, որ այդ պատվիրակությունը գլխավորի Ստ. Շահումյանը: Դրանով նրանք ձգտում էին ազատվել հեղինակավոր բուլշևիկ ղեկավարից և Գյուսիսային Կովկասում իրապես վտանգել նրա կյանքը: Կռահելով Ե. Գեգեչկորիի մեքենայությունը, համագումարը մերժեց այդ առաջարկը⁵⁶⁵:

Բուլշևիկների առաջարկով որոշվում է նաև հեռագիր ուղարկել Բաքվի խորհրդին՝ հայտնաբերելու և բռնագրավելու 7 վագոն զենքն ու զինամթերքը, որը Կոմիսարիատն ուղարկում էր Գյուսիսային Կովկաս: Այս փաստը ևս վկայում է, որ Անդրկովկասում իշխանության համար պայքարը բացահայտ կերպարանք էր ձեռք բերում և հասնում իր գագաթնակետին նաև այն, որ Կովկասյան ռազմաճակատի ու այդպես՝ Արևմտյան Գայաստանի պաշտպանության համար «հատկացված» զենքն ու զինամթերքը Կովկասյան երկաթուղու հայտնի դեպքերի արդյունքում ուղղվելու էր բուլշևիզմի դեմ պայքարին: Այս հիմնահարցի շուրջն էր բախվում հայության շահը, ձևավորվում մեծ հակասությունը՝ այն, որ բուլշևիկացած գորամասերի ներկայությունը երկրամասում ու Արևմտյան Գայաստանում թեկուզ և ուղղված էին ժողովրդի չճանաչող Կոմիսարիատի իշխանության դեմ, սակայն հենց իշխանության համար պայքար-

⁵⁶⁴ Տե՛ս Մ. Բ. Աբրադաճե, նշվ. աշխ., ժր. 297:

⁵⁶⁵ Տե՛ս Հ. Ս. Սելիքյան, նշվ. աշխ., էջ 504:

րի համատեքստում՝ բխում էին հայ ժողովրդի շահերից: Այսպես, իր առջև դրված խնդիրներն իրագործելու նպատակով ՌԳԿ-ն ռազմաճակատի առանձին հատվածներում ստեղծում է տեղական մասնաճյուղեր: Դրանք էին՝ 1. արևելա-պարսկական շրջանը, որի կենտրոնն էր լինելու Էնգելին, 2. Ուրմիայի շրջանը՝ Ջուլֆա կենտրոնով, 3. Վանի շրջանը՝ Շահթախտի կենտրոնով, 4. Էրզրում-Երզնկայի շրջանը՝ Սարիղամիշ կենտրոնով և 5. Տրապիզոնի շրջանը՝ Տրապիզոն կենտրոնով⁵⁶⁶:

Այսպիսով, Կովկասյան բանակի երկրամասային խորհուրդը և նրա նախագահությունը հռչակեց իրեն գերագույն իշխանություն՝ ռազմական կառավարման բնագավառում և բանակի լիազոր մարմին⁵⁶⁷: Հաջորդ օրը խորհուրդը հանդես եկավ Կովկասյան բանակի բոլոր խորհուրդներին, կոմիտեներին ու զինվորներին ուղղված կոչով⁵⁶⁸:

Սակայն, բուլշևիկների «հաղթանակը» թվացյալ էր. խորհրդի հակաբուլշևիկյան խմբավորումը չենթարկվելով մեծամասնությանը, պահպանեց բանակային խորհուրդը, ապա և կարողացավ թիֆլիսից հեռացնել խորհրդի բուլշևիկյան մեծամասնությանն ու գրավելով բանակային իշխանությունը, իրեն հռչակեց Կովկասյան բանակի խորհուրդ: Այս անգամ ևս, ինչպես և թիֆլիսի զինապահեստի պարագայում, բուլշևիկյան ղեկավարությունն ուժ չգործադրեց: Չէր բացառվում, որ կենտրոնի բուլշևիկների մարտավարության ոգով հենց համագումարի դահլիճում ձերբակալվեին Ե. Գեգեչկորին, Դ. Դոնսկոյը, Ս. Պրժնալսկին, Վ. Գոբեչիան և այլոք, սակայն ինչպես թիֆլիսի բուլշևիկյան երկրամասային կենտրոնը, այնպես էլ բանակային համագումարի բուլշևիկյան մեծամասնությունը, տվյալ դեպքում Ստ. Շահումյանը՝ չարեցին դա:

Կարելի է ենթադրել, որ Ստ. Շահումյանը, Գ. Դորդանյանը և մյուս բուլշևիկ գործիչները ղեռ լիովին չէին հրաժարվել իշխանությունը թիֆլիսում խաղաղ ճանապարհով գրավելու ծրագրից, խուսափում էին երկրամասում քաղաքացիական պատերազմի հնարավոր սանձազերծումից, ապա և՛ չունեին ուժերի բացահայտ առավելություն:

Այդ մասին է վկայում նաև մենշևիկների ու էսեռների նախաձեռնությամբ ղեկտնմքերի 19-ին (1918 թ. հունվաի 1) թիֆլիսում հրավիրված բանվորական պատգամավորների խորհրդի 2-րդ համագումարը: Այն նպատակ ուներ բանակային 2-րդ համագումարին զուգահեռ և այնտեղ կրած պարտությունից հետո՝ բուլշևիկներին հակադրել երկրամասի խորհուրդների էսեռ-մենշևիկյան մեծամասնությունը: Հաշվի էր առն-

վում հաղորդակցության ուղիների քայքայված վիճակը, ինչպես նաև դրամական միջոցների բացակայության հանգամանքը, երբ Հյուսիսային Կովկասից, Բաքվից և այլ բանվորական կենտրոններից բուլշևիկյան մեծամասնությունն ունեցող խորհուրդների ներկայացուցիչները չէին կարող թիֆլիս հասնել: Հայտարարվեց ներկայացուցչական նորմ՝ 500 բանվորին մեկ պատգամավոր: Երկրամասային կենտրոնի մենշևիկյան ղեկավարության հաշվարկները լիովին արդարացան. ոչ մի շրջանից, բացի վրացական խորհուրդներից, չստացվեց լիարժեք ներկայացուցչություն: Արդյունքում, էսեռներն ու մենշևիկները համագումարում՝ Վրաստանի իրենց համախոհների շնորհիվ ապահովեցին բացարձակ մեծամասնություն: Բավական է ասել, որ միայն թիֆլիսի նահանգ ուղարկեց 90 պատգամավոր, այսինքն՝ 53 պատգամավորով ավել, քան ուղարկել էր Կովկասի բանվորական կենտրոն Բաքուն⁵⁶⁹ (Բաքվի խորհուրդը ըստ ներկայացուցչական նորմի կարող էր գործուղել 160 պատգամավոր, որի համար հարկավոր էր ծախսել 24 հազար ռուբլի⁵⁷⁰): Համագումարի բացման օրը Բաքվի խորհուրդը պահանջեց յուրաքանչյուր պատգամավորին տալ 4 ձայն կամ էլ՝ հաստատել ներկայացուցչական նորմ – 2000 բանվորին 1 պատգամավոր: Մեծամասնությունը մերժեց երկու առաջարկները և այդ պատճառով Եկատերինոդարի, Նովոռոսիյսկի, Սոչիի, Տուապսեի, Վլադիկավկազի, Արմավիրի, Մայկոպի, Բաքվի, Սուխումի, Պետրովսկի, Գրոզնիի, Ելիզավետպոլի նահանգի Գետաբեկի գործարանի, Տիխոնցկի պատգամավորները լքեցին համագումարը: Մնացին թիֆլիսի ու Քութայսի նահանգների վրացի պատգամավորները, որոնք արդեն առանց խոչընդոտների անցկացրին բոլոր բանաձևերը⁵⁷¹: Համագումարից հեռացան նաև Դաշնակցության և Մուսավաթի պատգամավորները⁵⁷²:

Ստեղծված քաղաքական իրավիճակը բուլշևիկներին մղում էր վճռական գործողությունների: Դրանով է բացատրվում նաև Սարիղամիշի գորամասերի գրոհի անհրաժեշտությունը 1918 թ. հունվարին:

1917 թ. վերջերին Սարիղամիշը դարձել էր Կովկասյան ռազմաճակատի կարևորագույն հանգույցը: Այնտեղից էին անցնում ռազմաճակատի Բիթլիս-Մուշ-Խնուս-Երզնկա-Էրզրում շրջանների զինվորները, ինչը հատկապես սրում էր Սարիղամիշի վրա բուլշևիկների ուշադրությունը կենտրոնացնելու հարցը: Այստեղ հավաքվել էր 30.000 զինվոր:

⁵⁶⁶ Տե՛ս Борьба за победу советской власти в Грузии, էջ 178-179:

⁵⁶⁷ Տե՛ս Кавказски рабочий, 1917, 28 декабря, N 230:

⁵⁶⁸ Տե՛ս Борьба за победу советской власти в Грузии, էջ 176-178:

⁵⁶⁹ Տե՛ս М.Б. Церцвадзе, նույն տեղում, էջ 313-314:

⁵⁷⁰ Տե՛ս Ստ. Շահումյան, հ. 4, էջ 71:

⁵⁷¹ Տե՛ս М.Б. Церцвадзе, նույն տեղում, էջ 314-315:

⁵⁷² Տե՛ս Ստ. Շահումյան, նույն տեղում, էջ 74:

Հունվարի 6-ին (19) Կովկասյան բանակի հրամանատար, գեներալ Օդիշելիձեն ռազմաճակատի Հատուկ բաժնին հայտնում էր, որ նախորդ օրը Երզրումի բերդ ամրոցի հրետանային գունդը ինքնակամ հեռացել է քաղաքից, Սարիղամիշում հարկադրել է հրետանային պահեստի հսկիչին բացել այն և հեղկոմի թողտվությամբ բռնագրավել 8 էլեմային հրանոթ, 540 արկ, խլել է հրացաններն ու փամփուշտները: «Իմ կողմից հաստատվել է, որ Սարիղամիշում չկատարվի ՌԳԿ-ի ոչ մի հրահանգ, — հայտնում էր գեներալը, — սակայն Հեղափոխական կոմիտեն հենվելով բոլշևիկյան տրամադրություններ ունեցող զորամասերի վրա, արդեն գրավել է իշխանությունը: Կան լուրեր, որ բոլշևիկները մտադրություն ունեն այդ զորամասերն ուղղել թիֆլիսի վրա և տապալել Անդրկովկասյան կոմիսարիատը»⁵⁷³: Հաջորդ օրը ևս Օդիշելիձեն կրկնում է հաղորդագրության լրացված տարբերակը, հավելելով, որ դեռ Երզրումում տարվում էր իշխանությունը գրավելու ագիտացիան: «Ուժը բոլշևիկների կողմն է», — անհամաձայնում էր գլխավոր հրամանատարը⁵⁷⁴: «Հորիզոնը» փաստում էր, որ ամբողջ հունվարի 6-ի հանրահավաքում կուսակցություններից ոչ մեկին թույլ չտվեց առարկելու բոլշևիկ հռետորներին⁵⁷⁵:

Սկզբում Սարիղամիշում գործում էին երկու կազմակերպություններ՝ գ. և բ. պատգամավորների խորհրդի գործադիր կոմիտեն և ռազմահեղափոխական կոմիտեն, «որոնք չէին հաղորդակցվում և, փաստորեն, առկա էր երկիշխանություն, ավելի ճիշտ լիակատար անիշխանություն»⁵⁷⁶: Թիֆլիսից, պաշտոնական «Кавказское Слово» թերթն անգամ անթաքույց ցանկություն էր փայփայում, որ Սարիղամիշում իշխանությունն անցնի մենշևիկյան խորհրդի գործադիր կոմիտեին: Իրադրությունը միանգամայն պարզ ու անվիճելի էր՝ Փետրվարյան հեղափոխության տրամաբանությամբ և բոլշևիկյան հեղաշրջմանը հակադրվելու արդարացված մոտեցմամբ: Գործադիր կոմիտեն Սարիղամիշում իշխանություն ձևավորելու նպատակով առաջադրում է հանրային կոմիտեի ձևավորման նախագիծ, որի մեջ հավասարապես պետք է մտնեին գործադիր կոմիտեի, սոցիալիստական կուսակցությունների, ազգային խորհուրդների, հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչները: «Այդ կոմիտեին պետք է անցնի իշխանությունը Սարիղամիշում, — տագնապով փաստում էր պաշտոնաթերթը⁵⁷⁷: Հունվարի 15-ին (28) նշանակ-

⁵⁷³ Борьба за победу советской власти в Грузии, стр. 179.

⁵⁷⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 180:

⁵⁷⁵ Տե՛ս Հորիզոն, 1918, 18 հունվարի, թիվ 11:

⁵⁷⁶ Տե՛ս Кавказское Слово, 1918, 26 января, N 20:

⁵⁷⁷ Նույն տեղում:

վում է Հանրային կոմիտեի առաջին նիստը, սակայն 42 անդամներից ներկայանում են 14-ը, ինչը մեկ անգամ ևս չեզոք կողմի վկայությամբ հաստատում է այն փաստը, որ իշխանությունն իրոք բոլշևիկների ձեռքում էր:

Սարիղամիշի ՌԳԿ-ն իր առաջնահերթ խնդիրն էր համարում զորամասերի վերադարձի կանոնավորումը, հնարավոր անարխիայի կանխումը: Այդ նպատակով ներկայացուցիչներ են ուղարկվում տարբեր ուղղություններով՝ Երզրում, Կարս, Ալեքսանդրապոլ և այլուր, կապ է հաստատվում այդ քաղաքների և ՌԳԿ-ների հետ:

1918 թ. հունվարի առաջին շաբաթվա ընթացքում ՌԳԿ-ն ձեռնամուխ եղավ Հյուսիսային Կովկասին միանալու նպատակով 8 էլեմոն գինվորներ ուղարկել: Դրանք Աղստաֆա կայարանի մոտ ստիպված մարտի են բռնվում մահմեդական ավազակախմբերի հետ, որոնք (12.000) գերազանցում էին Սարիղամիշից շարժվող զորամասերին: Այդ բանդաները գլխավոր ջախջախում են նաև Ելիզավետպոլի մոտ⁵⁷⁸:

Հասկանալի է, որ Սարիղամիշի բոլշևիկյան զորամասերի առաջնահերթ խնդիրը Ռուսաստան վերադառնալն էր: Քանի որ Ռուսաստանը բոլշևիկացել էր, ապա այդ զորամասերն էլ տուրքարձի ճանապարհին պետք է հաղթահարեին հակախորհրդային բոլոր ուժերին, իսկ անդրկովկասյան երկաթուղու հակառուսական խռովությունների ու ջարդերի համատեքստում՝ տապալեին Անդրկովկասյան կոմիսարիատը: Պարզ է նաև, որ այդ ամբողջ զորաշարժը հատուկ հայկական քաղաքականություն չուներ: Սակայն հայանետ էր վերջինիս վրաց-թաթարական հակառուսական դաշինքի ջլատման ու չեզոքացման ուղղվածությունը: Եթե մենշևիկներն ու էսեռները ամեն կերպ աշխատում էին այդ զորամասերն ուղղել արևելք, դրանք հեռացնել Թիֆլիսից, Սարիղամիշից, ՌԳԿ-ն, ընդհակառակը՝ կրճատելով Հյուսիսային Կովկաս մեկնող էլեմոնների թիվը և կանոնավերելով դրանք երթը, ստեղծեց վստահելի հարվածային ուժ, որը պետք է մտներ Թիֆլիս: Սարիղամիշում գինվորների կողմից գրավվում է նաև փոստային-մարդատար գնացքը⁵⁷⁹ և 1918 թ. հունվարի վերջին Սարիղամիշ Թիֆլիս երկաթուղին փաստորեն, անցնում է բոլշևիկների ձեռքը:

Թիֆլիսի իշխանությունները գիտակցում էին, որ Ստ. Շահումյանի և Սարիղամիշի ՌԳԿ-ի վճիռը արկածախնդրություն չէր: 1918 թ. հունվարի 18-ին (31) Թիֆլիսի նահանգային կոմիսար Ջափարիձեն Անդրկովկասյան կոմիսարիատին հայտնում էր, որ նահանգում ռազմական դրուք-

⁵⁷⁸ Տե՛ս Հ. Ս. Մելիքյան, նշվ. աշխ., էջ 566:

⁵⁷⁹ Տե՛ս Հորիզոն, 1918, 1 փետրվարի, թիվ 23:

յուն է հայտարարվել⁵⁸⁰: Նույն օրը, երկրամասի կառավարությունը Ե. Գեգեչկորիին օժտում է արտակարգ լիազորություններով՝ նրա տրամադրության տակ դնելով Անդրկովկասի բոլոր զինված ուժերը⁵⁸¹: Ներքին գործերի նախարարության գծով կոմիսար Ա. Չխենկելիին Կոմիսարիատը հասկացնում է 60 հազար ռուբլի՝ վրացական ազգային գնդերի մարտունակությունն ուժեղացնելու նպատակով⁵⁸²:

Կոմիսարիատին առանձնապես անհանգստացնում էր Ստ. Շահումյանի Թիֆլիս տեղափոխվելու և արտակարգ լիազորություններ ստանձնելու հանգամանքը: Դրանք իշխանության գրավման ուղղակի ազդանշաններ էին:

Խորհրդահայ պատմագրությունն այդ իրադարձությանն ու բուլշևիկների կողմից իշխանության գրավման հիմնահարցին, հասկանալի պատճառներով, միակողմանի գնահատական է տվել: Միայն այն հանգամանքը, որ չեն օգտագործվել Կոմիսարիատի նիստերի արձանագրությունները, արդեն իսկ վկայում է այն մասին, որ խնդիրն ամբողջական լուսաբանում չի ստացել, մանավանդ որ բացակայում էր հայազգի կոմիսարների վերաբերմունքն այդ կապակցությամբ: Իրադարձությունների զարգացումը հետևյալ ընթացքն է ունեցել: «Յունվարի 22-ին, — գրում էր Ստ. Շահումյանը, — գալով Թիֆլիս, ես ստացա ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի 1917 թ. դեկտեմբերի 18-ի դեկրետը, ինձ Կովկասի գործերի ժամանակավոր արտակարգ կոմիսար նշանակելու մասին»⁵⁸³: Նշանակումը տեղի էր ունեցել դեկտեմբերի 16-ին (29)՝ Ի. Ստալինի կողմից Կովկասի դրության վերաբերյալ զեկուցման հիման վրա, մինչև Կովկասում երկրամասային խորհրդային իշխանության կազմվելը: Կովկասի Արտակարգ կոմիսարի կարիքների համար ժողկոմխորհը ուղարկում էր 500.000 ռուբլի⁵⁸⁴:

Արտակարգ միջոցներ ձեռնարկելու նպատակով Անդրկովկասյան կոմիսարիատը հունվարի 24-ին (փետրվարի 6) հրավիրվեց հատուկ նիստ, որի քննարկումները լույս են սփռում ոչ միայն երկրամասի իշխանության մարտավարության, այլև Թիֆլիսի բուլշևիկյան երկրամասային կենտրոնի տարածայնությունների խնդիրն: Չարկ ենք համարում կանգ առնել սկզբունքային բոլոր հացադրումների վրա:

Ամբիջապես արծագանքելու առաջարկությամբ են հանդես գալիս նախագահ Ե. Գեգեչկորին և Վ. Գորեչիան: Վերջինս Ստ. Շահումյանի

նշանակումը որակում էր «հանցագործություն, որին օրենքով նախատեսած պատասխան պետք է տրվեր»⁵⁸⁵: Սկզբում անսովոր հանգստություն է ցուցաբերում Ն. Ժորդանիան՝ չտեսնելով անհանգստանալու առիթ: Նա անհանգստացնող էր համարում այն հանգամանքը, որ «վաղուց հրապարակված բուլշևիկյան դեկրետը հայտնվում է այսօր և ակնհայտ է, որ բուլշևիկները հույս են կապում ինչ-որ օգնության հետ. հնարավոր է, որ դա էրգրումի հրետանին է (այն, որ Սարիղամիշի զորամասերն ուղղում էին Թիֆլիսի վրա - Վ.Մ.): Ն. Ժորդանիայի հանգիստ տոնին հաջորդում է թաքնված և անենաարմատական հարցադրումը՝ «Ի՞նչն է լավ — ձերբակալել Շահումյանին, թե՞ չբարկացնել հրետանային զորամասերը և նրանց ուղեկցել Թիֆլիսից դուրս»⁵⁸⁶: Ինքն էլ եզրակացնում էր, թե «ելնելով բուլշևիկյան երկրամասային կենտրոնի առաջացած պառակտումից և դա խորացնելու անհրաժեշտությունից՝ պետք է առայժմ խուսափել ձերբակալությունից: Մեր կտրուկ միջոցառումները կարող են միավորել նրանց, ինչը վտանգ կներկայացնի Թիֆլիսին»⁵⁸⁷: Ն. Ռամիշվիլիի ելույթը խարսխվում էր բուլշևիկների կողմից իրական սպառնալիքի թեզի վրա, նա գտնում էր, որ Թիֆլիսի վրա հարձակում է նախապատրաստվում: Ն. Ռամիշվիլին առաջարկում էր փաստորեն, բուլշևիկյան կարգավորում: Ն. Ռամիշվիլին առաջարկում էր փաստորեն, բուլշևիկյան կարգավորում: Ն. Ռամիշվիլին առաջարկում էր փաստորեն, բուլշևիկյան կարգավորում: «Չարձակումը շահավետ է, պաշտպանությունը — կործանարար»: Նրանց պետք է զինաթափել՝ թերթերի փակումով, առաջնորդների ձերբակալություններով և այլն: Մեր ուժն ազգային զորամասերն են. չլինեին նրանք՝ այս պալատում կնստեն ժողովրդական կոմիսարների ներկայացուցիչները»⁵⁸⁸: Ուշագրավ է Ն. Ռամիշվիլիի խոստովանությունն այն հարցում, թե «վրացական զորամասերը տատանվում են»: Նա համոզված էր, որ պետք է կիրառել աշխուժ գործողություններ, քանի որ «եթե Շահումյանը որոշել է, ապա նա ոչ մի բանի առջև կանգ չի առնի, մենք նրան գիտենք 16 տարի, նա ֆանատիկ է և կզնա ամեն կարգի սադրանքի»⁵⁸⁹: Ամբողջ հարցը նրանում էր, որ այդ «սադրանք» կոչեցյալը եթե կործանարար էր վրացական մենշևիկների համար, ապա մեր կարծիքով բարենպաստ էր Կովկասի հայության համար:

Չատկապես տազնապ էր առաջացնում այն կանխատեսումը, որ բուլշևիկյան զորամասերը, եթե շարժվեին Ալեքսանդրապոլ, ապա իրավիճակն, անշուշտ, կբարդանար: Ն. Ռամիշվիլիին մի կողմից ոգևորում էր այն փաստը, որ բուլշևիկների ու մենշևիկների միջև անդունդը վերջնա-

⁵⁸⁰ Տե՛ս Борьба за победу..., стр. 186:

⁵⁸¹ Տե՛ս Кавказское Слово, 1918, 2 февраля, N 26:

⁵⁸² Տե՛ս նույն տեղում:

⁵⁸³ ՀԱՍ, ֆ. 4007, ց. 1, գ. 218, թ. 1, նաև՝ Ստ. Շահումյան, հ. 4, էջ 91:

⁵⁸⁴ Տե՛ս Խ.Հ. Բարսեղյան, Ստ. Շահումյան, Երևան, 1968, էջ 451, 454, 455:

⁵⁸⁵ ЦГИА Грузии, ф. 1818, оп. 2, д. 12, л. 51.

⁵⁸⁶ Նույն տեղում:

⁵⁸⁷ Նույն տեղում:

⁵⁸⁸ Նույն տեղում, ց. 51 օ6.

⁵⁸⁹ Նույն տեղում:

կանապես կուրվագծվի, իսկ մյուս կողմից՝ նրան սարսափեցնում էր բուլշևիկների հաղթանակի դեպքում սպասվող հաշվեհարդարը⁵⁹⁰: Նա ևս համոզված էր, որ զորամասերի «հայտնի մասը» կշարժվի Թիֆլիսի վրա: Ե. Գեգեչկորին գտնում էր, որ եթե Կոմիսարիատի կողքին նոր իշխանություն հռչակվի, ապա բուլշևիկներն իրենց կարգախոսներով կպառակտեն նաև իշխանության ճամբարը, ոտքի կհանեն տատանվող զորամասերին, նա առաջարկում էր՝ ա) փակել թերթերը, բ) ճնշում գործադրել բուլշևիկյան ղեկավարների վրա: «Եթե Անդրկովկասյան կոմիսարիատը զրկվի ուժով պատասխանելու հնարավորությունից, - ասում էր նա, - ապա նա ոչ մի թույլ չպետք է մնա իշխանության ղեկին»⁵⁹¹:

Կարծիքների հաջորդ խումբը վերաբերում էր Կոմիսարիատին հավատարիմ հակաբուլշևիկյան ռազմական ուժերի միավորման ու մեկտեղման հիմնահարցին:

Պարենավորման նախարարության գծով կոմիսար, մենշևիկ Գ. Տեր-Ղազարյանի արմատական հարցադրումը, թե «մենք կամ Շահումյանը. մի քանի օրից Թիֆլիսը, Բաքուն, Կարսը կդառնան բուլշևիկյան քաղաքներ», ավելի է սրում առանց այն էլ տաք քննարկումը: Ըստ նրա, ինչպես հայկական, այնպես էլ վրացական ազգային զորամասերում առկա են քայքայման տարրեր: Նա համոզված էր, որ բուլշևիկները պլան ունեն, ուստի անհրաժեշտ է փակել Թիֆլիսի մուտքը և պատրաստվել մարտի: Երկրամասային էսեռա-մենշևիկյան բանակային խորհրդի նախագահ Ա. Մալխազովը ևս հույսեր չէր կապում Թիֆլիսի կայազորի հետ, հատկապես, վրացական զորամասերի ապակազմավորման գործընթացի հետ կապված: «Մենք կարող է մնանք առանց բանակի, - ասում էր նա, - պարտիզանական ջոկատները մեզ չեն ենթարկվում, մենք չէինք կանխատեսել էլեւոնների շարժը. կռիվը վճռական կլինի, վախենում են, որ մենք կպարտվենք, ուստի դեմ են վճռական գործողություններին»⁵⁹²: Հակասական էին այս առումով Ա. Մալխազովի ու գեներալ Մոխիվանի տվյալները: Եթե առաջինը մեծ վտանգ էր տեսնում 66-րդ դիվիզիայի գործողությունների մեջ, ապա Մոխիվանին, հակառակը՝ գտնում էր, որ այդ նույն զորամիավորումը լիովին քայքայված է, նրա կազմի մեջ մտնող Ախուլ-գինյան գունդը ոչ մի վտանգ չէր ներկայացնում, իսկ Էրզրումի գնդի կազմում էլ մնացել էին ընդամենը 600 զինվորներ ու 56 հրանոթ: Նա հանգստացնում էր ներկաներին, որ Շահումյանը դրսից սպասվող իրական ուժեր չունի և միգուցե հույսը դրել է Կոմիսարիատի զինուժի վրա:

Այդպիսիք էին համարվում 1 հայկական, 2 վրացական վաշտերը, 2 վրացական հրետանային մարտկոցները, 2 հեծյալ գնդերը: Միաժամանակ նա տարակուսանք էր հայտնում, որ երբ «մոտ օրերս անհրաժեշտ եղավ ի մի բերել բոլոր ուժերը, պարզվեց, որ ունենք 800 զինվոր, 1,5 էսկադրոն և 6 լեռնային հրանոթ»⁵⁹³: Այնուհետև նա հավելում էր, որ միջոցներ արդեն իսկ ձեռնարկվել են և այդ 800 զինվորներն ու մարտկոցը դիրքեր են գրավել Սողանլուղ երկաթուղային կայարանի մոտ, որ ճանապարհը ակնապատված է: Առանձնահատուկ ազդեցիկությամբ էր առանձնացնում Լ.-բ. Բեհբուքովի խոսքը, որն իր ամբողջության մեջ Շամխորի դեպքերի բացահայտումն էր կրում: «Մեր վրա բանակ է գալիս, իսկ մենք անզորության ենք մատնված, - ասում էր թաթար ներկայացուցիչը, - Շահումյանի բոլոր ուժերը ամիսնա կերպով պետք է բռնագրավվեն. պետք է կիրառել բոլոր միջոցները. այդպիսի տասնյակ էլեւոններ ենք ջարդել Շամխորի մոտ - չենք վախենում»⁵⁹⁴ (ընգծումը մերն է - Վ. Մ.): Հիացմունքի արժանի դիվանագիտություն է ցուցաբերում Ն. Ժորդանիան, երբ տվյալ դեպքում եսասիրական անհրաժեշտությունից դրդված շոգոքորքում էր հայերին, դաշնակցական կոմիսարներին, հայտարարելով որ հայկական գնդերը պատրաստ են գործողությունների, որ նրանք առավել կարգապահ ու քայքայման չենթարկվող զորամասերն են:

Գովեստի խոսքերը հավասարազոր էին կշտամբանքի, այն իմաստով, որ այդ «կարգապահ հայկական զորամասերը» Կոմիսարիատի իրական նախագահ Ն. Ժորդանիան Շահումյանով ու բուլշևիզմով վախեցնելով՝ պատանդ էր պահում Թիֆլիսում: Հայկական գնդերի մեծ մասը, որոնք այդ պահին ավելի պահանջված էին Երզնկայի ու Էրզրումի պաշտպանության գործում, փաստորեն, իրականում պաշտպանում էին վրացական մենշևիկների իշխանությունը Թիֆլիսում: Ցավալի էր, որ հայ կոմիսարների կողմից Ստ. Շահումյանի հանդեպ դրսևորվող կուսակցական ատելությունը ոչնչով չէր տարբերվում առայժմ, վրացական ու թաթարական գործիչների խոսքից ու գործից:

Վստահաբար կարող ենք ասել, որ հենց այս պահին էր որոշվում հայկական ազգային-քաղաքական շահի հիմնահարցի ճակատագիրը: Այս քննարկումներում էր վրացական մենշևիզմը հետևողական հաղթանակ շահում: Իրապես սարսափելով ու ատելով Ստ. Շահումյանին և՛ որպես հայ, և՛ որպես առավել հեղինակավոր քաղաքական գործիչ և վերջում միայն որպես բուլշևիկ ու Բաքվի խորհրդի նախագահ (տվյալ դեպքում

⁵⁹⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵⁹¹ Նույն տեղում, թ. 52:

⁵⁹² Նույն տեղում, ռ. 52 օժ - 53:

⁵⁹³ Նույն տեղում, թ. 53:

⁵⁹⁴ Նույն տեղում, ռ. 52 օժ.

քում այլընտրանքային իշխանության ղեկավար Կովկասում – Վ. Մ.), Ն. Ժորդանիան քամահրանքով էր վերաբերվում Ստ. Շահումյանի նկատմամբ, ծաղրում էր նրան: Տվյալ դեպքում անհիմն էին նրա եզրահանգումները, թե «բուլշևիկների հրետանին կարող է քանդել Թիֆլիսը, բայց չի կարող իշխանություն հաստատել. ինքներս մեզ չվախեցնենք. Շահումյանը պարզապես արկածախնդիր է. Խլեստակովին իրական ռեվիզորի տեղ չպետք է ընդունել» և այլն⁵⁹⁵:

Միաժամանակ, բազմաթիվ ելույթներից, ինչպես օրինակ, արդարադատության նախարարության գծով կոմիսար Շ. Ալեքսեև-Մեսխիևի, Ե. Գեգեչկորիի, Ն. Ռամիշվիլիի և այլոց, պարզվում է, որ իրենք իսկ՝ Կոմիսարիատի կոմիսարները վստահ չէին անդրկովկասյան իշխանության թմբկահարված ուժի վրա, մի բուլշևիկ – Շահումյանի Թիֆլիս մտնելու հետ էին կապում կառավարության կործանման իրական փաստը: Դրանում է կայանում և այս քննարկումների գլխավոր քաղաքական հետևությունը, այն որ Անդրկովկասյան կոմիսարիատն իր մեծամասնությամբ իրոք պատրաստ էր զիջել իշխանությունը և միայն մի քանի վրացի գործիչների վճռական ու բուլշևիկյան կենտրոնի անվճռական դիրքորոշումն էր, որ կանխեց այդ գործընթացը: Շ. Ալեքսեև-Մեսխիևը գտնում էր, օրինակ, որ «այնպիսի պահ ենք ապրում, երբ ամենափոքր հավաքական ուժը կարող է չարիք պատճառել», այսինքն՝ տապալել Կոմիսարիատի իշխանությունը⁵⁹⁶: Այդ առումով առավել սթափ մոտեցում էր ցուցաբերում Ն. Ռամիշվիլին, որը Բաքվում Ստ. Շահումյանի հետ տևական շփումների արդյունքում, ավելի լավ էր ճանաչել այդ գործչին և մերկապարանոց ատելությամբ չէր լցված, ինչպես Ն. Ժորդանիան: «Շահումյանի արկածախնդրությունից Ն. Ժորդանիան բոլոր հետևությունները չէ, որ անում է, – նշում էր նա, – պետք է հաշվի առնել բնակչության սրված ատելությունը: Կարող է օգտագործվել երկաթուղային, փոստային ծառայողների դժգոհությունը, ռուս քաղքենիների չարությունը, պարենային կրպակների, Քաղաքային Դումայի, վրդովված դուքանչիների և այլոց կուտակված ատելությունը: Շահումյանը հիմար չէ, նա կարող է պարենային հարցի վերաբերյալ ղեկընտ հրապարակել, հայտարարել բանակի զորացրում էլ չենք ասում մասսաների վրա ազդեցություն թողնելու նրա կարողության մասին»⁵⁹⁷: Ակնհայտ էր բուլշևիկի իրական վտանգի հանդեպ ունեցած մենչևիկ առաջնորդի վախը, բուլշևիկյան վարակիչ կարգախոսների ազդեցության ուժը: Միաժամանակ սարսուռ է առաջացնում և

մերկացնում նրան ու ի դեմս Ն. Ռամիշվիլիի՝ վրացական մենչևիկոսի բացահայտ հակահայկական ռեպլիկը, թե հնարավոր «այս կամ այն տեսքով կազմակերպված ջարդը (погромчик) չի ստացվի»⁵⁹⁸: Եվս մի մերկացում ոչ վաղ անցյալի՝ 1905-1907 թթ. հայ-թաթարական ընդհարումների պատմությունից: Ն. Ռամիշվիլին առաջարկում էր գործել անհապաղ, այլապես ուշ կլինի. «անգործությունը կխարխլի Անդրկովկասյան կոմիսարիատի առանց այն էլ ընկած վարկը»⁵⁹⁹: Ա. Մախազովն ավելացնում էր, որ «Թիֆլիսի իշխանությունը ոչ մի հեղինակություն չունի և մեր դեմ գրամասեր հանելը դժվար չէ»⁶⁰⁰:

Նիստի ավարտական մասում արվում են առավել արմատական առաջարկներ: Վճռական գործողությունների երկրորդ փուլի սկիզբը դնում է Ե. Գեգեչկորին: Նա նախ՝ կշտամբում էր Ն. Ժորդանիային, վերջինիս վստահությանն ու սարկազմին հակադրելով գործողություններ, այլապես «ծիծաղելի վիճակում կհայտնվենք մենք և ոչ թե Շահումյանը»: Նա պնդում էր երեք հարցում՝ ա) ապահովել Թիֆլիսի մուտքի (Սողանլուղի կայարանի) անվտանգությունը, բ) Շահումյանին իր գրասենյակի հետ միասին ձերբակալել և դատի տալ, գ) թերթի փակման հարցում սպասել:

Ի. Կարցիվաձեն իրական համարելով Շահումյանի պլանի սոցիալական ու ռազմական հիմքը, առաջարկում էր վերջինիս հեռացնել Թիֆլիսից ու Անդրկովկասի սահմաններից: Կանտեմիրովը միանալով Ե. Գեգեչկորիի և Ն. Ռամիշվիլիի տեսակետներին, գտնում էր, որ «այսօր իսկ պետք է խնդիրը արմատապես լուծվի. անհրաժեշտ է 1) Շահումյանին, Ն. Կուզնեցովին (Ստ. Շահումյանի քարտուղարը – Վ.Մ.) և մյուսներին ձերբակալել, 2) թերթը փակել, 3) բոլոր հոսանքների միահամուռ ուժերով հակահարված տալ»⁶⁰¹:

Վերջում լսվում են Ն. Ժորդանիայի և Թիֆլիսի բ. և գ. պատգ. խորհրդի Գործադիր կոմիտեի նախագահ Մախարաձեի հանգստացնող առաջարկները: Ն. Ժորդանիայի ելույթում մի կողմից առկա էր արկածախնդրության տարրը՝ բուլշևիկի իրական ուժը, այդ թվում և Բաքվում անտեսելու իմաստով, մյուս կողմից իրադարձությունների զարգացման արդյունքի համատեքստում՝ նաև սթափ և կշռադատված մոտեցումը: Նա Անդրկովկասում չէր տեսնում Կոմիսարիատին հակադիր այլ իշխանություն: «Սեկ մարդը, – նշում էր նա, – առանց ապարատի, առանց մարմինների – իշխանություն չէ: Իշխանությունն ինստիտուտ է, իսկ Շահումյանը՝

⁵⁹⁵ ЦГИА Грузии, ф. 1818, оп. 2, д. 12, л. 52 об.

⁵⁹⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵⁹⁷ Նույն տեղում, թ. 53:

⁵⁹⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵⁹⁹ Նույն տեղում:

⁶⁰⁰ Նույն տեղում:

⁶⁰¹ Նույն տեղում, թ. 53 об.-54:

ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի ազեմտ է: Վախենամ, որ մենք ծի-
ծաղելի վիճակի մեջ ընկնենք ու հրանոթներից կրակենք ճնճողուկների
վրա»⁶⁰²: Դարձյալ հակասական էր նրա համոզվածությանն այն հար-
ցում, թե այդ էշերունների մեջ ոչ մեկը, չունենալով բնակչության մեջ հե-
մարան, հանուն Շահումյանի կվտանգի իրեն: Միանգամայն անհիմն էր
նաև Ն. Ժորդանիայի համոզվածությունը, թե Բաքվում ևս բուլշևիկները ոչ
մի հեմարան չունեն⁶⁰³:

Մախարաձեն գտնում էր, որ եթե երկրամասում առկա է բուլշևիզմի
ուժեղացում, ապա մեխանիկական միջոցներով ոչինչ անել հնարավոր
չէ, նրանց վերջին ելույթը անհույս մարտավարություն էր: Որպես ասվա-
ծի ապացույց նա վկայակոչում էր բանակային կոմիտեի պառակտման
գործոնը և չէր սխալվում: «Դա հոգեվարք է, — ընդգծում էր նա, — մեր վի-
ճակը շատ բարենպաստ է. բուլշևիզմը չի ուժեղանում, քաղքենու դժգո-
հությունը դեռ բուլշևիզմ չէ»⁶⁰⁴:

Այնուհետև ի մի են բերվում քննարկումներից բխող երեք առա-
ջարկներ՝ 1) Ն. Ժորդանիայի — չշտապել ռեպրեսիվ միջոցների հարցում,
կազմակերպել պատասխան և համարժեք գործողություններ, 2) Ե. Գե-
զեչկորիի — ձերբակալել Ստ. Շահումյանին և 3) Ի. Կարձիվաձեի — աքսո-
րել նրանց:

Ֆ. Խան-խոյսկին, որը լռել էր քննարկման ժամանակ, առաջար-
կում է մինչև առավոտ հարցը հետաձգել և հրավիրել Անդրկովկասյան
կոմիսարիատի բոլոր անդամներին: Հատուկ փաստվում է այն հանգա-
մանքը, որ «Դաշնակցություն» կուսակցության ներկայացուցիչները բա-
ցակայում են:

Որքան էլ որ տարօրինակ է՝ ձայների 5 կողմ և 2 դեմ հարաբերակ-
ցությամբ, ընդունվում է Ֆ. Խան-խոյսկիի առաջարկը, որոշում չի կայաց-
վում և հարցը հետաձգվում է հաջորդ օրվա⁶⁰⁵:

Կոմիսարիատի հաջորդ նիստը, հունվարի 25-ին (փետրվարի 7),
անցավ դոմփակ և գրեթե ամբողջությամբ նվիրվեց Ստ. Շահումյանի
ձերբակալության խնդրին⁶⁰⁶:

Վիճաբանությունը սկսվում է Խ. Կարձիվաձեի ելույթից. նա գտնում
էր, որ քանի դեռ Սարիղամիշից դուրս եկած էշերունները չեն շարժվել
Թիֆլիսի վրա, ցանկալի չէ դիմել բռնի միջոցների և կարելի է բավարար-
վել նրանով, որ Ստ. Շահումյանի ծրագիրը որակվի որպես ուզուրպա-

ցիա: Նրա ձերբակալումը Խ. Կարձիվաձեի համարում էր մարտավարա-
կան սխալ: Ընդգծելով Կոմիսարիատի ուժի բացակայության գործոնը,
Տ. Գեորգեյանը ևս մերժում էր ձերբակալությունը, հատկապես դրա
իրականացման և նոր բարդությունների առաջացման տեսանկյունից:
Մենշևիկ Գ. Տեր-Ղազարյանը կրկին պահանջում էր Ստ. Շահումյանի
նկատմամբ ռեպրեսիվ միջոցներ ձեռնարկել և այս հարցում լիովին հա-
մերաշխ էր իր վրացի գործընկերների հետ: Ձերբակալման օգտին էին
խոսում նաև Շ. Ալեքսեն-Մեսխիևը, Ն. Ռամիշվիլին, Ե. Գեզեչկորին, Մ. Ար-
զումանյանը, Ա. Չխենկելին: Ուշագրավ է, որ մահմեդական կոմիսար-
ներն այդ նիստում խուսափում էին գլխավոր հարցադրումից, չէին խո-
սում Ստ. Շահումյանի մասին և առավելապես բարձրացնում էին Կոմի-
սարիատի հրաժարականի խնդիրը: Աջ էսեռ Ա. Ներուչևը տարակուսանք
էր հայտնում Ստ. Շահումյանի գործողությունների վճռականության հար-
ցում և նույնիսկ Թիֆլիսի Արսենալի գործում մեղադրում էր՝ որքան էլ
տարօրինակ է, ոչ թե բուլշևիկներին, այլ մենշևիկներին: Քաղաքական
շանտաժով, միաժամանակ, իրականության գիտակցությամբ էր հագե-
ցած Ե. Գեզեչկորիի եզրակացությունը, այն է՝ «եթե մենք ուժ չունենք
ձերբակալելու Շահումյանին, ապա մեր քաղաքական պարտքն է հեռա-
նալ»⁶⁰⁷:

Անհրաժեշտ է նշել, որ զուգահեռաբար լուծվում էր Անդրկովկասի
նոր կառավարության՝ Սեյմի ձևավորման հարցը, ինչը ավելի էր սրում
երկրամասում իշխանության հարցը: Հունվարի 28-ին (փետրվարի 10),
Սեյմի բացման օրը, բուլշևիկները փորձեցին հակադրել խորհրդային իշ-
խանության այլընտրանքը: Թիֆլիսի Գ. և Բ. պատգամավորների խորհր-
դի բուլշևիկյան խմբավորումը բանաձև ընդունեց՝ Կովկասում խորհրդա-
յին իշխանության կազմակերպման մասին: Դրան հասնելու ճանապարհը
համարվում էր Սեյմի փոխարեն Գ. և Բ. պատգամավորների խորհրդի ար-
տակարգ համազունար հրավիրելը⁶⁰⁸: Հունվարի 31-ին (փետրվարի 13)
Ստ. Շահումյանի խմբագրությամբ լույս տեսավ «ժողովրդական կոմի-
սարների խորհրդի Կովկասյան տեղեկագրի» առաջին և միակ համարը:
Ստ. Շահումյանը դիմում էր Անդրկովկասի ժողովուրդներին՝ անհապաղ
խորհրդային կարգեր հաստատելու կոչով⁶⁰⁹: Կոչը ստանում է իրական
արձագանքներ. Անդրկովկասյան կոմիսարիատի տապալման վերաբեր-
յալ բանաձևեր են ընդունվում երկրամասի բազմաթիվ ձեռնարկություն-
ներում, սկիզբ են առնում հակակառավարական բանվորական, գինվո-

⁶⁰² Նույն տեղում, թ. 54:

⁶⁰³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶⁰⁴ Նույն տեղում, թ. 54 շրջ.:

⁶⁰⁵ Նույն տեղում:

⁶⁰⁶ Տե՛ս նույն տեղում, թթ. 101-104:

⁶⁰⁷ Տե՛ս նույն տեղում, թթ. 101-102:

⁶⁰⁸ Տե՛ս Кавказский рабочий, 1918, 31 января, N 23:

⁶⁰⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 4007, ց. 1, գ. 224, թ. 1-6:

րական, գյուղացիական ելույթներ, մասնավորապես Անդրկովկասի վրացական ու թաթարական շրջաններում թիֆլիսում, Գորիում, Թելավիվում, Չիրուլիում, Փոթիում և այլուր⁶¹⁰: Հետևում են նաև Ստ. Շահումյանի ձեռքակալման դեմ բողոքներ: Կոմիսարիատի այդ քայլը դատապարտում էր նաև թիֆլիսի հայ բուլշևիկների բազմամարդ հանրահավաքը՝ հունվարի 26-ին (փետրվարի 8): Ընդունված որոշման մեջ արձանագրվում էր, որ դրանով «սկիզբ է դրվում քաղաքացիական պատերազմին»⁶¹¹:

Սեկուսացնելով Ստ. Շահումյանին, Կոմիսարիատը ձեռնամուխ է լինում վճռական և արմատական քայլերի. փետրվարի 8-9-ի ընթացքում ձեռքակալվում են բուլշևիկյան կուսակցության Կովկասյան երկրամասային կոմիտեի անդամները, փակվում են «Кавказский рабочий», «Брэдзола», «Банвори крив» թերթերը: Թիֆլիսում բուլշևիկների նկատմամբ վերջնական հաղթանակն արձանագրվում է Ալեքսանդրյան այգու խաղաղ ցույցը զնդակահարելու և ցրելու հանգամանքով⁶¹²:

Սեյմի բացման օրը, լսելով նույն օրը տեղի ունեցած «Ալեքսանդրյան այգու ողբերգության» մասին Ն. Ժորդանիայի ելույթը, ք. և գ. պատգամավորների թիֆլիսի խորհրդի Գործադիր կոմիտեն փաստորեն, գործն ավարտելուց հետո որոշում է «սկսել մանրագնին հետաքննություն, ընտրել հանձնաժողով և դատել մեղավորներին»⁶¹³: Բացարձակ սուտ էին Ն. Ժորդանիայի արդարացումները՝ Գործադիր կոմիտեի անտեղյակության վերաբերյալ: Այնուհաստ էր, որ բուլշևիկյան ցույցի զնդակոծությունն ուղղված էր հենց Ստ. Շահումյանի կողմից թիֆլիսի գրավման ու Կոմիսարիատի տապալման ծրագրի դեմ: Վրացական մենշևիկների նախահարձակ մարտավարությունը, որը մշակվեց Կոմիսարիատի հունվարի 24-ի և 25-ի նիստերում, փաստորեն հաղթեց: Դա վկայում էր նաև, որ Ն. Ժորդանիայի և մյուսների կողմից առաջարկվող «ոչ ռեպրեսիվ» մեթոդների կիրառման շեշտումը պարզապես հմուտ դիվանագիտություն էր: Բուլշևիկյան կուսակցությունը հայտարարվեց օրենքից դուրս, անցավ ընդհատակ ու տեղափոխվեց Բաքու⁶¹⁴: Մինչ վրացական մենշևիկները գործում էին և նվաճումներ ձեռք բերում, փետրվարի 14-ին (27) Վ. Լենինը Ստ. Շահումյանին հեռագրում էր, թե «մենք հիացած ենք Ձեր ամուր և վճռական քաղաքականությունից» և խորհուրդ էր տալիս «դրան միացնել զգուշավոր դիվանագիտություն, օգտագործել կոմիսիակները, սովո-

րել դիվանագիտություն»⁶¹⁵: Հետաքրքիր է, թե ինչու այդ խորհուրդները չէին տրվում 1917 թ. նոյեմբերին, 1918 թ. հունվար-փետրվարին և հատկապես թիֆլիսի վրացի բուլշևիկներին, որոնց «տատանումները», հիմնականում, ծախողեցին այդ ծրագիրը:

Որոշակի հակասություն էր պարունակում նաև Դաշնակցության պահվածքը թիֆլիսում: Մի կողմից բավական որոշակի է հայ ազգային կուսակցության պահվածքը Կոմիսարիատի նիստում, որտեղ քվեարկության էր դրվել Ստ. Շահումյանի ձեռքակալման հարցը և դաշնակցական կոմիսարները հեռացել էին դահլիճից: Մյուս կողմից, կուսակցությունը փետրվարի 1-ին (14) թիֆլիսում կազմակերպում է հայկական ազգային զնդերի շքերթ, որոնք իրենց հավատարմությունն են հայտնում Անդրկովկասյան կոմիսարիատին: «Փետրվարի 1-ին հայկական զնդերի զորատես կատարվեց պալատի մոտ: Առաջնորդութեամբ շտաբ - ռուսմիստր Փիրումյանի, զորքը լավ զինած, օրինակելի կարգապահութեամբ եւ հայկական քայլերգով հասավ պալատ, որտեղից դուրս եկան Անդրկովկասեան կոմիսարիատի նախագահ Գեգեչկորին, ֆինանսների մինիստրութեան կոմիսար ընկ. Խ. Կարճիկյանը և ուրիշներ»: Ե. Գեգեչկորին հայկական զնդերի հետ էր կապում նվաճված ազատության ապահովումը⁶¹⁶:

Միաժամանակ, Կոմիսարիատի հունվարի 31-ի (փետրվարի 13) նիստում, Ե. Գեգեչկորին անդրադառնալով անդրկովկասյան իշխանության հասցեին տրվող քննադատության խնդիրն, Դաշնակցության «Մոլոտ» թերթի մի հրապարակման միջոցով հանդիմանում էր նաև հայ ազգային գործիչներին, Դաշնակցությանը: Խ. Կարճիկյանի պատասխան հատարարությունը մեզ այստեղ հետաքրքրում է այնքանով, որքանով դա առնչվում էր իշխանություն-Շահումյանի հիմնահարցին: «Հայ դեմոկրատիան բազմաթիվ առիթներ ունի դժգոհելու Անդրկովկասյան կոմիսարիատի գործունեությունից, բայց քանի դեռ Դաշնակցության ներկայացուցիչները գտնվում են Կոմիսարիատի շարքերում, կուսակցությունն ամեն կերպ կաջակցի նրան»⁶¹⁷:

Եթե նկատի ունենանք, որ «Մոլոտ» թերթի՝ Կոմիսարիատի քաղաքականության դեմ ուղղված հրապարակումը թվագրված էր հունվարի 27-ով (փետրվարի 9), այսինքն՝ Սեյմի բացման ու Ալեքսանդրյան այգու իրադարձությունների նախօրեին, ապա որոշակի է դառնում այն կարևորագույն հանգամանքը, որ Կոմիսարիատի վրաց-թաթարական ղեկավա-

⁶¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 200, 201, 223, 224, 232:

⁶¹¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 4007, ց. 1, գ. 220, ք. 1:

⁶¹² Տե՛ս Борьба за победу..., стр. 212-213, 214:

⁶¹³ Տե՛ս Н.Н. Жордания, За два года, стр. 62-63:

⁶¹⁴ Տե՛ս А. Ставровский, Закавказье после Октября, М.-Л., 1925, стр. 11:

⁶¹⁵ Տե՛ս Борьба за победу..., стр. 223:

⁶¹⁶ Տե՛ս Հորիզոն, 1918, փետրվարի, թիվ 25:

⁶¹⁷ ЦГИА Грузии, ф. 1818, оп. 2, д. 12, л. 70.

րությունը՝ հայագգի Ստ. Շահումյանի դեմ վճռական գործողությունների նախաշեմին, փորձում էր իր համար վերջնականապես պարզել Ղաշնակցության դիրքորոշումը:

Ե. Գեգեչկորիի հարցադրման ուղղվածությունն այն էր, որ ստեղծված ճգնաժամային քաղաքական պահին, երբ Կոմիսարիատում ընդգրկված կուսակցությունները պետք է ամեն կերպ աջակցեին կառավարությանը, որոշ կուսակցական օրգաններ (նկատի ունենալով ՌԻՖԼիսի գլխավոր մարմին «Մոսոտ» թերթը – Վ.Մ.) «զբաղված են Անդրկովկասյան կոմիսարիատի կտրուկ և անարդար քննադատությամբ, ինչպով վերջնականապես վարկաբեկում են իշխանությունը և դրանով ձեռք են տալիս անպատասխանատու բոլշևիկյան շրջանակներին»⁶¹⁸: Ե. Գեգեչկորիի դիվանագիտական ձևակերպումների տակ թաքցնված էր որոշակի մեղադրանք՝ Ղաշնակցություն-Շահումյան կապի վերաբերյալ: Կորյուն Ղազազյանն արդարանում էր նույնիսկ, որ «Մոսոտ» թերթի հոդվածում քննադատվում էր սոսկ Անդրկովկասյան կոմիսարիատի գործունեությունը, առանց երկրամասային իշխանության դեմ կոչերի և հավաստիացնում էր, որ Ղաշնակցություն կուսակցությունը երբեք չի ունեցել և նպատակ էլ չունի այս կամ այն կերպ աջակցել բոլշևիզմին»⁶¹⁹:

Այնուհետև, երբ քննարկումներին միանում են նաև թաթար կոմիսարները, մենք կրկին անգամ ականատես ենք լինում համաձայնեցված հակահայկական արշավին: Ավելին, պարզ է դառնում, որ վրացի և թաթար գործիչները վստահ էին Ղաշնակցություն – Շահումյան համագործակցության հարցում:

Ց. Խան-Խոյսկին արձանագրում էր, որ «Մոսոտ» թերթի խմբագրությունը համամիտ է հիշյալ հոդվածի հետ և գտնում էր, որ Կոմիսարիատի 4 մահմեդական ներկայացուցիչների «ռեակցիոն քաղաքականության մեջ մեղադրելը անարդար է, մերկապարանոց, ուստի և սպասում է հերքման: Մ. Ջաֆարովն ավելի պարզ էր արտահայտվում և նշում, որ «Անդրկովկասի կոմիսարիատի գործունեության քննադատությունը Ղաշնակցության և բոլշևիկների կողմից շատ նման է, իսկ որոշ դեպքերում Ղաշնակցությունն ավելի հեռու է գնում բոլշևիկներից»⁶²⁰: Նկատի ունենալով Ելիզավետպոլի, Շամխորի և մյուս վարչաօջուրներն ու դրանց նկատմամբ Ղաշնակցության և Ստ. Շահումյանի դիրքորոշումը, Մ. Ջաֆարովը փաստորեն, սպառնում էր հայությանը, նշելով, որ «դաշնակցականները ստիպված պետք է հաշտվեն մահմեդական ներկայա-

ցուցիչների անձնակազմի հետ, քանի որ մահմեդական ժողովուրդը այլ ներկայացուցիչներ տալ չի կարող և չի էլ տա»⁶²¹: Շեշտվում էր Շամխորի ողջ քաղաքականության ոչ միայն հակառուսական, այլև դրա հետ սերտորեն կապված հակահայկական ուղղվածությունը: Բաքվի խորհուրդը Ստ. Շահումյանի գլխավորությամբ, Կովկասի բոլշևիզմը՝ այն էլ բանակի զորամասերի միջոցով, իրապես դիտվում է հայամետ հոսանք, համեմայն դեպս, առայժմ որպես բացահայտ հակամահմեդական ու հակավրացական ուղղություն:

Հատկապես հետաքրքիր է այն հանգամանքը, որ փաստորեն «Մոսոտ» թերթի և ՌԻՖ միջոցով հայության դեմ իրականացրած պարսավանքի արդյունքում, Ա. Չխենկելին նիստի վերջում առաջարկում է Կոմիսարիատի անդամներից մեկին օժտել արտակարգ լիազորություններով, հատկացնելով վերջինիս դիկտատորի իրավունքներ կամ էլ ամբողջ Անդրկովկասն ու, հատկապես Թիֆլիսը հայտարարել պաշարված վիճակում: Այս նիստում է որոշվում այդ լիազորություններով օժտել Անդրկովկասյան Կոմիսարիատի նախագահ, վրացի Ե. Գեգեչկորիին՝ նրան հատկացնելով նաև Անդրկովկասի ռազմական ուժերի ղեկավարման գործը»⁶²²:

Միանգամայն որոշակի էր դառնում, որ Կոմիսարիատի վրաց-թաթարական ղեկավարությունն այս պահից որդեգրում էր Ղաշնակցության հանդեպ անվստահություն, ու այդպիսով նաև քաղաքական ասպարեզում նրա մեկուսացման քաղաքականությունը: Մանավանդ, որ Կոմիսարիատի այս նիստի սկզբում նրանք ականատես էին եղել Խ. Կարճիկյանի սկզբունքային և դիպուկ հարցապնդումներին: Վերջինս կշտամբում էր երկրամասի իշխանություններին, հատկապես այն հարցերում, որոնք անմիջապես հայկական ենթաշերտ ունեին, ինչպես օրինակ, զորակոչի մասին ղեկրետը, մինչ այժմ վարչական սահմանաբաժանումների մասին ղեկրետի բացակայությունը և այլն⁶²³:

Եվ միայն Խ.-բ. Խաս Մամեդովի «հիմնավորումից» հետո, հարցը մտավ եզրափակիչ փուլ: Նա գտնում էր, որ անվիճելիորեն պետք է դիմել վճռական գործողությունների և ըստ օրենքի՝ 1416 հոդվածի, ամենափոքր ժամալի շարժման դեպքում, ինքնակոչ իշխանությունը պետք է վերացվի: Նրա կարծիքով այդպիսի գործողությունների նախադեպերը առկա էին՝ գրասենյակ, հայտարարություն, հանրահավաք:

⁶¹⁸ Նույն տեղում:

⁶¹⁹ Նույն տեղում, 70 օժ.:

⁶²⁰ Նույն տեղում:

⁶²¹ Նույն տեղում:

⁶²² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 71:

⁶²³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 70:

Ե. Գեգեչկորիի կողմից առաջարկված հակազդեցության միջոցներ կիրառելու մասին բանաձևին կողմ են քվեարկում 9 հոգի, դեմ՝ 2 (Խ. Կարծիկյան, Կ. Ղազազյան), ձեռնպահ՝ 1 (Ա. Ներուչև):

Ստ. Շահումյանին և Ն. Կուզնեցովին առաջարկվում էր 24 ժամվա ընթացքում լքել Անդրկովկասը, հակառակ դեպքում՝ ձերբակալել: Այս առաջարկն անցնում է միաձայն⁶²⁴: Ստ. Շահումյան անցավ անլեզալ կարգավիճակի: Փետրվարի 20-ին նա ռազմական էշելոնով վերադարձավ Բաքու⁶²⁵: Արտակարգ, ռազմական իրադրության պայմաններում Թիֆլիս կանչվեց նաև «վայրի դիվիզիան»:

Այն առանցքային հիմնահարցը, որ ի դեմս Ստ. Շահումյանի, երկրամասային, այդ թվում և Կովկասյան բանակի բոլշևիզմը նույնացվում էր հայկականության հետ, որոշակի արտացոլում է ստացել նաև ժամանակի մամուլի օրգաններում, մասնավորապես, վրացական ազգային թերթերում: «Աքարթվելոն» գրում էր. «Կարող է պատահել, որ փախչող գործարարների հետ միանալով, հայերը Շահումյանին ազգի առաջնորդ հռչակեն: Համենայն դեպս մենք պետք է զգույշ լինենք, որ ինտերնացիոնալիզմի դրոշի տակ զուովս բարձրացնեն մեր հարևան ժողովրդի այն ժայրահեղ շովինիստները, որոնք Շահումյանի հետ միասին, երևի, երազում են «Մեծ Հայաստանը» ստեղծելուն»⁶²⁶ (ընդգծումը մերն է - Վ. Ս.):

Վրաց ազգայնականներին հատկապես սարսափեցրել էր Ստ. Շահումյանին Կովկասի արտակարգ կոմիսար նշանակելու հանգամանքը: «Էրթոբան» այն կարծիքն է վերատպում, - հայտնում էր «Հորիզոնը», - թե Լենինն ու Տրոցկին Կովկասում իրենց իշխանութեան տարածումը յաջողեցնելու նպատակով աշխատում են հայերի սիրտը շահել»⁶²⁷: Այստեղ, իհարկե, կա ճշմարտության հատիկ, երբ խնդիրը դիտարկում ենք «Թուրքահայաստանի մասին» հրովարտակի համատեքստում, սակայն խնդիրը նրանում է, որ վրացական ազգային շրջանակներն, իրոք, այդ որոշման, այսինքն՝ բոլշևիկ ղեկավարների ու հայ ազգային-դեմոկրատական գործիչների համագործակցության մեջ իրական վտանգ էին տեսնում: Ստ. Շահումյանի ծրագրերը որակվում էին որպես «նեղ ազգայնական իղծ»⁶²⁸: Այդ խնդրին էին անդրադառնում նաև «Սախալխո Սաքմեն», «Չվեների Ռեսպուբլիկան»: Մեզ համար կարևոր է այն վրացական դիտարկումը, թե «Հայկական շրջաններում ասելիս են եղել, որ եթե Շահումյանը Հայաստանում երևայ, անպատճառ կը ձերբակալեն նրան: Նա

⁶²⁴ Տե՛ս նույն տեղում թ. 104:

⁶²⁵ Տե՛ս Խ. Բարսեղյան, նշվ. աշխ., էջ 474:

⁶²⁶ Հորիզոն, 1918, 4 փետրվարի, թիվ 26:

⁶²⁷ Նույն տեղում, 28 հունվարի, թիվ 20:

⁶²⁸ Նույն տեղում:

Հայաստանում երևաց էլ, այնտեղից վերադարձաւ էլ, սակայն նրան ոչ ոք չձերբակալեց: Երևակայեցէք, ասում են հայերը, որ Շահումյանը լաւ հայ դուրս եկաւ»⁶²⁹:

Ստ. Շահումյանի նշանակմանը, որպես Կովկասի արտակարգ կոմիսար ցավազին էր մոտենում հատկապես հայկական մենշևիզմը. «եթէ Լենինից կամ Ջուղաշւիլուց կարելի էր սպասել մի նման վարմունք, Շահումյանից մենք չէինք սպասում», - գնահատում էր Արկոմեդը⁶³⁰: Հայ մենշևիկները Ստ. Շահումյանի ծրագիրը մեկնաբանում էին սոսկ որպես «դեմոկրատիայի շարքում քաղաքացիական կռիւ բորբոքելու տենչ»⁶³¹:

Ինչ վերաբերում է Ստ. Շահումյանի նոր պաշտոնին, ապա կարելի է նկատել, որ դա նորույթ չէր Կովկասի կյանքում: Ցարական վարչակարգի ժամանակ այդ գործառույթն իրականացնում էր Կովկասի փոխարքան, ժամանակավոր կառավարության պայմաններում՝ «Պետրոգրադում Կովկասի գործերի կոմիսարը»: Արտակարգ կոմիսարի պաշտոնը այժմ երկրամասում խորհրդային իշխանության հաստատելու միջոց էր և այդ գործը վստահվել էր հայազգի գործչի, ինչը մեր խորին համոզմամբ պետք էր միայն օգտագործել:

Դաշնակցության մի խումբ գործիչների և Ստ. Շահումյանի համագործակցության կարճատև դրվագը արտացոլվել է Ռ. Տեր-Սիմաչյանի, ինչպես նաև Ա. Մռավյանի և Վ. Մռավյանի հուշերում:

«26 կոմիսարների հիշատակին» ժողովածուի մեջ Ասքանազ Մռավյանը նշում էր, որ Ստ. Շահումյանը հունվարի 13-21-ի ընթացքում շրջանցիկ ճանապարհով, Գանձակի և Ղազախի գավառների, Շամշադիների, Իջևանի, Դիլիջանի, Փամբակի, Մեծ Ղարաքիլիսայի վրայով հասնում է Թիֆլիս: Հունվարի սկզբին Ստ. Շահումյանը պատրաստվում էր Բաքվից մեկնել Պետրոգրադ՝ Սահմանադիր ժողովին մասնակցելու նպատակով, սակայն հունվարի 7-ին նրա գնացքը Գանձակում կանգ է առնում⁶³²: «Գանձակի հայկական մասը, - գրում էր Ռուբենը, - արդէն ինքնիշխան մի կառավարութիւն էր, որի համար «Թիֆլիսի իշխանութիւն» չկար. նա կը սպասէր հայկական իշխանութեան՝ նրան միանալու համար: Շահումյանին պաշտպանում էր Գանձակի շրջանի ղեկավար բժիշկ Հայկ Սելբումյանը, որ հայկական գիւղերով, լեռների վրայով փոխադրում է Շահումյանը:

⁶²⁹ Նույն տեղում, 7 փետրվարի, թիվ 28:

⁶³⁰ Պայքար, 1918, 27 հունվարի, թիվ 20:

⁶³¹ Նույն տեղում:

⁶³² Տե՛ս Խ. Բարսեղյան, նշվ. աշխ., էջ 461:

մեանին Թիֆլիս, Ղազնակցութեան «մաուզերիստների» պաշտպանութեան ներքեւ»⁶³³:

Թիֆլիսում, երկու անգամ, Ղանուշ Շահվերդյանի բնակարանում (ներկա են եղել Ս. Արարտյանը, Ռ. Տեր-Մինասյանը, Գ. Ջավրիյանը, Ստ. Շահումյանը, Դ. Շահվերդյանը, Ս. Կասյանը, Նազարեթյանը, Խանոյանը, Ցինցաձեն) մշակվում է բուլշևիկ-ղազնակցական համագործակցության ծրագիր: «Այն նույն օրը, երբ Անդրկովկասեան վարչութիւնը հրաման կը հանէր գտնել Շահումեանին և զայն ձերբակալել (Կոմիսարիատի ուղարկած միլիցիան նրան չէր գտել Կոչութեանսկայա թիվ 24 տանը⁶³⁴ – Վ.Ս.), երբ երգնկեան և Ղազարեան Շահումեանի գլուխը կը պահանջվէին Ազգային Խորհուրդից՝ Ազգային Խորհուրդի գնտրական ուժերի վարիչ Ռուբեն Տեր-Մինասեանը և Ջարիելը Շահումեանի հետ գործունեութեան նախագիծ կը կազմէին, Երեւանից ունենալով եւ Արամի կարծիքները»⁶³⁵:

Ծրագրի բովանդակությունը կայանում էր հետևյալում՝ 1. Թուրքերի դեմ դիմադրության ճանապարհով հասնել Արևմտյան Հայաստանի անկախությանը. Ստ. Շահումյանը պետք է նպաստեր ռուսական զորքերի ճակատում մնալու հարցում: 2. Անդրկովկասում ստեղծվելու էր հայկական կանտոն՝ ըստ Ավ. Շահխաթունյանի սահմանաբաժանումների ծրագրի: 3. Թիֆլիսն ու Բաքուն հռչակվելու էին ազատ քաղաքներ: 4. Սարիղամիշ-Կարս-Կասած 39-րդ զորամասը պետք է պահվեր Հայաստանում: 5. Պարսկաստանից նահանջող զենքերալ Բարաթովի զորամասերից մի զորաբաժին պետք է կանգնեցվեր Ջուլֆա-Նախիջևան հատվածում: 6. Ալեքսանդրապոլի զինապահեստներից ռազմամթերք ուղարկելու միջոցով պետք է ուժեղացվեր Գանձակի հայկական մասը: 7. Թիֆլիսում ձևավորված դարաբաղիների գունդը պետք է ուղարկվեր Շուշի: 8. Թիֆլիսի մոտ կուտակված զորքերը Ղազախի վրայով պետք է հասնեին Գանձակ: 9. Բաքվից, Գանձակից, Շուշիից պետք է տեղափոխվեին ռազմական ուժերը և դրանց միջոցով բացվեին Բաքու – Թիֆլիս, Բաքու-Երևան ճանապարհները: 10. Մինչև այդ գործողությունների իրականացումը բուլշևիկները չպետք է բարձրացնեին իշխանության գրավման խնդիրը: 11. Ջենյակի ջոկատը, երրորդ հայկական գունդը, Օսիկ (Պոդոս) Փիրոնյանի հեծելազորը Գ. Տեր-Մովսիսյանի հրետանին պետք է մնային Թիֆլիսում: Երբ բացվի Շուշի-Բաքու գիծը, այդ ուժերը պետք է բռնուցքվեին և բուլշևիկների հետ միասին գրավեին իշխանությունը: Այդ ընթացքում Երևանի և Թիֆլիսի հայկական շրջանակները ձևականորեն պետք է ընդգրկմանային բուլշևիկյան շարժմանը և պետք է պաշտպանեին

⁶³³ Ռուբեն, Հայ Յեղափոխականի մը յիշատակները, Է. հատոր, Թեհրան, 1982, էջ 141:

⁶³⁴ Տեն Հորիզոն, 1918, 27 հունվարի, թիվ 19:

⁶³⁵ Ռուբեն, նույն տեղում, էջ 141-142:

իշխանություններից⁶³⁶: Այս ծրագիրը չիրագործվեց: Բացի Ստ. Շահումյանի հետ բանակցություններից, Երևանում ևս արձանագրվել են այդ համագործակցության դրսևորումներ: Արամը Թիֆլիսի վրայով Մոսկվա է գործուղում «ղազնակցականասեր» դարձած Պ. Մակինցյանին. «Ապահով անցկացրեք: Անհրաժեշտ է: Պետք է մենք ամեն կերպ միանանք Ռուստոմին (Բազուխն): Մեր մեջքը թէ ամուր չլինի, կը կրկնուի 1915 թիւը»⁶³⁷: Ավելացնենք, որ հետևելով Ռուբենի հուշերին, խորհրդահայ մի շարք պատմաբաններ անդրադարձել են այդ խնդրին:

Այսպիսով, Անդրկովկասում 1917 թ. նոյեմբերին, ապա և 1918 թ. հունվար-փետրվար ամիսներին ստեղծվեց իշխանության գրավման իրական այլընտրանք: Առաջին անգամ բուլշևիկների կողմից իշխանությունը հնարավոր էր գրավել մինչև վրացական մենշևիկների կողմից, Թիֆլիսի Ջինապահեստի զավթումը երկրորդ անգամ՝ Սարիղամիշից Կովկասյան բանակի զորամասերի առաջխաղացմամբ: Սակայն Բաքվի բուլշևիկների և անձամբ Ստ. Շահումյանի ծրագիրը չիրականացավ մի շարք պատճառների հետևանքով.

1. Բուլշևիկների երկրամասային և Թիֆլիսի կոմիտեներում այդպես էլ չստեղծվեց միասնական կարծիք իշխանության գրավման հարցում: Մեծամասնությունը հակված էր մտածելու, որ հնարավոր էր՝ Բաքվի նման հաստատելու խորհրդային իշխանություն, այսինքն՝ խաղաղ ճանապարհով: Մեր կարծիքով, վճռական էր ազգությամբ վրացի բուլշևիկների, մասնավորապես Ֆ. Մախարաձեի էական հակազդեցությունը հայազգի բուլշևիկ Ստ. Շահումյանին և հատկապես այն ելակետային մոտեցումը, որ Բաքվի բուլշևիկն էր դեմս Ստ. Շահումյանի, առավելապես հայկական երևույթ էր դիտվում և առաջին հերթին ուղղվում է վրացական ազգայնականության՝ մենշևիկն դեմ: Այդ հակազդեցության առաջին և վճռական գործողությունները տեղ գտան Բաքու – Թիֆլիս երկաթուղու կայարաններում իրականացված հակառուսական գործնական քայլերում, զինվորների սպանողով, ինչը ուղղակիորեն անոնջվում էր Թիֆլիսի գրավման հիմնահարցի հետ: Վրացական մեծամասնություն ունեցող բուլշևիկների երկրամասային կոմիտեն մերժեց նաև Սարիղամիշից Թիֆլիս շարժվող բուլշևիկյան զորամասերի ու նրանց հետ նաև բուլշևիկ դեկավար գործիչների աջակցության գործը:

⁶³⁶ Տեն նույն տեղում, էջ 142-143:

⁶³⁷ Տեն նույն տեղում, էջ 143:

* Տեն Գ. Թուրքյան Սարղարապատի հերոսամարտը, Ե., 1965, Զ.Ս. Մելիքյան, Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը և կովկասյան բանակը, Ե., 1970, Մ.Վ. Արզումանյան, Արհավիրքից վերածնունդ, Ե., 1973, Լ.Ն. Խուրշուդյան, Սովետական Ռուսաստանը և Հայկական Խարքը, Ե., 1977:

Թիֆլիսին մոտեցած զնվորական զնացքները մի շաբաթից ավել սպասելով երկրամասային կոմիտեի կարգադրությանը, ստիպված հեռացան Հյուսիսային Կովկաս: Փետրվարի 6-ին (19) էսեռներն արդեն Անդրկովկասում չէին⁶³⁸:

2. Ելիզավետպոլի, Շամխորի դեպքերից հետո ակնհայտ է դառնում և, հատկապես Դաշնակցության համար, որ փոխադարձ համաձայնությամբ և ընդհանուր թշնամու՝ բոլշևիզմի դեմ ստեղծված կառավարության մեջ առկա են բևեռային տարածայնություններ, ազային հիմնահարցերի լուծմանը հասնելու իրարամերժ ուղիներ: «Մենշևեիկ սոցալ - դեմոկրատիայի լուծը օրեցօր անտանելի է դառնում», - արծանագրում էր «Աշխատավոր»-ը⁶³⁹: «Յեղափոխութեան հենց առաջին օրերից՝ մենշևիզմը կարողացաւ ճարակօրեմ յարմարել մեր միջավայրին - նախ՝ զարդարել «միջազգայնականութեան» գոյնզգոյն փետուրներով, ապա՝ ամեն միջոցներով չեզոքացնել Անդրկովկասի քաղաքական կեանքից բոլոր ոչ մենշևիկներին և երրորդ՝ յայտնի և գաղտնի բլոկի մէջ մտնել կալւածապետների հետ: Նա կարողացաւ՝ յենելով կալւածատերերի վրայ՝ մեկուսացնել կամ անվտանգ հեռաւորութեան վրայ պահել սոցիալիստ-յեղափոխականներին, բոլշևիկներին ու դաշնակցականներին և այդպիսով իր քաղաքական հեգեմոնիան հաստատել»⁶⁴⁰: Արժեքավոր է այն, որ այս սթափ վերլուծությունն անում էր հենց Դաշնակցությունը և, հատկապես, Ստ. Շահումյանի կողմից Թիֆլիսի գրավման ծախսողումից հետո: Գոմե խոսքով Դաշնակցությունը համոզվեց, որ սովյալ քաղաքական զարգացումների հորձանուտում հայկականության ու նաև Դաշնակցության զլխավոր հակառակորդը վրացական մենշևիզմն է: Պետք է ընդգծել, իհարկե, որ Կովկասի բոլշևիկների հետ համագործակցության փաստը դրսևորվում էր այնքանով, որքանով դրա անվիճելի ղեկավար-հեղինակություն էին համարվում Ստ. Շահումյանը, Գ. Դորդանյանը, այլ խոսքով, առավելապես ազգային գործիչները:

Գործնականում զգալով մենշևիզմի ուժը և կրելով առաջին պարտությունը 1918 թ. փետրվարի սկզբին՝ Դաշնակցությունն անգամ կոչեր էր անում, որ «փրկութեան միակ ճանապարհը բոլոր սոցիալիստական տարրերի անվերապահ ու անյապաղ միացումն է»⁶⁴¹: Անհավատալի է, բայց սոցիալիստների շարքում Դաշնակցությունն այժմ տեսնում էր նաև բոլշևիկներին: «Մենշևիկները շատ լաւ են զգում՝ թե որչափ վտանգաւոր է իրենց դիկտատուրայի համար բոլշևիկների, սոց.-յեղափոխականների,

⁶³⁸ Տե՛ս Հորիզոն, 1918, 6 փետրվարի, թիվ 27:

⁶³⁹ Տե՛ս Աշխատավոր, 1918, 4 փետրվարի, թիվ 15:

⁶⁴⁰ Նույն տեղում:

⁶⁴¹ Նույն տեղում:

դաշնակցականների և թիւրք սոցիալիստների միութիւնը, ակտիւ մասնակցութիւնը Անդրկովկասի քաղաքական կեանքին», - գրում էր Թիֆլիսի Դաշնակցության մարմին «Աշխատավոր» թերթը⁶⁴²:

Միաժամանակ, հայ ազգային-դեմոկրատական կուսակցությունը կրկին հայտնվում էր հակասության մեջ. մի կողմից՝ գտնում էր, որ «հեղափոխութեան ու Կովկասեան ժողովուրդների ազատութիւնը փրկելուն կարելի է հասնել Անդրկովկասեան սոցիալիստական ինտերնացիոնալիստական միութիւն» ստեղծելու միջոցով, մյուս կողմից՝ մի շաբաթ հետո կուսակցությունը միացավ այդ նույն վրացական - բեկական դաշինքին՝ արդեն Սեյմի կազմում: Այդ քաղաքական վճռի կայացման գոծում, մեր կարծիքով, որոշիչ դեր խաղաց նաև Ստ. Շահումյանի ռազմավարության ծախսողումը: Պատահական չէ, որ մեկ ամիս անց, Դաշնակցությունն առանց վարանումի նվիրվեց Բաքվի և խորհրդային իշխանության պաշտպանությանը:

3. Անկախ քաղաքական կեցվածքից, ռուսական Կովկասյան բանակի հեռացումն Անդրկովկասից ու Թիֆլիսից նախ և առաջ բխում էր վրացական գործիչների հակառուսական տրամադրություններից, և «Մեծ Հայաստանի» հնարավոր ստեղծման տազմապից, ինչը գոմե հռչակագրի տեսքով հայտարարում էր Պետրոգրադի իշխանությունը: 1917 թ. նոյեմբերից Անդրկովկասում մենշևիկների և բոլշևիկների հակամարտությունը դրսևորվեց ոչ թե սոցիալ-դեմոկրատիայի երկու թևերի մարտավարությունների պայքարի, այլ երկու մեծ ու կարևորագույն ազգային-քաղաքական ուժերի՝ հայ-վրացի, Դաշնակցություն-մենշևիզմ, Շահումյան-ժորդանիա առճակատման տեսքով: Բոլշևիկյան Ռուսաստանի հեռանալն Անդրկովկասից իրական հնարավորություն էր ստեղծում երկրամասում վրացական տարրի գերիշխանության հաստատման համար: Թիֆլիսի գրավումը կնպաստեր Բաքվում և Արևելյան Անդրկովկասում հայության դիրքերի կայունացմանը, կզսպեր մահմեդական խռովությունների ալիքը, միգրացե, և կանխեր թուրքական արշավանքը:

Սակայն, կար մի հիմնավոր պատճառ, որը անհնար էր դարձնում այդ ծրագրի իրականացումը, ինչը հասկանալի, օբյեկտիվ պատճառների առկայության պայմաններում չի քննարկվել նաև խորհրդահայ պատմագրության կողմից: Խնդիրը հենց Ռուսաստանում բոլշևիկյան իշխանության պահպանման հարցն է: Բրեստ-Լիտովսկի ողջ գործընթացը մի զլխավոր նպատակի էր ծառայում՝ տարածքային կորուստների գնով պահպանել իշխանությունը: Այդ մեծ քաղաքականության բաղկացուցիչներից էր նաև Վ. Լենինի և Լ. Տրոցկիի հրամանով Կովկասյան բանակի

⁶⁴² Նույն տեղում:

գործանքների շտապ ետ կանչը դեպի Հյուսիսային Կովկաս, ապա և Ռուսաստան: Ստացվում էր, որ բուլշևիկյան կենտրոնական կառավարությունը հատուկ և ծանրակշիռ կերպով առայժմ չէր մտահոգված Անդրկովկասի խորհրդայնացման ծրագրով: Ստ. Շահումյանին օժտելով արտակարգ լիազորություններով, Լենինն ու Ստալինը, միաժամանակ, ոչ մի կարգադրությամբ, ոչ մի գործուն միջոցներով չեն ազդում երկրամասային ու թիֆլիսի բուլշևիկյան կոմիտեների վրա: Ստ. Շահումյանն իր հեղինակությամբ և Սախլամիշի մեկ-երկու գործանքների միջոցով պետք է իրականացներ մի բան, ինչն անգամ սեփական ուժերով չէին արել բուլշևիկները Պետրոգրադում:

Որպես երկրորդ կարևորագույն խոչընդոտ հանդես է գալիս վրաց-թաթարական ամրապնդվող դաշինքը, որի հակառուսական ուղղվածությունը՝ երկրամասի ռազմա-քաղաքական զարգացումների տրամաբանության մեջ փոխակերպվում էր հակահայկական քաղաքականության: Ելիզավետպոլ-Շամխորի դեպքերը դարձան այն գլխավոր ջրբաժանը, երբ տուն վերադարձող ռուսական գործնականները Անդրկովկասյան կոմիսարիատի վրաց-թաթարական վայրագ գործելակերպի արդյունքում ատելությամբ էին թողնում երկրամասի սահմանները, օր առաջ փորձում էին փախչել թշնամական միջավայրից:

Եվ վերջապես, պետք է հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ միայն բուլշևիկյան Բաքվի և մի քանի գործնականների միջոցով հնարավոր չէր նույն հեշտությամբ հաջողության հասնել Անդրկովկասի քաղաքական կենտրոնում՝ Թիֆլիսում, որի ազգային միջավայրում բուլշևիզմն իրոք դիտվում էր որպես օտար, անլուրջ և զազրելի մի երևույթ:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1917 թ. հոկտեմբերի 25-ին բուլշևիկյան կուսակցությունը Պետրոգրադում զինված հեղաշրջման ճանապարհով գրավեց իշխանությունը:

Հեղաշրջումն Անդրկովկասում ընկալվեց որպես դավաճանություն Փետրվարյան հեղափոխության և ժամանակավոր կառավարության հռչակած ժողովրդավարության զարգացման հեռանկարին: Երկրամասի բոլոր կուսակցությունները, և հեղափոխական-դեմոկրատական կազմակերպությունները, բացի բուլշևիկներից, դատապարտեցին իշխանության զավթումը, համերաշխ էին իրենց գնահատականներում: Քաղաքական կայունության հաստատման միակ ուղի և երաշխիք համարվեց Սահմանադիր ժողովի հրավիրումը: Փետրվարյան հեղափոխության դասերը լավագույնս ընկալեցին վրացական մենշևիկները, ովքեր Անդրկովկասի հասարակական-քաղաքական կյանքում շատ արագ գերիշխող դիրք գրավեցին: Կովկասյան մենշևիկների մարտավարությունը գլխավորապես հետապնդում էր բուլշևիզմը մեկուսացնելու նպատակ: Նրանք ձգտում էին դրան հասնել Սահմանադիր ժողովի հրավիրման ճանապարհով, որտեղ հույս ունեին՝ էսեռների հետ միասին մեծամասնություն նվաճել, այդպիսով քաղաքական պայքարից հեռացնել նաև ԳԳԴ-ը և օրինական պետականության համատեքստում ոչնչի հավասարեցնել բուլշևիկների ծրագրի իրագործման հնարավորությունները:

Հայկական հասարակական-քաղաքական դաշտը՝ Փետրվարյան հեղափոխության ընձեռած աննախադեպ քաղաքական ակտիվության փորձով հանդերձ, հայտնվեց բարդ իրավիճակում: Հաղթահարելով առաջին օրերի համընդհանուր անորոշությունը, հայկական կուսակցությունները՝ Հայ ժողովրդական կուսակցությունը, Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը, սոցիալիստ-հեղափոխականների կուսակցության հայկական կազմակերպությունները, ս. -դ. հայկական բանվորական կազմակերպությունը (սպեցիֆիկներ), արևմտահայության շահերի արտահայտիչ «Հայաստան» թերթը դատապարտեցին բուլշևիկյան հեղաշրջումը:

Հոկտեմբերյան հեղաշրջման նկատմամբ հատուկ վերաբերմունք դրսևորեցին Անդրկովկասում և Կովկասյան ռազմաճակատում տեղակայված բանակային հեղափոխական-դեմոկրատական կազմակերպությունները, մարմինները, հրամանատարական կազմը: Արձագանքների և գնահատականների առանձնահատկությունն այն էր, որ այդ հարցում չկար միատարրություն: Այս հանգամանքը թե՛ ռազմաճակատի պաշտպանության և թե՛ Անդրկովկասի հասարակական-քաղաքական հիմնահարցերի

և, հատկապես, իշխանության խնդրի համատեքստում բանակի դերին հաղորդում էր առանցքային քաղաքական նշանակություն:

Բուլշևիկյան հեղաշրջումից հետո Անդրկովկասի հեղափոխական-դեմոկրատական կենտրոնների, հեղափոխական-սոցիալիստական և ազգային-դեմոկրատական կուսակցությունների, Կովկասյան բանակի հրամանատարության մոտ բարձրացավ տեղական նոր՝ Պետրոգրադի բուլշևիկյան կառավարությունը չճանաչող իշխանության կազմակերպման հիմնահարցը, որը գերնպատակ ուներ՝ Անդրկովկասը գերծ պահել բուլշևիզմից:

Պայքարը միատարր չէր, երկրամասի երկու քաղաքական կենտրոնները՝ Թիֆլիսն ու Բաքուն դարձան իշխանությունը գրավելու այլընտրանքային բևեռներն Անդրկովկասում:

Իշխանության համար անգիջում առճակատման սկզբնական փուլում պայքարն ընթացավ Թիֆլիսում՝ վրացական մենշևիկների գլխավորությամբ՝ Կովկասյան բանակի բուլշևիկացող զորամասերի ներուժը փոշիացնելու, բուլշևիկներին պառակտելու և հեղափոխական-սոցիալիստական կուսակցությունների հակաբուլշևիկյան ճակատ ստեղծելու ճանապարհով: Իսկ Բաքվում ընդհակառակը՝ ազդեցիկ բուլշևիկ գործիչների ու ձախ էսեռների միջև կայացած դաշինքի ձևավորման, Ստ. Շահումյանի հեղինակության շնորհիվ նաև՝ այդ նույն զորամասերը Անդրկովկասում և Կովկասյան ռազմաճակատում պահելու միջոցով՝ իշխանությունը գրավելու եղանակով:

Բաքվում իշխանությունն անցավ պատգամավորական խորհրդին, Թիֆլիսում՝ Անդրկովկասյան կոմիսարիատին, ինչը հիմնականում մենշևիկների և բուլշևիկների պայքարի արդյունք էր: Ինչպես հայկական, այնպես էլ մահմեդական ազգային-դեմոկրատական կուսակցություններն ու կազմակերպությունները ընթանում էին դեպքերի զարգացման ետևից, առայժմ վճռորոշ դեր չունեին իշխանությունն Անդրկովկասում գրավելու համար մղվող պայքարում:

Անդրկովկասի կոմիսարիատի կազմում կաղետների՝ Չայ ժողովրդական կուսակցության և վրացական ազգային-դեմոկրատական կուսակցության չընդգրկելը, բուրժուազիայի քաղաքական ուժի մեկուսացումը՝ նոր երկրամասային իշխանության հանդեպ բուլշևիկներից հետո թերևս ձևավորեց երկրորդ լուրջ ընդդիմադիր ուժը, որը մեծ առճակատման սկիզբն էր միայն Անդրկովկասում, հատկապես հայ իրականության մեջ:

1917 թ. նոյեմբերի 11-ին Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ձևավորմամբ, ապա և նոյեմբերի 19-23-ը կայացած վրացական ազգային համազումարի ընդունած որոշումներով և վրացական ս. -դ. մենշևիկների ծան-

րակշիռ գաղափարական և կազմակերպական ճնշմամբ՝ կայացվեց հոկտեմբերյան հեղաշրջմանը հաջորդած քաղաքական փուլի գլխավոր որոշումը, այն է՝ Անդրկովկասի անջատումը խորհրդայնացված Ռուսաստանից և ազգային հասարակական-քաղաքական, ինչպես նաև զինվորական կյանքի ինքնուրույն տնօրինումը:

Կառավարական, կուսակցական, հանրային մակարդակներում, թեև առաջադրվում էր ապագա Ռուսաստանյան ժողովրդավարական դաշնային հանրապետության կազմում ազգային լայն ինքնավարության պահանջը, սակայն ներքին խոհանոցում, հատկապես վրացական մենշևիզմի շրջանակներում՝ հետևողականորեն հունցվում էին անկախ ազգային պետականության գաղափարներ:

Չենվելով Անդրկովկասի ժողովուրդներին ուղղված հռչակագրի դրույթների վրա, Կոմիսարիատը ձեռնամուխ եղավ անկախ երկրամասի սոցիալ-տնտեսական վերափոխումներին:

Չաշվետու ժամանակահատվածում՝ 1917 թ. նոյեմբերի 15-1918 թ. հունվարի 15-ը, Անդրկովկասյան կառավարությունն իրականացրեց մի շարք ծրագրեր, ընդունեց որոշումներ բոլոր կոմիսարիատներին ուղղություններով: Որոշակի նպատակային աշխատանք իրականացրեց նաև Կոմիսարիատին կից ստեղծված Փոքր խորհուրդը, որը լիազորված էր զբաղվել զուտ տնտեսական, կենցաղային առօրյա խնդիրներով:

Թեև ժամանակի քաղաքական զարգացումներին զուգահեռ, Անդրկովկասյան կառավարության գործունեությունը սոցիալ-տնտեսական, ֆինանսական, կրթական-լուսավորական և մյուս բնագավառներում նկատելիորեն զիջում էր, սակայն երկրամասի քաղաքականապես աննախադեպ ակտիվ ու հագեցած երկու ամիսների համայնապատկերի վրա՝ այն քաղաքական, առօրեական պատմության որոշակի տպավորություն է ձևավորում:

Որպես Անդրկովկասի հեղափոխական-սոցիալիստական կուսակցությունների դաշինք, Կոմիսարիատը փորձեց լուծում տալ ռուսաստանյան պետության ամենաբարդ՝ հողային խնդրին: Սահմանադիր ժողովի նախաշեմին և ժողկոմխորհի հռչակագրից հետո, երկրամասի կառավարությունը ցանկացավ ճիշտ լուծում տալ հողային հարցին և այն հակադրել խորհրդային իշխանության մոտեցմանը:

Անդրկովկասյան կոմիսարիատն ընդունելով Չոլային օրենքը՝ հողի աշխարհականացման, պետականացման, բռնագրավման եղանակները, փաստորեն կանգնեց փակուղու առջև: Դա սպասվում էր, քանի որ կառավարությունը ձևավորելիս, ընտրելով ազգային, բայց միաժամանակ հեղափոխական-սոցիալիստական գերակշռություն ունեցող կուսակցական մոտեցումը, այդպիսով և հողային հարցում ձևավորվեց ընդգծված

տարանջատում՝ բեկական – մահմեդական ղեկավարների և սոցիալիստ հայ և վրացի գործիչների միջև: Հողի սեփականության ցավոտ և վտանգավոր խնդրում ազգային, կրոնական տարբերություններին ավելացավ նաև առկա և սրացող սոցիալ-դասակարգային հակամարտությունը, որը, եթե ազնվական ծագում ունեցող կալվածատերեր և ժողովրդային, և Ռամիշվիլիի և այլոց հետ հնարավոր էր լուծել, ապա սոցիալիստական և բացահայտ ազգային դիմագիծ ու գործելակերպ ունեցող Ղաշնակցության պարագայում ոչ միայն չհանգեցրեց փոխզիջումների, այլ ընդհակառակը, կանգնեցրեց ազգամիջյան մեծ հակամարտության առաջ:

Եթե վրացական մենշևիկների համար սոցիալիստների երազանք Սահմանադիր ժողովի բռնի դադարեցումը սպասված և հերթական առիթ էր Ռուսաստանից վերջնականապես հեռանալու, անկախանալու նախատեսված ճանապարհի վրա ամուր կանգնելու համար, ապա հայությանը և Ղաշնակցությանը սպասվում էր փորձությունների հինգ ամիս, որն ի հայտ բերեց հայկական քաղաքական, հասարակական ուժերի ամբողջության իրական պատկերը, վճռորոշ և անսպասելի զարգացումների հանդեպ պատրաստվածության աստիճանը:

Անդրկովկասյան կոմիսարիատի կողմից ընդունված հռչակագիրն ու «Անդրկովկասյան զեմստվոյական հաստատությունների ժամանակավոր կանոնադրությունը» առաջընթաց էր երկրամասի հասարակական-քաղաքական կյանքի տարբեր բնագավառների դեմոկրատացման գործընթացում: Այն էական ձեռքբերում կարելի է համարել նաև այն առումով, որ եվրոպական Ռուսաստանի ներքին նահանգների համեմատ, որտեղ զեմստվոյային հաստատությունները, չնայած ոչ լիարժեք, բայց գործել էին վերջին հիսուն տարիների ընթացքում, վերջապես մուտք գործեցին նաև Անդրկովկաս:

Միաժամանակ պետք է հաշվի առնել, որ Ռուսաստանում 19-րդ դարի կեսերից սկիզբ առած զեմստվոյային շարժումը փաստորեն Անդրկովկասում լուծում էր ստանում բուլշևիկյան հեղաշրջումից հետո: Այլ խոսքով կայսրության փլուզման և դաշնային դեմոկրատական հանրապետության կայացման միջև ընկած անցումային ժամանակահատվածում, երբ նախկին կայսրության ազգային շրջաններն օբյեկտիվորեն անջրպետվելով բուլշևիզմից, դրանով, մի կողմից, արագացնում էին անջատողական, ազգային անկախությունների ձեռքբերման գործընթացը, մյուս կողմից, իհարկե զեմստվոյական շարժումը որպես ժողովրդավարական գործընթաց, ինչպես, օրինակ, համապատասխան հռչակագիր ընդունումն Անդրկովկասում, համարում էին խորհրդային իշխանության դեմ պայքարի պասիվ ձև, հակադրվում էին ժողովրդային կառավարությանը:

Եթե զեմստվոյական հաստատությունների ներդրումը Ռուսաստանի նահանգներում զուտ սոցիալ-տնտեսական, հասարակական խնդիրներ էր հետապնդում, ապա Անդրկովկասի ազգային բազմաշերտ միջավայրում, զեմստվոյական քաղաքականությունն ի դեմս Կոմիսարիատի դիրքորոշման, առավելապես վերածվում էր երկրամասի վարչական սահմանաբաժանումների, այլ խոսքով՝ ազգային տարանջատման հիմնահարցի և երկրամասի իշխանության վրաց-թաթարական ղեկավարության բացահայտ հակահայկական քաղաքականության պատճառով, սկիզբ էր դնում ազգամիջյան գործնական հակամարտությանը:

Հայկական քաղաքական կուսակցությունները, մասնավորապես վարչական սահմանաբաժանումներ նախաձեռնող ՀԳԴ-ը, ցավոք, հավատացած էին, որ խնդիրը վերջապես լուծում կստանա Անդրկովկասի հայության համար, բայց բուլշևիկյան հեղաշրջումից հետո, փաստորեն առաջին անգամ հայկական հասարակական-քաղաքական ուժերը, տվյալ դեպքում Կոմիսարիատի հայ պաշտոնյաները գործնականում ակամատես եղան վրաց-մահմեդական հարձակողական մարտավարությանը: Արդյունքում, անկախ իրադարձությունների զարգացումից, երկրամասի վրացական և թաթարական շրջաններում մտցվեց զեմստվո, իսկ հայկական տարածքները դարձան վիճելի, զեմստվո չմտցվեց: Հայկական և հայաբնակ շրջանները «վիճելի» հորջորջելն ավելի սրեց Անդրկովկասի ազգամիջյան հակամարտությունները, միջազգային դիվանագիտության ասպարեզում և Հայկական հարցի քննարկումներում շրջանառության մեջ մտավ արատավոր «վիճելի տարածքներ» հասկացությունը, ունեցավ ծանր և ճակատագրական հետևանքներ հայ ժողովրդի համար 1918-1921 թվականներին և ի դեմս Արցախյան, հիմնահարցի շարունակվում է առ այսօր:

Անդրկովկասյան կոմիսարիատը երկրամասային կենտրոնի և Կովկասյան բանակի հրամանատարության հետ համատեղ, հավանություն տալով էմվեր և Վեհիբ փաշաների կողմից բարձրացված հաշտության առաջարկին, եզրափակեցին հետհոկտեմբերյան վայրիվերումների փուլը, Թուրքիայի հետ մերձենալով գործով ապացուցեցին, որ երկրամասը Ռուսաստանի մաս չէ այլևս, իսկ Սահմանադիր ժողովի ցրումից հետո օբյեկտիվորեն վերածվեցին դաշնակիցների:

«Ռուսներին չեն սիրում վրացիք, թուրքերը, դաղստանցիք, լեհերը,- 1917 թ. գրում էր Ավ. Իսահակյանը,- միայն մենք, և դա մեր թշվառության պատճառը եղավ, մեր դժբախտության պատճառը: Մեր սիրո

համար սկսեցին մեզ ատել և վնասել ռուսատյացները, մեր քաղաքակա-
նությունը հակառակ եղավ նրանց քաղաքականությանը»⁶⁴³:

Ռազմա-քաղաքական սրընթաց գործընթացների զավեշտը և հա-
կասությունը այն է, որ թուրքիայի հետ մերձեցումը ընթանում էր Գերմա-
նիայի հետ ժողովրդի սկսած անջատ բանակցությունների համա-
տեքստում: Փաստորեն, Անդրկովկասյան կոմիսարիատը երկրամասում
և Կովկասյան ռազմաճակատում, որդեգրելով բուլղարիայի կառավարու-
թյան ռազմավարությունը, ևս մի անջատ դաշինքի էր գնում այդ նույն Գեր-
մանիայի դաշնակից թուրքիայի հետ, բայց ոչ թե Գերմանիայի նման
բուլղարիայի հետ ինքնուրույն երաշխիքներ տալու, այլ վերջինիս իշխանությունը չճա-
նաչելու ճանապարհով:

Ելիզավետպոլի մահմեդական գյուղացիական խռովությունները,
ապա և Բաքվից միջև Թիֆլիս երկաթուղային հանգույցների մոտ կա-
տարված ռճրագործությունները առավել մեծ ու համապարփակ հիմնա-
հարցի՝ երկրամասում իշխանության խնդրի բաղկացուցիչներից էին:

Կովկասյան ռազմաճակատից հեռացող ռուսական զորամասերի
զենքն ու զինամթերքը Անդրկովկասյան կոմիսարիատին և գ. ու բ. պատ-
գամավորական խորհրդի երկրամասային՝ էսեռա-մենչևիկյան հակա-
բուլղարիայի կենտրոնին՝ նախ և առաջ անհրաժեշտ էին մասնավորապես
Բաքվի խորհրդային իշխանության դեմ պայքարելու համար: Թեև վրա-
ցական մենչևիկյան և Ն. ժորդանիան զորամասերի զինաթափումը հիմ-
նավորում էին ելնելով գարնանը սպասվող թուրքական արշավանքին
դիմագրավելու և այդ նպատակով ազգային զորամասերը զինելու նկա-
տառումներից, սակայն առաջնայինը մնում էր Կոմիսարիատի իշխա-
նության պահպանումը ու այդպիսով մաս բուլղարիայի դեմ պայքարը:
Նշենք, որ 1918 թ. գարնանը վրացական զորքը դիմադրություն գրեթե
ցույց չտվեց այդ թուրքական արշավանքին, իսկ հայկական զորամասե-
րը, որոնք Շամխորի մոտ չէին գնդակահարում ռուս զինվորներին ու
առևանգում զենքը՝ միայնակ իրականացրին ռազմաճակատի պաշտպա-
նության գործը:

Ելիզավետպոլի ու Շամխորը փաստորեն, դարձան 1917 թ. նոյեմ-
բերից սկսված իշխանության համար մղվող լարված, առայժմ ժողովրդ-
դավարական պայքարի վայրագ հանգուցալուծումներից մեկը, երբ զեն-
քի համար պայքարը վերաճեց քաղաքական և ազգամիջյան բացահայտ
առճակատման: Սկիզբ դրվեց մի գործընթացի, որն ավարտվեց միայն
1918 թ. սեպտեմբերին՝ թուրքերի կողմից Բաքուն գրավելուց հետո: Շամ-

⁶⁴³ Ավետիք Իսահակյան, Հայկական հարց, Երևան, 2005, էջ 76:

խորի սպանդից հետո է, որ Ստ. Շահումյանը զաղտնի անցնում է Թիֆլիս
և առաջին անգամ փորձում իրականացնել իր ծրագիրը՝ Կոմիսարիատի
տապալումը:

Անդրկովկասում 1917 թ. նոյեմբերին, ապա և 1918 թ. հունվար-
փետրվար ամիսներին ստեղծվեց իշխանության գրավման իրական այ-
լընտրանք: Առաջին անգամ բուլղարիայի կողմից իշխանությունը հնա-
րավոր էր գրավել միջև վրացական մենչևիկների կողմից Թիֆլիսի զի-
նապահեստի գրավումը, երկրորդ անգամ՝ Սարիղամիշից Կովկասյան
բանակի զորամասերի՝ դեպի Թիֆլիս առաջխաղացմամբ: Սակայն Բաք-
վի բուլղարիայի և անձամբ Ստ. Շահումյանի ծրագիրը չիրականացավ մի
շարք պատճառների հետևանքով:

Ելիզավետպոլի և Շամխորի արյունոտ դեպքերի զլխավոր մեղա-
կիցները վրացական մենչևիկյան առաջնորդներն էին և մահմեդական ազ-
գային կոմիտեն, այսինքն՝ Անդրկովկասի կոմիսարիատում իշխանությու-
նը զավթած վրաց-մահմեդական ազնվականական-խանական մեծա-
մասնությունը: Այդ իբր «արդարացված», բայց հանցավոր գործն իրա-
կանացնում էին ոչ թե «ավազակները», այլ մահմեդական բնակչության
հսկայական զինված ամբոխը, որոնց ղեկավարում էր մահմեդական ազ-
գային կոմիտեն և որոնք վստահ էին, որ այդ ամենը կատարվում է
անդրկովկասյան իշխանությունների հրամանով: Այս առումով տեղին է
Ստ. Շահումյանի հարցադրումը. «այդ ինչ «բռնի» զինաթափում էր, ին-
չո՞ւ էր այն կատարվում ոչ թե Թիֆլիսում, այլ Աղստաֆայում ու Ելիզա-
վետպոլի մահանգում, և ինչո՞ւ էր «բռնի» զինաթափության համար Թիֆ-
լիսից գրահապատ գնացք գնում»⁶⁴⁴:

Այսօր, Ստ. Շահումյանին կարող ենք պատասխանել. որպեսզի
մահմեդական-թաթարների ձեռքով և աջակցությամբ իրականացվեր այն
դժվարին գործը, ինչը վրացիները չէին կարող իրագործել, որ Թիֆլիսից
հեռու՝ պահեին և շեղեին բուլղարացի Կովկասյան բանակի զորամասե-
րի նահանջի ուղին, որպեսզի թույլ չտային Կոմիսարիատի տապալում և
վերջապես՝ պահպանեին ձեռք բերած հեգեմոնիան երկրամասում: Եվ
Ստ. Շահումյանը տարակուսանք էր հայտնում Դաշնակցության կա-
պակցությամբ, որի կոմիսարներն այդ նույն իշխանության անդամներ
էին, ապա մեզ համար գոնե պարզ է այն հանգամանքը, որ միասնական,
«սոցիալիստական» կոչվող կառավարության կազմում հայ ազգային-դե-
մոկրատական կուսակցությունը և գոնե նրա ղեկավար մեծամասնությու-
նը հակաբուլղարիային անթաքույց անհանդուրժողականության ակտիվ
օբյեկտիվորեն աջակցում էր վրաց-մահմեդական խմբավորմանը, էսպես
թուլացնելով ազգային շահի պաշտպանության գործը:

⁶⁴⁴ Ստ. Շահումյան, նույն տեղում, էջ 111:

ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. ԱՐԽԻՎՆԵՐ

ՀԱԱ - Հայաստանի Ազգային Արխիվ

1. ֆ. 103, ց. 1, գ. 77, 87, 88
2. ֆ. 105, ց. 1, գ. 2588
3. ֆ. 113, ց. 3, գ. 88
4. ֆ. 119, ց. 1, գ. 6
5. ֆ. 121, ց. 1, գ. 26, 28
6. ֆ. 201, ց. 1, գ. 84, 126
7. ֆ. 203, ց. 1, գ. 24
8. ֆ. 220, ց. 1, գ. 1
9. ֆ. 222, ց. 1, գ. 30, II մաս
10. ֆ. 404, ց. 1, գ. 44
11. ֆ. 1022, ց. 3, գ. 232, 233, 236, 239, 1300
12. ֆ. 4047, ց. 1, գ. 213, 218
13. ֆ. 4007, ց. 1, գ. 220, 224

Центральный Государственный Исторический Архив Грузии - ЦГИА Грузии

1. ֆ. 1, օպ. 2, Ժ. 2, 7, 12, 13, 15, 84, 116, 274
2. ֆ. 28, օպ. 1, Ժ. 75
3. ֆ. 34/с, Ժ. 1
4. ֆ. 1818, օպ. 2, Ժ. 12, 18, 116, 141
5. ֆ. 1831, օպ. 1, Ժ. 6
6. ֆ. 1838, օպ. 1, Ժ. 33
7. ֆ. 1876, օպ. 1, Ժ. 1

Российский Государственный Военно-исторический Архив - РГВИА

1. ֆ. 1300, օպ. 1, Ժ. 60
2. ֆ. 2100, օպ. 1, Ժ. 2, 32
3. ֆ. 2168, օպ. 1, Ժ. 485

Մ. Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ուսումնասիրման ինստիտուտ, Մատենադարան

1. Կաթողիկոսական դիվանի արխիվ, ֆ. 1:

2. Գարեգին Հովսեփյանի ֆոնդ:

Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան (ԳԱԹ), 1-ին բաժին, Ար. Չոպանյանի ֆ., թղթ. 1777:

ՀՀ Պատմության թանգարան, Նոր պատմության բաժին, թղթ. 839/195 դ, Ա-ԴՈ, (Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյան) Հայության երկունքը, ձեռագիր:

Բ. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒԼ

Պաշտոնական

1. Республика, Тифлис, 1917
2. Кавказское слово, Тифлис, 1917, 1918

Կուսակցական

ՀՀԴ

1. Հորիզոն, Թիֆլիս, 1917, 1918
2. Արև, Բաքու, 1917
3. Ազատամարտ, Թիֆլիս, 1917
4. Չանգ, Երևան, 1917
5. Աշխատանք, Երևան, 1918
6. Շարժում, Ախալցխա, 1917
7. Աշխատավոր, Թիֆլիս, 1918
8. Գործ, Բաքու, 1917
9. Հայրենիք, Բոստոն, 1923
10. Молот, Тифлис, 1917

ՀԺԿ

1. Մշակ, Թիֆլիս, 1917
2. Народная Свобода, Тифлис, 1917

Սոցիալ-դեմոկրատական

1. Պայքար, Թիֆլիս, 1917, 1918
2. Известия Бакинского Совета, Баку, 1917
3. Известия Совета рабочих и солдатских депутатов гор. Тифлиса, Тифлис, 1917
4. Бакинский Рабочий, Баку, 1917
5. Кавказский Рабочий, Тифлис, 1917, 1918

Սոցիալիստ - հեղափոխական

1. Աշխատանքի դրոշակ, Բաքու, 1917

Անկուսակցական

1. Հայաստան, Թիֆլիս, 1917, 1918
2. Վան – Տոսպ, Թիֆլիս, 1917

Գ. ՏՊԱԳԻՐ ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

1. Հայոց ազգային համախորհրդակցությունը, Փաստաթղթեր և նյութեր, ԲՀԱ, թիվ 1-2, Երևան, 1992:
2. Армянно-грузинский вооруженный конфликт, Баку, 1919.
3. Борьба за победу советской власти в Грузии, Документы и материалы (1917-1921 гг.), Тбилиси, 1958.
4. Великая Октябрьская социалистическая революция, Энциклопедия, Москва, 1987.
5. Военно-революционные комитеты действующей армии, Москва, 1977.
6. Временное положение о земских учреждениях в Закавказье, Тифлис, 1918.
7. Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, Тифлис, 1919.
8. Земельные законы Закавказского правительства, Тифлис, 1918.
9. История классовой борьбы в Закавказье, Сборник статей, книга первая, Тифлис, 1930, Введение С. Сефа.
10. Политические деятели России, 1917, Биографический словарь, Москва, 1993.
11. Протоколы Закавказских революционных советских организаций, том I, Тифлис, 1920.
12. Революция 1917 г. в исторических документах, Тбилиси, 1930.
13. Сборник законов, инструкций и разъяснений по Министерству земледелия, Тифлис, 1918.

Դ. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Անանուն Դ., Ուսահայերի հասարակական զարգացումը, հ. 3, (1901-1918), Վենետիկ, 1926:
2. Բարսեղյան Խ.Հ., Ստ. Շահումյան, Երևան, 1968:

3. Իսահակյան Ավետիք, Հայկական հարց, Երևան, 2005:
4. Լեո, Անցյալից, Երևան, 2009:
5. Խատիսեան Ա., Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Բեյրութ, 1968:
6. Կնյազյան Դ., Ադրբեջանական դեմոկրատական հանրապետության կովկասյան քաղաքականությունը 1918-1920 թթ., Երևան, 2008:

7. Ղազախեցյան Վ., Հայաստանի գյուղացիության պայքարը հողի համար, ՀՍՍՀ ԳԱԱ «Լրաբեր» հասարակական գիտությունների, Երևան, 1987, թիվ 11:
8. Ղարաբեան Գեորգ (Ս.Տ. Արկունդ), Անդրկովկասի քաղաքական կեանքը 1918 թվին, Թիֆլիս, 1919:
9. Մելիքյան Հ. Ս., Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը և Կովկասյան բանակը, Երևան, 1970:
10. Մելիքյան Ա. Հ., Սոցիալիստ-հեղափոխականները Հայաստանում և Անդրկովկասի հայաշատ քաղաքներում 1900-1920 թվականներին, Երևան, 1997:
11. Մելիքյան Վ. Հ., 1917, Փետրվարյան հեղափոխությունը և Հայաստանը, Երևան, 1997:
12. Մելիքյան Վ. Հ., Էջմիածնի եկեղեցական համագումարը, Բազմալեզ, թիվ 1-4, Վենետիկ, 2003:
13. Շահումյան Ստ., Երկեր, հ. 4, Երևան, 1978:
14. Ռուբին, Հայ Յեղափոխականի մը յիշատակները, Է հատոր, Թեհրան, 1982:
15. Аркомед С. Т., Материалы по истории отпадения Закавказья от России, Тифлис, 1923.
16. Балаев А., Азербайджанское национально-демократическое движение в 1917-1920 гг., Баку, 1980.
17. Беленький С. и А. Манвелов, Революция 1917 г. в Азербайджане. (хроника событий), Баку, 1927.
18. Дубинский И., Мухадзе, Шаумян, Москва, 1965.
19. Искендеров М. С., Из истории борьбы коммунистической партии Азербайджана за победу советской власти, Баку, 1958.
20. Жордания Н. Н., За два года, Доклады и речи, Тифлис, 1919.
21. Сеф С.Е., Революция 1917 г. в Закавказье (Документы и материалы), Тифлис, 1927.
22. Ставровский А., Программы партий и их отношение к важнейшим вопросам, Тифлис, 1917,
23. Закавказье после Октября, Москва-Ленинград, 1925.
24. Сургуладзе А. Н., Закавказье в борьбе за победу социалистической революции, Тбилиси, 1971.
25. Ратгаузер Я., Революция и гражданская война в Баку, Баку 1927.

26. Туманов Г. М., Организация земства в Закавказье, Тифлис, 1918.
27. Шахатунян А., Административный передел Закавказского края, Тифлис, 1918.
28. Церцвадзе М. В., Революционное движение в Грузии в 1914-1917 гг., часть II (1917 г.), Тбилиси, 1960.
29. Хачапуридзе Г. В., Большевики Грузии в боях за победу советской власти, Москва, 1951.
30. Борьба за пролетарскую революцию в Грузии, очерки, 1917-1921, Тбилиси, 1936.
31. Черчилль У., Мировой кризис, Москва-Ленинград, 1932.
32. Шахатунян А., Административный передел Закавказского края, Тифлис, 1918.
33. Церцвадзе М.В., Революционное движение в Грузии в 1914-1917 гг., часть II (1917 г.), Тбилиси, 1960.
34. Хачапуридзе Г.В., Большевики Грузии в боях за победу советской власти, Москва, 1951.
35. Борьба за пролетарскую революцию в Грузии, очерки, 1917-1921, Тбилиси, 1936.
36. Черчилль У., Мировой кризис, Москва-Ленинград, 1932.

ԱՆՁՆԱՆՈՒՄՆԵՐ

- Աբաշիձե Ա. ք. – 76
 Աթաբեկյան Լ. – 22, 210
 Աթաբեկով Ե. – 28
 Աղազադե Բ. – 182
 Անանուն Դ. – 68, 70, 129, 135, 210
 Ապակիձե իշխան – 138
 Առաքելյան Ա. – 210
 Առաքելյան Դ. – 54-56, 71, 133, 134, 162, 164, 165
 Արամ (Մանուկյան Ա.) – 159, 160, 167, 213, 242, 243
 Արարատյան Գ. – 93
 Արարատյան Ա. – 93, 121, 209, 210, 242,
 Արխագավա – 188, 189, 193, 194, 197, 199
 Արխագի Կ. – 76
 Արամով Վ. – 178
 Ալեքսեև-Մեսսիև Ը. – 48, 51, 91, 92, 97, 139, 154, 178, 202, 232, 235
 Ալին Ա. – 93
 Ալվարյան – 205
 Ախլև – 167, 168
 Ամիրյան Գ. – 93
 Ամիրյան Ի. – 73
 Անդրանիկ (Օզանյան Ա.) – 208, 213
 Արզումանյան Մ. – 192, 209, 221, 222, 235
 Բագրատունի Դ. – 15
 Բարաթով Ե. – 242
 Բարաչ Գ. – 76
 Բեկզադյան Տ. – 53, 76, 176, 177
 Բերբերյան Մ. – 76
 Բրավին – 147
 Գաբրիելյան Դ. – 93

- Գարեգին եպիսկոպոս – 107
 Գեգեկորի Ե. – 10, 41, 47, 48, 50-53, 55, 76, 77, 87, 92, 99, 102, 118, 132, 145-147, 151, 154-156, 161, 170, 172, 176, 179, 183, 185, 190, 191, 194, 198, 199, 200, 201, 202, 221-224, 228, 230, 232-235, 237-240
 Գելեյվիլի Պ. – 100
 Գեորգելյան Գ. – 235
 Գորեշա Վ. – 25, 47, 77, 177, 185, 188, 189, 195, 198, 199, 200, 202, 206, 224, 228
 Գորկի Մ. – 19
 Գյուլխանդանյան Ա. – 121
 Գյուլխանդարյան Դ. – 114
 Գյուլունյան Ա. – 124
 Գրուզենբերգ Օ. – 76
 Գևորգ Ե – 106
 Դայլիդա – 76
 Դեմիրճյան Գ. – 120
 Դեմիրճյան Դ. – 120
 Դեմիկին Ա. – 95, 148, 152
 Դոնսկոյ Դ. – 23, 25, 42, 43, 45, 47, 48, 50, 90, 134, 148, 154, 173, 174, 177, 185, 186, 206, 224
 Դոստոևսկի Ֆ. – 8
 Դովբոր – Սոանիցկի Յու. – 150
 Դրո (Կանայան Դ.) – 159, 160
 Դրոբիշև – 162
 Դովսոնին Ե. – 23, 24, 155
 Եսայան Ջ. – 180
 Եվանգուլով Լ. – 33
 Երզնկյան Ա. – 52, 131, 132, 176, 200
 Զավալիշին Ա. – 176, 177
 Զավրիյան Դ. – 121, 213, 242
 Զարգարյան – 192

Զիաթխանով Ա. – 185, 194
Զինով Գ. – 11
Զորյան Զ. – 205
Զուրաբյան Ա. – 37

Էնգելս Գ. – 123
Էմվեր փաշա – 172, 180, 251
Էֆենդիև – 194, 197, 199

Թորոսյան Ա. – 37, 159
Թոփչբաշև Ա. ք. – 111, 118, 182, 183
Թումանյան Յովհ. – 78, 84
Թումանով Գ. – 126, 142
Թումանով Մ. – 145, 147
Թևադոսյան Վ. – 169

Ժորճանիա Ն. – 10-14, 35, 37, 38, 40, 41, 43, 44, 47, 48, 75-77, 80-83, 87, 110, 112, 132, 155, 156, 172, 176, 177, 187, 188, 190, 192, 195, 198, 199, 202, 211, 213-215, 229, 231-234, 236, 245, 250, 252

Իսահակյան Ավ. – 180, 251
Իրազեկ (Տեր-Յակոբյան Յ.) – 120

Լանսինգ - 46
Լեբեդինսկի Ե. – 23, 41, 155, 156, 161, 167, 170, 176, 177
Լենին Վլ. – 11, 15, 16, 18, 22, 45, 58, 65, 122, 157, 213-216, 236, 240, 241, 245, 246
Լեո (Բաբախանյան Ա.) – 14, 84
Լյուբիմով Օ. – 169
Լոմոսով – 118, 201, 202
Լվով Գ. – 138
Լունկևիչ Վ. – 45
Լևանդովսկի Վ. – 41
Խան-խոյսկի Ֆ. – 56, 97, 111, 134, 182, 185, 196, 234, 238
Խաչատրյան Գ. – 69

Խաչատրյան Վ. – 8, 34, 148, 149
Խատիսյան Ալ. – 57, 118, 130, 175, 208
Խատիսյան Գ. – 57, 121, 126, 131, 133, 139
Խոնդկարյան Ա. – 131
Խոշտարիա – 138

Ծերեթելի Ի. – 10, 58
Կալեդին Ա. – 121, 151
Կախիանի Ա. – 93
Կամենև Լ. – 11
Կամսարական Ա. – 67, 126, 131
Կանտեմիրով Ա. – 179, 233
Կասիմով Ա. – 76
Կարցիվաձե Ի. – 36, 76, 233, 234
Կելարև Ն. – 138, 139
Կերենսկի Ա. – 14, 23-25, 33, 34, 138
Կիրիլոն 2-րդ – 76
Կոկոշկին Ֆ. – 116
Կոլլենկո Ն. – 24, 167, 170
Կոլլով Ն. – 192
Կուլեբյակին Ա. – 26, 190
Կուզնեցով Ն. – 233, 240
Կուցյակ – 76

Չակոբյան Յ. – 73
Չամբարձումյան Կ. – 121
Չայդարով – 111
Չալոսկի Ա. – 111, 182, 196
Չարոբյանյան Մ. – 160
Չարոբյանյան Ա. – 55, 74, 107

Չալազյան Կ. – 121, 176, 177, 238, 240
Չալարյան Ա. – 37
Չարաջյան Գ. (Արկոմեդ) – 171
Չաֆարզադե Ա. – 182
Չորղանյան Գ. – 223, 224, 244

Շավճավաձե – 96

Մախարաձե Ֆ. – 45, 55, 76, 233, 234, 243
Մախասյան Ա. – 74
Մախազով Ա. – 196, 197, 200, 230, 233
Մակարենկո – 179
Մաղալով Լ. – 186, 188, 189, 194, 197, 199
Մամիկոնյան Ա. – 107, 131
Մարքս Կ. – 123
Մոխրամի Բ. – 176, 200, 230
Մելիք-Ասլանով Խ. ք. – 89, 90, 95, 134, 154, 177, 188, 195, 196, 199, 200
Մելիք-Շահնազարյան Գ. – 210
Մելիքյան Յեն. – 216
Մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլաևիչ – 125
Մերխելով Դ. – 55, 192
Մենդելեև Գ. – 138
Միլյուկով Պ. – 159
Մինորսկի Դ. – 146
Մռավյան Ա. – 241
Մռավյան Վ. – 241
Մուշեղյան Լ. – 109, 124
Մուշեղյան Տ. – 124
Յաղջյան – 76, 78

Նաբոկով Վ. – 33
Նազարյան Լ. – 121
Նալչաջյան Ա. – 121
Նավասարդյան Վ. – 121
Նատաձե Գ. – 76
Նարիմանով Ն. – 86, 182
Նեդեհ (Տեր-Չարոբյանյան Գ.) – 100, 120
Նիկոլայ II – 4
Ներոլև Ա. – 51, 52, 103, 105, 235
Նոգդրովսկի – 24

Շահխաթունյան Ա. – 20, 21, 52, 107, 121, 122, 126, 130, 131-133, 242
Շահվերդյան Դ. – 242
Շահումյան Ա. – 11, 28-31, 36, 58, 60, 69, 122, 139, 154, 191-193, 197, 203, 204, 206, 207, 211-217, 221-224, 227-246, 248, 253
Շեյխ-Ուլ-Իսլամով Ա. – 67, 76, 79
Շերիպով Ա. – 76, 82, 83
Շերիֆ եղ-Պոուլե – 146
Շիխինսկի – 185, 186, 190, 196
Շրամչենկո – 138

Չեկալին Ա. – 124
Չեռնով Վ. – 20
Չերչիլ Ու. – 7
Չիլինգարյան Ա. – 17-19, 62-65, 121
Չխեիձե Ն. – 10, 58, 83
Չխենկելի Ա. – 8, 10, 50, 69, 75-77, 80, 83, 91, 94, 95, 98, 99, 102, 118, 132, 133, 137, 139, 151, 152, 154, 172, 176, 178, 179, 183, 185, 189, 194, 195, 199, 202, 205, 217, 228, 235, 239
Չոպանյան Ա. – 180

Պապաջանյան Ա. – 8, 34, 50, 52, 53, 73, 74, 118, 126, 131, 176, 177, 201, 209
Պարոնյան Ա. – 210
Պետրոսյան – 36
Պիճիկյան – 24
Պիպինով Ա. ք. – 76, 79
Պրժևալսկի Մ. – 23, 24, 41, 58, 155, 156, 161, 216, 224
Պրոտոպոպով Ա. – 138

Ջամալյան Ա. – 158, 169, 201
Ջափարիձե – 227

Ջափարիձե Ա. – 28, 227
 Ջափարիձե Կ. – 138
 Ջաֆարով Ա. – 8, 47, 50, 51, 118, 134, 139, 154, 185, 195, 196, 200, 238
 Ջուլեյի Վ. – 44, 105, 192

 Ռամիշվիլի Ն. – 10, 48, 55, 84, 112, 114, 190, 195, 200, 229, 232, 233, 235, 250
 Ռաֆիբեկով Ն.-բ. – 194
 Ռուստոմ (Ջոռյան Ա.) – 121, 213
 Ռցխիլաձե Գ. – 76, 99
 Ռուբեն (Տեր-Մինասյան Ռ.) – 160, 241, 243, 242
 Ռուստամբեկով Ա.-բ. – 187, 194

 Սալախով Ա. – 93
 Սահակյան Ա. – 22, 28, 29
 Սամարյան – 26
 Սարգսյան Ա. – 93
 Սարգսյան Գ. (Յապոն) – 121
 Սաֆիբյուրդսկի Ա.-բ. – 186, 194
 Սեֆ Ա. – 26
 Սենյոնով Ի. – 55, 157
 Սմիթ Ֆ. – 41, 46, 149, 216
 Սմիրնով Ա. – 169
 Սոկոլով Վ. – 138
 Սպենդիարյան Գ. – 107
 Ստալին Ի. – 228, 246
 Ստանկևիչ – 48
 Ստավրովսկի Ա. – 190
 Ստրելկովսկի – 187, 199, 202
 Սուլթանով Խ.-բ. – 76

 Վալերի Լ. – 179
 Վարանդյան Ա. (Հովհաննիսյան Ա.) – 121
 Վեշապեյի Գ. – 40, 133, 134, 176
 Վեսելովսկի Բ. – 138
 Վերեջսկի Ա. – 36
 Վերմիշյան Բ. – 131, 132
 Վիլենբերանդտ – 146
 Վիլսոն Վ. – 172

Վիշինսկի Ե. – 166, 169, 172
 Վորոնցով-Ռաշկով Ի. – 125
 Վրացյան Ա. (Սիմեոն Գրուզինյան) – 37, 48, 85, 108, 121

 Տեր-Առաքելյան Գ. – 210
 Տեր-Ավետիսյան Ե. – 93
 Տեր-Հարությունյան Կ. – 176
 Տեր-Հարությունյան Գ. – 100, 176
 Տեր-Ռազարյան Գ. – 51, 52, 90, 94-96, 131, 133, 155, 165, 176, 230, 235, 240
 Տեր-Սարտիրոսյան – 196, 197, 199, 202
 Տեր-Սովսիսյան Գ. – 242
 Տերեջ ճնկո Ա. – 159
 Տիգրանյան Ա. – 107, 121
 Տիրայր եպիսկոպոս – 106
 Տրոցկի Լ. – 15, 16, 18, 240, 245

 Ցեկարսկի Լ. – 76
 Տխակայա Ա. – 45

 Ուլոբին – 194
 Ոստրեբեկով Ն.-բ. – 182, 194, 198
 Ուրիցկի Ա. – 116

 Փարցիսալաշվիլի Ի. – 100
 Փափազյան Գ. – 126
 Փափազյան Վ. – 160
 Փիրումյան Պ. – 242
 Փիրումյան Ա. – 209, 237
 Քալանթարյան Պ. – 107
 Քաջազնունի Գ. (Տեր-Հովհաննիսյան Գ.) – 121

 Օղիշելիձե – 24, 169, 172, 226
 Օհանջանյան Գ. – 45, 46, 48, 51, 93, 121, 134, 152, 155, 176

 Ֆերիք-Վեհիք Ա. – 154
 Ֆիլատին Ա. – 93

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ

Ալաբաշլի – 194
 Ալեքսանդրապոլ – 24, 36, 67, 93, 97, 101, 109, 115, 120, 130, 131, 136, 143, 161, 205, 207, 208, 218, 219, 227, 229, 242
 Ախալցխա – 100, 101, 115, 122, 136, 137, 204, 205
 Ախալքալակ – 205
 Աղստաֆա – 95, 194, 196, 212, 227, 253
 Արդվին – 115
 Արմավիր – 225

 Բաբերդ – 25
 Բաղդադ – 156
 Բայազետ – 24, 67
 Բաքու – 3, 28, 59, 119, 132, 141, 181, 186, 191, 194, 199, 200, 202, 204, 207, 211, 225, 230, 236, 240, 242, 243, 248, 252
 Բորժոմ – 205
 Բիթլիս – 25, 225
 Բորժոմ – 205

 Գատչինո – 25
 Գորի – 115, 136, 137, 236
 Գորիս – 115
 Գրոզնի – 225

 Դավալու (Արարատ) – 208
 Դեդեթեղ – 96
 Դիլիջան – 143, 241
 Դուլար – 194, 198

 Ելիզավետպոլ (Գանձակ) – 36, 67, 79, 102, 107, 115, 130, 131, 133, 136, 137, 142, 169, 182-189, 192-204, 206-212, 216,

225, 227, 238, 241, 242, 244, 246, 252, 253
 Եկատերինոդար – 94, 148, 152, 153, 179, 225
 Եվլախ – 184, 194, 197, 201, 208, 210
 Երզնկա – 25, 154, 166, 169, 171, 172, 175, 224, 225, 231
 Երևան – 3, 7, 8, 16, 24, 36-38, 67, 68, 79, 92, 93, 96, 99, 102, 109, 115, 121, 124, 130, 131, 136, 137, 142, 143, 159, 167, 191, 209, 217, 242, 243

Զազալի – 197

Էնգելի – 191, 224
 Էջմիածին – 67, 106, 143
 Էրզրում – 25, 156, 168, 208, 215, 218, 219, 224-227, 229, 230, 231

Թավրիզ – 69
 Թելավ – 115, 137, 236
 Թեհրան – 69, 146, 147
 Թիֆլիս – 3, 9-14, 24, 28, 32, 34-38, 40, 41, 47, 49, 53, 55-57, 59, 60, 62, 63, 69, 70, 72, 74-76, 79, 86, 91, 96-98, 100, 102, 109, 110, 113, 115, 118-120, 124, 130, 132, 136, 137, 141, 142, 146, 149, 152, 155, 157, 160, 168, 172, 175, 176, 179, 181, 183, 184, 189, 190-195, 197-199, 201-204, 206, 208, 211-220, 223-246, 248, 252, 253

Իգդիր – 91, 115
 Իջևան – 67, 241

Խաչմաս – 194
 Խնուս – 24, 25, 225,

Կարս – 36, 115, 130, 131, 136,
137, 161, 168, 183, 184, 207,
213, 214, 218, 227, 230, 242
Կիև – 152

Հաջիկաբուլ – 188

Մամախաթուն – 25
Մայկոպ – 225
Մեծ Ղարաքիլիսա – 120, 241
Մուլ – 25, 225

Նախիջևան – 67, 97, 242
Նովոչերկասկ – 152
Նովոռոսիյսկ – 191, 225
Նոր Բայազետ – 67, 115
Նովսի – 67, 97, 137, 142, 183,
204

Շահթախտ – 191, 224
Շամխոր – 95, 184, 188-192,
194-196, 198, 199, 206, 207,
209, 211, 231, 238, 239, 244,
246, 252, 253
Շամշադին – 241
Շարուր – 67
Շուշի – 67, 115, 136, 137, 204,
210, 242

Պետրոգրադ – 4, 7, 12, 13, 15,
16, 21, 24, 26, 28, 30, 31, 33-36,
42, 44, 49, 56, 58, 59, 69, 84, 94,
104, 124, 126, 130, 131, 135,
136, 160, 167, 173, 174, 213,
218, 241, 245-248
Պետրովսկ – 191, 225

Ջուլֆա – 191, 194, 224, 242

Սարիղամիշ – 36, 191, 206, 217-
219, 223-227, 229, 234, 242,
243, 253
Սոֆի – 225
Սոֆսոմ – 225
Սուրմալու – 67, 91, 143

Վլադիկավկազ – 179, 225

Տրապիզոն – 25, 158, 159, 168,
215, 224
Տոապսե – 225

Ցարսկի կոլոդեց – 195

Փամբակ – 241
Փոթի – 95, 96, 236

Քարվանսարա – 67
Քյոտղամիր – 197
Քուբախի – 36, 137, 205, 225

Օզնոտ (Օղնոտ) – 25

ԲՈՎԱՆՂԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԱԽԱԲԱՆ.....	3
1. ԳԼՈՒԽ ՆՈՍՑԻՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՊԱՆ ԽՆԴԻՐՆ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ.....	4 – 86
1.1. ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ՀԵՂԱԾՈՒՆԱԿԱՆ-ԴԵՄՈԿՐԱՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԿՈՒՄԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ ԲՈՒՇԵՎԻԿՅԱՆ ՀԵՂԱՇՐՋՄԱՆ ՀԱՆԴԵՊ.....	4
1.2. ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՊԱՆ ՀԱՐՑՆ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ. ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԿՈՄԻՍԱՐԻԱՏԻ ԱՏԵՂԾՈՒՄԸ.....	28
1.3. ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆՑՄԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑՆ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱ- ՍՈՒՄ.....	60
2. ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԿՈՄԻՍԱՐԻԱՏԻ ՔԱՂԱՔԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ.....	87– 246
2.1. ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԿՈՄԻՍԱՐԻԱՏԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ, ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ ԵՎ ԿՐԹԱԿԱՆ-ԼՈՒՄԱՎՈՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ.....	87
2.2. ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԿՈՄԻՍԱՐԻԱՏԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ – ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈԼՈՐՏԸ.....	113
2.3. ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՐԿՐԱՄԱՍԻ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐԻ ԵՎ ԶԵՄՍՏՎՈՆԵՐԻ ՀԱՐՑՈՒՄ.....	125
2.4. ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԿՈՄԻՍԱՐԻԱՏԻ ՈԱԶՄԱ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՋԴԵՑԻԿ ՀԱՅՎԱԿԱՆ ԿՈՒՄԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ.....	145
2.5. ՎՐԱՑ – ԹԱԹԱՐԱԿԱՆ ՀԱՎԱՌՈՒՄԱԿԱՆ ԽՈՌՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԵՐԿՐԱԾՈՒՐՈՒ ՇՐՋԱՆՈՒՄ ԵՎ ՀԱՅՎԱԿԱՆ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ (1917 թ. ՆՈՅԵՄԲԵՐ – 1918 թ. ՄԱՐՏ).....	181
2.6. ԹԻՖԼԻՍԻ ԳՐԱՎՄԱՆ ՍՏ. ՇԱՀՈՒՄՅԱՆԻ ԾՐԱԳԻՐԸ ԵՎ ԿՈՄԻՍԱՐԻԱՏԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ.....	212
ԱՄՓՈՓՈՒՄ.....	24
ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ.....	254
ԱՆՎԱՆԱՑԱՆԿԵՐ.....	259
ԱՆՁՆԱՆՈՒՄՆԵՐ.....	260
ՏԵՂԱՆՈՒՄՆԵՐ.....	260

ВАН МЕЛИКЯН

ПРОБЛЕМА ВЛАСТИ В ЗАКАВКАЗЬЕ

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЗАКАВКАЗСКОГО КОМИССАРИАТА И
АРМЯНСКАЯ ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТЬ
(НОЯБРЬ 1917г. – ФЕВРАЛЬ 1918г.)**

ՎԱՅԱՆ ՄԵԼԻՔՅԱՆ

ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՅԱՐՑԸ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

**ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԿՈՄԻՍԱՐԻԱՏԻ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅ ԻՐԱՎԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
(1917 թ. նոյեմբեր – 1918 թ. փետրվար)**

Տպաքանակը՝ 200 օրինակ

ՏԵԽՆԻԿԱԿԱՆ ԽՄԲԱԳԻՐ՝
ՏՊԱԳՐԻՉ՝
ՀԱՄԱԿԱՐԳՉԱՅԻՆ ՇԱՐՎԱԾՔԸ

ԳԱՅԱՆԵ ԲՈՔՈՒՅԱՆ
ԼԵՈՆ ՍՈՒՐԱԴՅԱՆ
ԱԻՂԱ ՏՈՆՈՅԱՆԻ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

375019, Երևան 19, Մարշալ Բաղդասյան 24^ա